

II. RÉSZ.

A LEGÚJABB KOR TÖRTÉNETE.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I. FEJEZET.

A FRANCIA ALKOTMÁNYOS KIRÁLYSÁG.

I. A forradalom kitörése.

Foulon és De Launay lándsára szúrt feje. Egykorú rajz után.

VERSAILLESBAN 1789 július 9-én a nemzetgyűlés alkotmányozó gyűlésnek nyilvánította magát, mert az új alkotmány meghozatalát tekintette fő és majdnem egyetlen céljának. A népet jobban érdekelte az a fiók országgyűlés, mely a párisi Palais-Royalban folyt. Ezt az óriási háztömeget azóta nevezték királyi palotának, mióta Richelieu XIII. Lajos királyra hagyta; most az orléansi hercegé volt s »nem épen az erények tanyája«. 31 játékbarlangján, vendéglőin, kávéházain s 2000 női látogatóján kívül az vonzotta oda Párist, hogy itt lehetett legszabadabban politizálni és szónokolni. Az asztalok tetejéről stentori hangú emberek olvasták föl és kísérték megjegyzéseikkel a hírlapok cikkeit, vagy a röpiratokat, melyekből 10—20 jelent meg egy nap. Párisnak nem volt miért bánkódnia, hogy százesztendei mellőztetése alatt díszruhás nemesek városa helyett kabátos emberek városa lett s hogy arisztokratikus jellegét demokrátiussal cserélte föl. Hercegek, grófok helyett beérte bankárokkal, tudósokkal, művészekkel, munkásokkal. 600.000 polgára szellemi és anyagi kincsekben annyira felülmulta a többi 24 milliót, hogy pénzben az övé volt az ország vagyonának $\frac{2}{5}$ -e, szellemben pedig majdnem az egész. Jellegét nem a XIII. századbeli Bastille adta meg, egykor a királyok és miniszterek mentővéra, most a szabad szellem börtöne; nem a vele egyidős, de a XVII. században újra épült Sorbonne; nem a Louvre, a Château des Tournelles; sőt a Tuileriák s a rokkantak palotája sem, melyek pedig, száz meg száz más palotával együtt, akkor épültek, mikor a komor, csúcsíves izlést a nyájas és derült firenzei reneszánsz váltotta fel. Jellegét az a majdnem 40.000 polgári, unalmasan egyforma ház adta meg, amelyek közül a tükörgyáros *Geoffrin* feleségének, vagy egy színésznőnek, *Lecouvreur* Adriennek szalonjaiba a szellem, születés és pénz arisztokratái jártak. Velence helyett Páris lett az előkelő világ gyülekezőhelye s jóízű embernek csak a párisit,

vagy legalább a párisiast, tartották. A régi jó *Gvadányi* is megmagyarázta a Peleskei Nótáriusban, hogy a »Notredámák Pozsonyban francia apácák, kiknek fő kötelessége a kisasszonyok nevelése.« Egész Európának Páris szállította a nyelv- és táncmestereket ; Páris volt a társadalmi műveltség középpontja.

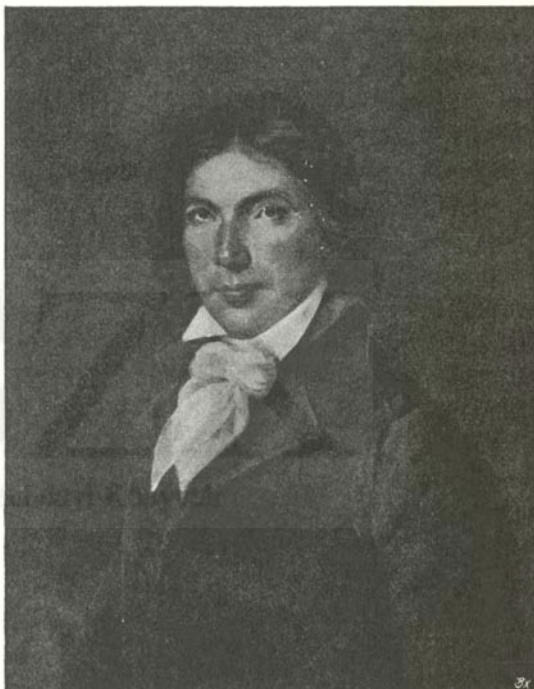
Annál jobban meglepte a világot, hogy onnan most egyre-másra a legzajosabb, sőt nemsokára a legvéresebb események hírei érkeztek. A Taineek bizonyára másnak mutatják ezt a népet mint a tények, amelyeket legszabatosabban és bizonyára a leghitelesebben *Aulard* legújabb műveiben találunk följegyezve. Az a nép rettenetes moslák, melyet fölkaavartak, hogy bűzével mindent betölt-sön. Piszkos emberek tapossák a szőlőt óriási kádban, melyben étvágyrontóan uszkálnak a torkosoktól félig lerágott s azután visszadobott szőlőcsutkák ; a kádból zavarosan folyik ki az édes must, mely azután heteken át erjed és forr, míg seprője leülepedik. Végre, nagysokára, olyan ital lesz belőle, mely az olimposi isteneknek is ízlik. Az ember »istenekkel álmodik« tőle és megfélekedzik róla, micsoda szennyből szűrődött le az a lángoló ital, mely »fényes mint a napsugár.« A régi kormány (az ancien régime) szőlőfürtjei — jók és rothadtak vegyesen — most a nép taposókádjába kerültek, hogy más alakban élvezhetőek legyenek. Taine azzal, hogy (a jelenkori Franciaország alakulásáról szólva) leírja, mennyi mocsokkal járt mindez, hány embernek lett szüretelés közben ragadós a keze, piszkos a ruhája, — senkinek sem vette el, de talán nem is akarta elvenni a kedvét, hogy egy kis óbort igyék.

De már az akkori »Magyar Kurir« elizeumi verebe is azt csiripelte, hogy Párisban ekkortáiban »a hazafiak közt olyan veszedelmes vérengző had támadott, melyet talán Páris és a kinyilt szemű pallérozott nemzet a *vademberek* krónikájában is alig olvashatott.« A Palais-Royal fiók-országgyűlésén már július 11-én nagy izgatottságot okozott annak a híre, hogy Broglie és Besenval alatt a kormány 40.000 katonát vont össze Páris fékentartására. A nemzetgyűlés megnyugodott benne, hogy mindez éppen a tanácskozások biztosítása érdekében történik s azonnal tárgyalni kezdte La Fayette-nek az *ember jogai kinyilatkoztatásáról* beadott javaslatát. Ugyanaz nap azonban a király elbocsátotta *Neckert*, ki oly lelkesen gondoskodott a párisi szegény nép élelmezéséről és napról napra közeledni látszott az alkotmányozó gyűlés felfogásához. Elbocsátása hírére július 12-én délben eldőrdült a Palais-Royal ágyúja (mely a népgyűlések kezdetét jelezte), s összefutott a nép. Camille *Desmoulins* ügyvéd egy kávéházi asztal tetejéről fegyverre szólította a népet, mert a hatalmasok a hazafiak részére újabb Bertalan-éjt készítenek. S példájára a szabadságnak mostan jelentkező harcosai jelvényül zöld gesztenyefalevelet tűztek kalapjaik mellé. Tüntetőmenetben vitték *Necker* lefátyolozott szobrát a Vendôme-térig, ahol a dragonyosok a szobrot összetörték, a népet pedig szétkergették ; este felé *Lambesc* ezredes a Tuileriák kertjéből is kiszorította a népet, mire a menekülők feltörték a puskaművesek boltjait, a városházán lefoglalták a rendőrök fegyvereit, félreverték a harangokat. A Palais-Royal előtt összeverődött százezer főnyi tömeg halálra kereste a katonaságot, de csak három német dragonyost szúrt le. *Besenval* térparancsnok éjféli után az összes német és svájci katonaságot magával vitte és sorsára hagyta Párist. Akkor azután megmozdult a csöcselék is. Feltörte a

lazaristák kolostorát, az adósok börtönét, a fegyvertárt; de azt az egyetlen embert, aki rabolni akart, maga ez a »csöcselék« tartóztatta le s a börtönőr kérésére önmaga kergette vissza a Chateletből szökni akaró közönséges bűnösöket. A nagy jelszavak eleinte a legdurvábbakat is korlátozták; haragjuknak már nem volt határa, rablás azonban még nem szennyezte be őket.

A fölkelők elkergették a városi tanácsot és nyolcvan tagú *ideiglenes bizottságot* alakítottak; a közrend fenntartására kerületenkint 200, összesen tehát 12.000 embert fegyvereztek föl s polgárőrség felállítására kérték a királyt. Ennek rideg válaszára a nemzetgyűlés sajnálkozását fejezte ki Necker távozásán, s a sereg eltávolítását követelte; a törtétekért a minisztereket és a király tanácsosait tette felelősekké. Feloszlatastól tartva, egyfolytában 72 óra hosszat maradt együtt, el lévén szánva, hogy félelem nélkül áll meg az összedőlt világ romjain is. Ezalatt Párisban az ideiglenes bizottság elhatározta, hogy saját erejéből állítja fel a 48.000 főnyi polgárőrséget. *Lefèvre d'Ormesson* apát pedig lefoglalta és sajátkezüleg osztotta szét azt a tömérdek fegyvert és puskaport, amit a hadügyminiszter titkon Versaillesba akart vitetni. Michelet szerint ennél a papnál nagyobb szolgálatot senki sem tett a forradalomnak és — ami ezzel egy — Páris városának.

Július 14-én, kedden, a rokkantak palotájának parancsnokától, az öreg Sombreuiltől, 28.000 (mások szerint 32.000) puskát és 20 ágyút vettek el és délelőtt 11 órakor kiadták a jelszót a *Bastille* bevételére. XVI. Lajos idejében mostanig (1774—89.) 240-en kerültek a Bastilleba, amelynek július 14-én mindössze 7 foglya volt: 2 örült, 1 feslett életű, 4 csaló. A nép azonban négy század óta mégis a szabadság temetőjének tartotta s nagyobb gyűlölettel tekintett reá, mint Tobolszakra az orosz, Spandaura a porosz, a Towerra az angol, Spielbergre és Kufsteinra a magyar és az olasz. Még a nemesek nagy részének követutasítása is lerombolását követelte, s a nép most erre vállalkozott. A vén *De Launay* 40 svájccival, 80 rokkanttal és több ágyúval védte a nyolctornyú erősséget, mely ellen a magyarruhás Hulin óras, Tournay kerékgyártó, Maillard törvényszolgá s Hélie polgár ezrek élén indultak; de csak 863-an vettek részt a tulajdonképpeni ostromban. A többiek az ablakokból, a házak födeléről, vagy biztos távolságból nézték az eseményeket, mint

173. ábra. Camille Desmoulins (1760—1794).

a Fronde idejében Turenne és Condé mérkőzését. Akik a századik évfordulón a Pont d'Austerlitz mellett Durand körképét láttuk, a művészi kép, de talán az ünnep hatása alatt is, majdnem ugyanazon izgalmakat éltük végig. Azonban a modern történetírók biztosítanak bennünket, hogy nincs abban hősiség, mikor Thuriot bemegy az oroszok vermébe, hogy feladásra szólítsa De Launayt; vagy midőn Tournay fejszével vágja le a felvonóhid láncait, Hulin kiszegzi a faltörő ágyúkat, amik közül egyet még a sziamai császár ajándékozott XIV. Lajosnak; s hogy, midőn a fölkelőknek már 98 halottja volt, Maillard a száraz, de mély sáncárkon keresztülfektetett deszkán egymaga indult el, hogy átvegye a várbeliek föladási föltételeit. Hulin bizonyára nem Condé s De Launay sem Turenne; a támadás csak paródiája az ostromnak, amelyhez ilyen jámbor mesteremberek nem érthettek. De éppen az a nagy és jellemző különbség, hogy ilyen jámbor mesteremberek úgyszólván pusztá ökölrel mentek neki a középkor gránitfalainak. A királyságra nézve is jellemző, hogy komoly időkben néhány vén katonára bizta ezeknek a falaknak védelmét. Nem csoda, hogy lemondtak róla. A nép benyomult a gyűlölt erősségbe s De Launayt a svájci és rokkant katonákkal a Grève tere felé kísérte. Útközben az egyik dühöngő a vérző De Launayt leszúrta, fejét egy szakáccsal levágatta, háromágú villára szúrva, diadallal vitte tovább s IV. Henrik szobra előtt háromszor hajtotta meg, hogy »üdvözölje mesterét.« Útközben még 5 tisztet és 3 katonát öltek meg, a város-házánál 2 tüzért a lámpásra akasztottak, a többinek azonban megkegyelmeztek, de föleskették őket a nemzet szolgálatára. A nap áldozatai közé tartozott *Fles-selles* is, a választók elnöke, mert késleltette a Bastille ostromát; levágott fejét De Launay feje mellett hurcolták meg az utcákon. *Saint-Just*, a későbbi évek egyik legvéresebb alakja, most még fölháborodott az első forradalmi nap rettentő kegyetlenségein; nem hitte odáig, hogy a nép bárhol is lándzsára szúrja utált embereinek fejét, hogy vérüket igya, szívüket megegye. Ahogy a város-házán mondták, nem az utolsó, hanem az első ítéletnek napja ez. A nép lándzsára szúrt hét fejet s hét sápadt embert vállain hurcolt: hét rabot, akit a Bastilleből szabadított ki.

Aznap — a Magyar Kurir szerint — Charon sok francia lelkével érkezett az eliziumba. »Beérkezett egy nemzeti fecske is, kinek fészke hajdan a Bastille falaira volt rakva. Megfogja Macchiavelli a fecskét és beviszi a politikus lelkek gyülekezetébe. A francia királyok és miniszterek ezen nagyon megrettenének; mert a fecske egy nemzeti győzedelmes éneket kezde fújni a mostani párisi győzelemről. XIV. Lajos király bosszankodott, Richelieu szégyenkezett, IV. Henrik sírt és Vergennes azt kérdezte, vajjon elvándorolt-e az amerikai és hollandus hazafiság és az aranyos szabadság kívánása Franciaországba is? — Nemcsak elvándorolt — mond egy francia lélek — hanem fészket is vert már benne.« La Fayette valóban jó helyre, Washingtonhoz küldte el a Bastille kulcsát, a nép pedig fogadkozott, hogy a még aznap bontani kezdett vár köveiből a nemzetgyűlésnek emel palotát ilyen fölirattal: »A szabadságnak a zsarnokság sírdombján emelt temploma.« S azóta július tizenegyediké a franciáknál valóban a szabadság ünnepe. Ekkor használták először az alkotmányos nemzeti állam jelvényét, a *trikolórt*, melyet Páris vörös és kék s a király fehér színéből állítot-

tak össze. A három szín a hozzá fűződő eszmékkal együtt csakhamar bejárta az egész világot, melynek szabadgondolkodói mindenütt, még az orosz városokban is, nagy, de titkolt örömmel fogadták a Bastille bevételének a híret. Épület nagyobb zajjal sohasem omlott össze, mint a Bastille; pedig, ahogy Carlyle gúnyolódik, csodálatosan ezt is csak a *hang* döntötte le, mint hajdan Jerikó falait. A fődolog azonban, hogy a falak csakugyan ledőltek.

Versaillesban azon éjszaka udvari táncmultság volt, ami a holland hajók londoni támadása idején pillangókat kergető II. Károly könnyelműségére emlékeztet. A multság után lefekvő királyt Liancourt hg. azzal a hírrel költötte föl, hogy a Bastillet bevették. »Hisz ez lázadás!« méltatlankodott a király. »Nem, fölség — felelt a herceg — ez *forradalom*.« Reggel azonban, csupán két testvérétől kísérve, a király személyesen tudatta a nemzetgyűléssel, hogy Páris és Versailles közeléből máshová rendelte a katonaságot s most Párisnak, sőt saját személyének oltalmát is a népre bízta; mert hiszen ő egy a nemzettel. Gyalog, a képviselőktől s a nép éljenzésétől kísérve, tért haza palotájába, *Bailly* elnök pedig s 87 képviselő a király üzenetével Párisba sietett. A király elbocsátotta gyűlöletes minisztériumát, melynek tagjai a királynéval együtt arra biztatták, hogy meneküljön velük, vagy pedig álljon a sereg élére s verje le a forradalmat. Mialatt ők Artois gróffal, Broglie, Polignac és Condé hercegekkel stb. csakugyan emigráltak, a király július 17-én Párisba indult. *Bailly*, most már párisi polgármester, régi szokás szerint átnyujtotta neki a város kulcsait. »Ugyanazon kulcsok ezek — szólt, — melyeket valaha IV. Henriknek is átnyujtottak. Ő népét hódította vissza; most a nép hódítja vissza királyát.« A királyt nem nagyon vigasztalhatta, hogy a rendfenntartó *nemzetőrök* közt (holott ő még a *polgárőrséget* sem erősítette meg) reverendában, kokárdásan, fegyveresen a ferencendi barátok és kapucinusok is ott állottak, a Pont-Neuf előtt pedig egy nemzetiszínű ágyú körül saját testőrei sorakoztak. A városházánál, *Bailly* felszólítására, maga is feltűzte a nemzetiszínű kokárdát s a tisztelgők ívalakban tartott kivont kardjai alatt ment föl a lépcsőn, be a terembe, hol a trónralépot hallatlan lelkesedéssel fogadták. Egy részeg tűzér az ajtóig szintén utat tört magának s a királynak *Bailly* útján adott parancsára sem akart távozni, mert hiszen — ahogy mondta — »neki is szabad immár a király szeme közé nézni.« Sokan néztek oda s könnyet láttak benne.

A király csakhamar meg is akadt beszéde olvasásában. Jóváhagyta a polgárőrség felállítását s La Fayette-nek főparancsnokká, *Bailly*-nak polgármesterré történt választását. Kijelentette, hogy élete célja népeinek boldogítása. A város nyomban elhatározta, hogy a Bastille helyén szobrot állít a szabadság helyreállítójának s *Lally-Tolendal*, a szóvalán királyra mutatva, háromszor ismételte: »Ime a király!« *Mintha* csak azt mondta volna: »Ecce homo!« A megalázott király kiment az erkélyre is. Az éljenzésnek milyen vihara támad, ha most néhány szóvirágot szór a nép közé! Biztatták reá, de hallgatott, még amikor a kocsiba ült is, mert úgy hitte, államférfiúnak nem szabad a pillanat kényszerítő hatása alatt beszélnie; csakhogy az államférfiakat épen az ilyen pillanatok teszik igazán próbára s ilyenkor nem a bölcséké, hanem a bátraké a szerencse. Pedig ebben a pillanatban épúgy kezében volt a

királyság jövője, mint pár napja a kávéház asztala tetején Desmoulinnak Páris sorsa. Siránkozó felesége otthon mégis úgy fogadta, mintha halálos veszedelemből szabadult volna.

A rákövetkező napok valóban kevés jóval biztatták. *Foulont*, aki pénzügyminiszter akart volna lenni, holott a pletykázók szerint azt mondta, hogy az inségesek egyenek szénát, ha nincs kenyerük, július 22-én a párisi nép épp-úgy meggyilkolta, mint vejét, *Berthier* élelmezési biztost, aki földes, fekete kenyeret etetett velük. »Egyszóval, Franciaországban úgy vannak a dolgok, hogy... a Kurirnak ki sem szabad mondani...« A cenzura a Magyar Kurir párisi tudósításait valóban csak törlésekkel engedte kiadni; de a kitörölt helyeken álló gondolatjelek nálunk is, másutt is még inkább fölszigázták az olvasók érdeklődését.

Kinek szíve nem dobbant meg, amikor néhány nap múlva azt olvasta, hogy az országban öt milliónál többen vétették föl magukat a nemzetörségbe s készen állnak a nemzetgyűlés és az egész haza védelmére, ha valamely külföldi hatalom a régi rendszer visszaállítását követelné vagy támogatná? Még a gyermekek is katonásdit játszottak, mint mikor Zsigmond gyűjtött hadakat felesége, Mária magyar királyné kiszabadítására. Egy fiút, aki vétett a gyermekek »hadi szabályai« ellen, föl akartak akasztani. Az arra vetődő polgárörség most megmentette; de utóbb mégis felakasztották. Ilyen, inkább ösztönyszerű, mint tudatos volt az a kegyetlenség is, melyet, a párisi hírek hatása alatt, Franciaország nagy gyermekei, a *jobbágyok* tanusítottak. Minden falunak megvolt a maga Bastilleja: az urasági kastély. 139-et feltörték, fölégettek, de rendesen csak a fegyvereket vitték magukkal, hogy — nemzetörök lehessenek. Sok földesurat borzasztó kegyetlenséggel végeztek ki, de a zsebükben és kastélyaikban talált milliókat az utolsó sou-ig beszolgáltatották a községi pénztárakba. A nemzetgyűlés egyik, vagy éppen legnagyobb, napja, augusztus negyediké, erre a polgári köteletségérzetre és nem a kegyetlenségekre adta meg a választ.

II. Népfölség a nemzetgyűlésben és az utcán.

La Fayette 1789 július 11-én indítványozta az emberek jogainak kinyilvánítását. Sokan megbotránkoztak, hogy a több hétig tartó vitára 54 szónok iratkozott fel, holott pl. a magyar parlamentben 1896-ban egyetlenegy zászlósertés ügyében ugyanannyian szóltak, a parlamentek történetében pedig hónapokra terjedő obstrukcióról is van szó. Ha 1789-ben igen sokat beszéltek is a képviselők, nem szabad felejtetni, hogy a nemzetnek 175 esztendeig egyáltalán hallgatnia kellett; s nem lehet mondani, hogy ily eszmék fejtegetésének az ideje még nem érkezett el. La Fayette 19 éves volt, mikor ezeket az eszméket Amerikában megismerte és 32, midőn hazájában megpendített olyan eszmét, sőt eszmesort, mely az óceánon túl hatalmas köztársaságot teremtett, itthon pedig pár évtized óta Franciaország büszkeségeit, az enciklopédistákat, foglalkoztatta. Hihette-e, hogy töretlen utakon jár, ha nyomukba lép? Más kérdés, most kellett-e ilyen akadémiai fejtegetésekbe bocsátkoznia, mikor az utcán a nép fanatistái lándsák hegyén hordozták meg a régi rendszer fanatis-

táinak levágott fejét? *Dumont*-t ez a »végtelen fecsegés« arra emlékeztette, hogy a görög hittudósok a Tábor hegyének természetfölötti fényéről vitatkoztak ugyanakkor, mikor II. Mohammed fővárosuk falait bombázta. De La Fayette azt a jelszót kereste, ami Amerikát igazán új világgá tette: »Meghalni a szabadságért!«

Leckéztetve kérdezik tőle: »Való ennek a vérengző népnek ez az újmódi szabadság?« Pedig épen olyan joggal kérdezhetnék: »Hát kell ennek a népnek a régi szolgaság?« Solon versekben beszélt s örültnek tetette magát, midőn Athén ifjúságát Salamis szabadságának kivívására buzdította; s föl Petőfi Nemzeti daláig, a szabadság nevében megindított egyetlen mozgalom sem lehetett el költői lelkesedés, fiatalos hév nélkül; hiszen a keletkező vallásokat is ez vezette be. A dogmák hajthatatlanságával lépett föl La Fayette javaslatának az a tétele is: »hogy egy nemzet a szabadságot szeresse, elég, hogy azt ismerje; s hogy szabad legyen, elég azt akarnia«. Pedig a szabadságot inkább tudni mint ösmerni, inkább érezni mint akarni kell. A javaslatban nem ez volt az egyetlen tétel, aminek valódi értelmét, elvontsága következtében, találgatni kellett. Ily találgatások miatt sokan a szofisták kongresszusának nézték a nemzetgyűlést; de akkor a régi kormányt a cinikusok gyülekezetének tarthatták. Mindenesetre többet ért egy kis szórszálhasogatás árán szabaddá tenni polgárt és jobbágyot, mint egyáltalán nem túrni az aranyos keretbe nem férő egyéniséget.

174. ábra. La Fayette marquis (1757—1834).

A nemzetgyűlés különben, mielőtt megállapodott volna a javaslat bölcselkedő bevezetésében, augusztus 4-én leszavazta azt az indítványt, hogy az emberek *jogairól* szóló nyilatkozatot az emberek *kötelességeiről* szóló nyilatkozattal egészítse ki. Még azon este megmutatta, hogy az elméletet és a gyakorlatot össze kívánja egyeztetni. Vicomte de *Noailles* javaslatára ugyanis hat órai, végtelenül felemelő vita után kimondta, hogy *eltörli az örökös jobbágyságot* és az ú. n. holtkéz minden alakját; megszünteti az úriszékeket, a vadászati és pénzbeli kiváltságokat, adómentességeket; behozza az örökváltságot és a *közteherviselést*. Mindenkinek jogot ad állami és katonai tisztségek viselésére; a hivatalok vásárlását nem túrja; az igazságszolgáltatást ingyenessé teszi. A tartományok és városok előjogait eltörli, az annatákat s több egyházi javadalomnak egy emberre való ruházását eltiltja, a jogtalanul nyert nyugdíjakat megszünteti, a vámjövödelmek tételeit módosítja.

Valóban, az ezeregyéjszaka tündérmeséibe illik, ami augusztus 4-én esti 8 órájától hajnali kettőig történt. Az emberiség örök hálájára méltók azok a nagyurak és papok, kik Noailles, Aiguillon herceg, Kérengal szép beszédein felbuzdulva egymásután hozták áldozatul rendjök kiváltságait.

A francia forradalomnak bizonyára az a legnagyobb, legjelesebb tette, sőt lényege, hogy behozta, életbe léptette a *polgári egyenlőség* elvét és pedig a rabszolgotartó amerikai Egyesült-Államoknál s minden más államnál teljesebben. Ezt hirdették a negyvenes évek szabadelvű magyar államférfiai is, akik, ha csak részben teheték is, ennek a nagyszerű éjszakának emlékein lelkesülve és okulva alkották meg az 1848. évi VIII—XIII. törvénycikkeket. Mirabeau félt a *tömeges reformoktól* s nem vett részt ezen az ülésen ; de helyesen jegyezte meg, hogy míg a franciák máskor egész hónapig vitatkoztak a szótagok felett, most egy éjszaka felforgatták az egész régi monarchikus rendszert.

Hiában vádolják a nemzetgyűlést, hogy forradalmi téren mozgott, midőn pár óra alatt századok alkotásait törölte el ; hiszen voltaképp csak az a feladata volt, mint a halottkémnek : hivatalosan kijelenteni és bizonyítani, hogy a beteg csakugyan meghalt. A temetés azonban nem ment valami gyorsan. A papság képviselői csak háromnapos vitatkozás után, augusztus 11-én, nyugodtak meg Lacoste marquis indítványában, hogy az egyházi javak a nemzet jószágai legyenek, a tizedet eltöröljék, a püspököket és papokat az állam fizesse. A megélhetésök miatt aggódó falusi papok kokárdásan miséztek, de a templomi szószékeken sem titkolták elégtelenségöket. A vagyonuk nagyobb részéből kiforgatott vidéki nemes urak, a *Pateau Pálok*, sem szokhatták meg mindjárt a másik pillanatban, hogy egykori jobbágyaikat polgártársaiknak tekintsék és nevezzék. Mindazáltal a nemzetgyűlés augusztus 26-án már elfogadta az *emberek és polgárok természetes jogairól* szóló törvényjavaslat tizenhét pontját.

A bevezetés valóságos állambölcseleti értekezés. Azon kezdi, hogy az ember egyedül és társaságban egyaránt boldogságra vágyik ; azért alapít családot, államot, kormányt. Minden állami hatalom tőle származik. Az emberek a természettől fogva szabadok és egyenlők. Testi és szellemi tehetségeik szabad használatában a kormány csak akkor korlátozhatja őket, ha másképp nem védheti meg a nemzet jogát, törvényét, biztonságát. A kormány feladata a mindenkire egyaránt kiterjedő törvények és jogok védelme ; de a polgárokat csak oly törvények kötelezik, amiket maguk vagy képviselőik hoztak. Minden szabad, amit az ilyen törvény nem tilt és senkit sem lehet olyasmire kényszeríteni, amit a törvény nem parancsol. Hogy zsarnokság ne keletkezzék, a törvény hozatalát, végrehajtását s a bírói hatalmat külön kell választani. A törvény mindenkit oltalmazzon minden törvényteleniség ellen ; a törvényteleniséget erőszakkal is vissza lehet utasítani. Senkit sem lehet letartóztatni vagy fogságba vetni a törvényben felsorolt eseteken kívül. A büntetést törvényesen s rangkülönség nélkül kell kimérni. Aki az állam védelmében részesül, köteles az állam javát előmozdítani s annak szükségeihez vagyona vagy jövedelme arányában hozzájárulni. Vallásos meggyőződésében senkit sem szabad háborgatni, ha a törvényekhez alkalmazkodik és közbotrányt nem okoz. Mindenki elhagyhatja hazáját s lemondhat polgári jogairól. A sajtószabadság legerősebb bizony-

sága a közszabadságnak ; büntetni tehát csak a lázítót, sértegetőt, rágalmazót szabad.

A második részt, mely az ország igazgatásának elveiről szól, augusztus 31-én kezdték tárgyalni s így »Rousseauról Montesquieure tértek át«. Kimondták, hogy Franciaország törvényesen korlátolt monarchia. Mivel egy hatalom sem áll a törvények felett, a király csupán a törvények értelmében uralkodik és kormányoz. A törvényhozó hatalmat a nemzet képviselőinek gyülekezete a királlyal együtt gyakorolja. A legfőbb és teljes hatalmat egyedül a király kezébe tették le. A királynak azonban nincs bírói hatalma s a bírakat törvényes idejük letelte előtt ő sem foszthatja meg tisztségöktől. Adót, segélyt kivetni csak a nemzet képviselőinek hozzájárulásával lehet ; ezek ellenőrzik az adó és állami költségek hovaforchtását s kezelőit felelősségre vonhatják. A miniszterek is felelősek. Franciaország szabad állam lévén, ott nincs helye a rabszolgaságnak. Hivatalt minden arra való polgár viselhet s mindenféle jószágot, vagyont szerezhet magának. A nemességre nézve a kézművesség nem meggyalázó. A lettres de cachet-kat eltiltották ; minden elfogottat 24 óra alatt saját bírāja elé kell állítani.

A legfőbb végrehajtó hatalom a királyt illeti, ki a nemzet feje s a törvényhozó testület kiegészítő része. Személye szent és sérthetetlen. Gondot visel az ország külső s belső békéjére ; az ítéleteket az ő nevében hirdetik ki ; az alkotmány és a törvények értelmében ő oltalmazza a polgárok jogait s a korona kiváltságait. Feje minden szárazföldi és tengeri seregnek ; csak neki van hatalma a seregek egybegyűjtésére, fegyelmök szabályozására, határvárak emelésének elrendelésére. Követeket küld és fogad ; háborút izen, s békét és kereskedelmi szerződéseket köt. Pénzt egyedül ő verethet, a megkegyelmezés jogát egyedül ő gyakorolja, a korona jószágait ő gondolzza, de mindenben a nemzetgyűlés jogainak fenntartásával. Minisztereit és tanácsosait tetszés szerint választja, s a nemzetgyűlést ő hívja össze. Kegyelmeket, jutalmakat egyedül ő osztogat, s ő tölti be az egyházi, polgári és katonai tisztségeket. Házában az uralkodás örökös, de csak fiúágon ; az elmebajos vagy kiskorú király helyett az örökösödés rendje szerint következő regens uralkodik.

Ime, az a »rettenetes« nyilatkozat, melynek tételei akkor lázba ejtették Európát, ma pedig mindennapiasak. Ahogy a legszebb lírai költeménynek is vannak gyöngve versszakai, ennek egyes pontjai sem egyebek szóvirágoknál ; de ki is remélhetné, hogy a fának minden virágából gyümölcs legyen ? Itt a sok gyümölcstől néhány ág úgyis letört ; a sérült fának termőereje azonban megmaradt és gyümölcset ma az egész világ élvezi. A szabadság és az egyenlőség elvét azóta a történelmi fejlődés szembeállította egymással és az egyenlőségre törekvő szocializmus utóbb már a liberalizmus korlátozásában kereste törekvéseinek megvalósulását. A tisztán csörgedező forrásnál azonban nem igen jut eszünkbe az a kár, melyet egyes áradásaival a nagyra nővő folyam okozhat. Akik a forrásnál állottak, lelkesedést merítettek belőle. *Martinovics* »egekig magasztalta a francia nép bölcseségét«, s ő is, *Gyurkovics* pesti egyetemi tanár is, kátéba foglalva, titkon terjesztette a forradalomnak e nyilatkozatban letett alapelveit ; *Szentmarjay* Payne Tamásnak hasonló kátéját az eredetieknél szí-

lajabb kifejezésekkel fordította magyarra, *Hajnóczy* németre, *Czini* János latinra; a Magyar Kurir egész terjedelmében közölte az alkotmányjavaslatot s az 1790. évi magyar követutasítások és röpiratok egy része ennek hatása alatt készült.

Magában Franciaországban az alkotmányvitát a *veto* kérdése mérgesítette el; vagyis annak elhatározása, föltétlenül vagy föltételesen tiltakozhazik-e a király, mint a végrehajtó hatalom feje, a törvényhozó testület határozatai ellen akár a ház feloszlatása és az új választások elrendelése, akár a törvényjavaslat szentesítésének megtagadása alakjában. A föltételes veto a javaslatnak 2—6 évre való elhalasztását jelentené. A király az egykamarás parlamenttől s a parlament a király zsarnokságától félve védelmezte ebben a kérdésben a maga álláspontját. A föltétlen vétó megadása *Robespierre* szept. 2-iki beszéde szerint a népfölségről való lemondást jelentené. *Marat* »Népbarátja«, s *Loustalot* és *Proudhomme* »Forradalma« ezt a felfogást naponkint 2—300.000 példányban terjesztette. A nemzetgyűlés szept. 21-én valóban csak két ülészakra kiterjesztett vétójogot adott a királynak. A király azonban nem akarta szentesíteni sem az augusztus 4-iki éjszaka nagyszerű határozatait, sem az alkotmánynak aug. 11-ike óta készen álló első részét. Az alkotmányt idáig is csak azért tűrte, mert azt hitte, hogy *Necker*, aki július 29-én ismét átvette a pénzügyminisztérium vezetését, legalább a pénzügyeket rendezheti. Most azonban ismét híre járt, hogy csapatokat von össze, szétkergeti a nemzetgyűlést és erőszakosan állítja helyre a régi rendet. Valóban, az ellenforradalom jeladásának tekintették, hogy a Douai-ezred megérkezését a versaillesi testőrség október elsején pezsgős lakomával ünnepelte s hogy ezen, rövid időre, a királyi család is megjelent. Legjobban szidták magát a királynét, ki, a pozsonyi rendek elé lépő anyját követve, hír szerint életet és vért, még pedig pogaréletet és polgárvért követelt a katonáktól, kik most fehér kokárdát tűztek föl, s lábbal tiporták a nemzeti színt. Másnap, sőt harmadnap megismételt áldomásukon is a beborozott emberek túlzásával tüntettek a király mellett.

Dús lakomák hírénel jobban semmivel sem lehetett izgatni azokat a proletáriusokat, akiknek ekkora tömegét a világ Róma bukása óta csak Párisban látta. A párisi tanács a római szenátus módjára nem csitíthatta éhségöket ingyenes gabonával, de legalább olcsóvá akarta tenni a kenyeret. A nemzetgyűlés aug. 29-én elhatározta, hogy a külföldről behozott gabonát nem vámolja meg. Azonban a pékek és a drágaság ellen a zúgolódás így is egyre növekedett. Amikor teljesen elfogyott a liszt, október 5-én a nők, kivált »a csarnok hölgyei« (a kofák) a városházára rohantak, félreverték a harangokat, majd a 17 éves szép *Louison* (Chabry Magdolna) virágárusleány és *Maillard* vezetése alatt Versaillesba indultak, hogy magától a királytól követeljék mindennapi kenyerek megadását. A négyezer nőt tizedrésznyi férfi s egy kis csapat nemzetőr kísérte. Az útbaeső Chaillet-n, Auteuil-ön, Sèvres-en anélkül mentek át, hogy erőszakosan csak egy darab kenyeret is elvettek volna a lakosoktól; Sèvresben a pénzen is bajosan kapott 8 kenyérral valamennyinek be kellett érnie. Senki sem nevetett a rongyos asszonyokon, akik szemökben könnyel, kezükben piszkafával, ajkukon dallal, fáradtan vánszorogtak a király színe, zord katonák töltött fegyverei elé. Maillard

küldöttség élén, tépett ruhában, kivont karddal kért a nemzetgyűléstől »kenyereket az éhezőknek, büntetést a kokárda meggyalázóinak«. *Mounier* elnök néhány képviselővel egyenesen a király elé vezetett hat nőt s velük együtt kérte a jogok kinyilatkoztatásának megerősítését s Páris élelmezését. A király a lába elé boruló Louisont fölemelte, megcsókolta, vigasztalta s pár óra múlva aláírta a jogok kinyilatkoztatását. Némi csetepaté után a tömeg pihenni tért. Éjfél után megérkezett *La Fayette* 15.000 nemzetőrrel, akiket otthon is, útközben is megeskettett az alkotmány és a király iránti hűségre. Ha, mint gyanították, Cromwell szerepére vágyik, nem járul csupán harmadmagával a király elé, ki iránt sohasem

175. ábra. Ujságáruló asszony (Debucourt után).

lehetett hívebb, mint abban a pillanatban, amelyben életét a tömeg ébredésétől féltette. Alig pihent le kissé, eldőrdült az első puskalövés, mellyel a palota egyik testőre egy ingerkedő párisit leterített. A másik percben már fölébredt a tömeg, a palotára tört, levágta az útjába eső első testőrt, lándzsára tűzte a fejét s halálra kereste a királyi családot, mely az Oeil de Boeuf (az Ökör szem) teremben egybegyűlve, komoran várta végzetét. Csak Benczur Gyula híres képére kell tekintenünk, hogy megértsük, milyen izgalmak gyötörték, midőn egyetlenegy perc dönthetett a család s az egész monarchia sorsa felett.

A válságos pillanatban a párisi nemzetőrök, a király elcsapott régi testőrei, törték be s összeüleltek az újakkal, hogy megmentsek az uralkodóházat és szuronyszegezve kergessék ki a lázadókat. *La Fayette* az erkélyről kegyelmet

kért a néptől az új testőrök számára, a király pedig, melléje lépve, kijelentette, hogy Párisba megy. Családját : legnagyobb kincsét jó és hű alattvalóira bízta s feltűzte a nemzeti kokárdát. A nép ölelte, csókolta most már a testőröket s viharosan éltette a királyt és királynét, akiket az imént még halálra keresett. Könnyein keresztül nevetett, mint a gyermek. A király délután egy órakeresztül családostul beszállt óriási hintájába, de csak egy óra mulva indulhatott meg a menet, melynél különösebbet nem látott a világ. Elöl húsz ágyú, utána néhány marcona legény a testőrök póznára szúrt fejeivel, melyeket Sèvresben a pihenés alatt még fel is bodorítottak ; azután a heringes kofák, szuronyaikra tűzött cipókkal ; majd a testőrök és nemzetőrök karonfogva, azután kurjongató proletáriusok közt a király, a miniszterek és képviselők hintainak s a liszteskocsiknak egész sora, majd a svájci testőrök fegyvertelenül, a pár nap előtt érkezett flandriai ezred s végül a nép beláthatatlan sokasága. »Mintha az egész boulognei erdő menne Párisba« — mondja az egykorú magyar tudósító. Nem voltak kétszáz ezren, mint ahogy ő hitte ; de a rettenetes lármáról ítélve bizvást gondolhatta, hogy vannak annyian. A király este fél kilenckor a párisi városháza erkélyéről meghajolt a nép előtt. Mától fogva ez parancsolt az államban, melyet tehát már csak szokásból neveztek monarchiának.

III. Alkotmányos újítások.

Európa fejedelmei borzalommal értesültek az októberi napokról, a demagógia diadaláról ; a szabadelvűek azonban máris kibékültek azzal a gondolattal, hogy eszméik győzelmét forradalom nélkül nem remélhetik. Bacsányi intelme szerint

»Ti, akiknek vérét a természet kéri,
Hív jobbagyitoknak fölszentelt hóhéri:
Jertek s hogy sorsotok' előre nézzétek,
Vigyázó szemetek' Párisra vessétek!«

A versaillesi udvarhölgyek október elseji csinyjét meghiusította a párisi kofák október ötödiki és hatodikai csinyje, a palotaforradalmat az utcai forradalom. A heringáruoló kofák, a mozgalom vezetői, október hatodikán még úgy bántak a királyi családdal, mint a beszózott heringgel ; másnap már úgy, mint az aranyhallal, mely kristályüvegében szabadon úszkálhat. Száz kedves apróságot beszéltek arról, hogy mostantól fogva milyen gyöngédek voltak iránta ; utóbb már azon is aggódtak, nem árt-e meg a kövér királynak, hogy nem sétál eleget és nem vadászhat. Kenyerük is volt, mióta »hazajött Lajos, a nagy pék«. Már izgalmat sem keltett, midőn a nemzetgyűlés október 19-étől fogva Párisban folytatta tanácskozásait. A nyugalom helyreállításának egyik oka mindenesetre az volt, hogy az orléansi herceg, a versaillesi tüntetés titkos rendezője, átvitorlázott Angliába, ahol azután »köd előtte, köd utána«. 150 királypárti képviselő szintén külföldre menekült, ezzel a második emigrációval épen akkor hagyván cserben a királyt, mikor *Mirabeau* legjobban sürgette a végrehajtó hatalom, vagyis a király, egész tekintélyének helyreállítását. Egyesek már is hibáztatták a jogok kinyilatkoztatásának azt az alapelvét, hogy mentül gyöngébb valamely állam-

hatalom, annál nagyobb a nép szabadsága. Azonban azelőtt szept. 16-án, most pedig nov. 7-én *Mirabeau*nak a nemzetgyűlésben még valóságos elemi oktatást kellett tartania a parlamenti felelős kormány előnyeiről, különösen arról, hogy a minisztereknek ülések és — ha egyúttal képviselők — szavazatuk is legyen a parlamentben, melynek minden egyes tagja kérdéseket intézhessen hozzájuk. Ma, midőn a minisztérium mindenütt a parlament többségében gyökerezik, csodálatosan hangzik, hogy másnap (nov. 8.) *Mirabeau* indítványánál jobban tetszett a *Lanjuinaisé*, mely szerint a képviselők, míg a parlament tagjai, sőt azontúl is három esztendeig, a végrehajtó hatalomtól nem fogadhatnak el sem miniszterséget, sem kitüntetést, hivatalt, megbízást, nyugdíjat és díjazást; mert ha megteszik, cselekvő polgári jogaikat öt esztendőre elvesztik. Csakugyan kimondták, hogy miniszter a jelen ülészakban a nemzetgyűlésnek egy tagja sem lehet. A vélemények zavarát mutatja, hogy ezzel *Mirabeau*t vagy pedig az udvart vélték sujtani, holott saját államférfiaikat ítelték tétlenségre s a kormányt ellenőrzés nélkül hagyták a király kezében. Másrészt a királyt is megakadályozták, hogy minisztériumot elősmert hazafiakból, kipróbált erőkből alakítson. A többség még bűnnek bélyegezte, ha valaki szolgálni akarta a királyt, kit szabadsága ellenségének tartott s kész volt árulónak tartani egy *Mirabeau*t, ha jó tanácsokat akart adni saját királyának.

A nemzetgyűlés a királyi hatalom korlátozására, az egyenlőség és a polgári szabadság biztosítására törekedett a megoldásra váró összes reformkérdésekben.

A *közigazgatás* idáig a királyi hatalom egyik legfőbb eszköze volt, mert föltétlenül rendelkezett vele. Az 1789 dec. 14-iki törvény teljes *önkormányzati jogot* adott mind a 42.000 községnek. A polgárok 2—2 évre választották a hatóságot, mely a *maire*-rel és a képviselőtestülettel egyetértve intézte a község ügyeit. Páris az 1791 május 21-iki törvény értelmében 48 szakaszra (*section*) osztották. A régi tartományok helyett (az 1789 nov. 11—12., 1790 jan. 15-iki és 23-iki törvényekkel) 83 *département*-t, vagyis megyét állítottak föl; ezeket területük legnevezetesebb folyójáról, hegyéről nevezték el s mindegyiket kerületekre osztották. A megyék középső állást foglaltak el a középponti kormány és a községek közt. Tisztviselőiket és bizottsági tagjaikat négyévenként a megye polgárai választották; a választójogot azonban *cenzushoz* kötötték, holott *Robespierre* röpiratai, az ember jogainak értelmében, az általános választójog megadását sürgették.

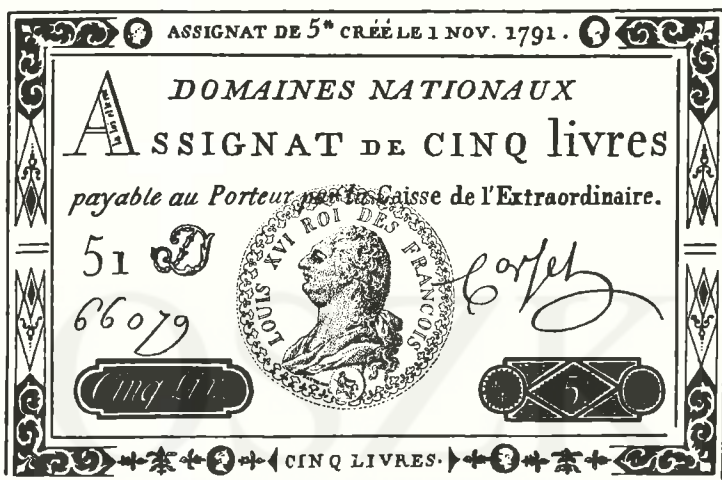
Az *igazságszolgáltatást* a nemzetgyűlés szintén függetlenné tette a végrehajtó hatalomtól. Midőn a régi parlamentek nem fogadták el az okt. 4-én szentesített új perrendtartást, nov. 5-én a nemzetgyűlés a beiktatás megtagadóit hűtlenségnek nyilvánította, *Thouret* a bíróságok újjászervezését indítványozta s 1790 május 5-én a nemzetgyűlés, a régi parlamentek megszüntetésével, a *bírák választását* a népre bízta. Ennek gondolatával a német történetírás maig sem békült ki; a magyar olvasó azonban tudja, hogy mai királyi törvényszékeink kinevezett tagjai előtt a megyei törvényszékek választott assessorai működtek, s így nem ismerheti el, hogy a bíróságot a választás egyszerűen a pártok, klubok, demagógusok labdájává tette. Az 1790 aug. 16-i törvény kimondja a nyilvánosságot és szóbeliséget, bűnügyekben behozta az esküdtszéket, az ingyenes igazság-

szolgáltatást, eltiltott minden kivételes törvényszéket, békebíróságokat állított a megyei járásokban, rendőri és kereskedelmi bíróságokat szervezett stb., ami mind óriási haladás volt a korábbi siralmas állapotokhoz képpes.

A *hadsereget* egyelőre (1789 dec. 16.) a régi állapotban hagyták, sőt Mirabeau indítványára 1790 május 15-én azt is kimondták, hogy a háború és béke fölött a nemzetgyűlés a végrehajtó hatalommal egyetértve határoz. Az ülés elején akadt, aki figyelmeztette Mirabeaut, hogy a kapitólium közel van a tarpéji sziklához, és a tömeg átkozta a »köpenyeforgatót,« aki a kormány kész eszköze, mert az fizeti ki adósságait. De akit a terembe lépésekor lámpával fenyegetett, beszéde után a teremből vállain hozta ki, hogy diadallal hordozza meg Páris utcáin. Perikles mellé állította, ki a király jogát épen azért védte, mert nem akarta, hogy szónoklatának varázsával bárki is úgy hasson a gyűlés szenvedélyére, mint valaha Perikles, ki »Athén nemzetgyűlését« beszéddel bírta a peloponnészosi háborúra. Valóban feltűnő, hogy Franciaország első nemzetgyűlése egyáltalán nem akart *nemzeti hadsereget* (amire Dubois-Crancé ösztönözte), de királyi hadsereget sem akart többé. Az ujoncozásnak, hadfogadásnak csupán kirívó helytelenségeit szüntette meg. A régiek helyett új nemzeti zászlókat adatott, a király és a hercegek háziezredeit feloszlatta, a hadsereg számát és tagozatait megállapította stb. Még nem tudott felelni Mirabeaunak arra a kérdésére, lesz-e Louvois-juk a szabadságban, mint volt a zsarnokságban; holott élt Carnot, aki nemsokára Louvoisnál is különb katonai szervezőnek bizonyult.

A *pénzügyek* rendezése a gyűlésnek egyik legfontosabb feladata volt. Azon kezdték (amire Deák Ferenc 1867 március 2-án figyelmeztette is a hasonló helyzetben levő magyar képviselőházat), hogy az önkényes uralom idejében szedett adókat ideiglenesen megállapították és rendes befizetéseket elrendeltek. Egy esztendő mulva az *első, igazán alkotmányos költségvetés szerint*, 656.625.000 livre volt a bevétel, 645,210.000 a kiadás és így 11,415.000 a fölösleg. *Necker* 1790 május 29-én méltán magasztalta a nemzetgyűlés nagy és bölcs munkáját, mellyel az egyensúlyt helyreállította. Erre az eredményre a gyűlés *gyökeres reformokkal* jutott. Már 1789 szept. 26-án meghagyta, hogy minden polgár a haza oltárára ajánlja föl jövedelme negyedét s drágaságai s ékszerei értékének és készpénzének másfél százalékát. Olyas önfeláldozás, amilyenre Magyarország a mohácsi csata küszöbén szánta el magát; de nem is járt ennél sokkal több eredménnyel. Odaértve a királyi pár ezüstneműiből kivert 2½ millió livret, egy hónap alatt nem gyűlt be több 6½ millió livre értékű. Megtakarítások következtében is emelni akarták a közjövödelmeket; pl. megszüntették a királyné külön udvartartását, kilencedrésze csökkentették a királyi könyvtár 780.000 livres évi általányát, a 40 milliót tevő nyugdíjakat leszállították stb. Azonban a pénzügyi bukás elkerülésének egyetlen módjául *Talleyrand* autuni püspök okt. 10-én az *egyházi javak* lefoglalását jelölte meg. November 2-én a nemzetgyűlés valóban nemzeti jószágoknak nyilvánította az egyháziakat, ennek megfelelően magára vállalta a papok és szerzetesek fizetését s utóbb államadósággul vállalta el az egyházi javakat terhelő adósságot. Ugyanakkor kezdte tárgyalni azt a javaslatot, hogy a lefoglalt javakból 400 millió livre értékűt elad s erre 4½ százalékos kincstári utalványokat (assignatákat) bocsát ki, melyeket

mindenkinek készpénz gyanánt kell elfogadnia. *Maury* abbé (ápr. 15.) hiába emlékeztette a gyűlést, hogy a világ legszebb emlékiratát a század elején *Law* készítette s hogy a papiospénz az állambukásnál többet, t. i. erkölcsi halált jelent. A gyűlés ápr. 17-én elfogadta a javaslatot. Utóbb az óriási (45½ milliárd) értékben kibocsátott assignaták sokkal kevesebbet értek névértéköknél; a pénzügyi bukást mégsem követte erkölcsi halál, mert minden nemzeti jószág közt éppen az az *erkölcsi erő* ért legtöbbet, amelyet a nemzet ezekben a viharos esztendőkből kifejtett. A franciák assignatákkal, a magyarok Rákóczi idejében kongópénzzel csináltak forradalmat teljes öt esztendőn keresztül; ilyen

176. ábra. Assignata 1791-ből.

önzetlenségre csak oly nemzetek képesek, amelyek az anyagiaknál véghetetlenül többre becsülik nemzeti tulajdonságaikat és szabadságukat.

Az egyházpolitika a legszorosabban összefüggött a pénzügyivel, de nem ez mérgesítette el. *Juigné* párisi érsek, »a szegények apja«, a papság nevében már 1789 aug. 11-én lemondott a tizedről, vagyis 80 millió livre jövedelemről; október 10-én *Talleyrand*, mint láttuk, maga javasolta az egyházi javak lefoglalását. A papok tehát idáig nem szolgáltak rá, hogy *Szentmarjay* (a magyar jakobinus) az események hatása alatt, úgy ahogy utóbb *Michelet* és iskolája tette, őket a reakció legsötétebb alakjainak tartsa, akik miatt »leomlik a polgári szabadság temploma, melynek ezer akadály között való fölépítésében darab ideig maguk is eszközök látszottak lenni«. A párisi érsek, akinek egy millió livre jövedelme volt, megélhetett ezentúl 50.000 l. állami fizetésből is, mint ahogy *Bethlen Gábor* is elégnék tartott a meghagyott három püspök számára 2—2000 forint fizetést. Az alsó papság mindakét országban még nyert is a fizetés legalsó fokának (600 l.) megszüntetésével. 1790 április 13-án a karthauzi *Gerle*, attól tartva, hogy a nemzetgyűlés felekezetenlküli államot akar, azt indítványozta, hogy a római kath. vallást Franciaország nemzeti és egyetlen vallásának jelentsék ki; de a gyűlés kimondta, hogy a lelkiösmeret és hit dol-

gában nincs, nem is lehet hatalma s a javaslatot levette a napirendről. Miközben ez és a kolostorok bezárása ellen a papság egy része a vidéken tüntetéseket rendezett, a nemzetgyűlés május 29-én megkezdte a *papság polgári alkotmányának* (Constitution civil du clergé) tárgyalását. A püspökök harmadnap már kijelentették, hogy az egyház alkotmányán csak a zsinat változtathat. A nemzeti gyűlés úrnapiján (jún. 3.) testületileg vett részt a körmenetben, de hír szerint most Jansen és Voltaire szellemében készült átalakítani a francia kath. egyházat. Kétségkívül fölösleges volt *a hitet és hazafiságot* egymással szembe állítani. S ha néhány politikus dekatholizálni akarta Franciaországot, nem számolt azzal a ténnyel, ami csak a művelt körök felsőbb tízeze előtt lehetett titok, hogy Franciaország, mely forradalom árán sem zárkozott el az állam újjáalakítása elől, testestül-lelkestül *katholikus volt*, a papság pedig saját nemzeti egyháza mellett is *pápista*. Egyébiránt a július 12-én elfogadott törvény sokkal mérsékeltebb volt mint a tárgyalások közben fölvetett javaslatok után gondolni lehetett. A püspökségek számát 134-ről, a polgári megyéknek megfelelően, 83-ra szállították le. Kimondták, hogy egyetlen egyház, plébánia és polgár sem ösmérhet el külföldi egyházi elüljárót; mindez azonban nem árthat a hit egységének, és azon közösségnek, mely Franciaországot az egyetemes egyház látható fejéhez (a pápához) fűzi. A püspököt a département, a plébánost a kerület szavazó polgárai (tehát katolikusok mellett nem-katolikusok is) választják. A fölszentelés előtt a választott a világi hatóság, nép és papság jelenlétében ünnepiesen megesküszik az alkotmányra és a törvényekre. A plébánost a püspök, a püspököt az érsek a hittanból és a lelkipásztorkodásból vizsgálat alá vetheti s ha alkalmasnak találja, egyházjogilag beiktatja; a visszautasított a polgári hatóság elé felebezhet. *Polgári eskü* nélkül egy pap sem foglalhatja el állását. A papságot az állam fizeti. Ha volt valami egyházellenes a nemzetgyűlésben, a papok egy része azzal vigasztalódott, hogy a bölcsészeti szellem, amely okozta, úgy sem tarthat sokáig. Valaki (amint a Magyar Kurir is írja 1790-ben) kiszámította, hogy a görögök bölcsészete 620 esztendeig tartott, a rómaiaké 311-ig s a franciáké 82.722 óráig, 52 első és 24 másodpercig tart, tehát csak valamivel tovább kilenc esztendőnél; ami elég pontosan összeesik Napoléon első konzulságának s vele a forradalmi bölcsészet bukásának idejével.

Most azonban ez a *bölcsészet* uralkodott. Jelszóul a *szabadság, egyenlőség, testvériség* kultuszát csak 1793 június 29-én (még pontosabban 1795 április 4-én) választotta, de már is megvalósítására törekedett. 1790 február 4-én a király magában a nemzetgyűlésben fogadta meg, hogy fenntartja és megvédi az alkotmányt; a nemzetgyűlés pedig azonnal fölesküdött a nemzet, törvény és a király iránt való hűségre. Ezt az esküt febr. 5—15-ike közt a polgárok, még a gyermekek is ünnepiesen, országszerte ismételték. A falusi nép, a valenceiak példájára, ezrével állt be egy-egy szövetségbe, hogy éljen, haljon a hazáért. Június 19-én, midőn Cloutz Anacharsis külföldieknek öltöztetett franciákat vezetett a nemzetgyűlés elé, hogy az emberiség nevében mondjanak köszönetet az emberi jogok védelméért, — a gyűlés, a testvériség példáját akarván mutatni, az örökös nemességet s a velejáró hercegi, grófi stb. címeket eltörölte. Meghagyta, hogy mindenki csak saját családi nevét viselje, egyenruhát, címet, előnevet ne használjon,

monseigneurnek többé senkit se szólítsanak. Hatvanezer családnak kellett ekként szakítnia ősi hagyományaival; *Mirabeau* tiltakozott is, hogy ő ezentúl csak *Riquetti* legyen s ne egyúttal *Mirabeau* grófja; azonban a Londonból visszatért *Fülöp orléansi herceg július 11-én* már mint *Egyenlőség (Égalité) Fülöp* foglalta el helyét a nemzetgyűlésben.

Akkor már valami százezer polgár: pap, katona, színész, apáca, kofa, — gazdag és szegény: ásóval, kapával egyengette a párisi Mars-mező földjét, hogy július 14-én, a Bastille bevételének első évfordulóján, ott tarthassák meg a *testvériség ünnepét*. S dalolták *Ladré* versét, *Bécourt* dalát, ezt az igazi nemzeti dalt, a *Ça irát*:

«A nép e nap kiáltja mind:
menni, menni, menni fog!
Az üdvözítő arra int:
menni, menni, menni fog!
Az legyen tehát a jog,
Hogy a kevély alámerül,
De a szegény felülkerül.»

Párisban az ünnep napján egy millió ember nyüzsgött: négyszázezerrel több a rendes lakosságnál. Ekkora ünneplő közönséget a világ sem azelőtt, sem azután nem látott. Délután 3 órakor »beharangoztak«: negyven ágyú adott jelt az istentisztelet kezdetére. A király trónja s a nemzetgyűlés elnökének széke egyenlő magasságban állt a haza oltára körül, ahol most *Talleyrand* püspök négyszáz kokárdás pappal végezte a szertartást, miközben 12.000 ember énekelte a *Te Deumot*. Istentisztelet után a püspök megáldotta a királyság és a megyék zászlait, mire *La Fayette*, a nemzetőrség parancsnoka, majd a nemzetgyűlés elnöke s végre a király is fölesküdtek az alkotmányra. Három napig öröm, vígság és lelkesedés uralkodott Párisban és Franciaországban, hol minden városban hasonló ünnepeket rendeztek. Az emigránsok azonban máris azon voltak, hogy a *Te Deumra Requiem* következék.

IV. Az alkotmány szentesítése.

Röpiratok és lapok már július vége felé reakciós hajlamokkal gyanúsították az udvart s intették a franciákat, hogy július 14-ének és október 6-ának ismétlésével akadályozzák meg az alkotmány felforgatását. Ezen hírek hatása alatt a nemzetgyűlés június 31-én az állandó hadsereg békelétszámát százötvennégyezerben, a hadit félmillióban állapította meg s a hajóhad fejlesztéséről is intézkedett. Szept. 27-én, az *assignaták* eddigi ellenségének, *Mirabeau*nak, indítványára elhatározta, hogy újabb 800 millió assignatát bocsát ki; pedig *Necker*, a tömeg gúnyjai közt, már szeptember 12-én azért mondott le, mert látta, hogy a nemzetgyűlés államkölcson helyett inkább *papirospénzzel* akar segíteni a bajokon. A segítség második módja a kataszteri fölvételeken alapuló *földadó* lett volna, amelyből 123,530.000 l. bevételt reméltek. *Mirabeau* megmondta, hogy az új kormány drágább lesz a réginél s hogy a népnek sokkal több ígéretet tettek, mint amennyit beválhatnak. De a nép szélsőbb, jakobinus elemei is

tapsoltak már Mirabeaunak, ki viszont megdicsérte a népet, mely a szabadelvű *Lameth* párbajra kényszerítése miatt lerombolta ugyan Castries herceg házát, de annak kirablását nem engedte meg s meghajolt a királynak ott talált arcképe előtt. »*Ilyen a nép* — szolt *Mirabeau* — erőszakos, de nem kérlelhetetlen; kicsapongó, de nagylelkű; ilyen a nép még a zendülésben is, ha a szabad alkotmányban visszaadott természetes méltóságát és szabadságát megsértettnek gondolja. Azok, akik másképp ítélnék róla, félreismerik és rágalmazzák.« Éppen azért nem lehet kicsinyelni, hogy a nép országszerte fölháborodással fogadta a polgári eskü megtagadása miatt elmozdított régi papjainak helyébe kinevezett újakat, mintha valami egészen más vallás papjai tolakodtak volna be őseinek szentélyeibe. November 27-én a nemzetgyűlés elhatározta, hogy állását veszt minden pap, ki nyolc nap alatt le nem teszi a törvényben követelt *polgári esküt*, izgatás esetében pedig polgári jogaitól is megfosztja őket. Ezt dec. 26-án a király is helybenhagyta, mire másnap a nemzetgyűlésben 50 papképviselő nyíltan letette az esküt. A Sorbonne tanárainak egy része megtagadta ezt, a másik azonban — *Dumouchel* abbéval az élén — fölesküdt; mert »szakadatlanul hazáról és szabadságról beszélt tanítványaihoz akkor is, mikor nem volt sem haza, sem szabadság«. 139 püspök és 46.000 pap tudni sem akart az esküről, melyet különben a nemzetgyűlés febr. 5-én más felekezetek papjaitól is megkövetelt. A július 12-iki egyházi törvényt febr. 4-én a király valahára szentesítette, a pápa azonban márc. 10-én kárhoztatta, április 13-án pedig eltiltotta a papok eskütételét. Így a francia katolikusok hivatalosan is *két felekezetre* szakadtak aszerint, amint a fölesküdt vagy a föl nem esküdt papok körül csoportosultak.

A papok egy része, az arisztokraták példájára, kivándorolt, amit annyival könnyebben tehetett, mert febr. 28-án, utolsó nagy parlamenti diadalával, *Mirabeau* megakadályozta a kivándorlást tiltó törvény elfogadását. »Csitt, harminc szavazat!« riadt a szélsőbaloldalra, melynek »törpe minoritás« gyanánt most még épen úgy el kellett némulnia, mint nálunk 1848-ban. Március 27-én a parlament diktátora már csak néhány pohár tokaji bor felhajtása után mondhatta el beszédét a bányatörvény ügyében; még aznap lefeküdt s 1791 április 2-án meghalt. Saját szavai szerint »magával vitte a monarchia gyászát, hogy romjai martalékul szolgáljanak a lázítóknak«. 300.000 ember kísérté ki Szent Genovéa templomába, melyet a nemzetgyűlés a franciák Pantheonává avatott, hogy »a nagy emberek koporsói a szabadság oltárai legyenek«. Így temetni Franciaország még csak egyetlenegyszer tudott: 1840 december 15-én, midőn Napoléont kísérté a rokkantak palotájába; s a külföld csak egyetlenegyszer: 1894. április elsején, midőn Kossuthot vitték ki a kerepesi temetőbe. Szentjóni *Szabó László*, a jakobinusnak kikiáltott magyar költő s vele Európa minden szabadon gondolkozója, egy fényes mult utolsó embere gyanánt gyászolta *Mirabeaut*:

»Ledólt tornyai közt Páris városának,
Omladékaiból közboldogságának
Épített Franciaország egy oszlopot sírva:
A *Mirabeau* neve erre van felírva.«

A Deák emlékének törvénybeiktatásakor folyt vitában (1876 febr. 16.) *Simonyi* Ernő a magyar képviselőházban kiemelte, hogy Deákhhoz hasonló népszerűsége a történelemben talán csak Mirabeaunak volt; egy év múlva a nép mégis kivetette holttetemeit s helyébe Marat holttestét tette; később azt is kivetette, hogy helyébe azt tegye, akit dicsőbbnek tartott.

Mirabeau csakugyan épen jókor halt meg, hogy mint »királyilag szabadalmazott jakobinus« el ne veszítse belé vetett hitét se a király, se az ellenzék. Ennek, helyesebben a jakobinusoknak, vezetését a klubban s a nemzetgyűlésen most *Robespierre* vette át.

Indítványára a nemzetgyűlés ápr. 5-én újból kimondta, hogy a nyáron lejáró megbízatásától számítva négy esztendeig egy képviselő se lehessen a minisztérium tagja; május 16-án pedig, szintén az ő indítványára, ezt azzal toldta meg, hogy a mostani képviselőket a közelebbi törvényhozó testületbe megválasztani ne lehessen. Ez az önzetlenség már tulajdonképpen politikai öngyilkosság volt. Alkotmányosabb eljárás lett volna amott a királyra, emitt a választóközönségre hagyni, kinek tehetségét akarja felhasználni a kormányban vagy a törvényhozásban. Az újmódi osztrakizmus époly kevésbé semmisítette meg egyesek

177. ábra. VI. Pius pápa (1775—1799). Canova szobra.

politikai népszerűségét s a vele járó veszedelmet, mint nem semmisítette meg a régi; sőt még nagyobbra növelte, mert az itthon maradt az izgatás és az ellenzés terére szorította. De a nép tapsolt mindakét határozatnak, holott az utolsó sértette a népföliséget, mely az újraválasztásban vagy a megbuktatásban mond bírálatot az új alkotmány munkásairól.

A törvényhozás másik tényezője, a király, április 17-én személyesen magyarázta meg a nemzetgyűlésnek, mennyire szükséges, hogy a nemzet szabadnak tudja királyát, kitől a gyűlésen elfogadott törvények helybenhagyása függ. Szabadságának megmutatására tehát kimegy Saint-Cloubba, amiben a tömeg tegnap meggátolta, hogy föl nem esküdött paptól ne hallgasson misét. A híresztelésekkel szemben a nemzetgyűlésben, a párisi tanács és a külföldi udvarok előtt kijelentette, hogy *az alkotmányt valóban és őszintén elfogadta*. A klubok

azonban továbbra is izgattak ellene s tüntettek VI. Pius pápa ellen, ki egyházi átkával polgárháborúba akarja kergetni az országot. Főleveníttették azt az adomát, hogy midőn Voltairenek a mostani király, mint még trónörökös, elmagyarázta, hogy a szobájában levő Krisztuskép mellett jobbról a pápa, balról az ő arcképe van, Voltaire megjegyezte, hogy a Krisztus mellett levők nevét most hallotta először. Elég világos volt tehát, kiket akarnak felelősekké tenni a fenyegető polgárháború miatt.

Hátralevő kevés idejét a nemzetgyűlés a királyi hatalom újabb korlátozására fordította. Míg pl. *Robespierre* május 30-án legszebb beszédét tartotta a *halálos büntetés* eltörlése érdekében, a gyűlés június 3-án nemcsak fenntartotta ezt a büntetést, hanem a kegyelmezés jogát is megszüntette; pedig elősmerte, hogy a király méltóságát ez a jog emeli legjobban. Pár nap mulva *Robespierre* legfőbb támaszában, a hadseregben támadta a királyságot s az egész tisztikart lázadónak nevezte az alkotmánnyal, zsarnoknak a legénységgel szemben. A nemzetgyűlés nem bocsátotta el a tisztikart, ahogy ő kívánta, de meghagyta, hogy valamennyi tiszt becsületszavával fogadjon hűséget a nemzet, törvény s király iránt.

A király már régebben gondolt reá, hogy *Bouillé* tábornok katonái közé menekül s helyreállítja az 1789 előtti rendet; erre sarkalta *Fersen* Axel svéd követ is, kinek ura, III. *Gusztáv*, arról álmodozott, hogy kereszteshadjárat élén nyomul Páris ellen. Június 21-én, kevéssel éjjel után, a királyi család meg is szökött Párisból; *Drouet* saint-ménéhouldi postamester azonban Varennesben este 11 órakor elfogatta s másnap már útnak indították Páris felé. Itt 25-én komoran fogadták, mert a nemzetgyűlésben már a szökés napján felolvasták azt a terjedelmes nyilatkozatot, melyben kijelentette, hogy 1789 október 6-ika óta fogolynak érezte magát s azért tiltakozik minden okirat ellen, amelyet ez idő alatt kiadott. Most már igazán fogolynak tekintették. Maga a király nevetett, mikor *La Fayette* este, lefekvés előtt, parancsait kérte. Hiszen a nemzetgyűlés éppen aznap függesztette föl a királyi hatalmat s az igazságügyminiszterre bízta, hogy az új törvényeket az állam pecsétjével hitelesítse. Másnap a király azt felelte a nemzetgyűlés bizottságának, hogy nem az alkotmány alapelvei, hanem csak a szentesítésben neki nyújtott csekély szabadság ellen tiltakozott; a királyné pedig azt, hogy neki, mint feleségnek, ura mellett volt a helye. A nemzetgyűlés elrendelte, hogy mindenki új polgári esküt tegyen. 8000 kis fiú nevében a gyűlés előtt ezt az esküt egy 12 éves fiúcska tette le. *Taine* tehát, a történetíró, megint nevet; pedig a gyermekek közül talán egyik sem öregedett meg s nagyobb részök bizonyára bajszatlanul esett el a harc mezején; de egyik sem a királyságért. Július 14-én a Bastille ünnepén a tömeg az esküből már kihagyta a király nevét; 16-án pedig a nemzetgyűlés újból felfüggesztette a királyi hatalmat, míg az alkotmány teljesen elkészül s azt a király önként elfogadja. Másnap, a haditörvény értelmében, *La Fayette* már lövetett is a Mars-mezőn tüntetőkre, kik a király lemondását követelték.

A nemzetgyűlés bölcs mérsékletének a jele, hogy az alkotmányt teljesen *monarchikus alapon* tárgyalta tovább. Aug. 27-én, a pillniti találkozás alkalmával kibocsátott jegyzék szerint, II. Lipót császár és Frigyes Vilmos porosz király is csak arra törekedett, hogy a francia király a legteljesebb szabadságban

szentesítesse az alkotmányt ; különben haderővel kellene közbelépniök. Szeptember 2-án azonban a nemzetgyűlés teljesen elkészülvén az alkotmánnyal, hatvantagú küldöttsége azt este fáklyásmenetben vitte a király elé, kit mostantól fogva nem tekintettek fogolynak. Szept. 13-án a király — közmeglepetésre minden kifogás nélkül és szép megokolással — *elfogadta az alkotmányt*, másnap

178. ábra. II. Lipót (1790—1792).

pedig a nemzetgyűlés színe előtt meg is esküdött reá : »Király ! — szolt hozzá az elnök, — mily nagy a mi szemünkben, mily kedves a mi szívünknek, mily fölséges a mi történetünkben *újjászületésünknek ez az ideje*, mely Franciaországnak polgárokat, a franciáknak hazát, neked pedig, mint királynak, új dicsőséget és méltóságot s, mint embernek, új örömet és boldogságot szerzett !« A palotájába visszatérő király azonban felesége előtt nem az öröm és boldogság miatt zokogott. Szept. 18-án a külfölddel is tudatta, hogy az alkotmányt elfogadta s föl-

esküdött reá, mire II. Lipót úgy hitte, hogy a pillniti jegyzékkel célját elérte. Szeptember 30-án tartotta utolsó ülését az alkotmányozó nemzetgyűlés, mely — egy akkori magyar lap szerint — »az emberiség történetében örökösen fönnmaradó korszakot kezdvén, mintegy újjal mutatta ki a földi hatalmasságoknak azt a legfelsőbb lépcsőt, melynél magasabbra, akármilyen emberi alapon is, hiában ügyekeznek«.

V. A királyság bukása.

Sokat beszéltek az *általános választójogról* a klubokban, sőt az alkotmányozó gyűlésben is, de az 1791. évi szeptemberi választások iránt még a jogosítottaknak is csak 10—12 %-a érdeklődött. Páris városában, az izgatások közepontjában, 81.200 ösválasztóból csupán 9200 (valamivel több mint 11 %) jelent meg; ezek összesen 946 képviselőválasztót választottak, kik közül 200 adta be szavazatát s így ez a 200 ember tulajdonképp *kinevezte* a képviselőket. A jakobinusoknak körülbelül ezer klubja mindenüvé elküldte embereit, míg a többség tartózkodott a szavazástól s így az új törvényhozó gyűlés (assemblée législative) többsége az ország kisebbségéből került ki. Az 1791 okt. 1-én megnyílt gyűlésen ugyanis az alkotmányos királyság hívei, vagyis a *jobboldaliak* (klubhelyiségökről a *feuillantok*) mindössze csak 160-an voltak. A *közép- vagy sík-pártiak* (*la plaine*), 250-en, nem függetlenségieknek nevezték magukat, mert vérengzés nélkül, alkotmányos úton akarták megteremteni a köztársaságot s a kérdések természete szerint vagy egyik vagy másik párthoz csatlakoztak. Végre a *baloldaliak* (klubhelyiségökről a *jakobinusok*), akiket magasabban fekvő ülőhelyeikről csak jóval utóbb neveztek hegypártiaknak (*montagnard*), 330 biztos szavazattal rendelkeztek. A középpárt állandó és legmegbízhatóbb szövetségesei a mérsékelt köztársaságiak, vagyis a *girondiak* (a Gironde, Bretagne, Normandia vidékéről való követek) voltak, míg a többi középpárti többnyire a jakobinussal szavazott, úgy hogy az *egyesült ellenzék* néha 580 szavazattal rendelkezett. A pártok aránya majdnem napról napra változott, ami eléggé mutatja, hogy a jobbra 25—30 éves képviselőket működésükben nem pártfegyelem, hanem egyéni meggyőződés vezette. A girondiak (jobboldaliak) legjelesebb szónokai (Brissot, Vergniaud, Condorcet, Guadet, Roland) valóságos elméletiek (doctrinaires) voltak, még pedig Rousseau szellemében. A jakobinusok (Merlin de Thionville, Chabot, Couthon, Héroult de Séchelles stb.) többnyire azon jelszavak után indultak, amelyeket *Robespierre* a jakobinusok, *Danton* a cordelier-klubjából adtak ki.

A nemzetgyűlés azonnal megmutatta erejét és szellemét, amint a bujdosók (emigránsok) és az eskümehtagadó papok ügyével kezdett foglalkozni. Október 8-án kezdte tárgyalni s nov. 9-én fogadta el a bujdosókról szóló törvényjavaslatot. Ebben, mint a haza ellen nyíltan összeesküvőket, halállal és jószágaik zár alá helyezésével fenyegette, ha januárius elsejéig haza nem térnének. A kinnlevő hercegek állami fizetését azonnal felfüggesztették s a provencai gróft megfosztották a koronához és a regensséghöz való jogától, ha fél hónap alatt haza nem térne. Halálbüntetés terhe alatt tiltották, hogy polgári tiszt útlevél nélkül, katonatiszt pedig bármiképpen elhagyja hazáját vagy másokat kivándorlásra

biztasson. A király nov. 16-án burkolt szavakban megtagadta ennek a törvénynek szentesítését, mire a kivándorlás még nagyobb arányokat öltött; pl. Angliába egymagába 30 püspök és 8000 pap menekült. Otthon a föl nem esküdött s így elmozdított plébánosok folyton izgattak az újak ellen; a Vendéében pedig a föl nem esküdött püspökök és plébánosok csak úgy folytatták működésüket, mintha semmi sem történt volna s a nép egyedül reájok hallgatott. *Couthon* már okt. 7-én kikelt ellenök s mások is azzal vádolták a papságot, hogy egyetért a bujdosókkal s azoknak külföldről, épen a három rajnai papi fejedelem területéről, fenyegető támadásait belső egyenetlenség szításával akarja könnyíteni. November 29-én tehát a gyűlés nemcsak állásuk, hanem polgári és emberi jogaik elvesztésével is fenyegette azokat a papokat, kik nyolc nap mulva, a legvégső határidőre, le nem tennék a polgári esküt. Majd elrendelte, hogy azokat a templomokat, amelyekben föl nem esküdt papok miséznek, adják el. A király ennek a két törvénynek szentesítésére sem volt hajlandó. A közvéleményt azonban megnyugtatta, hogy a király pár nap előtt (dec. 16.) megfenyegette a bujdosók legfőbb pártfogóját, a trieri érseket, s *Narbonne*, az új hadügyminiszter, egy 36 éves férfiú minden lelkesedésével szervezte a 150.000 főnyi sereget. Mások mégis gyanakodtak, hogy ezt a haderőt, mely tulságosan nagy egy érsek ellen, a király majd régi hatalmának helyreállítására fordítja. Míg a girondisták a népek szabadsága nevében s abban a hitben sürgették a háborút, hogy fölszabadul minden nemzet, amelyet ennek a küzdelemnek hullámai érnek, *Robespierre* s a jakobinusok tisztábban látták a helyzetet s hirdették, hogy az egészből csak a reakciónak lesz haszna.

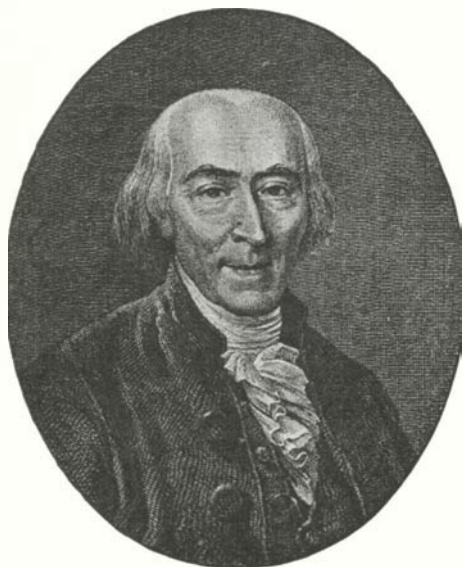
Férfi sorsa a nő. A meggondolatlan, makacs, dacos királyné a forradalomban nem látott egyebet a franciák ellen akkor fölkelt sandomingoi négek rab-szolgalázadásánál. A népet gyűlölve, a legképtelenebb helyzetbe sodorta a királyt, aki bizonyára lemond, ha a királyság fennmaradásának elvét többre nem becsüli saját fejénél. Pedig erre a fejre is gondoltak már a jakobinusok, kik 1800 klubban négy millióyan voltak. Szidták a Vétó-királyt, ki a bujdosók és a papok ellen hozott törvényt még most sem szentesíti. Mialatt a törvényhozó gyűlés lármázva, fenyegetőzve tárgyalta a külügyi helyzetet, II. Lipót otthon még a kávéházi politizálást is eltiltotta; de csendben, titokban készült. Kelet helyett, hol a törökkel már 1791 aug. 1. megbékült, Nyugatra fordította minden figyelmét. Már febr. 7-én szövetekezett Poroszországgal s mind több katonaságot küldött a Rajna mellé. Március elsején elhunyt ugyan, a keresztes hadjáratot akaró III. Gusztáv svéd király pedig merénylet áldozata lett, de a március idusán a girondiak sorából *Roland* elnöklete alatt alakított »polgárminisztérium« határozottan a háborúpárt diadalát jelentette. Március 9-étől fogva különben is minden jakobinus viselte a vörös siphát, a köztársasági érzület jelét. *Dumouriez*, az új külügyminiszter, szintén ezzel jelent meg a jakobinusok közt, akik most már maguk is hevesen sürgették a háborút. I. Ferenc, »a magyarok királya« (ahogy császárrá koronáztatása előtt nevezték), kijelentette, hogy nem akar a franciák ügyeibe avatkozni, de fenntartja magának azt a jogot, hogy saját tartományai nyugalmaról fegyveres erővel gondoskodjék. Azt kívánta különben, hogy a franciák Elsassban és Lotharingiában állítsák helyre az ottan is birtokos német feje-

delmek hűbéri jogait, a pápával béküljenek ki s adjanak kormányformájuknak olyan állandóságot, hogy a szomszéd hatalmasságoknak ne kelljen nyugtalanodniok. Ezt a feleletet *Dumouriez* április 19-én mutatta be a törvényhozó gyűlésnek, mely másnap, magának a királynak személyesen tett ajánlatára, *megizente a háborút Magyar- és Csehország királyának*. Kijelentette, hogy alkotmányához ragaszkodva, nem foglalás céljából kezd háborút s erejét sohasem fordítja más nép szabadsága ellen, tulajdon szabadságát és függetlenségét azonban megvédelmezi.

»Ha papirossal, komédiási komplementekkel, bontó és frizérozó fésűkkel eshetnék meg ez a háború — vitézkedett a Ferenc trónralépte óta franciagyűlölő Magyar Kurir — csak inkább megeshetnék a háború-izenés ; de minthogy az ausztriai és magyar Mars fiaí más hadakozó eszközökhöz szoktak, én nem tudom, ezen pipaszárlábú frizérozott legények a mi bajúszos huszárainkról micsodás képzelődéssel fognak lenni.« Azonban »a bizonytalanság kétes örvényében hánytatott« magyar költőnek, *Bacsányinak* lantján »önként zengeni kezdtek a húrok« :

»Szomorú a lelkem. Még alig derüle
Víg napunk, már újra homályba merüle.
Iszonyú jövendő! Rémitő képzések!
Ah, mit hoznak reánk a bús végezesek,
Mit szülhetnek e sok kínos küzködések?
Fölbred a világ halálos álmából,
S kifejtendi magát szolgálai jármából?
Avagy — századunknak örökös csúfjára —
Ledől a szabadság most emelt oltára?«

Martinovics azonban azt hirdette, hogy győzni fognak a franciák s felszabadítják a népeket azon zsarnoki önkény alól, melynek békóiban nyögnek. Megismertetik velük saját méltóságukat s megtanítják rá valamennyit, hogy

179. ábra. Roland de la Platière (1734—1793).

az anarchiának útját állva, mindenütt behozzák a *képviseleti rendszert*. A történelem pedig a francia nemzetre várakozó szenvedésekért a bécsi kabinetet fogja felelőssé tenni. Abban azonban *Martinovics* tévedett, hogy Ferenc hadserege sohasem fog eljutni Párisba ; eljuttott, de csak egy emberöltő — huszonkét esztendő — mulva : amikor a bakó az ő fejét már régen levágta, *Bacsányi* pedig börtönben szenvedett elveiért.

Rochambeau, *Dillon* és *La Fayette* április 28-án nyomultak be Belgiumba s Ferenc hada másnap már »az egész chapeau-bas-tábort kengyelfutóvá csinálta«. Csakhamar a rajnavidéki csetepatékat is »inkább nyúlászásnak mint táborozásnak« nevezte egy magyar grá-

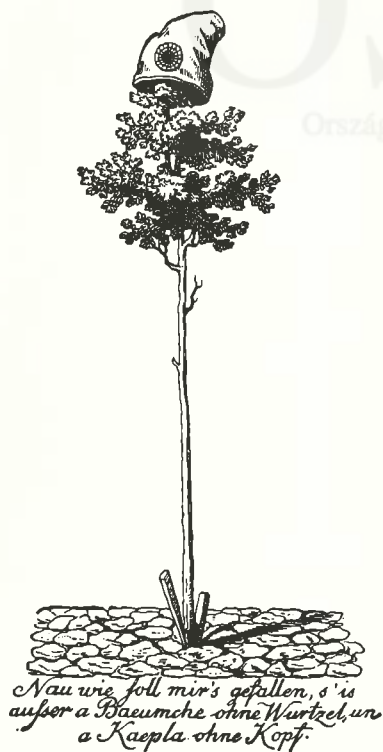
nátos ; »úgy szaladnak a franciák, mintha nemzeti alkotmányuknak első pontja volna a szaladás«. Ezek az »igazi fanyelű katonák csupa kokárdából és másliből állanak«. Franciaországban — a győztesek korai tréfája szerint — csak ketten tudták, mit csináljanak s azok sem férfiak, hanem asszonyok : a királyné a monarchistáknak s Rolandné a jakobinusoknak Egériája, Brunhilda és Fredegunda gyűlöletének örökösei. Előttük sem uraik szerelme, hanem Franciaország kormánya lebegett a küzdelem jutalma gyánánt. Midőn a király nem akarta szentesíteni az eskümegettagadó papok gályarabságát s a Páris védelmére sereg fölállítását elrendelő törvényt, Rolandné, a belügyminiszter felesége, hosszú emlékiratban figyelmeztette a királyt, hogy a *forradalom immár népszellem* s vérnek kell folynia, ha tovább is vonakodnék. A király

180. ábra. Rolandné (1754—1793).

azonban június 12-én Rolandot két más girondival együtt elbocsátotta a minisztériumból ; s így Fredegundával szemben egyelőre Brunhilda győzött.

Dumouriez, a két törvény szentesítése nélkül minisztériumot nem alakíthatván, 16-án a hadsereghez távozott ; *La Fayette* pedig a táborból megfenyegette a jakobinusokat, kik ezt a nemzetgyűlésben és az utcán (jún. 18.) odamagyarázták, hogy Monk szerepére készül. Úgy látszott, teljesedik *Robespierre* jóslata, hogy a háborúból csak a tábornokoknak lesz hasznuk. Már is parancsolgatnak, mikor az ellenséggel még nem bírnak ; mit csinálnak, ha győzni találnak ? Abban azonban, hogy jun. 20-án, a labdaházi eskü évfordulóján, a polgárok fegyveres tüntetésre készültek, nem a jakobinusoknak, hanem a girondiaknak keze működött ; az ő politikai befolyásuk helyreállításáról volt szó. A hatalom vágya az eszmék harcosait utcai izgatókká tette, kik egynapi sikerért egész jövődőt kockáztattak. A királyt akarták megtörni s lealázták a nemzetgyűlést ; eszközül használták a *sansculotte*okat (az arisztokratikus culotte — térdnadrág — helyett pantallóban járókat) s uralomra emelték őket, ha nem is épen ezen a napon, de ennek a napnak

181. ábra.

A mainzi szabadságfa 1792-ben.

emlékei következtében. 1792 június 20-án *Santerre* sörfőző százezer fegyveres sansculotte-al vonult keresztül a nemzetgyűlés termén. »Reszkessetek, zsarnokok, itt vannak a sansculotteok!« volt felírva az egyik zászlóra, melyet úri culotteokból csináltak. Majd a királypárti feüllantok klubja előtt elültettek egy nagy nyárfát: hadd legyen az a *szabadság fája*, mely az angol alkotmány s idegen istenek imádóit a francia alkotmányban biztosított szabadságra emlékeztesse. Azután fölmentek a Tuileriákba, melyek kapuit *XVI. Lajos* önként nyitatta föl előttük s egy ablakmélyedésben szinte kedélyesen beszélgetett velük. Igazi férfiú

182. ábra. Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi herceg (1735—1806).

ebben a rettenetes zshivajban, midőn a girondi miniszterek visszahívását, a két törvény megerősítését, a vétő eltörlését durván követelték tőle. Föltette az odanyujtott jakobinus sapkát, a nemzetet éltetve forgatta meg a kezébe nyomott kőkárdás kardot s a párisi nép és a nemzet egészségére itta meg azt a pohár bort, melylyel a szomjazót megkínálták; hanem azért megmaradt amellet, hogy azt teszi, amit az alkotmány és a törvények értelmében kell tennie. A kövér ember izzadt, hanem a király jéghidegen állt ott. Egy polgártárs megszorította kezét: »Ugy-e — szólt bizalmasan — erősebb vagyok, mint te?« Pedig tévedett; aznap *XVI. Lajos* volt Franciarszág leg-erősebb embere. *Pétion* polgármester csak teljes két óra

mulva jelent meg, hogy elozzlassa a tömeget; de nem ő, hanem a király egymaga győzte le ezt a lázadást. Harmadnap kiáltványban jelentette ki, hogy bármi történjék, nem hagy jóvá olyan dolgokat, amik a közjóval ellenkeznek. »Ha — úgymond — azoknak, kik a monarchiát meg akarják buktatni, egy bűnnel még többre van szükségük, azt elkövethetik; de abban a válságban, melybe a monarchia jutott, a király valamennyi hatóságnak példát fog mutatni a bátorságra és az állhatatosságra, mely az országot egyedül mentheti meg.«

La Fayette a táborból dühösen sietett Párisba, hogy a törvényhozó gyűléstől 28-án a jakobinus klubok bezáratását, a vétkesek megbüntetését követelje; de hidegen fogadta a gyűlés, sőt a király is, mire visszasietett a táborba, hol a

Marseillaise
ou
L'Offrande à la Liberté.

Allons, enfans de la patrie
Le jour de gloire est arrivé.
Contre nous de la tyrannie
L'étendard sanglant est levé
Entendez-vous dans les campagnes
Mugir ces féroces soldats
Ils viennent jusque dans vos bras
Égorger vos fils, vos compagnons
Aux armes, Citoyens! formez vos bataillons
Marchez — qu'un sang impur abreuve vos sillons

Choeur:
Aux armes Citoyens! formons nos bataillons
Marchons, qu'un sang impur abreuve nos sillons.

Que voit cette horde d'esclaves,
De traîtres, de rois conjurés ?
Bonne que ces ignobles entraves
Ces fers dès long temps prisés ? —
Français, pour nous, ah! quel outrage!
Quels transports il doit exciter!
C'est nous qu'en ore menaces
De rendre à l'antique esclavage!

Aux armes. &c.

Quoi! des cohortes étrangères
Feraient la loi dans nos foyers

Lajos

katonának mindenesetre több dolga volt, mint a politikai élet útvesztőjében. A girondiak most már a gyűlésben is hadat izentek a királynak. *Vergniaud* július 3-án épen csak hogy árulónak nem nevezte a királyt ; kimondta, hogy a haza veszélyben van s hogy a haza veszedelme maga a király. Július 6-án a király értesítette a gyűlést, hogy Poroszország 52.000 emberrel már megindult Franciaország ellen, Ausztria pedig eddigi 28.400 katonájához még 44.000-et mozgósít. E hírek hatása alatt a gyűlés, *Lamourette* lyoni püspök indítványára, másnap kimondta, hogy nem köztársaságot, hanem egyetértést akar. »Az egyetértés — felelt az elnök a köszönetét személyesen tolmácsoló királynak — legfőbb ereje annak a háborúnak, melyet a francia nemzet visel és záloga a jövő szerencsés eseményeinek.« Július 12-én azonban már helyéről felállva jelentette ki, hogy a haza veszedelemben van ; mert nemcsak az ellenség tör a határokra, hanem a szabadság és az alkotmány gyűlöli is fegyvert ragadtak. Kész legyen minden polgár s az első jeladásra táborba siessen. A július 14-iki ünnepen az oltárra helyezett törvénykönyv előtt a király a képviselőkkel együtt újra fölesküdünt az alkotmányra és a törvényekre ; de a király esküjének minden hitelét elrontotta Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi hercegnek, a szövetségesek fővezérének, kiáltványa. Elmondta, hogy az uralkodók nem elegendnek a franciák belügyeibe, de ki akarják szabadítani fogságából a királyt és családját, hogy akadálytalanul élhessen népének. Haditörvények alá esik minden képviselő, nemzetőr, katona és közigazgatási tisztviselő, aki a szövetségeseknek ellenállana. Ha pedig a párisiak a legkisebb erőszakot követnék is el a király és családja ellen, a szövetségesek olyan bosszút állanak rajtuk, hogy örökre megemlegetik ; Páris megsemmisítik, a lázadás részeseit lefejezik. De ha föltételeiket teljesítik, megkegyelmeztetésükért közbenjárnak a királynál.

Ez a nyilatkozat csak egy pártot s nem egy egész nemzetet fenyegetett ; de bárgyuságával egy párttá tette az egész nemzetet. A herceget Párisban azelőtt fél jakobinusnak tartották, s volt, a ki a francia sereg fővezérévé akarta tenni ; annál jobban kiábrándultak most belőle. Tapintatlanabb, a nemzetet jobban sértő kiáltványt még csak képzelni sem lehetett. »Allons enfans de la patrie !« harsant föl pár nap mulva, július 31-én, a Párisba vonuló marseillei federáltak ajakán a *Marseillaise*, Rouget de l'Isle riadója, mely csakhamar a magyar Verseggy ajakán is megcsendült :

»Ébredj hazádnak bajnok népe !
Ragadd ki híres kardodat !
Nevednek esküdt ellensége
Dühödve hozza láncodat.

A vérszopó tirannus-fajzat
Melledre szegzi fegyverét
S véredbe mártja rút kezét,
Ha szolgaságra nem hurcolhat.

*

Fegyverre, franciák,
Levente katonák !
Rontsunk,
Rontsunk a vérszomjúkra,
Vagdalkuk halmokra !«

Valóban a jövő dala volt ez ; Rouget de l'Isle, egy Tyrtaiosnál igazabban

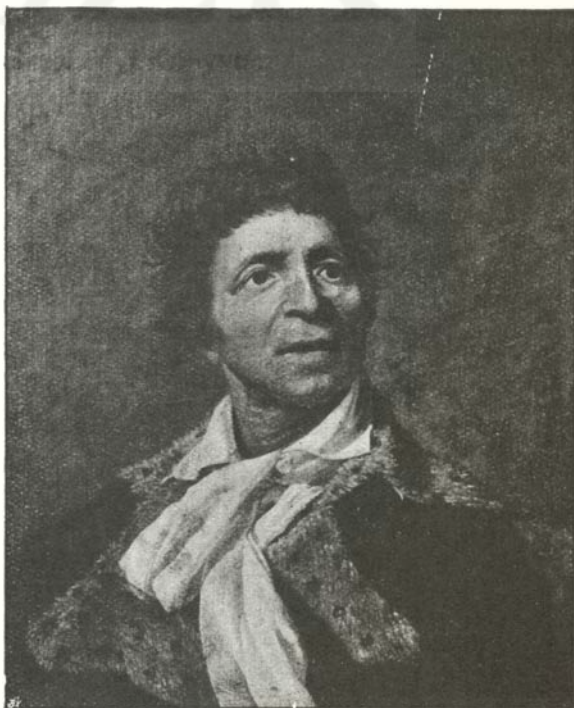
»Meglalte a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjává teszi.«

Szabadsága, függetlensége, népfölsége védelmére most már az egész ország fegyverkezett ; s ha a Marseillaisebe belefáradt, énekelte és táncolta a jakobinusok egyik ruhadarabjáról elnevezett *Carmagnolet* :

»Köztársasági mit szeret ?
 Vasat, ólmot és kenyeret !
 Vasat, hogy munkáljon ;
 Önt, hogy bosszút álljon ;
 Kenyér testvéreinknek !
 Járjuk a Carmagnolet —
 Éljen, éljen az ágyúszó !«

Először azonban a saját belső ellenségeivel, a reakció embereivel, magával a királlyal akart leszámolni, mert, a braunschweigi herceg nyilatkozata után, XVI. Lajos a tömeg szemében ismét hazaáruló volt. A nemzetgyűlésben *Pétion* már július 25-én indítványozta a király letételét, ennek tárgyalását azonban a törvényhozó gyűlés elhalasztotta. Augusztus 10-ének első perceiben eldőrdült a jeladó ágyú és újra megkonduktak a vészharangok. A Tuileriák védelmére készülő nemzetőrségi főparancsnokot, *Mandat*-t lelőtték s lándzsára szúrt fejével támadásra toborzották a népet. A forradalmi bizottság »a közjó megmentése végett«, a népfölség nevében városi hatósággá alakult át s letartóztatta *Pétion* polgármestert. A király tudni sem akart a menekülésről ; reggel 7 órakor violaszín kabátjában, kardosan, de álmosan és kissé borzasan járta végig a palota őrállomásait. Azzal a tudattal tért vissza, hogy a nemzetőrökre és a tüzérekre nem számíthat ; élete 120 nemes és 1950 svájci testőr hűségére volt bízva. Reggel 1/29-kor a girondi *Roederer* főügyész a törvényhozó gyűlés küldöttségének élén felszólította a királyt, jöjjön családostul a gyűlésbe, mert pár pillanat múlva itt lesz Páris egész csócseléke. A király hosszasan, mereven nézett szeme közé. »Menjünk«, szólt a királynéhez és megindult. A palota aljában 11 hívének holtteste mellett szitkok közt kellett elhaladnia ; de a dauphint egy lásmás sansculotte vette karjaiba, hogy a tolongásban baja ne essék.

»Azért jöttem — szólt a király a gyűlésben — hogy el ne kövessenek egy nagy bűnt ; remélem, sehol sem lehetek nagyobb biztonságban mint

184. ábra. Jean Marat (1744—1793).

önök közt.« Azután egy hírlapíró páholyában családjával együtt 18 órán keresztül hallgatta, mint tanácskoznak a királyság sorsáról. Tíz órakor a Tuileriák felől hangzó ágyúdörgésre, a képviselők sürgetése következtében, parancsot küldött a svájciaknak, hogy a tüzelést abbahagyva, a nemzetgyűlés palotája elé vonuljanak, mi a nép folytonos tüzelése és támadása közt történt meg. Egy töredék a király egyenes parancsára letette fegyverét; a többi — 26 tiszt és 760 legény — hőiesen elesett. Luzern mellett, az óriási homokkősziklában Thorwaldsen haldokló oroszlánja, oldalába tört lándzsával, mindmaig őrzi a Bourbonok lilomát; s megérdemlik a világnak ezen egyik legmeghatóbb emlékét, kik — a latin felirat szerint — hogy »meg ne sértsék a hűség szentségét, a legbátrabban küzdve estek el«. A svájciak távozása után a nép, melynek alig száz halottja volt, feldulta a Tuileriák palotáját, de a mérhetetlen kincsek közt sem tűrte a rablást; ellenben, hogy a háborúra pénzt veressen belőle, lerombolta XIV. Lajos Vendôme-téri szobrát, így ünnepelvén meg öntudatlanul a szobor fölállításának éppen századik évfordulóját.

Délelőtt 11-kor *Vergniaud* indítványára a törvényhozó gyűlés kétharmad többséggel hamarosan kimondta, hogy a királyt méltóságától felfüggeszti, új minisztériumot alkot, nevelőt rendel a dauphin mellé, az udvartartás költségeit visszatartja, de a királynak szállást ad a Luxembourg-palotában; s kimondta, hogy a törvények ezentúl a király szentesítése nélkül is érvényesek. A girondiakból és jakobinusokból alakult minisztériumban *Roland* és — mint igazságügy-miniszter — *Danton* is helyet foglalt. Nem csekély feladat előtt állott: a Rajna mentén 200.000 főnyi ellenséget kellett levernie s fenn kellett tartania a rendet olyan országban, melynek biztosítására *Marat*, a Nép Barátja szerkesztője; a király s 200.000 hazaáruló fejét követelte. A király azonban, annyi szenvedés és törődés után, bizonyos stoikus nyugalommal hajtotta fejét párnájára. Jólesett álmodnia, hogy még fején van a korona; s fölébredvén, jólesett éreznie, hogy még vállalai közt van a feje.

II. FEJEZET.

A FRANCIA KÖZTÁRSASÁG.

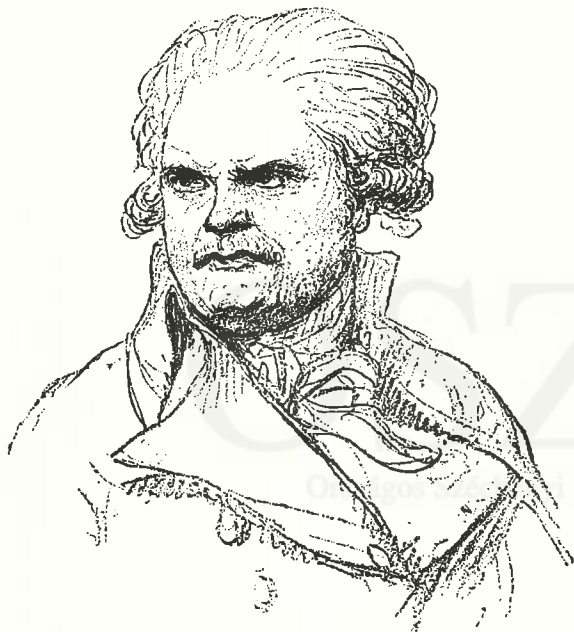
I. A köztársaság megalapítása.

Robespierre és Danton a magvető köztársaság jelképével.

FRANCIAORSZÁGBAN a rémuralom (helyesebben a *negyedik* rendnek, a sansculotteoknak uralma) voltaképpen 1792 aug. 10-én kezdődött. A községgel (*commune*) s a belőle szervezett *közjóléti bizottsággal* szemben a törvényhozó testületnek és a minisztériumnak nem volt sem akarata, sem ereje. Az országot Páris, a *commune* vezette. Nincs ahhoz fogható példa az egyetemes történelemben, hogy egy városi tanács, vagy épen annak egyik bizottsága, egy nagy állam törvényhozásának ennyire föléje kerekedhessen. Akarata szerint történt, hogy a királyt családjával aug. 14-én a Temple tornyába zárták, a hol már csak *Capet Lajosnak* nevezték. Róla és mindenről nélküle intézkedtek. »Egyébiránt olyan csendesség uralkodik, mint Dániel oroszlánvermében — mondta egy magyar ujságíró. — Ha Párisról valamit jó móddal akarnánk leírni, a siralmas Jeremiás tehetségével kellene bírunk; azonban a mai világban még a Jeremiásoknak sem igen szabad úgy sírniok, amint tudnának és akarnának.« *La Fayette* ellenforradalomra gondolt, hogy a király elítéltetését s a köztársaság kikiáltását meggátolja. Sedan tanácsát rá is vette, hogy tiltakozzék a király letétele ellen. A törvényhozás emiatt letette s el akarta fogatni, mire La Tour-Maubourg tábornaggal, Lameth tábornokkal s több tiszttel aug. 19-én kimenekült az országból, de az osztrákok elfogták s csak öt esztendő múlva bocsátották szabadon. *La Fayette* színváltozása után a nép még kevesebbet, sőt épen nem bízott az arisztokratákban; aug. 17-én tehát a *commune Robespierre* elnöklete alatt augusztus 10-ének gonosztevői — az arisztokraták — ellen *vésztörvényiséket* alakított s 21-én már megkezdte működését Louis nyakavágó gépe, a *guillotine*, amelynek neve époly jogtalanul fűződik Guillotin doktor emlékezetéhez, mint Pilatuséhoz Krisztus elítéltetése, Las Casaséhoz a négerek rabszolgasága. Nem is »a legjellegzetesebb francia találmány«, mint Carlyle gonyolódik, mert hiszen ó- és közép-

kori népek is ösmertek efélet; de bizonyos, hogy a franciák használták legbuzgóbban s épp oly hidegvérrel, mint valaha az inkvizíció a máglyát. A végrehajtó hatalmat lázas munkájában mostantól fogva ez a rettenetes gép támogatta legjobban. *Danton* miniszter egy hét alatt egymaga 183 törvényjavaslatot nyújtott be. Az állam pecsétjére, a pénzekre a király képe helyett a nemzet géniuszát vésették, frigiai sapkával a fején, fascessel a balkezeben. Eltörölték az »uram« (monsieur) megszólítást s meghagyták, hogy mindenki polgártársnak (citoyen) szólítsa és tegezze egymást. (Ez az utóbbi szokás a hadseregben csak 1895-ben szűnt meg.) A föl nem esküdt papokat két hét alatt kivándorlásra kényszerítették; s a papok, a narbonnei érsek útján, arra kérték a királyt, hogy ne álljon

185. ábra. Georges Danton (1759—1794).

bosszút érettek. Aug. 29—30-án Párisban házkutatásokat tartottak, elkobozták a fegyvereket, börtönbe hurcolták a gyanúsakat. Szeptember 1-én *Robespierre* a szabadság gyilkosának, az ellenség cimborájának nevezte az egész Gironde-pártot s Páris védelmére szobrokból, harangokból öntetett ágyúkat, érckoporsókból golyókat.

Mindenütt készültek az ellenség fogadására. Egy magyar tudósító szerint »az országútak olyanok, mintha fegyveres hazafiakkal volnának bevetve; a népesebb városok a hangyabolyból egyszeriben fegyveres vitézekké változott mirmidonok seregeihez hasonlítanak; mind a határ felé sietnek«. Az argonnei erdők, amelyeket *Dumouriez* megszállott, Franciaország Thermopylaii lettek. Augusztus 19-én (La Fayette szökése napján) a szövetségesek benyomultak az országba, de a legkisebb falvakban is utcai harcokat kellett vívniok. A kis *Longwy* négy-napi kemény küzdelem után elesett; s a törvényhozó gyűlés elhatározta, hogy eltörli a föld színéről a várost, mert polgárai nem estek el egy szálíg a haza védelmében. *Verdun* várát mézeskalácsos polgárai feladták; de a parancsnok, *Beaurepaire* tábornok, főbelötte magát. Petőfiként

»Bátrink előtt halálom
Majd mint vonzó példa áll . . .
Én betöltöm esküvésem!
Végszavam: szabad halál!«

»Kár érte — sajnálkozott Madách Danton-Ádámja — egy ellenséges golyót megérdemelt.« Hálás nemzete a Pantheonba temettette. »Mi kell az ellen-

ség megverésére? — szolt *Danton* a feliasztott párisi néphez. — Bátorság, bátorság, bátorság!« Mindenesetre lelkesebb három jelszó, mint a *Montecuccolié*: pénz, pénz, pénz! Franciarozságnak csak papirospénze volt s néhány mázsa lefoglalt vagy odaajándékozott aranya, ezüstje, amiből hamarosan pénzt veregett; de volt olyan közszelleme, amelyenről fogalma sem lehetett a világnak; s ezzel pár év alatt győztesen járta be Európát.

Marat igazgatására a nép először is a »gyanúsakkal« bánt el, hogy a határon küzdő önkéntesek munkáját itthon az idegenek s pártosok fondorkodása ne zavarja. A magyarok *Aba*, I. *Endre* és II. *Béla* idejében szintén kard élére hányták belső ellenségeiket, hogy teljes erővel fordulhassanak azoknak cimborái, az idegenek ellen. A franciák öt nap alatt (szept. 2—7.) 1089, mások szerint 3000 papot, apácát, urat vágtak le hét rögtönítelő bíróság ítélete alapján, és zsufozásig megtöltötték a börtönöket. Aznap, 3-án, amelyen *Lamballe* hercegné lándzsára szúrt fejét megmutatták barátnéjának, a királynénak, a közjóléti bizottság köriratban hitta föl a vidéket a példa követésére. Mert, ha Lengyelország eltúrta, Franciaország semmiesetre sem tűri el, hogy osztrákok és poroszok osszák fel egymás közt. Felhívásának csak Rheimsben és Versaillesban volt foganata. Midőn a versaillesiak, 42 államfogyol meggyilkolása után, Párisba vonultak be, »dicséretes dühük« miatt *Danton* megdicsérte őket; ahogy megjegyezte, nem mint igazságügyminiszter, hanem mint forradalmi miniszter.

»Van, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenne,
Mi óriás volt bűne és erénye
És mindakettő mily bámulatos:
Mert az erő nyomta rá bélyegét.«

Az erő már a csatatéren is megnyilatkozott. Goethe, a nagy német költő, mint szemtanú jegyezte meg az addigi világ legnagyobb ágyús csatájáról, a *valmyi* ütközetről, hogy »ma (szept. 20.) és ezen a helyen a világtörténelemnek új korszaka kezdődik«. Mint ugyanott, a Champagneban egyszer már, *Attila* és *Aëtius* idejében, megesett, egyik fél sem tudta, melyikük a győztes; de a poroszok követték *Attila* példáját: este elsáncolták magukat, 24-én fegyverszünetet kötöttek s a hónap végén kivonultak a Champagneból. Mint Champagne bora, kitöréssel, habzással járt a sansculotteok lelkesedése; de a poroszok, kik azt idáig csak aféle mesterséges italnak tartották, most ugyancsak érezték erejét. Forgott Nagy Frigyes katonái körül a világ s kornyadozva siettek frissebb levegőre. Hadjáratukat elvesztették. Az osztrákok sem boldogultak a várak ostromával, pedig *Lillere* magára 6000 bombát, 30.000 izzó golyót pocsékolnak el. Nem is lehet bevenni olyan várat, ahol az imént szétpattant bomba egyik darabját a borbély felkapja, szappanhabot ver bele s a golyók füttyülése közt borotvál meg belőle 14 polgártársat; vagy ahol a bomba végigfüttyül a városháza tanácstermén, de senki sem mozdul a helyéről, mert »állandó (permanens) ülést« tartanak.

A *valmyi* csata híre aznap érkezett Párisba, amikor — szeptember 21-én — a törvényhozó gyűlés átadta helyét a *konventnek*. Amabból 186 képviselő ennek is

tagja volt ; elfoglalta benne helyét Danton, Robespierre, C. Desmoulins, Marat, Fabre d'Eglantine, Manuel, az orléanski herceg stb. s visszajöttek a girondiak is. »Nem istenek, hanem polgárok és bölcsészek gyülekezete« *Manuel* szerint, akinek indítványára a konvent, hosszas tanácskozás után, kimondta, hogy egyelőre fenntartja a mostani kormányt, közigazgatást és adókat, de *a királyi méltóságot eltörli*. Erre, évtizedek nagy tanulságai után, Macaulay, a nagy angol történetíró, megjegyezte, hogy jól tették, midőn mellőzvé az alárendelt kérdéseket, többre becsülték a függetlenséget a leigáztatásnál, a szülőföldet a bujdosók táboránál. A konvent nem kiáltotta ki, de magától értetődőnek tartotta a köztársaságot ; szeptember 22-én elhatározta, hogy ezzel a nappal kezdődjék a köztársaság újesztendeje ; s új köztársasági állampecsétet készíttetett. Az első nap ki tudhatta még : *egységes* vagy szövetséges köztársaság lesz-e Franciaország, diktatura vagy triumvirátus alá kerül-e ? A jakobinusok egységes, a girondiak »talán« szövetséges köztársaságot akarnak. Beszéltek Robespierre diktaturájáról, vagy Robespierre, Danton és Marat (a septembriseuröknek, azaz a szeptemberi mézszárlások intézőinek) triumvirátusáról. *Robespierre* és *Danton* nyílt vallomást tettek, hogy az egységes köztársaság hívei, *Marat* pedig a karzat tapsai közt kérdezte, hogy őt, aki piszkos sapkában, pecsétes kabátban jár, lehet-e nagyravágyással vádolni ? Merlin (mint nálunk 1849-ben Nagy Sándor) fogadkozott, hogy ő lesz az, aki leszúrja a diktátorságra törekvőt. Marat s a párisi községtanács (commune) tetteit talán csak ötven ember helyeselte ; a többi nem akarta, hogy Páris az legyen a birodalomban, ami valaha Róma volt. *Danton* indítványára harmadnap kimondták, hogy *a francia köztársaság egy és oszthatatlan*.

Milyen más irányt vesz a forradalom, ha Roland s a most kormányon levő girondiak bíznak Dantonban s ahelyett hogy Cromwellt sejténék benne, az ő vezetése alatt erős pártot alkotnak s nem maradnak, mint Danton szemükre vetette, Rolandnénak (a világ legeszesebb asszonyának, de mégis csak asszonyának) vezetése alatt. Dantonnál jobban senki sem bízott a haza jövőjében, eszméinek győzelmében ; de Marat-t megtagadni nem jelentett annyit, mint iszonyodni attól a vértől, melybe a haza jövője, eszméinek győzelme kerülhetett. A szellemnek ezt az óriását, a nagy szónokot, a girondiak azzal a váddal akarták lehetlenné tenni, hogy, mint igazságügyminister, állítólag 100.000 frankról nem tudott elszámolni. Gyanúsították akkor is, amikor a végrehajtó tanács november 7-én azt jelentette, hogy Danton nemcsak rendkívüli, hanem titkos kiadásairól is elszámolt. A konvent napirendre tért a dolog felett, a történetírás azonban csak száz esztendő múlva (a számadások előkerítése után) ösmerte el Dantont tisztakezűnek s akkor látta igazán, mily képtelen vádakon fordult meg a nemzet sorsa. *Danton* jól élt, de a magából ; *Pache*, a volt svájci tanító, hadügyminister korában is beérte egy napra egy karaj kenyérrel s nem utasította vissza saját kapusának ebédre szóló meghívását ; a forradalom többi vezető emberéről is el lehet mondani, hogy akár Sardanapálok voltak, mint Rolandné mondta Dantonról, akár Tartuffeök, mint Pacheról híresztelték, sohasem nyúltak az állam kincséhez, melyet akkor már 4198 millióra becsültek. Igaz, hogy felében asszignatákban s így a katonákat sem tudták tisztességesen fölfegyverezni, ruházni.

Azonban a rosszul ellátott, száználmas külsejű franciák győzelemről győzelemre haladtak s rendre verték a szövetségesek parádés, kicsípelt katonáit. Most már ellenséges földön foglaltak. Szept. 30-ika s okt. 22-ike közt bevették Speyert, Wormsot, Mainzot, Frankfurtot, ahol a polgárok, a híres utazó, *Forster* György izgatására, azonnal szabadságfákat ültettek el. A győztes franciák tehát nemcsak kenyérüket, hanem köztársasági eszméiket is szuronyaik hegyén hordozták. Délen Chambéry (Savoya fővárosa), Nizza stb. hódolt: nemcsak a franciáknak, hanem eszméiknek is. Harmadfélezer esztendeig kételkedett a világ, Tyrtaios harcidalaival csakugyan lehetett-e csatákat nyerni; a jemappei diadal óta nem kételkedett többé. *Jemappe*-nál (Belgiumban), midőn a császáriak nov. 6-án már majdnem minden ponton visszaverték a sansculotteokat, *Dumouriez* tábornok egyszerre rákezdte: »Fel, honfiak, polgárok! Talpra! Itt a dicsőség reggele!« Tízezer katona folytatta a dalt, valamennyi zenekar rázendítette a *Marseillaise*-et s ennek a dalolva, szuronysegezve előrohánó seregnek nem állhatott többé ellen sem a magyar gránátos, sem az osztrák dragonyos. *Dumouriez* egy csapással meghódította Belgiumot s november 14-én Bruxellesben hadainak élén jelentette ki, hogy Belgium felszabadult az osztrákok uralma alól. A franciák hat hét alatt három jól szervezett (porosz, osztrák, piemonti) sereget vertek meg; s most már sejteni lehetett (amiről Zalárdi *Jakkó* László könyve a magyar közönséget 1809-ben tájékoztatta), miben áll »az új haditudomány lelke«.

A köztársaság győzött azonnal, amint megalakult. November 19-én testvériséget és segítséget ajánlott minden népnek, amely szabadságát akarja kivívni; de 24-én kijelentette, hogy csak az önként csatlakozó népeket fogadja be. Savoyát még aznap, mint 84. département-t kapcsolta Franciaországhoz. Ezzel ugyan a hódítás terére lépett, de, ahogy *Cambon* pénzügyminiszter dec. 15-én is fejtegette, csak a zarnokok és a kiváltságok ellen küzdött. »Háború a várak ellen, béke a kunyhóknak.« A konvent kimondta, hogy minden megszállt területen azonnal eltörli a hűbériség maradványait, kihirdeti a szabadság, egyenlőség, testvériség nagy elvét, megteremti a népfölséget, a népképviselést stb. Valóban új irányt akart adni az elvénült Európának s »a francia pokolbeli ördögök fejedelmei — ahogy *Decsy* Sámuel rémítgette lapja olvasóit — egész Európába kiküldték a szabadság hazug apostolait«, hogy a fennálló monarchikus rend ellen izgassanak. Hogy ezt tehessék, saját hazájukban meg akarták semmisíteni a monarchisták minden reményét. November 6-án a girondi *Valazé* a fogoly király vád alá helyezését javasolta s kijelentette, hogy bűneinek megtorlására nem elég a trónvesztés. Ezzel a girondiak is forradalmi térre léptek; mert az 1791 szept. 14-iki alkotmány értelmében, mely különben is fátyolt vetett a multakra, a királyt, sőt a bukott királyt sem lehetett felelősségre vonni. Azonban most mindenki, maga *Capet* Lajos is, I. Károly angol király történetét olvasta; és az ifjú *St-Just* nov. 13-án kimondta, hogy Lajost nem mint királyt vagy polgárt, hanem mint *ellenséget* kell elítélni. »Vele szemben különben is minden polgárnak van annyi joga, mint Brutusnak Caesarral szemben«. XVI. Lajos sorsát ez a beszéd döntötte el; s az a másik, amelyben *Robespierre* december 3-án fejtegette, hogy Lajosnak meg kell halnia, mert a honnak élnie kell.

Pétion indítványára azonnal elhatározták, hogy Lajost a konvent bírósága elé állítják, másnap pedig (dec. 4.) halállal fenyegették, aki csak szóba is hozza a királyság vagy más ehhez hasonló méltóság visszaállítását. Rendkívüli izgalmat keltett, mikor 5-én megismerték a volt királynak egy vasajtó mögé rejtett iratait, melyekből kiderült, hogy a bujdosókkal s a volt képviselők egy részével, pl. Mirabeauval is, a forradalom ellen dolgozott. Lajos december 11-én s 26-án állott bírái elé. *De Sèze* csupán annyit ért el remek védőbeszédével, hogy a girondiak a konvent föladatának most már csak az igazmondást (verdictet) tekintették, ellenben a népet akarták megszavaztatni, bűnösség esetében halál vagy száműzetés legyen-e a büntetés. A jakobinusok azonban tudni sem akartak a néphez való felebbezésről, mert, *Robespierre* szerint, 44.000 községnek, mint ugyanannyi törvényszéknek ítéletétől nem lehet függővé tenni ezt az ügyet. Az általános szavazattól, melyre idáig a jakobinusok hivatkoztak legtöbbször, a köztársaság fennmaradását féltették s ezzel elősmerték azt a parlamentek történetében gyakori tényt, hogy bizonyos kérdésekben a parlamenti többség nem fejezi ki a nemzet többségének akaratát. A jakobinusok, mint megannyi hitetlen Tamások, nem bíztak addig a köztársaság életében, míg ujjukat nem dughatták a király halálos sebébe. A nagy politikai és parlamenti párbajban az idáig semleges síkpárt (*la plaine*) nagy részének csatlakozásával a jakobinusok győztek. 1793 január 15-én a konvent nagy többsége kimondta, hogy *Capet Lajos* bűnös a nemzet szabadsága ellen való összeesküvésben s az állam közbiztonsága ellen irányuló törekvésekben. Elhatározta, hogy a büntetést maga a konvent állapítja meg, még pedig — *Danton* jan. 16-iki indítványa szerint — nem kétharmad, hanem egyszerű szavazattöbbséggel. Január 17-én teljes 24 órai szavazás után szavazattöbbséggel, vagyis 387 szóval, a konvent Lajost halálra ítélte. A Temple foglya előre tudta ezt. Már karácsony napján megírta végrendeletét. Intette fiacskáját, hogy, ha szerencsétlenségére király találna lenni, törvényesen uralkodjék, de a törvényeknek tekintélyt adjon, megfelelő hatalomra tegyen szert. Ez annyit jelentett, hogy amint az apa, hatvan király unokája, kész meghalni a királyság tizenkétszázados hagyományaiért, ha kell, haljon meg ő is, a hatvanegyedik unoka. Ők meghalhatnak, de nem hal meg egy eszme sem, amelynek vértanúi vannak. Január 21-én a Tuileriákkal szemben álló vérpadon bátran hajtotta fejét a guillotine alá és »Szent Lajos fia az égbe szállt«. Ahogy Cromwell akarta valamikor s ahogy Danton akarta most, a köztársaság a király fejét gurította a szövetséges királyok lábai elé. Mind a két esetben a szabadság és függetlenség nevében történt, hogy — Berzsenyiként —

» — a tirannok, bár istenfiaknak
Neveztetének, bárd alá jutának.«

II. A girondiak bukása.

Hazája egén véres csillagokat látva, Roland miniszterelnök a király ki-vegeztetése után azonnal lemondott. A királyság egyes hívei titokban zokogtak, átkozódtak, vagy fogadkoztak; a tömeg azonban szinte bántó közönnyel haladt el a király feje mellett, mely a fűrészporos kosárba hullt. Caesarnak most nem akadt Antoniusa, aki vádolni merete volna Brutust, Cassiust és Cascát — Dantont, Robespierret és St-Justöt, akik »különben derék és becsületes emberek«. A külföld nagy része szörnyűködve szakította meg velök nemzetközi összeköt-tetéseit. A konvent, mely a császársággal, Poroszországgal és Savoyával úgyis háborút folytatott, már február elsején háborút üzent Angliának és Hollan-diának, március 7-én Spanyolországnak. Népszavazat alapján bekebelezte Bel-giumot, 800 milliónyi új assignatát bocsátott ki, teljesen egyenlően szervezte a 196 sor- és 392 önkéntes zászlóaljat, besorozott 300.000 embert, a fölkelés szervezését országszerte a legrajongóbb jakobinus tisztviselőkre bízta. Kép-viselőket küldött ki a nép lelkesítésére, ezeknek a polgári biztosoknak a maguk kerületeiben majdnem diktatori hatalmat adott s a Notre-Dame tornyára ki-tűzette a fekete lobogót annak jeléül, hogy a haza veszélyben van.

Először, 1793. március 10-én, a *Vendée* lázadt fel az új rend ellen. Nemes, pap, jobbágy kellett neki, s a megsiratott király helyébe másik. Másnap *Dumou-riez* Belgiumban valóságos katonai lázadás élére állt; kikergette a konvent biztosait s francia védelem alatt önállóságot ígért az országnak. Mikor őt márc. 18-án a csak 22 éves *Károly* osztrák főherceg Neerwindennél megverte, sőt Bruxellesből is kiszorította, ajánlatot tett a császáriaknak, hogy kivonul Bel-giumból, szétugrasztja a konventet, Franciaország trónjára ülteti a dauphint, vagy »Egyenlőség« Fülöp orléansi herceg fiát s angol mintára új alkotmányt adat vele; a külhatalmak azonban ne akadályozzák mindezekben, különben száz-ezrekkel tér vissza ellenök. De amikor (ápr. 1.) elfogatta a hadügyminisztert és a konvent újabb biztosait s egy császári tábornok jelenlétében hitta fel kato-náit Páris ostromára, felülkerekedett a nemzeti büszkeség és a jakobinus szel-lem. Hazája ellen senki sem akart harcolni, de olyan sem akadt, aki golyót rö-pített volna az áruló agyába. A tízezer példájára odahagyták, mire ő az osztrá-kokhoz, az orléansi herceg fia pedig Svájcba menekült.

Dumouriez nem volt girondi, de annak tartották. Árulása megerősítette azt a gyanút, hogy a girondiak a királyság helyreállítására, de legalább is amerikai mintájú szövetséges köztársaságra és arra törekcsenek, hogy a kon-ventet Párisból a vidékre tegyék át vagy a vidéken ellenkonventet hívjanak össze. A konvent a hazaárulók büntetésére felállította a *rendkívüli (forradalmi) törvényszéket* s minden városban forradalmi bizottságokat szervezett a *gyanúsok* kinyomozására. *Vergniaud* keserű megjegyzése szerint Franciaországban csak azért hivatkoznak tehát a szabadságra, hogy megsemmisítsék. Április elsején azonban, pár nappal a határozat után, éppen a girondi *Lasource* panaszkodott, hogy a törvényszék nem indít vizsgálatot a királyságra törekvők ellen s Dan-tont vádolta, hogy összejátszott *Dumouriez*-vel. »A girondiakkal lehetetlen a béke — kiáltott *Danton*, midőn végre szólni engedték. — Legyen hát háború!

Ha nem akarják a köztársaságot velünk, megmentjük nélkülük, sőt ellenükre is!« A konvent elhatározta, hogy a hazaárulásról vádolt képviselők mentelmi jogát esetről esetre fölfüggeszti. Április 6-án föllállította a végrehajtó vagy *közjóléti bizottságot* (Comité de salut public), melynek havonként váltakozó kilenc (később 12) tagja sürgős esetekben a miniszterekkel is rendelkezhetik s törvényes formák mellőzésével sommáson hozhatja ítéleteit. A nemzeti és a hadilevéltárakból a XX. században tizenhét termetes kötetet adtak ki 1794 november 6-ig terjedő működéséről, története tehát nyitott könyv az újabb idők historikusa előtt. Ennek a bizottságnak lelke a megalakulás idejében *Danton* volt, ki azt akarta, hogy vége legyen a fejetlenségnek. Az állam megszilárdítására s arra törekedett, hogy valósuljanak meg az ember jogai, elősmert kormánya legyen a köztársaságnak, helyreálljon a belső nyugalom s legyen béke, szabadság és egyetértés. De lehetett-e, midőn *Robespierre* április 10-én, egyrészt a háború megindítása, másrészt mérsékletök miatt, ismét oly hevesen támadta a girondiakat? »Én — felelt *Vergniaud* — nem voltam mérsékelt augusztus 20-án, amikor te, *Robespierre*, a pincébe bújtál. Sokan rémítéssel akarják, én szeretettel akarom bevégezni a forradalmat.« A gyűlölet apostolát, *Marat*-t, ki árulónak nevezte a konventet s nyomban utána az árulók kiirtására izgatott, a konvent április 12-én épen a girondiak buzgókodására adta ki a bíróságnak. 15-én azonban Páris küldöttsége 22 »hazaáruló« girondi kiadását követelte, amit a konvent nem teljesített, de a bíróság szabadon bocsátotta *Marat*-t, a girondiak legádázabb ellenségét, az utca vezérét. Ezóta a városban egyre tüntettek a girondiak ellen s a községi tanács május 25-én ismét a huszonkettőnek kiadását követelte.

Hiába fenyegetőzött a konvent girondi elnöke, *Isnard*, hogy ha a nemzetgyűlés helyett a községi tanács akarja megmenteni a köztársaságot s a nemzetgyűlésre mer támadni, Franciaország mint egy ember tör reá, s az utazó rövid idő múlva azt kérdezheti, Páris a Szajnának melyik partján feküdt? Másnap a konvent is hiába utasította a városi tanácsot és a kerületeket, hogy a törvények értelmében csak városi ügyekkel foglalkozzanak s a forradalmi bizottságokat szüntessék meg. Mindez ellen az utca 27-én fegyveresen tüntetett, 31-én nyíltan fellázadt, június 2-án pedig ágyúkkal kényszerítette a konventet, hogy a 22 girondista vezért (*Guadet*, *Brissot*, *Pétion*, *Vergniaud*, *Lasource*, *Lanjuinais* stb.) kiadja, *Clavière* és *Lebrun* minisztereket elfogassa. 73 girondi az erőszak ellen tiltakozva távozott a házból; *Rolandnét* maga a város fogatta el. A hegypart tehát szétugrasztotta a girondi többséget, amit 1848 febr. 4-én a magyar országgyűlésen, egy adott esetben, gróf *Teleki* László annak bizonyosságára hozott fel, hogy a nagy kisebbség az ellenpárt kirekesztésével s más intézkedésekkel a többség látszatát szerezheti meg. Ezen többség erejének forrása és irányadója a sansculotte Páris volt; s hatása alá került a vidék is, pedig a départamentok $\frac{7}{8}$ része imént még girondi volt. Némelyik meg is fenyegette a konventet, melynek nincs egyéb szövetségese, mint a madagaszkari király és az a 114 esztendő négerasszony, akit a konvent elnöke nyílt ülésben megcsókolt, mert 11 fia szolgál a francia seregben. *Robespierre* június 2-án csupán 30 biztos szavazattal rendelkezett, mégis a helyzet ura lett. Már 7-én új alkotmányt indítványozott, negyedfélnapi munka után be is mutatta és 24-én elfogadtatta minden idő és min-

den nép legdemokratább alkotmányát, melynek rendet kellett hoznia a zűrzavarba. Rögtönzöttek, csupán a szükséges törvények tartalomjegyzékének csúfolták s a formások emberei sehogysem hitték el, hogy nagy mű hosszas lelki vajadások nélkül támadhasson. *Danton* szerint olyan középponti ágyútelep az, mely az ellenségre mindenfelől tüzet szór. »A legfőbb lény« színe előtt 35 pontban foglalta össze az ember és polgár sarkalatos jogait és 124 cikkelyben magát az alkotmányt. A legfőbb lény említése a keresztény felfogáshoz való közeledést jelentette. A papképviselők, ha már nem mondhatták ki, hogy van Isten, egyelőre, a Hébert-féle istentagadással szemben, annak kimondásával is beérték, hogy van egy legfőbb lény. Ezt a nyilatkozatot olyan archimedesi pontnak tekintették, amelyről, *Robespierre* segítségével, visszamelhetik a hit sarkaiból kikölkent Franciaországot.

Európát ennél is jobban érdekelhette a nemzetközi viszonyok szabályozásának módja, mely szerint a francia nemzet minden szabad népnek természetes szövetségese; más nemzetek belső ügyeibe nem avatkozik, de azt sem tűri, hogy a saját ügyeibe avatkozzanak. Menedéket ad minden szabadelvű száműzötteknek, de megtagadja azt a zsarnoktól s híveiktől; békét pedig sohasem köt, míg területén áll az ellenség. »De hiszen — kiáltott föl *Mercier* — messze vagyunk még a rómaiaktól, kik diadalszekerükhez kötötték a királyokat! A rómaiak mint győztesek beszélhettek; de hát mi szövetséget kötöttünk a győzelemmel?»

»Nem, nem a győzelemmel: a halállal kötöttünk szövetséget!« — szólt közbe valaki s a pontot többé senki sem ellenezte. Az ember és polgár jogainak újabb kinyilatkoztatásában kimondták, hogy szabad embernek meg kell ölnie mindenkit, aki fölségjogra törekszik; a 35. pont pedig olyanformát mondott, mint a magyarok aranybullájának a záradéka, mert a nép jogait sértő kormány ellen való fölkelést »a népnek s a nép minden részének legszentebb jogai és valamennyinél mulhatatlanabb kötelességei« közé sorolta. Ez az alkotmány állandóvá tette a törvényhozó gyűlést, melynek ezentúl minden július elsején általános szavazat alapján kellett összegyűlnie s végrehajtó tanács (*conseil exécutif*) néven 24 tagú új kormányhatalmat teremtett.

Az új alkotmánynak s a köztársaságnak megszilárdítására *Marat* 300.000 fejet követelt; s mert ezért Franciaország zsarnokának tartotta, egy vidéki girondi leány, *Corday* Sarolta, élt az alkotmányban adott jogával: július 13-án

186. ábra. M. Robespierre (1758—1794).

leszúrta őt és július 17-én nyugodtan lépett vérpadra. Nem tett vele annyi szolgálatot a köztársaságnak, mint Jeanne d'Arc valaha a királyságnak. Kivégzése napján az egész konvent s az egész Páris elkísérte *Marat* holttestét a Pantheonba ; ott vitték a menetben a fürdőkádat is, melyben a szép leány megölte s Davidnak a konvent számára meg kellett festenie a »vértanú« halálát. A »nemzeti gyász« miatt a július 14-iki ünnepet áttették aug. 10-re és kihirdették, hogy a nép — 1,801.918 szavazattal 11.610 ellen — elfogadta az új alkotmányt. Páris a Természet, a Nép és a Szabadság szobrának leleplezésével ülte meg ezt a napot. A világ négy tája felé 3000 postagalamb vitte meg azt a hírt, hogy a franciák immár csakugyan szabadok. A forradalom galambjai azonban sehonnan sem tértek vissza a béke olajágával.

Fegyelmetlenségével, züllöttségével a hadsereg buktatta meg a királyságot ; fegyelmével, diadalaival az biztosította a köztársaságot. A hadsereg 1790-ben 120.000 emberből állt ; ennek tizedrésze tiszt, még pedig minden tizedik tiszt ezredes. Minden ezrednek két ezredese is volt ; egy aki pénzen szerezte állását, a másik aki talán megérdemelte. Tiszt csak nemes lehetett ; de a nemes tisztek jelentékeny része a forradalom elől kibujdosott, a legénység pedig a forradalommal kacérkodott s már az első napokban nem egyszer megtagadta az engedelmisséget. A nemzetgyűlés akkor, 1791-ben, kezdte reformálni, amikor már parlamenti vagy nemzeti seregek tekintette. Szabályozta a tisztek elő-

187. ábra. Charlotte Corday (1768—1793).

menetelét, a szolgálatot, fegyelmet s új katonai büntetőtvényt adott. Tábornokká olyanok (pl. Pichegru, Hoche, Moreau, Kléber stb.) lettek, akik közlegénységen kezdtek a dolgot. 1791. július 22-én a nemzet 169 önkéntes zászlóaljat állított fel 101.000 emberrel. Az önkéntesek, a hadsereg leglelkesebb, legértelmesebb, legjobb katonái, biztosították a forradalom cselekvő erejét és köztársasági szellemét még évek mulva is, mikor a háború vihara közt már nem polgároknak érezték magukat, hanem katonáknak. Az első csatákban, 1792-ben, nyomorultan fegyverkezve, kiképzetlenül, tudatlanul küzdöttek ; de egy futás után lámpára húzták gyűlöltebb tisztjeiket,

mert már nem hitték el, hogy áruláson kívül egyéb okozhatta volna vereségüket. Szervezetlen és kisebb erejüket a hadműveletek kezdetén a császáriak és a poroszok könnyen összetörhették volna, de nehézkesen, erélytelenül, gyámoltalanul mozgogtak; ellenben a forradalmi sereg Valmynál szept. 20-án már be is bizonyította, hogy legalább egyben, *szellem* tekintetében, fölöttük áll. Minden csúfolódásnak meg kellett szünnie, mikor Belgiumból kiverték a császáriakat és Damouriez alatt Jemappesnál nyílt mezőn első nagyobb győzelmüket aratták.

1792 április 24-én Franciaország még mint királyság izent háborút a császárságnak és Poroszországnak; már mint köztársaság 1793 február 1-én Angliának és Hollandiának, március 7-én pedig Spanyolországának. Anglia szövetségelt Oroszországgal (márc. 25.), Hessen-Kassellel (ápr. 8.), Porosz országgal (júl. 16.), Sardiniával és

188. ábra. Lazare Carnot (1753—1823).

Nápolyal (július), márc. 22-én pedig a német birodalom amúgy is hadat üzent Franciaországnak. »Franciaország minden új ellensége — szölt *Barère* — a szabadság új diadalát jelenti.« *Pitt* Vilmos a forradalmi szellem terjedésének gátolását, a királygyilkosság megbosszulását, az európai egyensúly biztosítását mondta az első európai szövetség (1793—1797.) feladatának; de voltaképp nem akarta tűrni, hogy Belgium és Hollandia francia kezekbe jussanak. A többi államot is inkább területi érdekek vezették; pl. a császár azon volt, hogy Belgium helyett Bajorországot kapja cserében, Oroszország pedig a zavarosban Lengyelországot egészen magának akarta megszerezni, hogy ne kelljen, mint épen az imént (1793 január 4.) egy másik hatalommal osztoznia a szákmányon. Most a Rajna mellett s Németalföldön császáriak, angolok és poroszok, délkeleten piemontiak, délen angolok, spanyolok, portugálok szorongatták Franciaországot; a magyarok közül Alvinczy, báró Splényi és Benyovszky altábornagyok, b. Davidovics, Mészáros, Boros, Fábry és Hadik tábornokok s Dévay ezredes mint osztályparancsnokok nem egy győzelmet arattak. A köztársaságnak 601.902 katonája volt. Augusztus 12-én a konvent még 350.000 gyalogost és 50.000 lovast szavazott meg s 14-én a lángeszű *Carnot* (1753—1823.) mérnök-kapitányt állította a közjóléti bizottságban a hadügyek élére. Neki köszönhetette, hogy az aug. 23-án elrendelt általános fölkelés (*la levée en masse*)

valóban megmozdította az egész nemzetet. Az ifjak csatába rohantak a Marseillaise gyújtó hangjai mellett, a házas emberek fegyvereket kovácsoltak, élelmi és hadiszereket szállítottak, az asszonyok sátrakat készítettek vagy a kórházakban, táborban ápolták a sebesülteket, a gyermekek tépéseket csináltak. *Carnot* azt kívánta a tábornokoktól, akik közül *Hoche* és *Marceau* csak huszonötévesek voltak, hogy lelket öntsenek katonáikba, villámgyorsan mozogjanak, szurony-szegezve támadjanak.

»Győzelem vagy halál« lett a jelszó; s ezzel a jelszóval érdemelte meg *Carnot*, hogy csakhamar »a győzelem szervezőjének« (*Organisateur de la victoire*) nevezzék. A konvent az ő erélyében bízva mondta ki az *általános hadkötelezettséget* és pedig ugyanakkor, amikor behozta az *általános tankötelezettséget*; s ezzel a két elvvel csakhamar sok tekintetben átalakította Európát. A könnyűvérű sansculotteok *ingyenes nemzeti iskoláik* mestereivel akartak győzni. Nevelni akarták a hazafiakat, mert jól sejtették, hogy az apák véres munkáját fiaiknak, vagy éppen unokáiknak, más eszközökkel kell folytatniok. Mindent tanuljon a fiatalság, csak nemzete multját ne tanulja meg, mert az a szolgaság története. A konvent meg akart semmisíteni mindent, mi arra emlékeztethetné. A saintdenisi apátság sírboltjából kidobatta a királyok holttesteit, még a IV. Henrikét is, és összetörette Turenne koporsóját. Azonban *Danton* s a sansculotteoknak egy küldöttsége szerint most már a kereskedők és pénzes emberek akarják továbbjátszani a nemesek és papok szerepét. Jóságaikat megvették s most már hat milliárdnál több vagyonuk van. Idáig csak a legszegényebb nép küzdött a szabadságért s nem maradt egyéb jutalma az orcáin lefolyó könnyeknél. A konvent azonnal elhatározta, hogy a vagyonosok költségére forradalmi sereget szervez, mely egyik megyéből a másikba megy, hogy összefogdossa a gyanusakat, kiket a sereg nyomában járó vésztörvényszék a bosszúállás és halál minden eszközével büntessen. »Ez a forradalmi sereg — *Barère* szerint — rémületet fog terjeszteni. A királypártiak vért akarnak. Kapni fognak vért, de a saját magukét kapják: a *Brissotét*, az *Antoinetteét*.« A *gyanusakról* szept. 17-én hozott törvény (*loi des suspects*) megengedte mindenkinek elfogatását, aki polgári (köztársasági) érzületét nem tudja hatósági bizonyítvánnyal (*certificat de civisme*) igazolni.

Robespierre szept. 26-án saját embereiből alakíttatta újra a forradalmi törvényszéket s a közbiztonsági bizottságot. Ezóta — *Michelet* szerint — »egy ember uralkodott a köztársaságon; egy ember, három személyben: *Robespierre*, *Couthon*, *St-Just*.« *Danton* és *Hébert* pártjával szemben *Robespierre*nek most már határozott többsége volt a konventben, mely okt. 10-én kijelentette, hogy — az alkotmány mellőzésével — forradalmi marad mindaddig, míg a békét ki nem küzdi. Ehhez *Robespierre*nek a csatatéren a császáriak, itthon a királyiak legyőzésére, a királyné s a girondiak fejére volt szüksége. Október 14-én a *királynét* egy *Agrippina*, *Messalina*, *Brunhilda*, *Fredegunda*, *Medici Katalin* bűncével s amellet a háború áruló földidézésével vádolva ítélték el s nyomban ki is végeztették. Okt. 24-én, *Fouquier-Tinville* közbürlő sokszoros sürgetésére, a 22 *girondi* képviselőt végre pörbe fogták s 30-án halálra ítélték. Valazé bírái szemeláttára tört döfött szívébe; *Lassource* megmondta nekik, hogy ő aznap hal meg, midőn a nép elvesztette az eszt; amikor visszanyeri, bírái hálnak meg. Másnap

JELENET A FRANCIA HÁBORÚBÓL.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

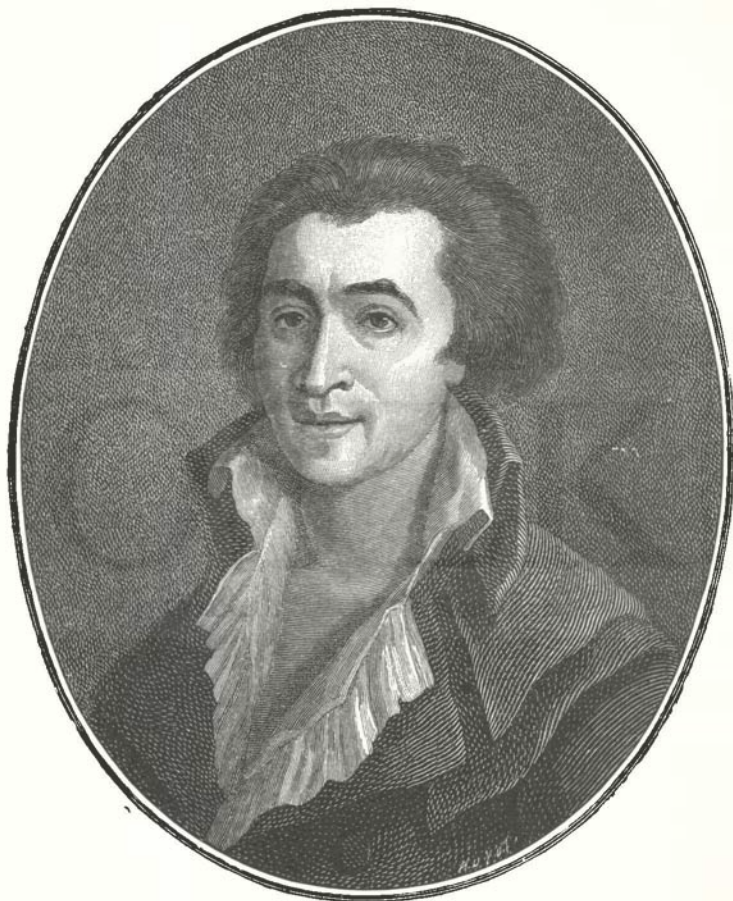
Országos Széchényi Könyvtár

öt kocsin, a Marseillaiset énekelve, a köztársaságot éltetve, haladtak a vérpad felé. Ott összegyülekeztek, újra rázendítettek a forradalom dalára ; de a kar egyre gyöngült s 38 perc múlva egészen elnémult. Sillery volt az első, Vigée az utolsó ; Fouquier-Tinville Valazének még holttestét is lefejeztette. Macaulay szerint »csupán ama bűn miatt kellett meghalniok, hogy a szabadsággal a rendet, igazságot és könyörületet akarták összekötni«. November 6-án követte őket a halálban »bűntársuk«, Orléansi Fülöp, 8-án a Gironde királynéja, *Rolandné*, aki utolsó útjában a szabadság szobra előtt elhaladva, felsóhajtott : »Oh szabadság, mennyi bünt követnek el a te nevedben !« Azonban, Barère szerint, »a forradalom hajója csak véres hullámokon evezhet,« s most már valóban dagadó vitorlákkal, gyorsan evezett a kikötőbe. *Bailly* a nagy tudós, *Houchard*, *Luckner* tábornokok, *Coustard*, *Manuel*, *Cussy*, *Kersain*, *Rabaut-St-Etienne*, *Bernard*, *Mazyer*, *Duport-Dutertre*, *Lamourette* püspök stb. egymásután léptek a vérpadra. *Roland*, *Condorcet*, *Barbaroux*, *Rebecqui* öngyilkos lett, *Guadet*, *Salles* Bordeauxban kerültek a guillotine alá, *Buzot* és *Pétion* bujdosás közben éhen haltak.

Pusztulniok kellett a velök tartó városoknak is, melyeknek tökepezéses lakosai az új rendhez simulni nem akartak. Október 12-én egész városokra mondták ki a romlást. Lyonban csak a szegények házait hagyták meg ; a gazdagok lebontott palotáinak helyén oszlopot emeltek ezzel a fölirattal : »Lyon föltámadt a szabadság ellen ; Lyon nincs többé«. A lázadó városokat nevüktől is megfosztották ; Lyont felszabadított városnak, Marseillet Névtelennek, Toulont, mely angolat fogadott falai közé, Hegyi-kikötőnek hitták. A győztes köztársaság ebben a két városban csak a földhöz ragadt szegényeket és a gályarabokat kímélte, mert csak azokat tartotta becsületes embereknek. S mi a történetírónak hideg elbeszélése ahhoz képest, amilyennek híres regényében, az »1793«-ban, *Hugo* Viktor festi a Vendée harcát ! Olyan az egész küzdelem, mint a tormentum belli, az a hatalmas ágyú, mely viharos időben a hajón elszabadul s öl, zúz, ront mindent, ami útjába akad. A forradalom hajóján a nép szenvedélye ! Parasztok, akiknek tábornoka nemesekből és kormányja papokból áll. A konvent serege úgy harcolt ellenük, hogy még gyümölcsöseiket, erdeiket, vetéseiket, harmaikat is irgalmatlanul tönkretette. December 12-én *Kléber* és *Westermann* tábornokok Le Mansnál összetörték őket s 23-án *Larochejacquelin* és *Stofflet* fölkelő csapatai is megsemmisültek. Azután elkezdődött Nantesban a vértörvényszék munkája. *Carrier* négy hónap alatt férfiakat, nőket párosan dobattott a Loireba, »a nemzeti fürdőbe«. Ilyen »köztársasági házasságok«-kal, föbelövetésekkel és guillotinnal összesen mintegy 4000 embert végeztetett ki. December elején Párisban is 3360 »gyanus« raboskodott ; a nagybajuszú *Ronsin* forradalmi (ahogy a nép nevezte, pokolbeli) serege kézi guillotine-nal ellátva városról-városra járt rendet csinálni. A királyságnak és a Gironde-nak ekként 1793-mal vége lett. A forradalom, *Vergniaud* jóslata szerint, Saturnus módjára fölfalta saját gyermekeit. A forradalom kemencéjébe a harmadik rend gyújtott tüzet, de immár a negyedik rend melegegett és hevült mellette. *St-Just* szerint saját sírjukat ássák, akik csak félig csinálják meg a forradalmat. »Nem, ez a vér nem vér — kiáltott *Fichte*, a nagy német és a nagy bölcselkedő. — Nem, a halál nem halál ! Akármit tesz Franciaország és a forradalom, jól teszi !«

III. Robespierre névtelen diktátorsága.

Fabre d'Eglantine 1793 okt. 24. figyelmeztette a konventet, hogy nem számíthatják az időt az elnyomatás esztendei szerint. »A trón és az egyház előítéletei s mind a kettőnek hazugságai bemocskolták az eddigi naptár minden lapját.« Több matematikussal új naptárt dolgozott ki az egyenlőség alapján,

189. ábra. Fabre d'Eglantine (1755—1794).

mely szerint az esztendő 12 egyenlő hónapból, minden hónap 3 tizedből, minden tized tíz napból áll. A fennmaradó öt nap lesz a sansculotteok ünnepe : a nemzeti szellem, munka, tett, jutalom, vélemény és szökőesztendőben a hatodik : a forradalom ünnepe, mikor olimpiai játékokat tartanak. November 24-én, vagyis immár Frimaire (zúzmarás) hónap 4-én kezdték használni s azontúl 12 esztendeig használták ezt a naptárt, mely a szentek nevenapja helyett naponkint házi és gazdasági teendőire emlékeztette a szegény földmívest.

1792 június 7-én Franciaország még ájtatosan ülte meg az Ūrnapját s 1793. elején is megbotránkozott *Chalier*-n, ki Lyonban széttépte és lábbal ti-

porta Krisztus képét, mert »a test zsarnokával együtt a lélek zsarnokát is meg kell semmisíteni«. Hébert és iskolája, amelyhez a nemsokára lefejezett Chalier is tartozott, az új naptár elfogadásakor nyíltan hirdette, hogy Isten helyett a szabadságot és az egyenlőséget kell tisztelni. A konvent már 1793 április 21—24. száműzetésre ítelt minden eskümegettagadó papot, de még nem követelte, mint valaha a római császárság, hogy idegen istenek előtt hajoljon meg, hanem csak azt, hogy az állameszmének hódoljon. A konvent, mintha egyházi konvent volna, megengedte a papok házasságát, mely szabadsággal Grégoire abbé és Lindet püspök példájára körülbelül 2000 pap élt. Megélhetésük azonban mind nehezebb lett, mert okt. 28-án a konvent teljesen kizárta a papokat az iskolákból (olyan elv, melyről Combes miniszterelnök 1903-ban azt mondta, hogy vissza kell térni reá); november 7-én pedig Gobel párisi érsek és több főpap — fején

190. ábra. A Notre-Dame, mint az Ész temploma.

vörös sapkával — lemondott püspökségéről, mivel »látja a józan gondolkodás nagy előhaladását s úgy tapasztalja, hogy hivatalára sem kedve, sem szüksége nincs a népnek«. Julien, a toulousei ref. pap, a szószékről egy kath. püspökkel kezét fogva jelentette be lemondását. Csak állásuktól váltak meg, nem hitüktől.

A konvent mindamellett megszüntette az istentisztelet módját s másnap a Notre-Dameban a Józanész (*Raison*) ünnepén maga is résztvett. Szűz Mária helyét Candeille kisasszony, az opera tagja, foglalta el a templomban: azurkék könnyű palástba burkolózva, fején frigiai sapkával, miközben Chéniernek a szabadsághoz írt szép himnuszát énekelték s a templom előtt ott lobogott az igazság fénye: le flambeau de la Vérité. Carlyle megkérdezi, az Ész mit gondolt magában az egész idő alatt? Talán azt, hogy máskor is látott ő már ilyesmit; pl. Athénben, ahol Peisistratost egy szép virágárusleány mint Pallas Athene vezette be a tiranniszra; látott éfelét magában a Notre-Dameban is, hol a középkor második felében »szamárunnepet tartottak,« sőt a Józanész ünnepének száztizedik évfordulóján (1903 nov. 10.) a párisi Trocaderóban is, hol ezt a lát-

ványosságot nem kisebb ember rendezte újra, mint Berthelot chemikus, a szabadgondolkodók feje. Az ész tiszteletét szervezték a vidéken is, és a szentek ereklyéi helyett most *Marat* szívéhez fohászkoztak. Mert ahogy a kereszténység sokat megtúrt s néhány külsőséget át is vett abból a pogányságból, melyet egyik-másik országban megsemmisített, úgy ez az újmódi pogányság sem lehetett el keresztény vonatkozások nélkül. A konvent célja nem is a meglevő és kinyilatkoztatott vallások megsemmisítése volt, hanem csak az, hogy ezek többé semmiféle összeköttetésben ne maradjanak az állammal. *Robespierre* már nov. 16-án tiltakozott az ellen, mintha a konvent sérteni akarná a kath. vallást, de a konvent túrta, hogy a tömeg meggyalázza, sőt a képviselők maguk is megtáncoltatták a misemondó ruhák egyes darabjaival »ékesített« leányokat. Kilenc esztendővel azelőtt elég hasonló blaszfémiát láttak Magyar- és Erdélyországnak a parasztlázadástól érintett falvai. Műveletlenség és műveltség így találkoztak szertelenségeikben. A falusi sansculotteok az ész személyesítő szép leányban voltaképp a Szabadság személyesítőjét látták. Hazaárulónak tartották a régi papságot, azért vetették el dogmaival együtt magát a kereszténységet is. A franciáknak külön eszme kellett, mely a határaikra törő idegenektől és Lengyelország sorsától megszabadítsa őket. Nem az enciklopédia, nem a filozófia teremtette meg ezt az új kultuszt, hanem — Aulard szerint — »politikai következése annak a harnak, melyre a régi kormány (ancien régime) azzal kényszerítette a forradalmat, hogy ellenállt az új idők szellemének«. A nemzet önvédelmi harca teremtette meg, a nemzet győzelme buktatta meg.

Robespierre nov. 21-én a jakobinus-klubban, 28-án pedig a konventben is föllépett Hébert, Cloutz és Chaumette túlzásai ellen. Szemökbe vágta, hogy az *istentelenség* (atheismus), melyből valami vallásfélét akarnak teremteni, arisztokratikus jellegű; de egészen népies a *Legfőbb Lény*, mely védi az elnyomott ártatlanságot, megbünteti a diadalmaskodó gonoszszágot. A nép nem ragaszkodik a papokhoz, a babonákhoz, a szertartásokhoz, hanem csak Isten tiszteletéhez, egy kifürkészhetetlen hatalom eszméjéhez, mely a gonoszoknak réme, az erényeseknek gyámola. Ha egészen ki akarják irtani a vallást, egy európai nemzet sem tart velük. Lehetetlen, hogy a konvent, mely a Legfőbb Lény gondviselése alatt határozta meg az ember jogait, azokhoz húzzon, akik meg akarják semmisíteni Isten tiszteletét. Ha valóban nem volna Isten, akkor is ki kellene gondolni egy Legfőbb Lényt. A commune, éppen *Chaumette* indítványára, ki is mondta, hogy az istentiszteletet, a papok fizetését, a templomok építését nem gátolja, a lelkiösmeret dolgába nem avatkozik s így azt is helybenhagyja, hogy egyes városrészek szakítottak a katolikus istentisztelettel s a Józan ész, szabadságot, köztársasági erényeket ismerték el a legnagyobb boldogságnak. Efélék hallatára Németországban már is nyilvános könyörgéseket tartottak, mentse meg az Isten a szövetségesek seregét a hitetlenségtől; Komáromban pedig egy *református* pap kelt ki az ott gyónás nélkül meghalt 19 francia fogoly ellen, ki

»— — bár volt halál döge,
A gyóntató papra mégis nyálat bőföge;
Holott ha eddig vallás nélkül volt is nyomorúlt,
Meg kell vala térti, hogy végpercentségre szorúlt.«

S mintha foganatja lett volna a külföldiek könyörgéseinek : december 6-án *Robespierre*nek, immár a katolikusok reményének, indítványára a konvent kimondta, hogy *mindenki szabadon gyakorolhatja vallását*. A katolikusok ettől a pillanattól fogva ismét nyíltan a törvény oltalma alatt álltak. Ez a *treuga dei*, mely a csodálatos rajongás végét hirdette, a politikai rajongók ellen is föllépésre bátorította a valamivel mérsékeltebbeket.

Billaud-Varennes indítványára már dec. 4-én törvényt hoztak a forradalmi bizottságok ellen s a közigazgatás összes szálait teljesen a közjóléti bizottság kezébe adták. Végre tehát ismét erős középponti kormánya volt Franciaországnak, mely fölött idáig jóformán a párisi községtanács, a *commune* uralkodott. Karácsonykor, a szeretet napján, *Robespierre*, kit gyönyörű röpiratában *C. Desmoulins* éppen imént figyelmeztetett a szeretet csodatevő erejére, a konventben ismét Pitt zsoldosainak, az árulóknak megbüntetését, a forradalmi törvényszék tökéletesebb szervezését követelte. Még tovább ment *St-Just*, ki *Robespierre* betegeskedése (1794 febr.—márc.) alatt a jakobinusok fővezére lett s mindent elkövetett, előbb a Hébertisták, azután a Dantonisták megbuktatására. Ez a fiatal ember, ki sohasem volt katona, a mult hónapokban, mint a rajnai sereg konventi biztosa, rettenthetetlen bátorságával, határtalan lelkesedésével elérte, mire a rendes katonák képtelenek voltak. Itt szóval, tettel és példával, amott guillotine-nal, golyóval és börtönnel, győzedelmes sereggé magasztalta föl a legyőzöttet. *Hébert* azonban, a városi elemnek, a sansculotteoknak képviselője, azzal fenyegette meg őt és *Robespierre*t, a parasztok védőit, hogy a guillotine zsákjába dugja mindkettőjüket. *St-Just* megelőzte őt. Március 13-án mint összeesküvőt vádolta be a konvent előtt, még aznap elfogatta s *Hébert* — a magyar tudósító szerint — március 24-én már kénytelen volt »nekihasalni a guillotine-nak, melynek kiváltképpen való magasztalója vala s a reménylett polgári korona helyett halálos zsákba dugták, két darabban.« Vele ment *Ronsin* tábornok, *Clootz* *Anacharsis* és még tizenöt ; 600 hébertista pedig a börtönökben várta sorsát.

Nem morgott a forradalmi sereg, e pártnak eszköze, hogy szélnek eresztették ; a *commune*, hogy alaposan újraalakították, s a *cordelier*-k klubja, hogy bezárták. A közjóléti bizottság erősebb volt mint valaha ; valóban alig lehetett érteni, miért fordult most már szövetségesei, *Danton* és *Desmoulins* ellen. »Értsük meg egymást — szolt *Danton* a küzdelem napjaiban *Robespierre*-hez, ki épen öltözködött. — Mentsük meg a szabadságot, mert elpusztul, ha megtámadják védőit, ha ellene fordul a rémuralom, ahelyett hogy azokat sujtsa, kik összeesküsznek ellene és akiknek dacára alapították. Hat hónapba sem kerül s eltipor téged is, ha össze nem tartunk.« A két nagy ember, aki pongyolában nem értette meg egymást, még kevésbbé értette meg a közéletben. Föl sem száradt a városi túlzók képviselőjének, *Hébert*nek a vére, márc. 20-án *Billaud-Varennes* odaszolt barátjához : »*Danton*, meg kell halni !« Tíz nap mulva a vidékről, hol együtt ebédeltek, *Danton*, *Desmoulins* és *Robespierre* egy kocsiban, vígan beszélgetve tértek haza Párisba ; és másnap (márc. 31.) hajnalban *Robespierre* elfogatta a másik kettőt. *St-Just* *Danton*t a konventben mint a királyság titkos hívét vádolta be. »Nem nagy dolog — szolt — ha az idő a vérpadra, a temetőbe,

sodor különböző semmiségeket, csak megmaradjon a szabadság! Majd megtanulja mindenki a szerénységet; a tartós dicsőséghez, az állandó jóhoz: a szürke becsületességhez fordulnak.« Este átvitték a Conciergeriebe *Dantont*, ki megfenyegette Robespierret, hogy lehúzza őt magához. »Rettenetes pocsolyában hagyom itt az egész ügyet — szólt —. A kormányzáshoz egyik sem ért.« A konvent azonban éppen aznap határozta el, hogy a minisztériumot megszünteti s április 20-án a *közjóléti bizottságtól* függő tizenkét szakbizottságra bizza a kormányt; kétségkívül azért, hogy ahhoz értő szakemberek vezessék az ügyeket. Évekig tartó kapkodások után tehát Robespierre éppen a vád napján teremtette meg Franciaország *első szakkormányát*.

Április 2-án kezdődött Danton, Fabre d'Eglantine, C. Desmoulins, Lacroix, Philippeau, Delaunay, Chabot, Bazire, s az alkotmánycsináló Héroult-Séchelles konventi képviselők s még hat társuk póré. »*Danton* vagyok — felelt Herman elnöknek a forradalom Titánja. — Korom 35 év. Lakásom nemsokára a semmisség. De nevem élni fog a történelem Pantheonában.« »Én — felelt *Desmoulins* — 33 éves vagyok; éppen annyi, mint a sansculotte Jézus. Végzetes kor a forradalom embereire nézve.« A karzat s a nyitott ajtókon, ablakokon át hallgatkozó utcai nép Dantonnak tapsolt, aki megjósolta, hogy három hónap múlva széttépik minden ellenségét. Harmadnap a konvent kimondta, hogy megfosztja őt a védelem jogától, mert föllázadt a törvényszék tekintélye ellen. Április 5-én tehát halálra ítélték s még aznap kivégezték őket; utoljára *Dantont*, ki előtt társai mélyen meghajoltak. »Majd mutasd meg a fejemet a népnek — szólt a bakóhoz *Danton*. — Megérdemli, hogy megtekintse.« A bakó ügyes volt: »óriást vesztett el« s teljesítette kívánságát: fejét a vérpadnak mind a négy sarkán felmutatta a népnek. »Mirabeau — írta félszázad múlva, Kossuthtól felve, Széchenyi — csakhamar pecsoviccsá válik Camille Desmoulinshez képest; ez pedig Dantonhoz állítva lesz azzá, de végre ő sem kerüli el — Robespierrehez hasonlítva — e kvalifikációt, míg berekesztésül a forradalmi hagymázzabadság illúzióit az önkény zsarnok keze törli ketté.« Azonban alig száz esztendő múlva Dantonnak Párisban és (1903 nov. 29.) a déli határon, Tarbesban, egy köztársasági hadügy-miniszter (André) jelenlétében mégis csak szobrot állítottak.

St-Just különben is úgy vélekedett, hogy »aki vérben, könnyben nem gázol örömet, nem is lehet igaz köztársasági«. Ő azonban a műveltek állama helyett *paraszt köztársaságot* akart alakítani; mert »csak a parasztnép lehet erényes és szabad. Igaz polgárhoz nem illik a kézimunka; az ember keze a föld vagy pedig a fegyver számára van teremtve«. »Az a boldogság, mit a köztársaság nyújthat, nem Persepolis, hanem Spárta és Athén legszebb korának boldogsága: gyűlölni a zsarnokot s beérni egy kunyhóval és azzal a szántóföldecskével, melyet az ember maga művelhet. A köztársaságnak mindent le kell rombolnia, ami útjában áll.«

Április 10-én ezért kellett meghalniok az utolsó jelesebb hébertistáknak, pl. *Chaumettenek* és *Gobel* volt párisi érseknek, aki most különben kibékült az Istennel, még pedig oly alaposan, hogy a vérpadon Jézus Krisztust éltette. A rendőrség szigorúbb lett mint valaha volt. *Henriot*nak, Páris katonai parancsnokának, figyelme még arra is kiterjedt, ki jár fehér ruhában, ki hord az előbbi kormány

idejében divatos gombokat, mert mindez nem annak a jele, hogy nincs pénze új ruhára, hanem hogy nem akar simulni a köztársasághoz. Maga *Robespierre* csak a tömeges kivégzések folytatásában vagy a nép fölvilágosításában látta a köztársaság diadalát. »Mi haszna — kérdi kortársa, egy magyar plébános — azt akarni megvilágítani, aki nem akar látni s aki később kilencvenezer embert is feláldozni, semhogya azt megengedné, hogy más is jól lásson? Sok már mindenfelé a jakobinusi lélekkel lehelő. Csak mód nincs. De adj csak a kezébe fáklyát, meglátod, ha nem tudja-e hordozni? Épen tegnap vettem a tournayi táborból egy strázsamester levelét, melyben írja, hogy falkásan megy a legénység a szabadság fája árnyéka alá. S a szabadságért felényi erővel is lehet hadakozni mint a vakság védelmére. Miért tart tehát mégis ily soká a had? Miért? Azért, mert az Isten neutralista (semleges). Mikor mind a két fél között sok a gazember, kit segítsen? De én azt gondolom, nem oly partialis (részrehajló), hogy 30 vagy 40.000 ember 2—300.000-en győzedelmeskedhessen, mikor nem az ő dicsőségéért, hanem, dicsőségének színe alatt, a monarcha állásáért foly a vér.«

Ezt a magyar pap egészen *Robespierre* szellemében mondta; mondhatta is, mert *Robespierre* Hébert-t éppen azért nyakasztatta le, hogy vallást adjon a népnek; de nem olyat, amilyenre talán ez a plébános is gondolt. »Hiú papok! — szölt *Robespierre* május 7-én a konventben — ne várjátok, hogy uralmatokat helyreállítsuk. Mi közük van a papoknak az Istenhez? . . . Milyen más a természet Istene mint a papoké! Semmit sem ismerek, ami annyira hasonlítana az istentelenséghez, mint az a vallás, amit ők csináltak . . . A *Legfőbb Lény* legigazibb papja maga a természet temploma, a mindenség. Isten tisztelete az erény. Ünnepe egy nagy nép öröme.« S a konvent aznap kimondta, hogy a francia nép elismeri a *Legfőbb Lényt* s a lélek halhatatlanságát. Június 8-án a Tuileriák kertjében a *Legfőbb Lény* első nagy ünnepén *Robespierre*, fáklyát ragadva kezébe, meggyújtotta az atheizmust, anarchiát stb. ábrázoló színházi diszleteket annak jeléül, hogy Isten és állam nélkül nem akarnak többé élni. A materializmus posványának lecsapolását tehát elkezdték. Az Eszme még nem nyerte vissza régi varázsát, de ott derengett már az ég alján: vérvörösen, fénytelenül ütve föl fejét, mint a hajnali nap, melyre alig lehetne ráösmerni, midőn ragyogó sugarakkal ont fényt és meleget a delelőpontra.

Mikor azonban a *Legfőbb Lény* oltáráról a Marsmezőre vonult a roppant sokaság, hogy az ünnepi hangversenyt meghallgassa, a forradalom terén, hol a guillotine különben pihent e napon, a művészek kocsijába fogott ökrök az embervér szagára megbicsakolták magukat. Az emberek nem értették el a nagy tanulságot, sőt sokan azt hitték, hogy a mai ünnep csak újabb tömeges kivégzések bevezetése. »Törpék! Ti akarjátok megújítani az óriások harcát?« kérdezte, ha igaz, *Robespierre*, mikor besúgták neki, hogy a dantonista Lecointre s mások kifakadtak ellene, mert a *Legfőbb Lény* ünnepén nemcsak a király és főpap szerepét játszotta, hanem istenítettette is magát.

Harmadnap, június 10-én, a konvent egyetlen ülésben elfogadta a gyanusokról és a forradalmi törvényszék kibővítéséről szóló törvényeket, melyeknek »célja a köztársaság győzelme s ellenségeinek bukása«; azt azonban a konvent kimondta, hogy tagjainak kiadatásáról esetről esetre ő maga határoz. »Guillo-

tinoztatni akarnak bennünket — szolt *Tallien* ; — de előbb guillotinoztatunk mi másokat.« *Robespierre*, kire célozott, másnap hevesen ki is fakadt a megszorítás ellen, melyet a konvent vissza is vont s így maga is védtelenül állott *Fouquier-Tinville* forradalmi törvényszékével szemben. Május elsejétől június 14-ig, míg *Robespierre* a közjóléti bizottság szorgalmas tagja volt, összesen 577 polgárt fejeztek le ; attól kezdve, hogy ő nem járt a bizottságba s a konventbe is csak ritkán, a bukásáig eltelt ugyanannyi idő, vagyis 6½ hét alatt, a guillotine 1356-nak életét oltotta ki. Tizenkét börtönben 12.000 ember várta ítéletét. Még a személy azonosságával sem törődtek. Több ugyanazon nevű fogolyra egyszerűség okáért ugyanazt a vádat alkalmazták s kivégezték valamennyit. Vád, ítélet, kivégzés, egy nap munkája, mert a rendesen írni, olvasni sem tudó 50 esküdt, *Fouquier Tinville* haragos sürgetéseire, 4—5 perc alatt megállapította a bűnöséget. Maga a kivégzés megszokott látványosság ; az asszonyok harisnyát kötögetve bírálgatták, ki milyen bátran tud meghalni. Meudonban egy hazafias börtönőrnagy államsegéllyel emberbörtönöket állított, hogy a lenyakazott hazaárulók legalább haláluk után tegyenek valami jó szolgálatot — keztyű, nadrág, könyvtábla alakjában. Napjainkban is megvan az 1793 évi alkotmánynak egy emberbörtönbe kötött példánya. A börtönökben igazi egyenlőség uralkodott. A mágnás-hölgyek énekekkel és hárfával szórakoztatták a szegény varrólányokat, a marquis pedig a csizmatisztítóval kártyáztatott. A foglyok szaporodtával a börtönökben még nagyobb lett a szenny, a bűz s ennek következtében a halandóság. Páris előkelő világa a vasrostélyok mögé került. Találgatni lehetett, mennyit haladt az igazságszolgáltatás a lettres de cachet-k óta a *Fouquier-Tinville*-féle vádlevelel-blanquette-ekig, a Bastilletől a Conciergerie-ig, XIV. Lajostól *Robespierre*nek azon mondásáig, hogy »a rágalom a legártatlanabbak tetteit éri leginkább«.

A csatatérről egy esztendő óta többnyire jó hírek érkeztek. *Houchard* *hondschootei* győzelme (1793 szept. 8.) fölszabadította *Dunkerque*-t az angolok és a hollandok ostroma alól. *Jourdan* *Wattignies*nál (1793 okt. 3.) a *Marseillais*ere gyujtva, *Carnot* pedig puskát ragadva vezette győzelemre sansculottejait *Koburg* osztrákjai ellen. *Pichegru* elfoglalta Belgium nyugati részét és *Jourdan* *fleurusi* nagy diadala (1794 jún. 26.) után a francia had *Bruxelles*ben egyesülvén (július 10.), másodszer is elfoglalta Belgiumot az angoloktól és az osztrákoktól. A támadó hadjáratban elért siker *Robespierre*, *St-Just* és *Couthon* triumviratusát a belső-ügyekben is erélyesebb föllépésre ösztönözte ; hiszen, az arrasi és *cambrayi* tömeges kivégzésekre célozva, *Barère* júl. 9-én úgyis kijelentette a konventben, hogy a cél szentesíti az eszközöket (amivel nem is mondott egészen újat). A rabok száma különben júl. 18-ig 7664-re apadt, mert a konvent szabadonbocsátotta mindazokat, akik a katolikus vallás visszakívánása miatt álltak vizsgálat alatt. Sőt már a párisiak is békelakomákat rendeztek ; igaz, hogy *Henriot* tábornok tilalma (júl. 16.) következtében egyes személyekre nem mondhattak áldomást. A rendőrségnek ez az atyáskodása egy szabadnak nevezett államban époly unalmassá kezdett válni, mint az egész rémuralom a maga guillotinejával és Legfőbb Lényével együtt, akinek fia (Páris jósa, a vén *Théot* Katalin szerint) maga *Robespierre* : »a diktátor«. Pedig ha csakugyan diktátor, nem tiltakozik minduntalan ezen cím ellen, mint pl. július 26-án (*thermidor* 8-án) a konventben. Oly hosszú

hallgatás után azért szólalt fel, hogy megcáfolja a szállongó híreket, mintha zsarnokságra s újabb 30 képviselő kivégzésére törekednék. Sürgette, hogy a konvent tekintélyén alapuló egységes kormányt teremtsenek s a szétmorzszolt pártok romjain építsék föl a jog és szabadság államát. Azért lett ő e világra, hogy a bűn ellen küzdjön s nem azért, hogy uralkodjék. Most még nem jött el az ideje, hogy a tisztességes emberek büntetlenül szolgáljanak hazájoknak ; a szabadság védői számkivetve élnek mindaddig, míg a gazemberek csordája uralkodik. A konvent elhatározta beszéde kinyomatását és szétküldését, de határozatát azonnal visszavonta, midőn *Robespierre* nem akarta megmondani, kiket tart árulóknak, gazembereknek. A bosszus diktátor este magát a jakobinus-klubot szólította fel, hogy a konventet, főképp pedig a közjóléti bizottságot, »megtisztítsa, a szabadságot megmentse«.

Másnap Thermidor 9-én (júl. 27-én) *St-Just* vádat akart emelni a konventben, de Tallien s mások nem engedték szóhoz jutni sem őt, sem *Robespierret* : »Catilinát és Cromwellt«. A konvent először főbb párthíveik : Dumas (forradalmi törvényszéki elnök), Henriot tábornok, Boulanger és Dufraisse elfogatását rendelte el. »Danton vére fojtogat, úgy-e ?« gúnyolódott Garnier *Robespierre*-rel. »Hát Dantont akarjátok megbosszulni ? — vágott közbe a diktátor. — Gyávák ! Miért nem védelmeztétek akkor ?« S ebben neki volt igazsága. A pillanatnyi csendben a konvent elhatározta a két *Robespierre*, *St-Just*, *Couthon* és *Lebas* elfogatását. A foglyokat útközben a városháza emberei kiszabadították s fölkelésre szólították Párist. Este a konvent kijelentette, hogy helyén maradva várja be a halált, az ágyúkkal közelgő *Henriot*-t. *Robespierret* társaikkal s a városi tanáccsal együtt törvényen kívül állóknak nyilvánította, *Barrast* tette meg a parlamentí sereg vezérének s a városi hatóság (commune) ellen fölkelésre szólította a népet. Fölvívásának nem várt sikere lett ; a sansculotteok és a nemzetőrök *Barras* körül csoportosultak. Éjfél után 3-kor a városházán *Merda* zsandár megsebesítette s elfogta *Robespierret* s a többieket. A konvent elnöke nyílt ülésben csókolta meg *Robespierre* gyilkosát.

Thermidor 10-én (júl. 28.) a forradalmi törvényszék a két *Robespierret*, *St-Justt*, *Couthont*, *Henriott*, *Dumast*, *Simon* vargát (a szegény dauphin házigazdáját és kintőjét) s a többi 14-et, személyök azonosságának megállapítása után, kivégeztette. Másnap még 70 s valamivel utóbb 12 jakobinust fejeztettek le. Augusztus elsején a konvent eltörölte június 10-ének rettenetes törvényét, a forradalmi törvényszék működését felfüggesztette, a foglyok nagyobb részét szabadonbocsátotta ; augusztus 13-án a kormányzó bizottságokat újraszervezte. A vagyonos »aranyos« ifjúság (jeunesse dorée) a Palais-Royalban majdnem mindennap összeverekedett a jakobinusokkal, nov. 9-én pedig szétugrasztotta klubjokat s kikorbácsolta onnan »a guillotine fúriáit«, a politizáló asszonyokat. December elsején a konvent közböcsánatot hirdetett, visszafogadott 78 kizárt képviselőt s ezzel biztosította a mérsékelték többségét. 1795 febr. 18-án békét kötött a vendéi fölkelőkkel, kiknek elsősorban szabad vallásgyakorlatot hirdetett s ezzel egyelőre a bretagnei lázadókat (chouanokat) is nyugalomra bírta. Március 8-án a konvent 16 girondi képviselőt visszafogadott, ellenben a hónap végén négy jakobinust Cayennebe száműzött, márc. 21-én pedig az

1793. évi alkotmányt eltörölte, mire április elsején a jakobinusok fölkeltek, de Pichegru leverte őket. Május 3-án a konvent elhatározta, hogy az 1793 március 10-e óta lefejezettek vagyonát örökösöknek visszaadja, 6-án 16-od magával vérpadra küldte gyilkosukat, *Fouquier-Tinville*t s Lyonban a tömeg a rémuralomnak 97 emberét végeztette ki egyszerre. Május 20-án a jakobinusok betörték a konventbe, az 1793 évi alkotmány helyreállítását, foglyaik szabadonbocsátását, a nép élelmezését követelték s Féraud képviselő levágott fejét odatartották Boissy d'Anglas elnök elé. Hat jakobinus képviselő (Romme stb.) ideiglenes forradalmi kormányvá alakult; a nemzetőrség azonban leverte fölkelésüket s a konvent június 17-én kivégeztette »az utolsó hegy pártiakat«, kik a bölcsek tiszteletreméltó nyugalmával haltak meg. A »fehér rémuralom« ekként bosszút állott a vörösön, de most mindakettő véget ért.

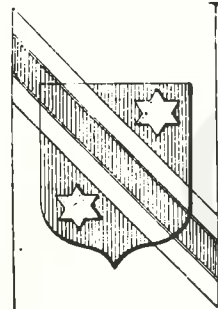
Robespierrenek mindenesetre érdeme, hogy szervezte a köztársaságot s megmentette Franciaországot a polgárháborútól, a fejetlenségtől, a feloszlástól. Ezt nem enyészteni el az az emberi gyöngesége, hogy a hébertizmus és a dantonizmus bukása után elfogta a kételkedés, az elvakultság, a szédület. Midőn megítéljük ezeket az embereket, nem szabad elfelejtenünk, hogy feladatuk rettenetes, igazán emberfölötti volt. Ahogy a szocializmus legkiválóbb történetírója, Jaurès, mondja róluk, egy nemzedék nem verhetette le a régi uralmat, hogy mindjárt új jogokat teremtsen, mely tudatlanságából, nyomorából, szegénységből kiemeljen egy népet, harcoljon a zsarnokok és szolgák egyesült csapata ellen, csillapítsa vagy feltüzelje ebben a harcban a szenvedélyeket, erőket s ne csak biztosítsa a lázas ország fölépülését, hanem ugyanakkor a létező állapotok fölé emelje a rendezett szabadságot. Ilyesmi száz esztendőnek, talán többnek is a munkája. A szocializmus első kísérletei a rémuralom idejében meghiusultak, de erősítették a demokratikus érzést, amely most mérsékelt köztársaságban akarta biztosítani a forradalom főbb eredményeit.

III. FEJEZET.

A KATONÁK KÖZTÁRSASÁGA.

I. Az új taktika.

A Bonaparte-család címere.

ÉPSZAVAZAT útján a konvent 1795. szept. 23-án már életbe léptette az új alkotmányt, amelynek a köztársaságot jobban kellett védenie a nép és a zsarnokság túlkapásai ellen mint azt a két első alkotmány tehette. Harmincegy pontban újból összegezvén a polgár jogait, sőt immár kötelességeit is, 377 cikkben részletezte a köztársaság alapelveit. A törvényhozó testület mostantól fogva két kamarából állt; az ötszázak tanácsát (mint képviselőházat) illette a kezdet, az öregek (250 tagú) tanácsát a helybenhagyás joga. A végrehajtást egy öttagú igazgatóságra (*directoire*) bízta, melynek tagjait, s az évenként kilépő egy tag helyett az újat, az ötszázak jelölése alapján az öregek tanácsa választotta. A direktorok a törvényhozásba nem avatkozhattak s a kormányzást a melléjük rendelt minisztérium segítségével intézték. A végrehajtó hatalomnak ez a korlátozása két lehetőség elé állította a fiatal köztársaságot; t. i. a törvényhozó testület és az igazgatóság meghasonlása következtében vagy parlamenti mindenhatóságnak, vagy a kormány diktatúrájának kellett következnie. A konvent különben a nép jogait is megnyirbálta s a képviselőválasztást a szavazópolgárok bizalmiférfiakra bízta. Ez halálos csapás volt a sansculottek demagógiájára, mert bizalmi férfiak csak birtokosok vagy olyanok lehettek, akiknek évi jövedelme megfelelt 100--200 napszámnak. Idejárt, hogy az ötszázak tanácsába a mostani konvent $\frac{2}{3}$ -át is be kellett választani.

A konvent a köztársaságot így akarta biztosítani; a királypártiak azonban a szélső elemekkel szövetkeztek, hogy az új alkotmányt s vele a mérsékelt köztársaságot megbuktassák. 1795. október 4-én Párisban 30.000 nemzetőr fegyvert fogott a konvent ellen s Menou tábornokot, a konvent csapatainak parancsnokát, a Tuileriákig szorította vissza. Éjjel a konvent öt diktátori hatalmú férfit bízta a rend helyreállítását; egyikök, Barras főparancsnok, Bonaparte

Napoléon tábornokot vette maga mellé, aki ágyukkal lövetett az utcai nép közé, s 24 óra alatt véget vetett a fölkelésnek. Ebben a pillanatban megmentette a köztársaságot; mint harmadéve,

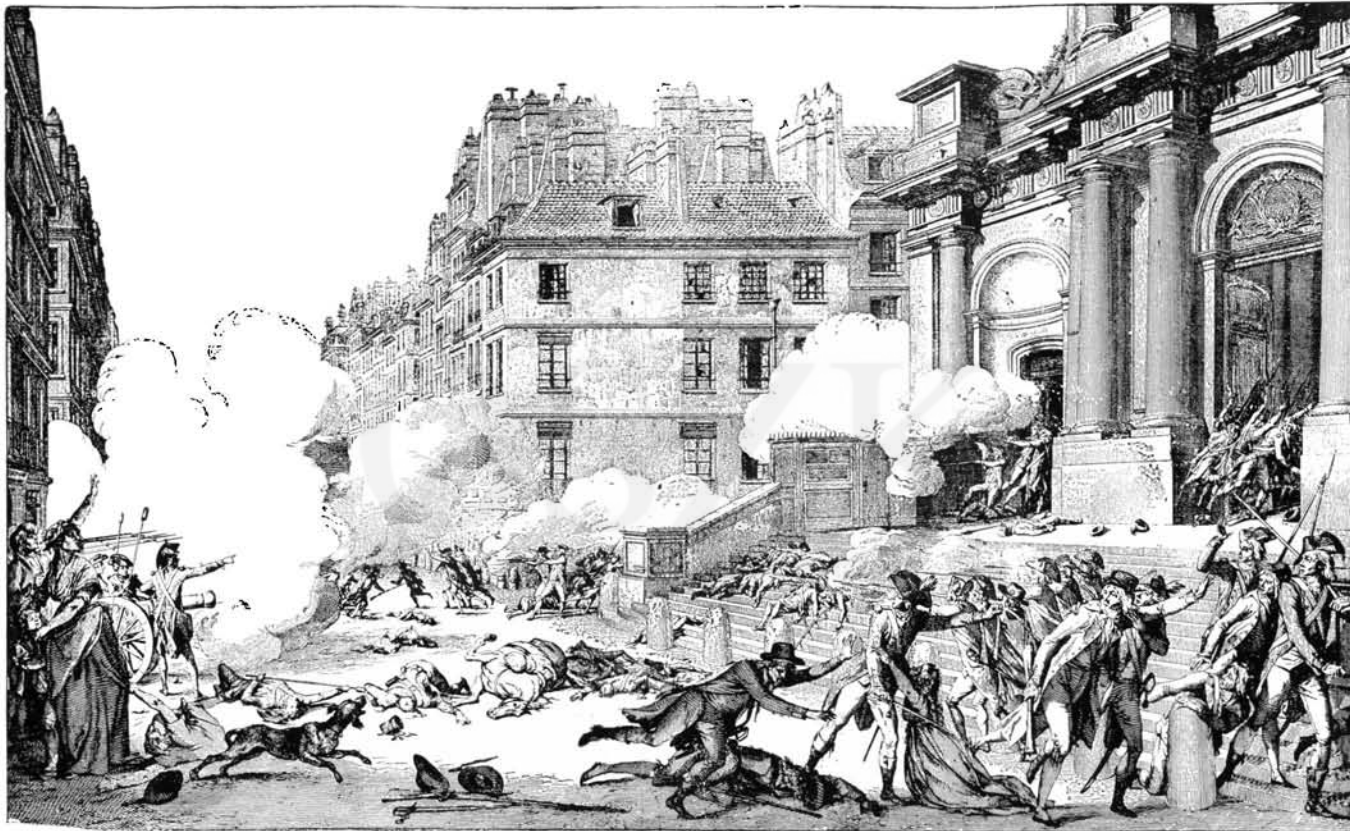

191. ábra. Paoli tábornok (1724—1807).

augusztus 10-én, köztársasági létére is megmentette volna ilyen módon a királyságot, ha észreveszik s el nem felejtik azonnal.

Bonaparte korzikai volt; 1769 aug. 15-én született Ajacióban, abban az esztendőben, amelyben hazáját elfoglalták a franciák, akik ellen atyja harcolt, akiknek azonban mint törvényszéki bíró szolgált is, hogy növekedő családját eltart-hassa. Napoléon tizesztendős korában tanult meg franciául. A briennei francia katonai iskolában növekedett (1779—1785.), de 1792-ig még mint francia tiszt is olasznak, korzikainak érezte magát s készen állt, hogy

Korzika vén hősével, Paolival, fegyvert ragadjon hazája függetlenségének visszavívására. A királyság bukása után szakított multjával, korzikai érzületével s a szélső köztársaságiak mellé állott. A korzikaiak hazaárulónak nyilvánították, mert a szabadságukért újra fölkelő Paoli ellen működött; de kárpótolva érezte magát, midőn a hazaáruló Toulon elfoglalásánál (1793 dec. 17.) kitűnően, tüzérkapitányból egyszerre tábornok lett. Olyan előmenetel, amilyen csak forradalmi időkben képzelhető el s amelyet jó félszázad múlva nálunk Görgei hasonló körülmények közt tett. »Beaucaire vacsorája« című röpiratában Bonaparte azt fejtegette, hogy girondiból miért lett ő Danton és kivált Robespierre híve; holott az is magyarázatra szorult, rajongó olasz létére miért csatlakozott a leg-rajongóbb franciákhoz, a girondiakhoz. Valószínűleg azért, mert hatalmasan izmosodó egyéniségén kívül álló törvényt és mértéket nem ismert; vagy — ahogy önmaga írta — »mentül nagyobb, élénkebb és termékenyebb a lélek, annál kevésbé törődhetik modoros és kicsinyes részletekkel«. A lángésznek ezzel a felsőségével adja ő, a kétévelőtti olasz rebellis, a nizzai főhadiszálláson azt a tanácsot, hogy Olaszország meghódítására az ott működő összes francia csapatokat döntő támadásra kell egyesíteni. Ez a stratégiai alapgon-dolat vezette utóbb annyi győzelemre, majd a francia imperializmus új rendjének megalapítására. Most egyelőre csak annyit köszönhetett bebizonyított katonai lángészének, hogy a börtönből, melybe Thermidor 9-ike után, mint Robespierre bizalmas embere, került, a forradalmi törvényszék három hét múlva szabadonbocsátotta. A hadügyminisztérium a vendéi parasztok ellen akarta

AZ 1795. OKTÓBER 5-I UTCAI HARC PÁRISBAN.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

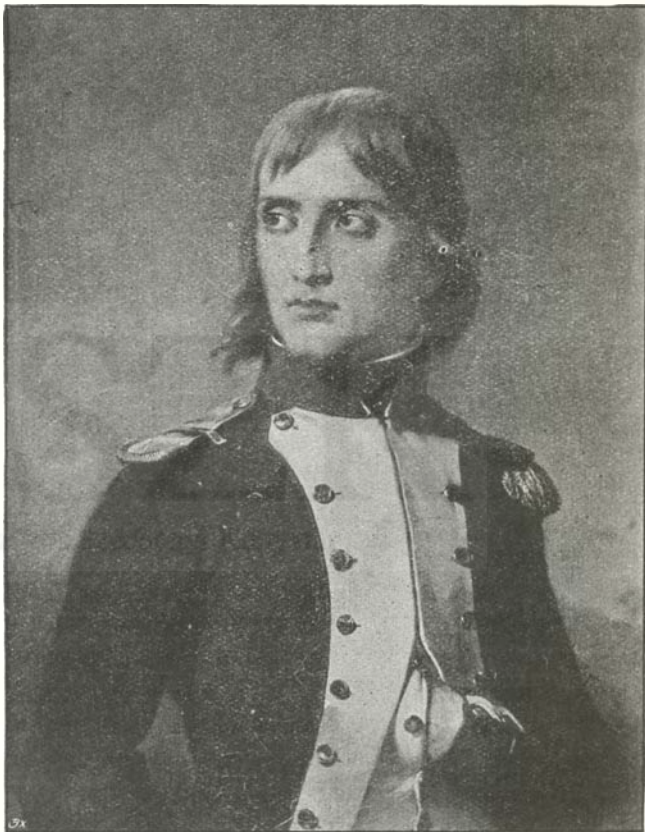
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

küldeni. Nem ment; nem azért, mintha vonzódott volna a királyságért küzdő parasztokhoz, hanem azért, amiért anyja, Letizia Romalino, Korzika helyett Párisba küldte. »Ne feledd — szólt hozzá — hogy ez a hely elhagyatott, félreeső zug; Páris ellenben nagy, gazdag és népes. Amellett lángokban áll. Ez a hozzád méltó levegő.« Az engedetlent, aki egyideig a hadügyminisztérium helyrajzi osztályában dolgozott, törölték a valóságos tábornokok sorából; s egy hét mulva, mint Páris másodparancsnoka, Bonaparte mégis ágyúgolyókkal tisztította meg Páris utcáit. — Polgárokat többé nem állított sem az ágyúk mellé, sem az ágyúk elé; mostantól fogva hús esztendeig *rendes hadsereg élén* országról országra hatolva: ágyúkkal »tisztította« Európa helyzetét. 1795 okt. 5-eike óta hús esztendeig, sőt azontúl is sokáig, polgárok helyett katonákintézték Franciaország s vele — mondhatni — a világ sorsát. Ennél a napnál tehát kevés fontosabb dátumot ösmer a történelem. Egészen logikusan történt, hogy okt. 26-án befejezte működését a konvent, mely három éven át, önmagát is emészelve, ezrével küldte vérpadra a polgárokat, mert nem bízott bennök és nem hitte, hogy ezrével küldhetné őket a csataterre is. Most azoknak a kora érkezett el, akik, miként Sulla tette volt, megfordították a sorrendet: előbb a külső ellenséget akarták legyőzni, hogy azután a belsővel végezzenek. Marius után Sulla, Robespierre után Napoléon, demagógia után katonai diktatura. Ez azonban egyelőre testületi kormány, a *directoire* alakjába burkolózott.

Az igazgatóság (Barras, Carnot, Rubeall, Le Tourneur, La Réveillière) 1795 nov. 4-én kezdte meg diktatúráját, melyet a pénzügyek kétségbeejtő hely-

Bonaparte
Lieutenant général

192. ábra. Napoléon Bonaparte mint alezredes 1792-ben.

zete s a háború kényszerűsége tett szükséges rosszá. Az ötszázak tanácsa 1796 jan. 29-én elhatározta, hogy több assignatát nem bocsát ki, mert már is 40 milliárd franknyi volt forgalomban, több mint azelőtt és azután bármely más államban ; ennek azonban csak $\frac{1}{4}\%$ -a volt fedezve. Midőn az igazgatóság márc. 7-én kijelentette, hogy segédeszközei teljesen kimerültek, az ötszázak tanácsa 2400 millió erejéig új papirospénzt (mandatokat, eladó állambirtokokra szóló utalványokat) bocsátott ki, de ezeket is csak 5% értékben fogadták el. A legszélsőbb elemek az állam megmentését már csak a vagyonszűkösség kimondásától remélték ; *Babeuf* kommunista összeesküvése meghiusult s Franciaország, hogy elkerülje a pénzügyi bukást vagy az újabb rémuralmat, ismét behozta a földadót, mint legfőbb jövedelmi forrást. A pillanatnyi bajon azonban nem ez segített, hanem a *hadsereg*, mely 1796-tól fogva a legyőzött, megsarcolt ellenségek pénzével töltötte meg az állam pénztárát.

A hadügyeket a *directoire*-ban *Carnot* vezette, akit *Robespierre* kormányának bukásakor az mentett meg a guillotinetől, hogy valaki megkérdezte a konventtől, hogyan ítélnék el *Carnot*-t, a győzelem szervezőjét ? A nagy matematikus megháromszorozta s egyúttal egységessé tette a hadsereget. Egyesítette a sor- és önkéntes katonaságot olyképp, hogy egy sor- és két önkéntes csapatból álló zászlóaljakat alakított. *Egységgé* taktikailag a zászlóaljat, igazgatásilag a dandárt, sztratégiailag a hadosztályt (divisiót) tette. A 14 hadosztály összesen 228 ezredre (féldandárra) növekedett, több mint egy millió katonával. Tisztek képzésére Párisban *hadiskolát* alapított. A *fegyelmet* rendkívül szigorú katonai büntetőtörvénnyel biztosította ; de nemcsak nem nyomta el, hanem teljes mértékben kifejtette azt a bátor, *katonai szellemet*, mely, a sereg nagy számán és fegyelmén kívül, legjobban elősegítette a franciák győzelmeit. *Carnot* a hadviselés módján is változtatott. Míg a szövetségesek tárházakból élmeztek seregeiket s így, az ilyen tárházakhoz kötve, elég szabadon nem választhatták meg a csatatereteket, *Carnot* a megtámadott országgal élmezttette katonáit. Könnyű és gyors mozgásukat azzal fokozta, hogy podgyászt és társzekeret alig vittek magukkal. Idejárult, hogy a csapatok a legtávolabbi csatatereteken is egységesen megállapított haditervek szerint küzdöttek és közös nagy célok megvalósítására a lehető legrövidebb idő alatt bármikor egyesülhettek. Innen van, hogy a franciák rendszeren nagyobb erővel támadtak ; aminek természetes következtése, hogy fölényüket a megszalasztott ellenség kitartó és kérelhetetlen üldözésével, minden előny lehető felhasználásával, biztosították. Fáradtság, nélkülözés, sebesültekben és halottakban való veszteség nem jöhetett tekintetbe *Carnot*-nak azon alapelvével szemben, hogy minden erővel sikerre kell törekedni. De, ami a régi sorhadi taktika hívei előtt a legérthetlenebb volt, nem követelte áldozatul sem a vezérnek, sem a tisztnek, sem a közlegénynek egyéniségét ; ezt amúgy sem engedte volna a forradalmi szellem, a taktika pedig hálás lehetett érte. Ahogy valaha a magyarok tették, *Carnot* a terep kikutatását s a támadás megnyitását rajvonalakra, szétszórtan csatázókra bízta. Gyors tüzelésükkel ezek nyitották meg, de szétválásuk után a zárt hadoszlopok döntötték el az ütközetet. A hosszú, keskeny sorokban álló ellenség ágyú- és puskatűzzel irtózatot pusztítást vihett végbe a franciák zárt oszlopai közt, de a hiányt a tartalék azonnal pótolta, a

gyalogság halálmegevető rohamának pedig csak ritka esetben lehetett ellenállani. Az ellenségnek is meg kellett tanulnia a *szélszórt csatározást és az oszlopos támadást*, hogy diadalra számíthasson, sőt teljesen el kellett fogadnia az új taktikát, melyet Carnot kezdett s kétévtizedes harcaiban Bonaparte tökéletesített. Háborúban a világ 43 millió katonáját alapjában véve ma is az ő hadiszervezetük, taktikájuk és sztratégiájuk vezeti.

Carnot támadó rendszerének sikereit a rémuralom bukása sem gátolta. Pichegru 1795 januárjában kardcsapás nélkül vonult be Amsterdamba s Hollandiát *bataviai köztársasággá* alakította át. Egy svadron huszárja a befagyott Zuydertavon keresztül elfoglalt egy befagyott ellenséges — hajóhadat. Ennél különösebb vállalkozás csak az lehetett, mikor a vezérek korabeli magyarok lóháton támadták meg a tengerben fekvő Velencét. Jourdan is elkergette a Rajna balpartjáról az ellenséget. Mindez nagyon elvette a szövetségesek egyrészének a kedvét. 1795 febr. 9. a toscanai nagyherceg semlegesnek nyilvánította magát s elismerte a francia köztársaságot. Április 16-án az új bataviai köztársaság a hágai békében védő- és dacsövetséget kötött vele az angolok ellen, átengedte hollandiai Flandriát, néhány várba francia helyőrséget fogadott be s folyamain szabad hajózást engedett a franciáknak. A köztársaság *Baselben* először (1795 ápr. 5.) Poroszországgal, azután (júl. 22.) Spanyolországgal is kibékült; amaz rajnabalparti, emez pedig (a pireneusi területek visszaszerzése fejében) st-domingoi birtokairól mondott le. A spanyol Bourbonok tehát elismerték a köztársaságot, mely ellen most már csak a császár, Anglia és Piemont maradt fegyverben.

Jourdan és Pichegru ugyan 1795. nyarán szerencsésen harcoltak a Rajna jobbpartján, de ősszel Clerfait és Wurmsér császári hadai kiszorították Németországból. Ekkor a császár, Anglia és Oroszország *hármasszövetséget* kötött, melyhez a német fejedelmek többsége, Nápoly, Sardinia és Portugália is csatlakozott. A télen semmit sem tettek Franciaország ellen, melynek tehát ideje maradt, hogy Hoche vezetése mellett 1796 februárjában leverje a fölkelést, a Rajna védelmére pedig Jourdan és Pichegru (majd Moreau) alatt 80—80.000 főnyi sereget állítson fel. Az olaszországi fővezérletet 1796 febr. 23-án Bonaparte kapta meg; aki március 9-én egybekelvén Beauharnais tábornok özvegyével, Joséphine-nel, 11-én már elindult a táborba, hogy »megkezdje a legfényesebb katonai pályát, melyet halandó valaha megfutott«. Középkori condottiere-ra emlékeztetett, midőn fizetetlen, rongyos, éhező 45.000 katonáját Felső-Olaszország áldott alföldjének kimeríthetetlen gazdagságára figyelmeztette; de már is minden társát felülmulatta azzal a váratlan elhatározásával, hogy a köztársaságnak a szövetségesek ellen való küzdelmét ezen a mellékesnek tekintett csataterén fogja eldönteni. Colli szárd vezér Torinót szerette volna fedezni, az öreg Beaulieu császári tábornok Lombardiát s annak fővárosát, Milanót; végre is (1796 márc. 29.) abban egyeztek meg, hogy a Rivierán (Nizza felé) szorítják vissza a franciákat. Bonaparte már eleve számított a két fővezér különböző érdekeire. Bonaparte (kinek jobbkeze volt mostantól fogva 1814-ig hű tábornoki főnöke, Berthier tábornok), a montenottei és a degoi ütközetek után az osztrákokat visszanyomván, az elszigetelt szárdokra vetette magát s a cevai és a

st.-michel-mondovii csaták után április 28-án Collit Cherascoban fegyverszünetre kényszerítette. Még nagyobb bátorsággal sem törhette volna át a szövetségesek hadállását, ha azok egyetértének; hanem ott — Jekelfalussy szerint — »két külön érdekről volt szó: a szárd sereg Torinót, az osztrák pedig Lombardiát fedezte, mindenik a maga területét; s így természetes, hogy az a hatalom, mely teljesen a maga meggyőződése után járt, elérte azt, amit elérnie kellett, a győzelmet«.

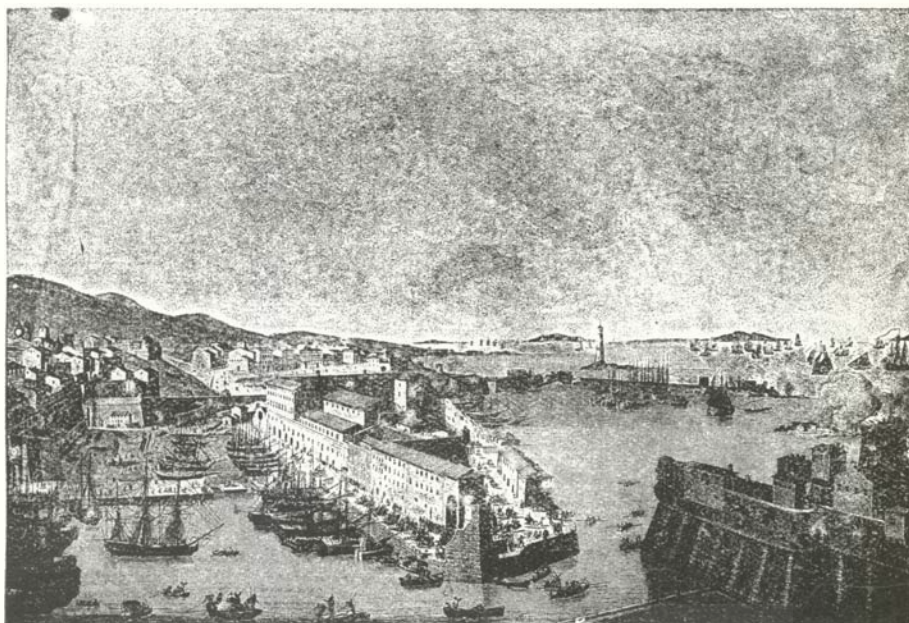
Annyi bizonyos, hogy ezen 1796. év áprilisi napjaival új hadművészet kezdődött, amit azonban kortársai nem fogtak fel azonnal s Napoléonnál nagyobb szerencsével nem is gyakorolta senki sem. Keim porosz ezredes szerint (1901.) már itt a legmódszeresebb alakban történt minden mozdulat tervezése és vezetése. »A cselekedet és a siker ott is rendszeres megfontoláson és körültekintő megfigyelésen alapult, ahol meglepő bátorság és gyorsaság kelti föl a katona bámulatát. Folyton szeme előtt tartotta, hogy döntő pontokon nagyobb számban jelenjék meg s amellet rajta volt, hogy ellenségeinek szárnyai és háta ellen ügyesen csatározva emelje a győzelem reményét. A huszonhatéves hadvezér csodálatraméltó biztonsággal küldi szét osztályait minden irányba, hogy azután

193. ábra. Napoléon Bonaparte a lodii hídon 1796 május 10-én.

ismét összegyűjtse s erős kézzel egységes működésre vezesse. Ide járult a *parancsolásnak* az a tehetsége, mely alantasai előtt már egymaga is biztosítani látzott a győzelmet«. S ami nagyon jellemző, a cherascoi fegyverszüneti tárgyalásokon kezdve, mindenkor arra törekedett, hogy hadi sikereit politikai tekintetben a legnagyobb mértékben kizsákmányolja.

Míg Beaulieu császári serege Valenzánál várta, ő Piacenzánál kelt át a Pón, mire Beaulieu az Adda felé hátrált, hogy el ne vágja a Garda-tó és Po közt levő erősségektől, a Tirollal és a többi osztrák tartománnyal való összeköttetéstől. *Lodi*-nél (május 10.) a császáriak leghevesebb tüzelése közt szuronyszegezve rohant keresztül az Adda hídján, az ágyúkat elfoglalta s 2000

194. ábra. A franciák bevonulása Livornóba.

fogyot vitt magával. Napoléonnak utóbb, száműzetése szomorú éveiben tett nyilatkozata szerint »csak a lodii nap után jutott eszébe, hogy döntő játékos lehet a politikai színpadon; ez szította föl benne a hatalmas dicsvágy első szikráját«. Május 15-én győztesen vonult be Milanóba; Lombardiát egy csapással elfoglalta s az ellenséget a Mincio felé szorította vissza. A directoire eleinte Kellermannra akarta bízni a császáriak ellen való további működést, Bonaparteval pedig Közép- és Dél-Olaszországot akarta megsarcoltatni; de most a győzelmek hírére ujjongó párisi nép akarata szerint Bonapartét meghagyta fővezérnek s nem küldött a nyakára polgári biztost. Ekként, a népfőlség hagyományával szakítva, Olaszországban teljes katonai és polgári hatalmat biztosított neki, nagyobb, mint idáig bármely forradalmi tábornoknak.

Bonaparte Pavia feldúlásával mutatta meg, mit kockáztatnak az olaszok, ha fölkelnek ellene. A velencei köztársaság semlegességével nem törődve, Bresciát és Peschierát azonnal elfoglalta, hogy a Minción túl álló császáriak ellen könnyebben működhessék; május 31-én hajnalban Beaulieu a császáriakkal már a Minciót odahagyta; és csupán Mantova védelméről gondoskodva, az Adige (Etsch) mögé húzódott, hogy Tirolba azon fölfelé vonulhasson vissza. Bonaparte másnap azt írta a directoirenak, hogy az osztrákokat *teljesen* elűzte Olaszországból s hogy előőrsei Németország hegyein állanak. Nem kímélte a másfélezredéves velencei köztársaságot sem, melynek még mindig tekintélyes területe, 3 millió lakosa és jelentékeny hada volt. Azon helytelen címen, hogy az osztrákokat segítette, 12 millió livre erejéig azonnal megsarcolta, úgy hogy a velenceiek őt Attilának, a világ ostorának nevezték. Nápoly sietett kilépni a franciák ellen kötött szövetségből, hogy kíméletre számíthasson. Bonaparte június 29-én el-

foglalta Milano fellegvárát (hol Kisfaludy Sándor, a magyar költő is fogságba esett) és mostantól fogva Olaszország diktátora gyanánt viselkedett. Katonai, politikai és pénzügyi egység teremtésére törekedett, hogy valamikor, mint olasz, francia eszközökkel ő állíthassa vissza Olaszország egységét. Töprekedés nélkül megszállotta Modenát, Ferrarát és Bolognát. Jún. 23-án fegyverszünetre, 21 millió livre fizetésére, a legszebb száz mütárgy és 2000 vatikáni kézirat kiadására kényszerítette a pápát, ki ekként adott elégtételt azért, hogy a római nép Basseville francia követet megölte. A toscanai nagyherceg területén Livornót foglalta el, hogy az angolok onnan ne működhessenek ellene. Livornóban, Firenzében a látogatására jött Joséphinét úgy ünnepeltette, mint valami királynőt s amellett — második Marcellus gyanánt — egyre-másra küldte hazája fővárosába a rablott műkincseket, hogy (Schiller szerint):

•Mutogassa hivalkodva
Fénylő, büszke csarnokokba'
S bámultassa népivel.◊

II. Bonaparte első hadjáratai.

Roszbabbul állt a franciák dolga *Németországban*, a középső s az alsó Rajnánál. Ott *Jourdan* és *Moreau* 155.000 embere egységes vezetés nélkül s nagy nélkülözések közt nézett farkasszem az ifjú *Károly* főhercegnek és az öreg *Wurmser* tábornagnak, a hétéves háború egyik hőségének, 173.000 emberével. A császáriak talán egy csapással megnyerik a hadjáratot, ha követik Bonaparte példáját s a vonal közepe táján derékhadukkal erélyesen támadnak. Ez mindamellett sem történt, hogy *Károly* főherceg utóbb, éppen ezen hadjárat tanulságai alapján, mint elsőrendű szakember fejtegette a sztratégia alapelveit (magyarul Kiss Károlytól három kötetben 1861—3.) s eközben azt is, hogy valóban nem lehetett volna szétrobbantania az ellenség derékhadát. Addig halogatta a támadást, míg a bécsi udvar *Wurmser* Beaulieu helyett az olaszországi, őt magát pedig a rajnai hadak fővezérének nevezte ki. A hadjáratot május 31-én nem is a császáriak, hanem a köztársaságiak nyitották meg. *Wetzlar*nál június 15-én *Károly* megverte *Jourdan*t, de *Malschn*ál július 9-én őt érte vereség, mire a felső Duna felé vonult vissza, hogy azt a franciáknak a Rajna és az Adige felől jövő támadásai ellen oltalmazta.

Európa mostantól fogva nyolc hónapon át olyan érdeklődéssel figyelt Mantovára, a Mincio vonalának legfontosabb várára, mint a század elején a spanyolországi *Barcellona*ra, vagy majdnem hatvan év múlva a krimi *Sebastopol*ra. Bonaparte Mantova bevételével akarta biztosítani tavalyi hadjárata eredményeit, Olaszország uralmát s az Adige mentén a Németországba és az Ausztriába vezető utat. A császáriaknak tehát nagyon érdekükben állott, hogy Mantovát minden áron fölmentsék. *Wurmser* 45.000 emberrel a Garda-tó partján nyomult Bonapartenak szintén 45.000 embere ellen, *Gvozdanovich*, *Melas* és *Mészáros* tábornokok különböző irányokban győztesen hatoltak előre. Július 30-án, *Brescia* elfoglalása után, már közel állottak hozzá, hogy az Adige mellett működő *Wurmser*rel két tűz közé szorítsák Bonapartét, aki csak *Augereau* tábornok tiltakozása

után mondott le arról, hogy a Po mögé vonuljon vissza. De nemcsak Augereau, hanem az egész világ elbámult, midőn Bonaparte most már, hogy támadhasson, augusztus 1. éjjelén váratlanul feloldta Mantova ostromát és a rengeteg ostromkészletet zsákmányul hagyta a császáriaknak. Másnap, nem törődve többé tábornokai tanácsával, minden ponton megkezdte a támadást; aug. 5-én *Castiglionenál* tökéletesen megverte Wurmsert s 11-én a császáriak utolsó csapatait is kikergette Olaszországból. A kéthetes háborúban a császáriak 15.000 embert és 71 ágyút vesztek s a köztársaságiak otthon ismét mint győzhetlent ünnepelték Bonaparte-ot. Szeptember elsején Tirol felé nyomult s 8-án *Basano-nál* megverte Wurmsert, aki serege romjaival Mantovába zárkózván, a fontos vár helyőrsége most már 28.000-re növekedett. Károly főherceg würzburgi (szept. 3.) s több apró diadala következtében a Rajna jobbpartja megszabadult a franciáktól s így a császár az eszes és erélyes *Alvintzy* tábornokságot nagyobb bizalommal küldhette Mantova fölmentésére. Aznap, nov. 12-én, amelyen a magyarok életüket és vérüket ajánlották királyukért, *Alvintzy Caldiero-nál* megverte s Verona felé szorította a franciákat. Ha egyesül *Davidovich*-csal és fölmenti Mantovát, Bonaparte elveszti Lombardiát. Ennek megelőzése végett Bonaparte rendkívül merész sztratégiai mozdulattal akarta megkerülni *Alvintzy* balszárnyát. — A döntő csata *Arco*-nál volt, annál a kis fahídnál, mely az *Alponén*, az *Adige* mellékvizén, vezetett keresztül. Augereau félnapi hősie, de sikertelen küzdelme után nov. 15-én Bonaparte maga vezette rohamra seregét. A híd közepére tüzette a háromszínű zászlót, de a császáriak gyilkos ágyútüzében futó hadai lesodorták a hídról a mocsárba, hol második *Marius*ként vesztegelt, míg hadsegéde, *Belliard*, néhány gránátossal meg nem mentette az elfogatástól. A hidat másnap sem tudta elfoglalni; harmadnap azonban, egy nagyszerű roham után, hadainak egy része d. u. 4 órakor bevonult *Arcole*-ba. A háromnapos csatában a franciák 4500, a császáriak 6200 embert vesztek, ami bizonyítja, hogy mindannyian vitézül és elszántan verekedtek. Nem segített többé *Davidovich*-nak aznap *rivoli*i diadala sem; neki Tirolba, *Alvintzy*-nek a *Brenta* mögé kellett visszavonulnia s Mantova fölmentése harmadszor sem sikerült. *Alvintzy* 1797 január 7-én negyedszer is szerencsét próbált; 14-én *Rivoli*-nál már

195. ábra. Moreau tábornok (1761—1813).

győztesnek hitte magát, midőn Lassalle francia kapitány 200 lovassal megmagyarázhatatlan módon teljes zavarba hozta a császáriakat, kik futásközben ősz vezérüket is magukkal sodorták. Mantova február 4-én megadta magát. A franciák a hős Wurmsert hétszázadmagával szabadon bocsátották, 13.000-et pedig elfogtak. A nyolc hónapi ostrom alatt, melyet a magyar nemz. múzeum egyik kézírata meghatóan beszél el, az őrségből 17.000 ember halt meg a csatamezőn vagy a kórházban. »Hihetetlen mindaz, amit Olaszországból hallunk — sóhajtott Thugut. — Hasonló a történelemben, sőt a regényekben sem fordul elő.« 1797 február 6-án *Alvintzy* letette a fővezérséget, melyet *Károly* főherceg vett át, kit győzelmei miatt nov. 24-én a magyar országgyűlés is üdvözölt.

Még állott Mantova, midőn Bonaparte februárius 1. a fegyverkező *egyházi állam* ellen küldte Victor tábornokot. Maga is utána indult s Tolentinoban már febr. 19-én békére kényszerítette a pápát. Elvette tőle Avignont s az ú. n. legációkat (Bologna, Ferrara, Ancona), 40 milliónyi hadisarcot fizettetett vele, de egyébként nem bántotta világi uralmát és főpapi hatalmát. A directoirt figyelmeztette, »érje be vele, hogy a kath. egyház Franciaországban megszűnt ; különben is ki tudja, egy napon nem kell-e hozzá visszatérnünk ?« Akkor pedig az állam tekintélyét nagyban emelheti oly egyházi hatalom, melynek 200 millió keresztény hódol. Ebben a kérdésben tehát Napoléon is olyanformán gondolkozott, mint ezer esztendeje Nagy Károly.

Nagy Károly római birodalmának roncsait azonban végképpen el kellett takarítania, hogy az új francia birodalmat fölépíthesse. Február 19-én már ismét a felsőolaszországi seregnél volt s most már egyenesen Németország vezető hatalmát, *Ausztriát* akarta megtámadni, még pedig Friulon és Tirolon át, ahol az új császári fővezér, Károly hadai gyülekeztek. »Katonák ! — szolt vitézeihez március 9-én — Mantova elfoglalásával olyan hadjárat ért véget, amely a haza örökös hálájára méltó. Tizennégy csatában, hetven ütközetben győztetek ! 100.000 foglyot ejtettetek, 500 tábori és 2000 más ágyút foglaltatok el. A köztársaság számára Európa legszebb országait hódítottátok meg. Zászlaitok először lengtek az Ádriai tengernél, csak huszonnégy órajárásra Makedóniától, honnan Nagy Sándor a Keletre rontott. Nagy jövő vár reátok. Még nem értetek el mindent. Ha békét akarunk, azt az osztrák ház örökös tartományaiban kell keresnünk. Az osztrák házat ennek a hatodik hadjáratnak a végén kényszerítnünk kell, hogy olyan békét fogadjon el, amelyet adunk neki s valósággal másodrendű hatalommá alázzuk, amilyenné abban a pillanatban sülyedt, amikor jó pénzért az angol minisztérium eszköze lett.« Március 11-én kezdődtek meg az ellenségeskedések ; tíz nap mulva Bonaparte már elvágta a császári sereg visszavonulási vonalát s Masséna harmadnap (márc. 23.) a *tarvisi* csatában szétugrasztotta a deréksereget, mely tíz nap alatt, 14.000 halottat vesztvén, felényire apadt. Bonaparte 30-án már Klagenfurtban ütötte föl főhadiszállását. Másnap, bár Tirolból is a legjobb hírek érkeztek, váratlanul békeajánlatokat tett Károly főhercegnek, hogy szabad kezét nyerjen a velenceiek ellen, kiknek fegyverkezéséről értesült. Rövid fegyverszünet után *Leoben*-ben április 18-án már meg is kötötte az előleges békét. I. Ferenc császár lemondott a Rajna balpartjáról, Lombardiáról s Mantova vidékének egy részéről ; belenyugodott, hogy ezeket

A FRANCIÁK BEVONULÁSA VELENCÉBE 1797 MÁJUS 16.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

köztársasági módon szervezzék; kárpótlásul azonban a velencei köztársaság szárazföldi részét (a terra fermát) nyeri Ausztria részére. Velence a fővároson kívül csupán a Joni szigeteket tartja meg, de hozzácsatolják esetleg Romagnát, Bolognát és Ferrarát. A német birodalmi rendekkel külön fognak tárgyalni.

A leobeni előleges békével kezdődik Európa politikai térképének az az újrarajzolása, amely azután tizennyolc esztendei munkát adott a hadvezéreknek és az államférfiaknak. Poroszország a baseli, Ausztria a leobeni békében szövetségeseit és Németországot egyaránt cserbenhagyták, hogy amaz Lengyelország, emez Velence rovására keressen kárpótlást. Az idők jele, hogy a békét egy francia tábornok saját kormánya és egy császár a birodalom megkérdezése nélkül kötötte meg. Bonaparte különben Velencével szemben sem utasításai, hanem saját meggyőződése szerint járt el.

Velence alkotmányát, intézményeit a köztársaságnak éppen most megjelent első magyar leírása, Kászonyi András könyve, az elragadtatás egy nemével ösmertette. Könyvén meg sem száradt a nyomdafesték, midőn Bonaparte, az egyszerű tábornok, 1797 május elsején hadat üzent Velencének, hogy kitörölje a független államok sorából. A velencei nagytanács ugyan, a francia követ sürgetésére, képviseleti alkotmányt fogadott el s ezzel a régi államformát megbuktatta: a nép azonban lázongani kezdett. Május 16-án francia csapatok szállták meg a lagunák városát s azt még aznap békére és arra kényszerítette, hogy saját hajóin szállítsa a franciákat a Jóni szigetek elfoglalására. Június 6-án Bonaparte Genovával is francia mintájú alkotmányt fogadtatott el s ezzel a *Liguriai köztársaság* Franciaország hűbérese lett. Július 14-én, a Bastille bevétele napján, Bonaparte megeskette seregét, hogy hű marad az 1795. évi alkotmányhoz és kérelhetetlenül harcol a köztársaságért. Ebben az esküben bízva, a *directoire*, vagy inkább Rewbell, Barras és La Réveillère triumvirátusa, szept. 4-én (*Fructidor 18-án*) végrehajtotta a rég tervezett *államcsínyt*. Saját tagjai közül elfogatta Carnot-t és Barthelémyt; Pichegrut, az ötszázak tanácsa elnökét, 50 képviselővel és 40 újságíróval vagy kiadóval, mint királyságra törekvőket, száműzte, 48 départmentban a mérsékelt köztársaságiaknak kedvező választásokat megsemmisítette, a sajtót rendőri felügyelet alá helyezte, a legfőbb bíróságot reformálta. A jakobinus triumvirátus még egyszer megmentette a köztársaságot, de az alkotmányt megsértette s politikai ügyekben útat nyitott a katonaság befolyásának.

A *directoire* Augereau tábornokot, kit Bonaparte küldött rendelkezésére, jutalmul a rajnai, tehát a legnagyobb francia sereg vezérévé tette; a befolyását féltő Bonaparte tehát gyorsította az alkudozásokat, hogy mielőbb Párisba mehessen. A május 24-én Montebelloban kezdett tárgyalásokat július elsejétől Udineben folytatta s október 17-én, elég viharos jelenetek után, *Campo-Formio*-ban fejezte be. Franciaország kapta a Jóni szigeteket és Belgiumot, Ausztria Velence városát, a terra fermát az Adigeig, Isztriát és Dalmáciát. Az egykori osztrák Lombardiából, Mantovából és a terra ferma nyugati részéből az *Alpokon-innen-i köztársaságot* alakították s a modenai hercegnek cserében Breisgaut adták.

Bonaparte ekként szétrobbantotta az első szövetséget és nagyobb területet szerzett hazájának, mint a »Napkirály«, XIV. Lajos. Egy hónap mulva elhagyta

seregét, amelyet oly bámulatosan átalakított s december 5-én valóságos diadalmenetben vonult be Párisba. A direktorok a Luxembourg-palota udvarában a haza oltára előtt öleléssel, a nép, melynek a békét hozta, kitörő örömmel, Talleyrand külügyminiszter pedig olyan beszéddel fogadta, melyben a forradalmat

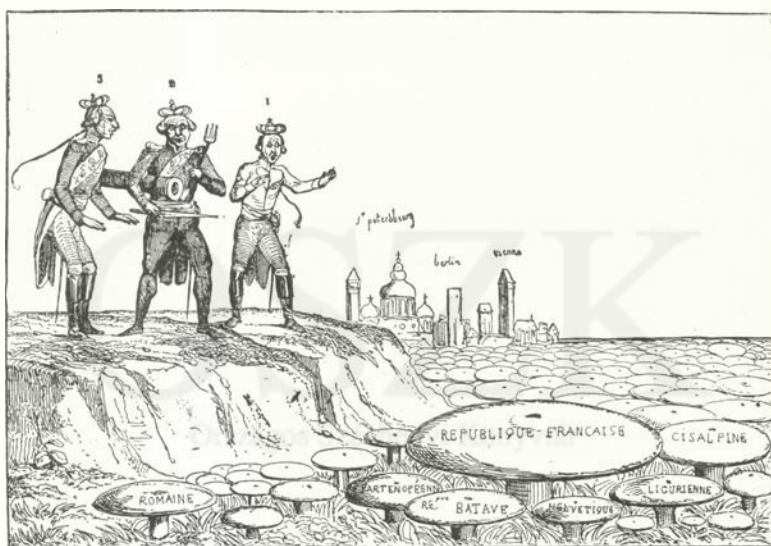

196. ábra. A campo-formioi béke ünnepe Párisban.

és a tábornokot egyszerre dicsőítette. Milyen joggal, megtudhatta rögtön, amidőn Bonaparte, katonái fényes tetteire utalva, kijelentette, hogy a világ új korszak elé néz, ha Franciaország intézményei *megjavulnak*. Érthetőbben nem mondhatta meg, hogy buknia kell a directoirenak, amely most hízeleg őneki.

Mostantól fogva Bonaparte lett a lelke a kormánynak, amelynek tagja sem volt. A directoiret arra sarkalta, hogy francia vízzé tegye a Földközi ten-

gert s hogy Egyiptom és Sziria meghódításával elzárja Indiától az angolokat, kik már egyedül harcoltak a köztársaság ellen. »A kis Európa — saját nyilatkozata szerint — nem adhat neki nagyobb dicsőséget. Keletre megy : onnan jön minden dicsőség. Európa csupán vakondoktúrás ; nagy birodalmak, nagy átalakulások mindig Keleten támadtak, ahol 600 millió ember él.« De hogy odamehessen, mégis csak rendeznie kellett az itthoni állapotokat. A kormány 1798 január 8-án a semleges államokat eltiltotta az Angliával való kereskedéstől. A batáviai köztársaságot valóságos francia hűberré tette, midőn Anglia ellen hajóhad kiállítására kötelezte. Az Alpokoninzeni köztársaság hűségét egy francia hadtest biztosította. Berthier tábornok 1798 februárjában bevonult Rómába, véget vetett a pápa világi uralmának s kikiáltotta a *római köztársasá-*

197. ábra. Köztársasági gombák (egykorú torzkép). 1. A porosz király: Istenem, mennyi! . . . Ez borzasztó. 2. Az orosz cár: Jó ízük lehet.

3. A császár: Ne bánts, komám, mérgesek!

got ; Svájc és a francia bujdosók fővárosát, Bernt, Brune tábornok 1798 márc. 6-án elfoglalta. A kantonok szövetségét az egy és oszthatatlan *helvét köztársasággá* alakította át, de 24 millió erejéig mindjárt meg is sarcolta. Ezek után április 12-én a directoire Bonaparte-ot felhatalmazta Malta és Egyiptom elfoglalására, a Szezei szoros megszállására s az angolok keleti birtokainak elfoglalására. Afrikába és Ázsiába küldte, mint Róma valaha Sullát, hogy otthon már most magához ne ragadja az uralmat. Anglia azt hitte, egyenesen reá támad ; a Földközi tengeren tehát csak jelentéktelen hajóhadat tartott ; azért május 19-én Bonaparte nagyobb veszedelem nélkül szállhatott tengerre a francia hadsereg legvitézebb katonáival és tábornokaival. Háromszáz hajójával s 27.000 emberével már június 12-én elfoglalta Maltát s így összetörte a jánosvitézek uralmát. Seregével csak 28-án, Kandiában tudatta, hogy Egyiptom ellen vezeti. Hiszen »aki Egyiptom ura, ura Indiának is«. Nelson 15 sorhajójának kikerülésével seregét

julius elsején már partra szállította Alexandriában. Másnap bevette a fellegvárat s ezzel nemcsak katonái, hanem a vele jött tudósok és művészek előtt is megnyílt »a csodák országa«. A kiábrándulás a Kairóba vezető úton kezdődött, midőn a pusztaságon étlen-szomjan haladtak előre az »állatiasan buta« felláhk nyomorúságos falvai közt. De — mint a numidiai háborúban Cecilius Metellus — Bonaparte is legyőzte katonáinak a sivatagtól való iszonyodását s fölélenkítette kedélyüket, mikor július 10-én a Nilushoz ért s elkezdődtek a csetepaték a mamelukokkal.

Egyiptom csak neve szerint tartozott a török szultán alá ; 1763 óta a mamelukok szinte korlátlanul uralkodtak rajta. A turáni és kaukázusi rabszolgák ivadékai, a mamelukok, most is a legderekabb kaukázusi rabszolgák fölszabadításával egészítették ki magukat, de 24 bey alatt így sem voltak többen 7—8000-nél. A hárommannyi edzett francia katona tehát diadalra számíthatott ; de *Bonaparte* az egyiptomi koptokat és arabokat is a mameluk-uralom ellen akarta lázítani. Kiáltványában emberi jogokkal, szabadsággal, vallástürellemmel kecsegtette őket. »Mi is igazi muzulmánok vagyunk — szolt. — Vagy nem mi semmisítettük meg a pápaságot, mely az iszlámnak hadat izent ? Nem mi szüntettük meg a máltai lovagrendet (a jánosvitézeket), mivel ezek a bolondok azt hitték, hogy Isten akaratából kell harcolniok az iszlám hívői ellen?« De semmi sem mentheti azt a cinizmusát, hogy hadüzenet nélkül támadta meg a török birodalom egyik hűbéres államát. Július 21-én az embabehi táborban elsáncolt mamelukokra rontott. »Katonák ! — szolt, a pirámisokra mutatva — gondol-

198. ábra. La Valette város Malta szigetén.

BONAPARTE NAPOLÉON TÁBORNOK A FÁRAÓK MUMIÁI ELŐTT.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

játok meg, hogy e piramisok csúcsáról négyezer esztendő tekint le reátok !» Egy óra alatt győzelmet aratott ; 6000 mamelukból 2000 esett el. Július 24-én megszállta Kairót s oda európai módon országgyűlésbe, ahogy ő nevezte : divánba hívta össze a »nép képviselőit«. Miközben változó sikerrel portyázott Felső-Egyiptomban, *Nelson* angol tengernagy *Abukir*-nál aug. 1-én megsemmisítette hajóhadát s így teljesen elvágta a köztársaságtól ; ezzel azonban még jobban ösztönözte, hogy esetleg Szírián, Kis-Ázsián és Konstantinápolyon keresztül törjön magának utat Európába. Bonaparte a szultánnak megüzente, hogy Franciaország jó barátja Törökországnak ; Egyiptomot csak azért szállta meg, hogy a mamelukokat megbüntesse s Angliát, Oroszországot, Ausztriát megakadályozza Törökország felosztásában. A szultán azonban elcsukatta követét, szíriai hadait pedig Egyiptom és az angolok segítségére rendelte.

199. ábra. Kléber tábornok
(1753—1800).

Bonaparte megelőzte a támadást. 1799 jan. 30-án a hadivállalat felével, 13.000 emberrel, útra kelt Szíria felé. Február 20-án, két heti ostrom után, bevette El-Arist, 25-én Gázát, márc. 6-án Jaffát s másnap, hogy a puskaport kímélje, szuronnal döfött le 3000 hadifoglyot. A jaffai mészárlásból kitűnt, hogy nem ad, de maga sem remél kegyelmet. Rémületessé akarta tenni nevét, de az elkeseredett törökök most még vitézebbül harcoltak ellene. St-Jean d’Acre falairól, mint hatszáz esztendeje Szaladin korában, március 18-ika és május 10-ike közt a keresztények minden rohamát visszaverték.

Bonaparte tehát lemondott egy új *keleti birodalom* alakításáról s arról, hogy Konstantinápolyon és Bécsen keresztül térjen haza Párisba. Négyezer embert veszítve, május 20-án indult vissza Egyiptomba s június 14-én rettentetes úti fáradalmak után is diadalmos vezér módjára vonult be Kairóba. Hadait gyorsan rendbeszedte, az angol hajókon partra szállt török sereget *Abukir*-nál július 26-án megsemmisítette. Hatezer törököt a szó szoros értelmében a tengerbe fullasztott, Musztafa basát pedig, a vezért, kétezred magával elfogta s így egy török sem menekült meg. Tudta, hogy most már, mint újra dicsőséges vezért, jól fogadnák hazájában, melynek szorongatott helyzetéről, vereségeiről, a kormány gyámoltalanságáról a *Sydney Smith* angol tengernagy figyelméből kapott lapok útján értesült. A 15.000 főnyi megszálló csapat vezérletét tehát *Kléberre* bízván, ő maga tábornokainak és tudósainak egy részével aug. 23-án titokban hajóra szállt, az angolok hajóit szerencsésen kikerülte s 47 napi bolyongás után okt. 9-én Fréjusnál a köztársaság területére lépett. Épen akkor terjedt el abukiri győzedelmének a híre. A nép olyan ámulva, rajongva beszélt egyiptomi és szíriai kalandos hadjáratáról, mint a római beszélhetett, midőn J. Caesar megüzente neki, hogy jött, látott, győzött. Páris okt. 12-én ágyúlövések-

kel, leírhatatlan lelkesedéssel fogadta; de ő maga tisztában volt vele, hogy Egyiptomot odahagyva, voltaképpen egy keleti birodalmat veszített el.

III. A directoire bukása.

Bonaparte távolléte és Hoche halála óta az Európában elszórt 150.000 francia katona nem bízott vezéreiben. Ez veszedelmes lehetett a köztársaságra nézve, melynek ellenségei újból szervezkedtek. Nápoly már 1798 novemberében szövetkezett az angolokkal s hadai november 29-én bevonultak Rómába; a franciák azonban kiverték a római köztársaság területéről s 1799. január

200. ábra. Szuvaroff Alexej orosz tábornagy (1729—1800).

11-én Capuában fegyverletételre kényszerítették. Nápolyt 22-én bevették s *parthenopei köztársasággá* alakították át. Ausztria, mely a rastatti kongresszuson olasz igényein kívül egyéb alig törődött, most végre megkötötte Angliával s Orosz- és Törökországgal a *négyes szövetséget*. Franciaország rastatti követei 1799 febr. 14-én Ausztriát tették felelőssé a háború kitöréséért, a köztársaság pedig azonnal csapatokat küldött a Rajna jobbpartjára. Március 5-én *Károly* főherceg is megkezdte előnyomulását s április végén megszállta Rastattot, mert nem tűrhette, hogy ott a franciák az osztrák követ visszahívása után is tárgyaljanak a német birodalom küldötteivel. Erre a francia követek április 28-án késő este elutaztak, de alig értek ki a városból, az erdőben —

nem ugyan Babarczy székely huszárijai, hanem valószínűleg a bujdosók (emigránsok) felbujtott legényei — két követet levágtak, a harmadikat pedig megsebesítették. Ausztria tiltakozott, mintha része volna a nemzetközi jognak ilyen durva megsértésében, de azt a gyanút maig sem háritotta el magáról, hogy a követeket, ha nem is életüktől, legalább irataiktól akarta megfosztani. A directoire bosszúra szólította a nemzetet, az osztrákok azonban Jourdan és Bernadotte hadait már március végén visszaszorították a Rajnán, Scherert pedig az Oglión. Olaszországban még rosszabb lett a franciák helyzete, mikor Veronában április 14-én *Szuvaroff* orosz tábornagy vette át a főparancsnokságot. A hónap végén a cassanoi két napos csatában megverte s Piemontba kergette Moreaut, Scherer utódját s véget vetett az Alpokoninni köztársaságnak. Midőn Nápolyból Macdonald segítségére sietett Moreaunak, a nép a fővárost elfoglalta s megdöntötte a Parthenopei köztársaságot. Macdonaldot több napi

(jún. 16—19.) küzdelem után Szuvaroff a Trebbiánál megverte, mielőtt Moreauval egyesülhetett volna.

A csataterекről érkező rossz hírek hatása alatt az ötszázak tanácsa június 18-án (Prairial 30.) ujjaalakította a directoiret, melynek lelke *Sieyès* lett. Bernadotte hadügyminiszter, Carnot példáján lelkesedve, mindent elkövetett az olasz- és a németországi hadak jobb karba helyezésére. Komolyan készülődött a köztársaság határainak védelmére is; még pedig annal jogosabban, mert Moreau utódja, Joubert, aug. 25-én Novinál a csatával együtt életét is elvesztette s így *Szuvaroff* Olaszországból könnyen Franciaországba törhetett volna. A bécsi udvar azonban azt követelte Szuvarofftól, hogy az olasz- és németországi hadak összeköttetéseinek helyreállítása végett kergesse ki Svájcból Massénát, ki délen már a Simplon- (Sempione) és Szent-Gotthard-hágókat is elfoglalta. Szuvaroff kelleténél többre becsülte a maga erejét, midőn, hogy Korszakoff oroszaival magán a csatatéren egyesüljön, nem a Splügenen vagy a Szent-Bernáton, hanem a Szent-Gotthardon át rontott Svájcra. Szeptember 24-én, irtózatos fáradalmak és áldozatok árán, már bevette a hágó legmagasabb pontját, Lecourbe tábornok azonban a túlsó oldalon is harcolt minden talpalattnyi földért. Szuvaroff szűk hegyi ösvényeken folytatja útját Schwiz felé, ahová 28-án érkezett, hogy Korszakoff oroszaival egyesüljön. De az a hír fogadta, hogy Masséna a zürichi diadal (szept. 25—26.) következtében úgy az oroszokat, mint Károly főherceg osztrákjait a Rajna német partjára kergette vissza. Most már maga is csak úttalan útakon, a Klözsthalon keresztül menekülhetett. Az ellenséggel folytonosan küzdve, meg is menekült; de százak és százak estek áldozatul az éhségnek és a hidegnek s a jeges ösvényekről igen sokan zuhantak alá a mélységbe. Bámulatosabb utat a havasok közt Hannibal óta aligha tett hadsereg; de Hannibal hadai, az Alpokon átkelve, tudtak, Szuvaroff hadai ellenben már nem tudtak harcolni nagyobb sereg ellen. Sztratégiai célját tehát el nem érte; de megmutatta a vezér, milyen emberfölötti állhatatosságra, kitartásra, rettenthetetlen vitézségre lelkesítheti katonáit. Szuvaroff a visszavonuló osztrákokat okolta a sikertelenségért, s az orosz kormány nemcsak a hadi, hanem csakhamar a politikai összeköttetéseket is megszakította Ausztriával. A második szövetség tehát éppen akkor bomlott fel s Franciaország éppen akkor szabadult meg az ellenség betörésének veszedelmétől, mikor *Bonaparte* hazaérkezett Egyiptomból.

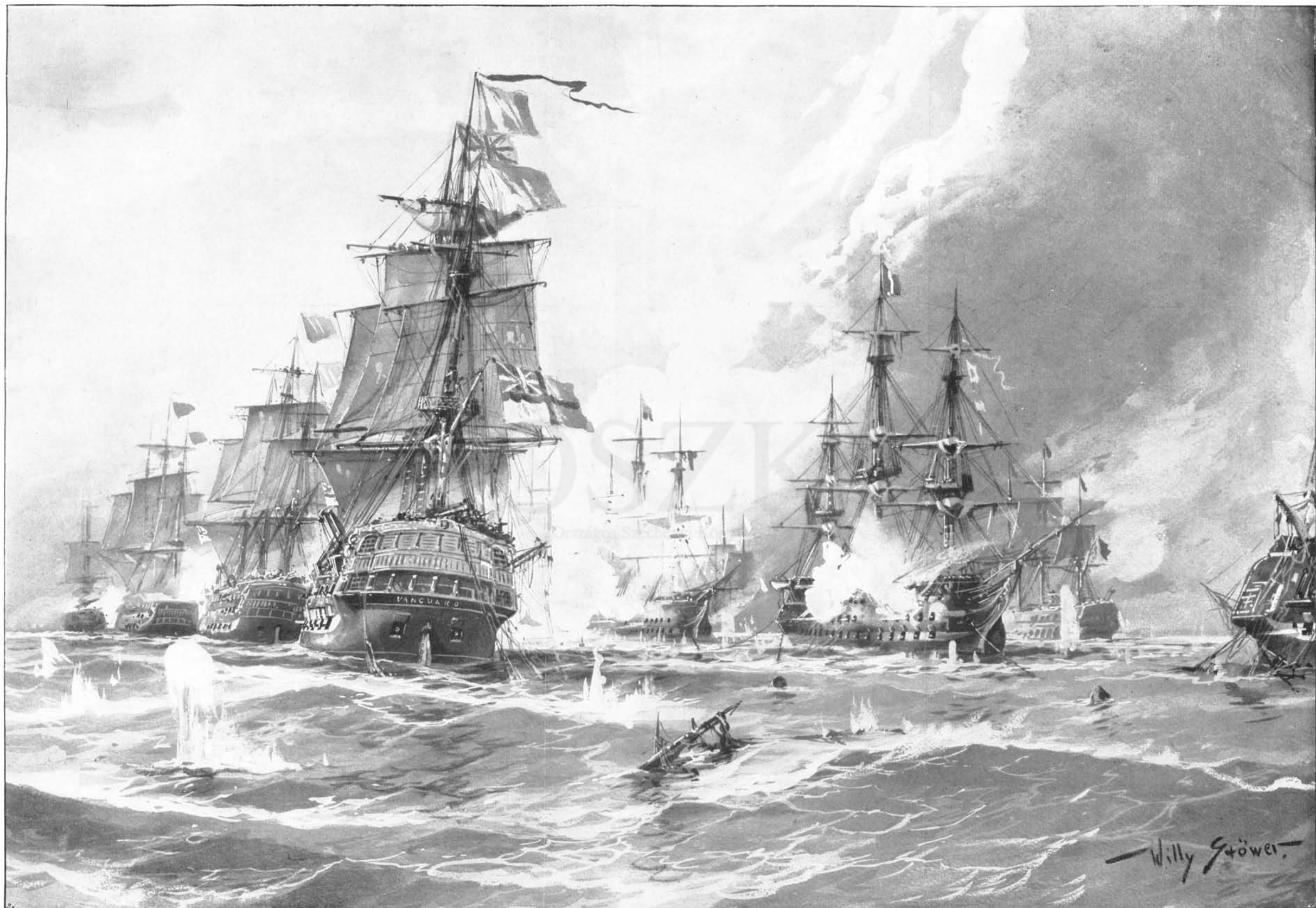
201. ábra. André Masséna tábornagy (1758—1827).

A szerepre és dicsőségre vágyó tábornok azonnal észrevette, hogy baj van a *hadsereg*nél, mely számához képest aránytalanul hosszú vonalon (a Zuyder-seettől a Gariglianoig) felállítva, mindig vitézül, de nem mindig elég okosan vezetve, Svájcön kívül alig mutathatott föl sikereket. Még nagyobb bajt talált a *belső ügyekben*, melyeknek zavarossága a külföld támadásánál hamarabb okozhatja Franciaország bukását. A nép únta már a jakobinus szellemű köztársaságot ;

202. ábra. Brumaire 18-dika.

a munkás nép annyi elmélet után a maga és az állam anyagi ügyeinek rendezését, az erkölcsök javítását, a köznyugalom és rend megszilárdítását követelte. Június 18-ika óta a directoireban már csak két jakobinus volt (Gohier és Moulin) ; kettő (Sieyès és Roger Ducos) a mérsékelték, sőt titkos monarchisták közé tartozott, Barras pedig hol az egyikkel, hol a másikkal tartott. *Bernadotte*, a jeles jakobinus hadügyminiszter, csakhamar megbukott, a jakobinus Jourdan tábornokot pedig túlzásai miatt nem szerették. A jakobinusoknak tehát nem volt

AZ ABUKIRI TENGERI CSATA 1798 AUGUSZTUS 1.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

elősmert vezérek, félelmes erejük ; még csak a köztársaság nevének varázsa tartotta őket felszínen. Az öregek tanácsa 1799 november 7-én mégis azon a címen tette át üléseit St-Cloudba, hogy biztonságát jakobinus összeesküvés fenyegeti s oltalmát Bonapartera bízta, kit a párisi hadosztály élére állított. Másnap csatlakozott ehhez a határozathoz az ötszázak tanácsa is, melynek elnöke Bonaparte testvére, Lucien volt. Barras ezek hallatára és Talleyrand rábeszélésére lemondott ;

203. ábra. A három konzul.

a két jakobinus direktort Bonaparte a Luxembourg-palotában »díszőrséggel« vétette körül, a másik kettő pedig úgyis vele tartott. Velük Bonaparte triumviratust alkotott s most arra akarta kényszeríteni a két tanácsot, hogy hármat (Bonaparte, Sieyès, R. Ducos) tegye *konzulokká* és bizottságot küldjön ki az *új alkotmány* elkészítésére.

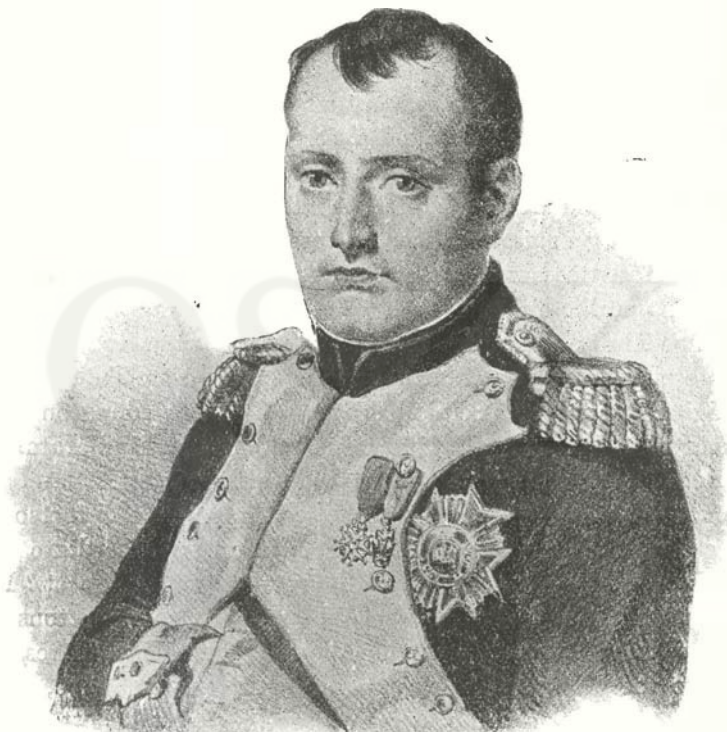
Az öregeknél azonban a meglepett jakobinusok tudni sem akartak ilyenről és a diktátorságról. Bonaparte, a huzavonát únva, közéljük ment s beszélni

kezdett. Azt állította, hogy őt maga a nemzetgyűlés hitta ide. Tiltakozott az ellen, hogy Cromwellnek, Caesarnak, katonai uralom alapítójának nevezzék, s felszólította őket, mentsek meg a szabadságot és az egyenlőséget. »S az alkotmányt?« kérdezte egy jakobinus. »Az alkotmányt — felelt a tábornok — megszegték önök Fructidor 18-án, Floréal 22-én, Prairial 30-án. Minden párt az alkotmányt emlegeti s minden párt megszegi. Egyik sem mentheti meg az országot, mert nincs tekintélye.« Vádolta a zajongó jakobinusokat, hogy az 1793. évi borzalmak felújítására, Páris föllázítására esküdtek össze. »De én megvédem a gyűlést. S ha elveszítни akarnak, előhívom hú bajtársaimat s rájok, önökre és *csillagomra* bízom magamat.« Ez a diktátori hang pártját, a többséget is kínosan érintette; mert nem katonai erővel, hanem törvényesen akarták megváltoztatni az alkotmányt. Bonaparte rájok bízta a parlamenti formaságokat s visszatért csapataihoz, hogy onnan egyenesen ellenségeit, az ötszázakat keresse föl. Amint belépett, a jakobinusok árulónak, diktátornak szidták, számkivetését követelték. Bonaparte elájult, egy gránátosa azonban karjaiba zárta, Lefebvre tábornok pedig több katonával a szabad levegőre vitte. Néhány gránátos nemsokára kivezette a teremből az elnököt, Bonaparte Lucient is, aki most egyenesen felszólította a katonákat, szabadítsák meg a népképviselőket azoktól, kik a többséget dolgozni nem hagyják és (ami nem volt igaz) tábornokukat is tőrrel fenyegették. Egyúttal azonban kirántotta kardját s megesküdött, hogy levágja vele testvérét, ha a szabadság ellen törne. Ez a színpadias jelenet hatott; a másik pillanatban a katonák már feltűzött szuronyokkal kergették szét a képviselőket.

Az államcsíny tehát (*Brumaire 18-án*) sikerült; Bonaparte a kormányon kívül most már a törvényhozó testületet is szétugrasztotta. Bonaparte Lucien azonban még azon este összegyűjtött az ötszázból ötvenet s ez a törpe kisebbség *eltörölte a directoirt*, a törvényhozó testületből 62 jakobinust kizárt, a kormányt ideiglenesen Sieyès-, Ducos- és Bonaparte-ra bízta, nekik *konzuli* címet adott, a törvényhozást elnapolta 1800 febr. 20-ig s új alkotmány készítésére két bizottságot küldött ki. Az öregek tanácsa ezt a határozatot szintén azonnal elfogadta s így a *konzulátus* már 12 órával az államcsíny után *szinleg* mint törvényes kormány vehette át Franciaország igazgatását. Páris és az ország meglepetéssel, de ellenmondás nélkül fogadta a demokratikus alkotmány bukásának a híret; néhány vidéki klub tiltakozott ugyan, de szavát nem követte tett. A kizárt jakobinus képviselők is elösmerték az új kormányt s példájokat *Jourdan* tábornok, sőt az egykori hegyipárt félelmetes alakja, *Barère* is követte. Azt hitték, hogy Bonaparte előtt, ki egyenruháját polgári öltözettel cserélte föl, eszmény gyanánt nem a katonai diktátorság, hanem Washington köztársasági elnöksége lebeg. De éppen ez az általános megnyugvás bátorította fel Bonaparte-ot, hogy most már csakugyan *személyes uralomra* törjön s a monarchikus és a demokratikus felfogást egyeztesse. Nem tetszett neki Sieyès két első alkotmánytervezete, amely őt előbb egymagában, de valódi hatalomkör nélkül (Bonaparte saját szavai szerint mint *hízódisznot*), utóbb másodmagával, mint konzult, de ezerféleképpen korlátolva állította az állam élére. Még annyira sem nyerte meg a tetszését Daunou demokratikus javaslata; végre is a bizottság kérésére

szalónjában ő maga mondta tollba akarátát, amivel még súlyosabb államcsínyt követett el, mint Brumaire 18-án.

Az új alkotmány (Sieyès és Daunou tervezetének torzképe) 95 pontból állt. Említést sem tett többé az emberi jogokról és a sajtószabadságról. Egyetlen szabadelvű intézkedése a személyes biztonság kimondása volt. A nemzet fölségjogát annyiban ismerte el, hogy a nemzet képviselői hozzák a törvényt s ellenőrzik a kormány gazdálkodását. Törvényjavaslatot az államtanács készít s a kormány terjeszti azt a tribunátus és a törvényhozótestület elé. A tribunátus 100 tagból áll, akiket öt évre a hatvantageú szenátus választ; ez a testület meg-

204. ábra. Bonaparte Napcléon (1769—1821).

vitatja a javaslatot s ha elfogadta, három szónoka útján terjeszti a törvényhozótestület (Corps législatif) elé, melynek 300 tagja e szónokok s a kormány meghallgatása után, vita nélkül, titkosan szavaz. A szenátus mindakettőnek határozatát megsemmisítheti, ha az az alkotmányba ütközik. A végrehajtó hatalom élén három konzul áll, kiket a szenátus tízévenkint választ; most maga az alkotmány jelölte meg Bonapartét első, Cambacérést második, Le Brunt harmadik konzulnak. Az elsőnek nagyobb hatalma lett, mint XVI. Lajosnak volt az 1791. évi alkotmányban; a másik két konzul csak tanácsadó volt. A konzuloknak egy rendelete sem érvényes valamely felelős miniszter ellenjegyzése nélkül. Az alkotmány főbb elvei s részletei bizonyítják, hogy az első konzul tulajdonképpen

diktátora lett Franciaországnak. Ezt azzal is bebizonyította, hogy 1799 dec. 25-én az új alkotmányt a nép szavazatának (1800 február 8.) megvárása nélkül léptette életbe, s így a harmadik államcsinyt is elkövette.

IV. Bonaparte konzulsága.

Állandó kormány, erős hadsereg, rend, igazság, mérséklet volt *Bonaparte* diktatúrájának jelszava 1799 december 25-ike óta ; s így Franciaország a forradalomnak nemcsak elveivel, hanem jelszavaival is szakított. Szolgalelkűség még nem szennyezte be a katonás köztársaságot. A szenátus a törvényhozó testületbe s a tribunátusba az 1789-iki elvek hívei, sőt a legtüzesebb köztársaságiak közül is sokat kinevezett, anélkül mégis, hogy a fenyegető zsarnoksággal szembe erős nemzeti ellenzéket akart és tudott volna állítani. Hogy az ellenzéket a sajtó ne bátoríthassa, a kormány a háború idejére 1800 január 17-én felfüggesztéssel fenyegette Párisnak mind a tizenhárom politikai lapját, ha a társadalmi békét, a nép fölségét, a hadsereg dicsőségét stb. zavarnák. A sajtó megfélemlítése volt a zsarnokság *első* tette. A közigazgatás újjászervezéséről szóló február 17-iki törvény a *második*; mert a közigazgatást és a bíróságot a hatalom érdekében tökéletesen összezavarta s a prefet-t a megye fiók-diktátorává tette. Európa minden uralkodója irigykedve tekinthetett a »köztársaság« gyors, könnyű és engedelmes közigazgatására, Bonaparte személyes uralmának legkészségesebb eszközére. Az első konzul január 19-ike óta a Tuileriákban lakott ; a köztársasági Demosthenes, Scipio, Brutus, Cicero, Washington szobrai közt fogadta immár a régi uralom sok támaszának hódolatát. Hadjáratai egészen új, az ő kegyeitől függő nemesség alapítására adtak alkalmat.

Egyébként váltig hirdette, hogy *békességet* akar. »Örökké tartson a háború, mely nyolc esztendeje pusztítja a világ negyedrészt ?« — kérdezte híres levelében az angol királytól. — »Nincs mód reá, hogy megértsük egymást ? Európa legműveltebb két nemzete, mely hatalmasabb, erősebb, mint biztonsága és függetlensége kívánja, feláldozhatja-e a hiú dicsőség eszméjének kereskedelmi előnyeit, külső boldogulását, családjai nyugalmát ? Nem látják be, hogy a béke a dicsőségnél is többet ér ?« De ezt a dicsőséget, a *gloiret* kellett keresnie, hogy fenntartsa tekintélyét és hatalmát. A második európai szövetséggel még különben is le kellett számolnia. Pál cár ugyan odahagyta szövetségeseit, Anglia pedig Maltát és Egyiptomot szorongatva az európai csatatérről távol maradt, de Ausztria egymaga is tekintélyes ellenfél volt. Olaszországban Melas alatt 80.000, Németországban Kray alatt 60.000, Vorarlbergben (Tirol védelmére) Reuss hg. alatt 20.000 embere állott készen, hogy majdan egyesülve nyomuljon Páris ellen. Vele szemben Franciaországnak a Rajna mellett a lángeszű Moreau alatt 120.000 a Rivierán Masséna alatt 50.000 és Genève környékén Bonaparte alatt 60.000 embere volt. Ez utóbbinak, a tartaléknak, Svájcön keresztül a két osztrák sereg közé kellett ékelődnie s megakadályoznia, hogy egyik a másikat segítse. Az első konzul, a szabályok értelmében, nem vehette át a főparancsnokságot, s át kellett azt engednie Berthiernek, de mindenki gondolhatta, hogy döntő szerepe annak a hadseregnek lesz, amelyiknél ő tartózkodik. 1800 május 15-én

már valóban ott állt a Nagy-Szent-Bernátnál, három nap alatt — kisebb fáradsággal, mint valaha Hannibal, de még mindig csodálatos kitartással — átkelt a hóval és jéggel borított hágón; június elsején bevonult Milanóba, hol a cisalpini köztársaságot helyreállította; június 14-én pedig *Marengónál* 30.000-rel vakmerően megtámadta Melas 50.000 emberét. A császári vezér délután 3 órakor már futárokat küldött Bécsbe a győzelem hírével s az üldözést Zachra bízva, bevonult Alessandriába; Desaix váratlan megjelenésére azonban Marmont és Kellermann megújították s egy óra mulva megnyerték a csatát. Desaix, az újkori Bayard, elesett, de megmentette a sereget. Melas feladta most már Genovát is, melyet csak tíz napja foglalt el a hős Massénától. Alessandriában június 15-én öt hónapra fegyverszünetet kötött, és zsákmányul hagyva 2000 ágyút, 20.000 mázsa puskaport, kivonult Lombardiából s a parancsnokságot Belle-gardenak adta át. Ezt a helvét köztársaság alapítója, Brune, az új francia vezér, karácsonytól kezdve egyre szorongatta, Olaszországból kiűzte. Időközben Moreau szintén új erővel támadt Németországban; Krayt több ízben megverte s december 3-án *Hohenlindennél* (München közelében) János főherceg seregét is tönkretette. A franciák előtt nyitva állt az út egészen Bécsig. Hogy ezt megmentse, Ferenc császár Olasz- és Németországot 1801 február 9-én feláldozta a *lunevillei békében*. A köztársaság s a császárság határa amott a Rajna, emitt az Adige lett. A kölni, mainzi, és trieri érsekek csaknem teljesen elvesztették javaikat s más rajnamenti urakkal együtt a párisi államférfiak előszobáiban kellett ácsorogniok, s Talleyrand kutyáját simogatniok, hogy balparti birtokaikból valamit megmentsenek. A 48 birodalmi város számát hatra szállították le, ellenben a választófejedelemségek számát tízre emelték. Valóban szánalmas látvány volt, midőn II. Ferenc a békében azt is kikötötte, hogy őt ne csupán Ausztria, hanem a németek uralkodójának is tekintsék. Elismerte

205. ábra. Desaix tábornok (1768—1800) emléke a Mont-Saint-Bernardon.

a helvét és bataviai köztársaságot, s a parmai herceg fia számára Toscanából alakított etruriai királyságot. Örült, hogy Bonaparte nem állította helyre a római és a parthenopei köztársaságot, hanem (március 28.) IV. Ferdinánd nápolyi királlyal is kibékült, az új pápának, VII. Piusnak, pedig visszaadta az egyházi államokat, de csak az 1797. évi határok közt (a legációk nélkül).

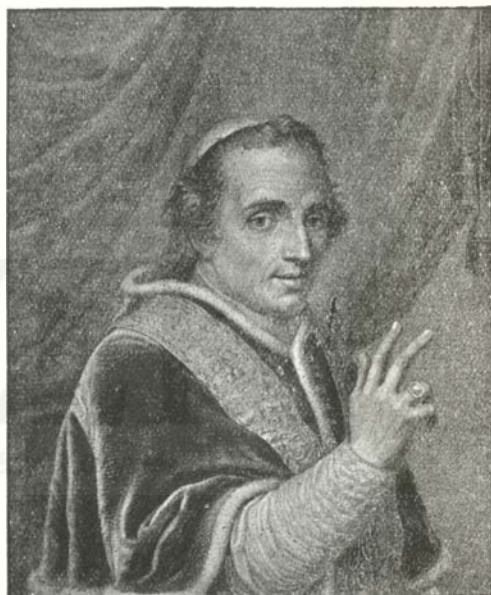
A *lunevillei béke* a köztársaságot tette Nyugat-Európa leghatalmasabb államává, a *tengeren* azonban Anglia volt az úr. Franciaországtól elvette Martinique-ot, India öt városát s Guyanát, a hollandoktól a Fokföldet, Ceylont, a spanyoloktól Minorcát és Trinidadot. A franciáktól Maltát is visszavette és nem akarta átengedni Pál cárnak, ki a maltai lovagrend nagymestere szeretett volna lenni. A cár Anglia tengeri hatalmának és terjeszkedésének ellensúlyozására Dán-, Svéd- és Poroszországgal már 1800 december 16. megalkotta a semleges hatalmak második ligáját, amely kijelentette, hogy a liga lobogója alatt járó hajókat megmotozni nem engedi. Az angolok azonnal lefoglalták a kikötőikben állomásozó semleges hajókat, *Nelson* és *Parker* a Sundban szétszórták a dánok hajóhadát s őket, Kjöbenhavn bombáztatása után, április 9-én, fegyverszünetre kényszerítették. Már Svédország ellen indultak, mikor *I. Pál* meggyilkoltatása (1801 március 23. és 24. éjjelén) és az új cár, *I. Sándor*, visszalépése (június 17.) következtében a semlegesek szövetsége felbomlott.

Még nagyobb siker híre érkezett Angliába *Egyiptomból*. Bonaparte titokzatos távozása után ott a böles és szerény *Kléber* vette át a parancsnokságot. Megfogyott hadaival 60.000 angol és török ellen sikerekre nem számíthatván, 1800 január 24-én El-Arishban oly szerződést kötött, hogy Egyiptomot átadja a törököknek, ha seregét az angolok teljes hadi tisztességgel szállítják haza. Midőn *Keith* angol tengernagy mindemellett is teljes megadást követelt, március 20-án *Juszuf* nagyvezér 70.000 emberét 12.000 franciájával Heliopolisnál szétverte, Kairót tíz napi utcai harc után elfoglalta, az átpártolt *Murad* mamelukfőnök segítségével Felső-Egyiptomot biztosította s az országot mint valódi francia tartományt kormányozta. Aznap azonban, 1800 június 14-én, midőn segítségért hazaküldött bajtársa, *Desaix*, Marengónál elesett, egy vakbuzgó arab Kairóban őt is leszúrta s így Bonaparte egy és ugyanaz nap két vetélytársától szabadult meg. Az új parancsnok *Menou* lett, aki már előbb áttért az iszlámra, egyiptomi nőt vett feleségül, Abdallahnak nevezte magát s törökösen élt és ruházkodott. Canopenál megverte és megölte az újabb sereggel érkező angol Abercrombyt, de Kairót és Alexandriát nem tudta megvédeni, s így (1801 aug. 30-án) szabad elvonulás föltétele mellett föladta Egyiptomot. Abból a 32.000 franciából, amennyivel negyedfél esztendeje Bonaparte indult erre a kalandra, *Menou* 12.000-et vezetett haza. . . S a dicsőséges vitézek ismét sorakoztak, hogy éljenek, haljanak szenvedéseik okozójának, Bonapartenak vezetése alatt.

Mindezért gyöngé kárpótlás volt a franciák számára, hogy az *ildefonsoi szerződés* értelmében visszakapták a spanyoloktól az 1763-ban elvesztett Louisianát, amit különben nemsokára 60 millió frankért az Egyesült-Államoknak adtak el. »A néger Napoléon«, *Toussaint-Louverture*, st-domingoi lázadását Leclerc leverte ugyan, de az újabb rabszolgalázadás elől az imént győztes francia hadnak menekülnie kellett. Anglia beérte felsikereivel s a franciák miatt csinált

12 milliárd franknyi adósságával; a háborúpárt feje, *Pitt* miniszterelnök, az ír kérdésben megbukott (1802 február 10.), mire utódja, Addington, öthónapi tárgyalás után *Amiensben* (a Somme mellett, Dieppetől keletre) 1802 március 25-én a franciákkal békét kötött, melybe Spanyolországot és Bataviát (Hollandiát) is belefoglalta. Anglia mindent visszaadott Ceylon és Trinidad kivételével. A Fokföldet Batavia s Egyiptomot a török kapta vissza. A Joni szigetek köztársasággá alakultak, a XIX. század legkacagtatóbb jelensége gyanánt a szultán és a cár közös hűbérurasága alatt. Ez a jelenet egymaga mutatja, az államférfiak milyen lelketlen játékot űztek a néppel. S ennél nem volt sokkal komolyabb az a lehetetlen föltétel sem, hogy Angliának ezentúl semmiképpen sem szabad beleavatkoznia Batavia, Németország, Helvécia és Olaszország ügyeibe; mert ezzel Franciaország valósággal kirekesztette volna Angliát Európa szárazföldjéről. *III. György* angol királynak még csak a franciák királya címéről és címere fehér lilomáról is le kellett mondania, amit pedig ősei a százesztendő háború óta nagy lelki nyugalommal viseltek.

Európa bámulattal, hódolattal tekintett föl nyugalma helyreállítójára, akit talán mindörökre az emberiség jótevője gyanánt magasztal, ha ebben a pillanatban fejezi be életét. Egy idő óta azonban aggasztóan sokan akarták megszerezni ezt a dicsőséget Bonapartenak. A királpárti Saint-Régeant az operába hajtató konzult 1800 december 24-én egy puskaporos hordó felrobbantásával akarta elpusztítani. Egy szenátor kezét csókolt a konzulnak, ki a robbanás után épségben szállt ki hintájából; s a szabadulásán érzett öröm sok ezer ilyen hódolót szerzett Bonapartenak, ki, bennük bízva, megállás nélkül haladt tovább a zsarnokság útján. Ráfogta, hogy a királpárti Saint-Régeant-t a »szeptemberi mézárítások« hívei, az anarchiára törő köztársaságiak, biztatták föl; 130 köztársaságít tehát sietve száműzetett, 52 demokratát kitiltott Páris vidékéről, néhány köztársaságinak özvegyét börtönbe vettette, és a merénylőn kívül, mint összeesküvőket, másokat is lenyakaztatott vagy főbelövetett. Polgárokról katonai törvényszékek, majd azok a kivételes törvényszékek ítélték, amelyek elé nemcsak a chouanokat, ezeket a királpárti szegénylegényeket, állíttatta, hanem a köztársasági ellenzékiet is. De »megtisztította« a törvényhozást is az ellenzékietől; 1802 március 18-án a szenátus határozata alapján a törvényhozó testületnek 240 s a tribunátusnak 80 tagját (köztük Benjamin Constant-t, a jeles szónokot és taktikust) az újraválasztás jogától megfosztotta.

206. ábra. VII. Pius pápa (1800—1823).

Az új *tribunátus* békeszerzőnek, a nép atyjának nevezte őt. Annyiban helyesen, hogy a köztársaságot nemcsak Nápollyal és Angliával, hanem a római kath. egyházzal is kibékítette. Már a marengoi diadal (1800 június 14.) után Te Deumot tartatott annak örömére, hogy *Isten segítségével* kiverte a tisztán katolikus Olaszországból a hitetleneket és eretnekeket, kik alatt a katolikus osztrákoknak török és angol szövetségeseit értette. Letérdelt a milanói székes-egyházban és egyházilag megáldatta a köztársaság zászlait. *VII. Pius* pápával

207. Consalvi bibornok (1757—1824) átveszi VII. Pius pápától a konkordátum megerősítését. (Wicar után.)

megértette ugyan, hogy »200.000 szurony van a háta mögött«, de a legációk kivételével visszaadta világi birtokait. Nemsokára visszaadta a francia egyházban gyakorolt régi jogait és vele Franciaországot is a kereszténységnek. Ez sem eshetett meg viharos jelenetek nélkül. 1801 július 14-én végre az egyesség aláírására került volna a sor ; de *Consalvi* bibornok megtagadta ezt, mert a megállapított szövegen módosításokat vett észre. A díszbédre összegyűlt vendégek előtt Bonaparte hiába fenyegetődött, hogy országa vallását épúgy megváltoztatja, mint VIII. Henrik megváltoztatta Angliáét. Dühtől remegve kérdezte *Consalvitól*, mikor utazik el? »Ebéd után, tábornok úr«, felelte a főpap

nyugodtan. Ebéd után valóban elhatározták, hogy a tárgyalásokat folytatják, de harmadnap sem tudtak megegyezni; Consalvi utódja, Caprara, még hónapokon át folytatta a küzdelmet, különösen az alkotmányos (főlesküdt) püspökök alkalmazása ellen. Végre megállapodtak s a *konkordátumot*, melyet a törvényhozó test 1802 április 8-án törvény erejére emelt, április 18-án husvét napján nagy egyházi és polgári ünnepek közt hirdették ki. Klodvig megkeresztelése óta a katolikus egyháznak Franciaországban nem volt nagyobb ünnepe; mert az állam az elhagyott hitre ekkor tért vissza. Győzött a kereszténység szelleme, amelyet *Chateaubriand* épen most oly megragadó és meggyőző módon ismertetett. Az enciklopédistákból mintegy kiábrándulva, százezrek mondták Chateaubriand után, hogy »a kereszténység tökéletes, — az emberek tökéletlenek. Mivel pedig tökéletes következmény tökéletlen okból nem származhatik, a kereszténység sem emberektől van s így csak Istentől lehet; kitől az emberek csupán kinyilatkoztatás útján ismerhették meg. A kereszténység tehát kinyilatkoztatott vallás«. Bonaparte szivesebben hallgatta Chateaubriand-t, mint Klodvig valaha szent Remigiust; de nem vallási meggyőződésből, hanem politikai okokból hajolt meg az ő kereszténységének szelleme előtt. A gallikánus nemzeti egyház fejlesztése, a placetumjognak, polgári házasságnak, a főpapok állami kinevezésének fenntartása stb. új meg új egyházpolitikai villongásokra adott okot. Róma a konkordátumot mégis mint a forradalom alapelveivel való szakításnak jelét üdvözölte. Jobbnak tartotta mint az egyébként hű katolikus Ausztria jozefinizmusát.

208. ábra. Chateaubriand
(1768—1848).

Bonapartét békés politikájáért a nép azzal jutalmazta, hogy 1802 augusztus 2-án 3,568.885 szavazattal (8374 ellen) *egész életére konzulnak választotta*. A szenátus szobrot állíttatott a Békének, amely egyik kezében a győzelem babérkoszorúját, a másikban a nemzet elismerését nyilvánító határozatot tartsa. Hitte-e csakugyan, hogy egy ember adhatja meg azt a szabadságot, melyet a forradalmi törvények hosszú sora nem tudott biztosítani? Ha sokan elismerték is La Fayette-tel, hogy Brumaire 18-ika megszabadította, a diktatura pedig helyreállította Franciaországot, a forradalom eredménye gyanánt őszintén kióhajtotta volna az önkényes uralmat? Az első konzul azonban máris azon volt, hogy *utódját* önmaga jelölhesse ki, s így konzulságát *örökössé* tegye. A szavazás kihirdetése után harmadnap, augusztus 4-én, elfogadtatta a *X. év alkotmányát* (1789 óta az ötödiket), mely ezt a kívánságát teljesítette s a köztársaság sorsát egyetlen ember kezébe tette le. Utódját ezentúl önmaga jelölhette meg. Kinevezési jogával a szenátus többségét mindig biztosíthatta magának s így tagjai számát, hatáskörét aggodalom nélkül növelhette; ellenben a tribunátus tagjainak számát 50-re szállította le. Az államtanácsot egy magán-

tanács fölállításával ellensúlyozta, a nép egyenes választójogát pedig megszüntette, de oly szemképráztató módozatokkal, hogy a nép nyereséget látott bennök.

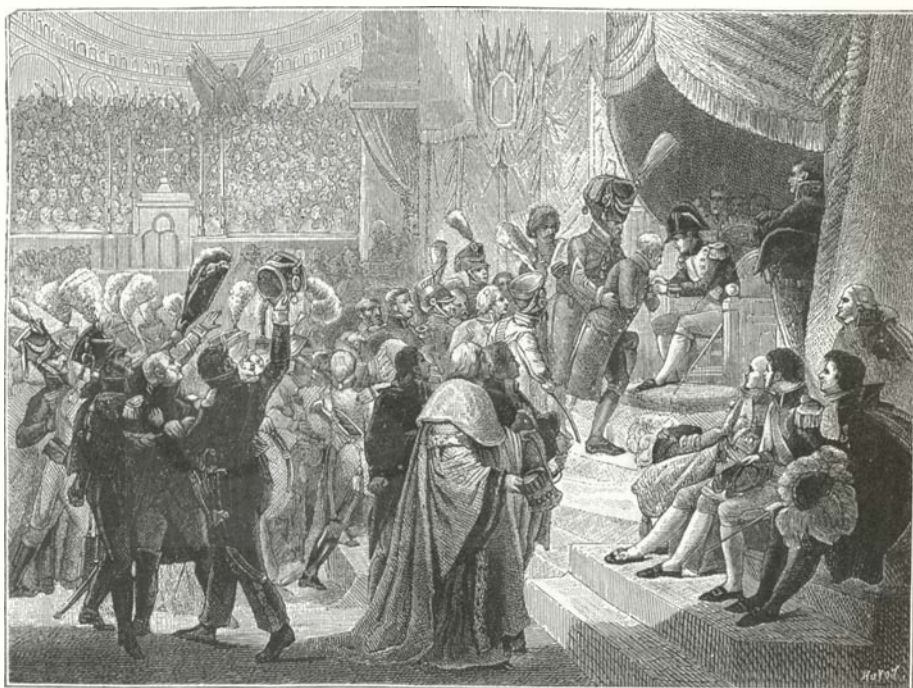
Sokkal fontosabb, hogy Tronchet, Bigot de Préameneu, Malleville, Berlier, Treilhard, Portalis és maga Bonaparte alatt már dolgoztak a *polgári törvénykönyvön* (Code Civil vagy Code Napoléon, magyarra fordította Kun Barna, 1866-ban), amely 1804 márc. 21-én nyert szentesítést. Veszedelemesnek látszott.

209. ábra. Joséphine (1763—1814), Bonaparte Napoléon felesége.

hogy polgároknak katona szabjon törvényt; de ennek a ténynek százados évfordulóját 1904-ben nemcsak a monarchikus Európa, hanem a köztársasági Franciaország is elismeréssel, sőt hálával ünnepelte. Olyan tekintélye lett, amelyet évszázadokon keresztül Justinianus Corpus Jurisa élvezett. Csakugyan azt vette alapul, de a régi francia törvényekkel és szokásjoggal egyeztetve. Később (1807—1810.) a polgári törvénykezési rendtartással, a kereskedelmi és a büntető-törvénykönyvekkel, a bűnvádi eljárásról szóló utasításokkal, az erdészeti, vízjogi és mezőgazdasági törvénykönyvekkel egészítette ki. A mult tanulságainak

okos feldolgozásával s kora követeléseinek nyugodt mérlegelésével akarta elkerülni az állam és a társadalom újabb rázkódtatását s nemcsak áthidalni, de be is tölteni azt a tátongó örvényt, mely a hűbéries és demokratikus társadalom fejlődésében 1789-ben nyílt meg. Ez adta meg, ami az enciklopédisták, sőt az ember jogainak kinyilvánítása korában is csak elmélet vagy épen ábránd volt : az egyenlő birtokképeességet, a törvény előtt való egyenlőséget s azt a *polgári szellemet*, amely azóta nemcsak Franciaországot, hanem az egész világot betölti. Néhány év mulva Olaszország önként, Spanyolország, Hollandia, Westfália, Nápoly kényszerűségből szintén elfogadta törvénykönyvét, melynek legbecse-

210. ábra. Bonaparte kiosztja a becsületrendet a rokkantok közt. (Debret képe a versaillesi múzeumban.)

sebb elvei azóta Európa legtöbb államának törvényhozásába átmentek. Bonaparte minden alkotása elveszett ezen az egyen kívül, de a *forradalom lényegét* éppen ebben az egyben foglalta össze. A forradalmi állapotoknak teljesen véget vetett, hogy törvénykönyvére és hadseregére támaszkodva teremtsen új Franciaországot, új életet, új világot, új világbirodalmat.

Bonaparte 29 másodfokú bíróságot (cours d'appel) s mindegyiknek székhelyén lycéet és tankerületi főigazgatóságot állított fel. 1802 május 1-én kelt törvényében, amely *Fourcroy* halhatatlan műve, a *közoktatást* szintén államivá tette. Ő az első, ki a klasszikus irányú francia középiskolákat (écoles secondaires) megkülönböztette az irodalmi és a reális tudományokra előkészítő lycéektől. Ez utóbbiakat katonásan szervezte. 25 tanuló volt egy században, melyet a legjobb tanulók közül egy sergeant és négy káplár vezetett ; az óra s a tanulók

minden közös feladata kezdetét és végét dobszó jelezte. Míg a forradalom idején a közoktatás teljes bomlásnak indult, 1804-ben Franciaországnak már 785 középiskolája működött s a legkisebb faluban is volt népiskola. Csak később (1806 május 10-én és 1808 márc. 17-én) történt, hogy az egész közoktatást a párisi egyetem alá rendelte. A tanításra is egyedül ez adhatott jogot. A közoktatást az állam és saját hatalmának egyik legbiztosabb eszközévé akarta tenni.

A városok építése, szépítése, az Alpokon keresztül vezető utak tervezése, csatornák ásatása, folyamok szabályozása és egyéb közmunkák kívánatos alkalmat adtak Bonapartének, hogy a hadseregben nem szolgáló népet dologhoz, jó pénzhez juttassa s a béke műveinek végeztetésével is több százezer embernek parancsoljon egyszerre.

Bonaparte polgári nevét a szenátus elhagyta s őt, ahogy a fejedelmeket szokás, keresztnevén, *Napoléon*-nak nevezte; mostantól fogva tehát nekünk is így kell nevezniük. Egy hízelkedő megmagyarázta, hogy a Napoléon görögül az oroszlán völgyét jelenti. A belügyminiszter fölhívására Páris és a vidék augusztus 15-ét, mint az első konzul születésnapját, fényes kivilágítással ünnepelte. A törvényhozás az eddigi félmillió frank fizetés helyett hatmilliónyi civillistát adott a diktátornak, aki a Tuileriákban valóságos udvartartást rendezett be. A csizmás udvari emberek ezentúl selyemharisnyában, oldalukon kard helyett gyíklesővel jártak. A csatater oroszlánainak az udvarban macskatermészetökhöz kellett visszatérniök. Joséphine-nek négy udvarhölgye volt már, de szerencsére egyik sem akart politizálni. Ennél a *Journal des dames et des modes* jobban érdekelte őket. Úgy öltözködtek, hogy az egész magasságból $\frac{1}{8}$ a fejre, $\frac{1}{8}$ a majdnem egészen nyitott mellre, $\frac{6}{8}$ a szoknyára esett. 1801 július elsején még kicsinyek, 13-án már óriásiak az à l'antique fejdíszek, amelyeket néha fátyolos szalmakalapba vagy papsapkaalakú, füstaranyszínű főkötőbe rejtettek. Nyáron uszályal, hosszú gyapot shawllal, violás vagy búzavirágszínű köpenyekben (capoteokban), a legelőkelőbbek egyideig hímzett orosz tunikában, ezüst levelekkel díszített kis zöld napernyőkkel jártak s tömérdek ékszert viseltek. *Lefebvre* tábornok felesége, az egykori mosóné, maga is követte a divatot, de az udvarnak, sőt Napoléonnak is megmondta az igazat. Sardou mindenkivel megszerettette ezt a »Szókimondó asszonyság«-ot (*Madame Sans-Gêne*), ki sohasem tagadta, hogy a népből származik s fényes estélyeken olykor az udvar ájuldozó hölgyeit is emlékeztette demokrata eredetökre. Valóban mosolyt kelthetett, hogy az első konzul — mint valaha Péter cár — maga is beállt illemmesternek. A legnagyobb demokraták is kapkodtak a becsületrenden (*légion d'honneur*), melyet Napoléon 1802 április 19-én 15 csoport számára alapított. Mint az amerikai Cincinnatus-rend tagjai, ezek a legionáriusok is megesküdtek a köztársaságnak, a területnek, az egyenlőségnek, a nemzeti tulajdon sérthetlenségének védelmére. De mi értelme volt ennek a köztársasági fogadkozásnak, mikor egyre növekedett a szolgaság érzülete s a törvényhozó testület máris elhatározta, hogy saját ülés-termében állítja föl Napoléon szobrát.

IV. FEJEZET.

KÉT ÚJ CSÁSZÁRSÁG A RÓMAISÁG ROMJAIN.

I. A francia és az osztrák császárságok alapítása (1804.).

A frankfurti Römer.

ÉHÁNY frankfurti 1792-ben rosszat sejtve újságolta, hogy a Römerben, a római császárok híres arcképcsarnokában, az új császár, *II. Ferenc* (1792—1806.) arcképével betelt a Nagy Károlyon kezdődő sorozat. A világ akkor még semmit sem tudott a corsicai ügyvéd fiáról, ki tizenhét esztendő mulva a Habsburgoktól magához ragadta Nagy Károly császári trónját, mely sok recsegés és ropogás közt gazdáinak — köztük 14 magyar királynak — egy ezredéven át (800—1806.) több gyötrelmet adott, mint nyugalmat.

II. Lipót gondoskodott, hogy a birodalmat ne érje készsületlenül a francia köztársaságiaknak a monarchikus eszme ellen intézett támadása; nyílt háborútól óvakodott ugyan, de a francia bujdosók fondorkodásait tűrte s így kétségtelenül oka volt, hogy alig három héttel az ő halála után, a franciák háborút üzentek utódjának, *II. Ferencnek*, aki különben erősen fogadkozott, hogy rendet csinál köztük s helyreállítja a francia királyság tekintélyét. »Te és rend! — nevette *Martinovics* apát. — Te, kinek előbb szóról szóra kell betanulnod, amit a folyamodóknak válaszolni fogsz! Te, ki az állami titkokat szolgál és feleséged előtt kifecseged! . . . Térj eszedre! Tudd meg, hogy hadsereged sohasem fog Párisba eljutni.« S valóban, csak egy emberöltő: 22 év mulva jutott el. *Martinovics* igazán államférfiui előrelátással jósolta meg, hogy győzni fognak a franciák s fölzsabadítják a népeket, kik fölkelnek azon zsarnoki önkény ellen, melynek békóiban nyögnek. Megismertetik velük saját méltóságukat s megtanítják rá valamennyit, hogy, az anarchiának útját állva, mindenütt behozzák a képviseleti rendszert. A történelem pedig a francia nemzetre várakozó szenvedésekért a bécsi kabinetet fogja felelőssé tenni.

Kaunitz hercegtől, ki ötvenegy éven át volt a Habsburgok kancellárja, nem lehetett kívánni, hogy hevesen forduljon azon franciák ellen, kikkel 1756-ban háromszázados ellenségeskedés után, világ csodájára, szövetséget kötött.

Halála (1794 jún. 27.) után eddigi irodafőnöke, *Thugut*, Ausztria első polgárminisztere, egész elszántsággal támadt a polgárok forradalmi elvei ellen. Azonban az mutatja legjobban az eszmék hatalmát, hogy bejárták az egész világot. Míg a régi irány emberei — pl. a császár Svengalija : *Colloredo* miniszter — rémüldöztek tőle, a haladók teljesen igézete alatt állottak s újításoktól a guillotine sem rémítette vissza őket. Ahogy Cloutz mondta : Párisban guillotine, Londonban akasztófa, Rómában máglya, Bécsben keréketörés és — hozzátéhetjük — Budán pallos az ilyen felbuzdulás jutalma. A császár a szellem terjedése ellen Németországban keveset tehetett ; de Magyarországon — hiszen a franciák is mint magyar királynak izentek neki háborút — teljes kíméletlenséggel lépett föl. Atyja és elődje, II. Lipót, 1791. márc. 12-én, szentesíteni kényszerült azt a 74 magyar törvénycikket, amelyeknek egy része, félig forradalmi hangon adott követutasítások alapján, de a legnagyobb nyugalommal és méltósággal biztosította az ország függetlenségét és alkotmányát. Újabb 22 cikkben, 1792 június 26-án, II. Ferenc is hasonló biztosítékokat adott ; de egyik sem akarta túrni a nemzeti alkotmány demokratikus átalakítását. Ferenc király Robespierre bukása után összefogatta és 1795 május 20-án s június 3-án kivégeztette a »magyar jakobinusokat«, *Martinovics* összeesküvésének főbb tagjait ; a többit becukatta, irataikat pedig elégette, »mintha az értelmiségnek izent volna hadat«. »Nem fölebbezünk — szolt a legutoljára elítélt két ifjú, Őz és Szollarcsik ; — nem akarunk a hitványság és az igazságtalanság uralkodása alatt álló világban élni«.

Az alkotmány külsőségei megmaradtak, de voltaképpen kabinetpolitika intézte Ferenc népeinek a sorsát. Ez a politika megnyerte Oroszország rokonszenvét, de elvesztette a Poroszországot, a campo-formioi és a lunevillei békében pedig azt a jogát, hogy a németek nevében szólhasson. *Thugut*, akit az első béke ideiglenesen, a második végképpen elbuktatott, már 1797-ben megjegyezte, hogy »senki sem törődik a birodalom becsületével« s attól tartott, hogy »Ausztria évkönyvei nemsokára egészen eltűnnek«. A németek nagy költője, *Schiller*, a XIX. század első napjára írt költeményében Bonapartét Brennushoz hasonlította. »Zivatarban alkonyult a XVIII. század, vérben kel föl az új s a szabadság, a béke sehol sem talál menedékre. Megtágnak az országok kapcsai, összeomlanak a régi formák ; a harc tűzét a Nilus, a Rajna, sőt egy egész óceán sem olthatja el. Két hatalmas nemzet birkózik egymással, hogy eldöntse, ki uralkodjék a világon. Népeket leigázó vaskezük szigonyt vagy villámot suhogtat. Minden ország arannyal adózik a franciának, mely, mint Brennus, egy durva kor fia, súlyos kardját dobja a jogosság mérőserpenyőjébe. Hajóhadával az angol a világot polip gyanánt öleli magához és Amphitrite szabad birtokát, hazáját, elzárja a világtól. A déli sark ismeretlen csillagai alá is eljut ; fölfedez tömérdek partot és szigetet ; csak épen a paradicsomot nem fedezi föl. Világszerte hiába keres a költő oly hazát, hol még a szabadság örökké zöld kertje díszlik s hol ifju erőben virul az emberiség. Végtelennek látszik a világ, melyet a hajók alig járhatnak be ; s roppant, mérhetetlen területén tíz boldog ember számára sincs hely. Az élet zürzavarából szívébe vonul vissza ; mert szabadság csak az álom hazájában van, a szép csak a dalban nyilatkozik«.

Németországban nem volt közvélemény, de Ausztriában, mely ennek a birodalomnak mozgató ereje kívánt lenni, magának *Károly* főhercegnek nyilatkozata szerint, gazdasági és politikai téren olyan tünetek mutatkoztak, mint amilyenek a francia forradalmat okozták. Pl. a pénzügyi bukást előre láthatták oly államban, hol az ipar és kereskedelem pangott, az állami költségvetésben az évi hiány alig tíz év alatt 2 millió koronáról 40 millióra emelkedett, csupán a 2400 milliónyi államadósság után 120 milliót kellett fizetni évenként, a forgalomban levő 800 milliónyi papirospénz közt pedig igen sok volt a hamis. Egyébként Ausztriát Németországnak nemcsak legszegényebb, hanem egyúttal legtudatlanabb országa gyanánt ösmerték. II. József halálával az egyetemek, iskolák, irodalom stb. fejlődése megakadt; hiszen egyik-másik miniszter azzal dicsekedett, hogy könyvet, újságot 30 esztendő óta nem olvasott. *Károlyt*, a tudós főherceget, ki ezt szemökre lobbantotta, az uralkodóház már azért sem szerette, mert nagynak, önállónak találta, ki az állam teljes átalakítására törekszik. *Lacuée* bécsi francia követségi titkár már akkor figyelmeztette *Napoléont*, hogy a Habsburg-ház úgy nyerné vissza régi fényét, ha többet törődne Magyarországgal, mely sokáig veszélyes volt, most pedig hasznavehetetlen rá nézve, holott legfontosabb valamennyi országa közt s képes volna pillanatnyi szükségéit egyedül is kielégíteni, hatalmát növelni, népei nyomorúságát enyhíteni. S akkor, amikor Nyugatnak már ura jelentkezett *Napoléonban*, a legjózanabb politika maga *Napoléon*, *Talleyrand*, sőt az osztrák szolgálatba állt *Gentz* szerint is az lett volna, ha *Ferenc* Keleten biztosítja magának azt a vezérszerepet, mely a Habsburgokat félelmedéves hagyomány alapján megilleti. A *lunevillei béke* oklevelének kicserélésekor (1801 márc. 8.) *Napoléon* egyenesen figyelmeztette is *Cobenzl* osztrák követet, hogy veszteségeiért Ausztria Törökország rovására szerezhetne kárpótlást.

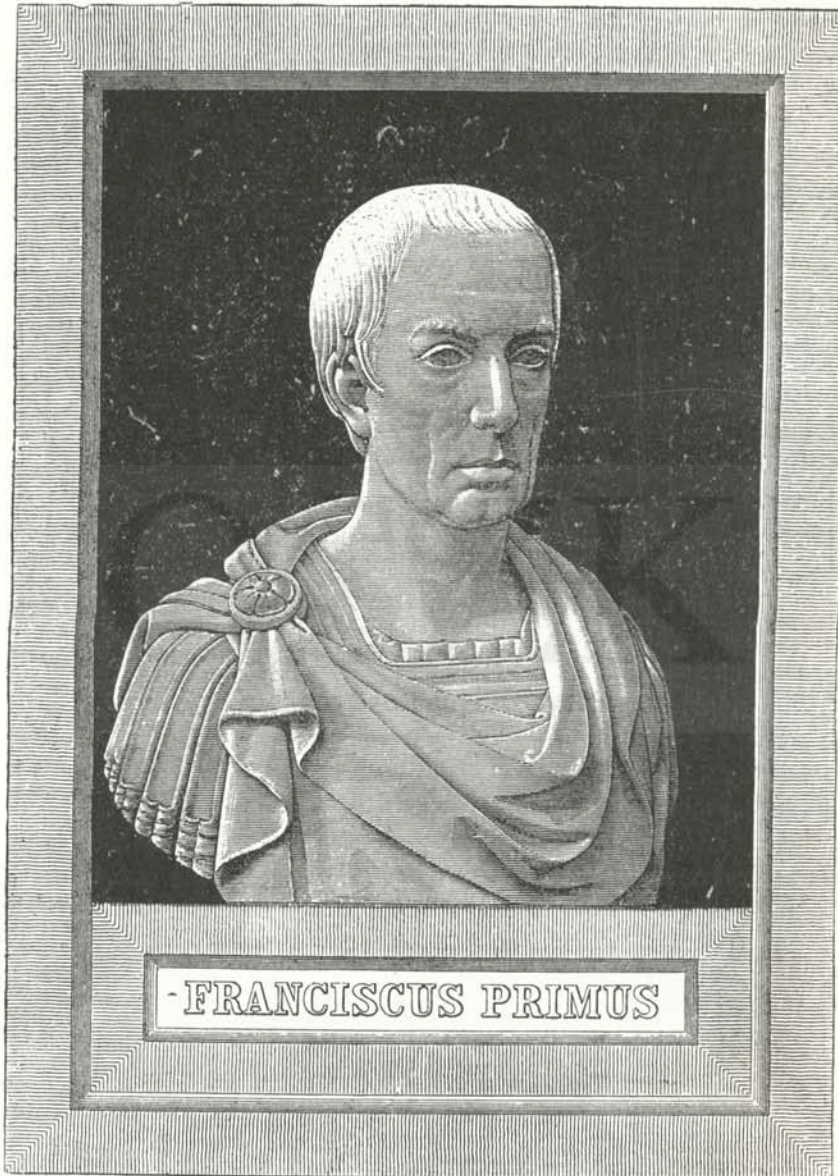
Németországban képtelen helyzetbe akarta hozni azzal, hogy a német ügyek rendezésére vonatkozó egyetlen kívánatát sem teljesíti, Bajor- és Poroszországban pedig teljes bizalmatlanságot kelt iránta. 1802 június 3-án Francia- és Oroszország a német fejedelmek kárpótlása ügyében Ausztria hátrányára és — ami majdnem ugyanazt jelentette — Oroszország javára szerződtek. Ennek lényegét a dec. 26-iki osztrák-francia egyességben a császár is kénytelen volt elfogadni, azzal együtt, hogy ezentúl 4 katolikus és 6 protestáns választófejedelemség legyen, ami a kath. Habsburgokat egymaga is lehetetlenné tette Németországban. Idejárt, hogy Franciaország bekebelezte Svájcot s így délnyugaton is szomszédja lett Németországnak, sőt most már Ausztriának is, melyet ezentúl gyorsabban és könnyebben támadhatott; ellenben tiltakozott az ellen, hogy Ausztria Bajorország rovására akarjon terjeszkedni.

211. ábra.

Martinovics Ignác (1755—1795).

A bécsi udvar annyira óvatos volt, hogy midőn 1803 május 12-én Anglia megtörte a franciákkal kötött amiensi békét s hamarosan 1200 francia és holland kereskedelmi hajót összefogdosott, az osztrák kikötőket sietett elzárni a hada-

212. ábra. Ferenc császár (1792—1835).

kozó felek elől. Napoléon mégis azt hitte, hogy benne van a keze abban az összeküvésben, amelyet Anglia a Bourbonok visszahelyezése érdekében szított. Nem érte be Moreau, Pichegru, Cadoudal stb. elfogatásával, hanem — Murat és Talleyrand tanácsára — 1804 március idusán német földön (a badeni Etten-

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

NAPOLÉON CSÁSZÁR. (1804–1815.)
(J. L. David festménye a weilburgi kastélyban.)

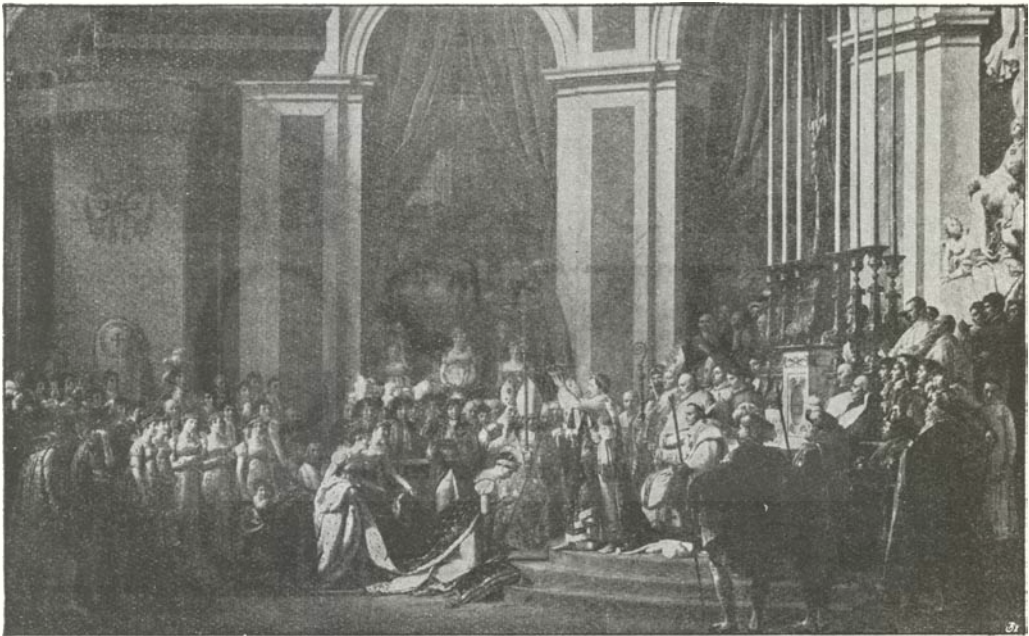
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

heimban) francia dragonyosokkal elfogatta a Bourbon-Condé-ház egyik tagját, az ifju Enghien herceget és márc. 21-én Vincennesben f elövette. Oroszország — a harmadévi szerz és értelmében — óvást emelt a német terület és függetlenség megsértése miatt ; maga a németrómai császár azonban szótlanul t rte ezt a megaláztatást, amelyet csakhamar újabb s még súlyosabb követett.

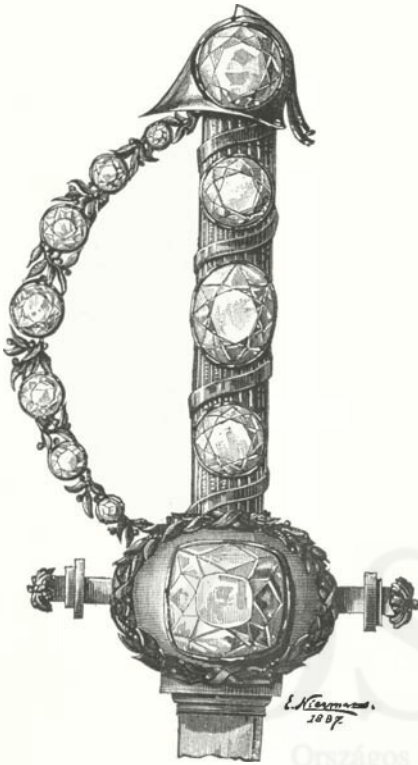
A szolgalelk francia szenátus ugyanis, pár nappal Enghien herceg kivégeztetése után, márc. 27-én megkérte a »nagy ember«-t, hogy »ne halogassa tovább halhatatlan és dics m ve befejezését«: az ország nyugalma érdekében tegye örökössé méltóságát. Még nem mondta, hogy császár legyen; de Curée a tribunátusban, megel zni akarván a hadsereget, április 23-án már határozottan

213. ábra. I. Napoleon és felesége megkoronáztatása a párisi Notre-Dameban 1804. december 2.

azt javasolta, hogy az els konzult a franciák *császáranak* és a császári méltóságot családjában *örökösnek* nyilvánítsák. *Carnot* volt az egyetlen, aki bevallotta, hogy szívének sugallata szerint a szabadság lehetséges és vele könnyebben, állandóbban kormányozhatnak minden önkényes uralomnál, minden oligarchiánál ; a diktatúrát azonban is rosszabbnak tartotta a bevallott monarchiánál s köztársasági többé nem maradhatván, inkább emezt választotta. Május 18-án a szenátus Napóleont valóban a *franciák örökös császáranak* jelentette ki. De hát — kérdezte Napoleon már a szám zetésben — »olyan nagy dolog az, ha valakit császárnak hínak ? Olyan szó az is mint a többi akármelyik. Kikacagnának, ha csupán a császári cím ajánlana engem az utókornak«. Igazsága volt egy egykori magyar versel nek : »Rara sorté, spreta morte, magna arte, fausto Marté factus Caesar Bonaparte«. (Ritka sors, halálmegvetés, nagy ügyesség, hadiszerencse tette császárrá Bonapartét.)

Ezt a változást Napoleon el ször is *Ausztriával* akarta elősmertetni, holott ezt ekképpen másodrangú hatalommá s magát II. Ferencet, mint csupán *választott császárt*, kisebb tekintély uralkodóvá süllesztette le. Ferenc maga is hasonló címet akart, de habozott : Németország, Ausztria, vagy éppen Magyarország örökös császáranak nevezze-e magát. 1804. aug. 11-én végre az *osztrák császári címet* vette föl s így valahára nevet adott Ausztriának, mely a Habsburg-ház uradalmaiból került együvé ; 17-én pedig kijelentette, hogy ez az elhatározása Magyarország közjogi helyzetén nem változtat. Talleyrand sokatjelent mosollyal értesült róla, hogy Ferenc egyel re két császárság koronáját viseli. I. Sándornak nem volt kifogása sem a párisi, sem a bécsi alkotás ellen. Ferenc beérte a cím pusztá fölvételével, Napoleon azonban, mid n (3,580.254 szavazattal 58.629 ellen) a nép is helybenhagyta az örökös monarchiát, 1804. dec. 2-án Parisban koronázó ünnepet tartott. El tte való nap titkon egyházilag is megesküdvén Joséphine-nel, másnap a Notre-Dameban másfélórahosszat várakoztatta *VII. Pius* pápát; kit már szept. 15-én meghítt, hogy »a franciák els császára fölkenetése és koronázta-tása szertartásának vallási jellegét a legkit

214. ábra. Napoleon koronázási kardja.

t n bb fokozatban adja meg«. Napoleon fejét arany borostyánkoszorú fedte, mid n az oltár elé térdelt. A pápa odakötötte oldalára a szentelt kardot, kezébe adta a kormánypalcát, mire Napoleon fölkelt s a koronát önmaga tette a fejére, így koronázta meg Joséphinét is. Ezernégy esztend múlva ezzel az el re megállapított szertartással viszonzta azt a meglepetést, amit az akkori pápa készített Nagy Károlynak. A pápa megáldotta, a nép mint semper Augustust éltette, maga pedig ásítózva hallgatta végig a nagymisét. A pápa tiltakozásával nem tör dve, a Mars-mez n még egyszer megkoronáztatta magát. A pápa néhány nap múlva megjegyezte, hogy Napoleon dics ségének szinte csodálói nagy hasonlatosságot látnak a francia császárság régi alapítója (Nagy Károly) és mostani helyreállítója közt. Az egybevetés tökéletességéhez, szerinte, még csak az kellene, hogy Napoleon, Nagy Károly módjára, az egyháznak visszaadja mindazt, amit (a legációkat) t le elfoglalt s hogy a szentszéknek egy általános békekongresszuson biztosítaná hatalmas védelmét. A pápa tehát nem Ferencet tekintette többé Nagy Károly utódjának, hanem Napóleont, aki pedig még az párisi id zése alatt elfogadta a királysággá alakult Olaszország koronáját, tehát vissza sem adhatta a legációkat, s t néhány napig azzal a gondolattal is foglalkozott, hogy a pápa székhelyéül Parist jelöli ki. »Párisban — felelt a pápa — nem marad más,

I. NAPOLEÓN. (1804—1815.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

mint egy szegény szerzetes, akinek a neve Chiaramonti Barnabás.« Párisból azonban Rómába 1805. április 4-én nem a szegény szerzetes, hanem a pápa utazott vissza s így a pápaság és a császárság Napoléon korában nem forrhattak úgy össze mint Nagy Károly idejében.

A világ szabadsága érdekében 1792-től 1799-ig annyi őszinteséggel folytatott küzdelmeket 1800-tól 1804-ig a római vagy legalább a Karoling császárság helyreállításáért folytatott háborúk követték. A császárság megalapítása után Franciaországot 1815-ig a világbirodalom eszméje, sőt annál is több: az egész világ vezetésének gondolata töltötte el. Megvalósítására Napoléonnak mindent össze kellett törnie, amihez az emberiség Krisztus születése óta ragaszkodott. Uralma csak a középkor leghatalmasabb intézményeinek, a pápaságnak és a római szent birodalomnak, romjain épülhetett föl újra. Ázsia csak a cár birodalmának eltiprásával nyilhatott meg Európa előtt. Az óceánok csak a világ legnagyobb tengeri hatalmasságának megtörésével hordozhatták szabadon valamennyi nép hajórajait. Tizenegyettenetes esztendő telt el ebben a titáni küzdelemben, amelyhez foghatót az emberiség sohasem látott, Nagy Sándor korában sem. Mozgásba jött mind az öt óceán, mind az öt földrész, Európának mind az öt császársága: a francia, római, osztrák, orosz, török. Pedig ezek a birodalmak, melyek már nevéknél fogva is a világhatalomra törekedést jelentették, a kis Európa nagyragyavágásának csak osztályosai voltak; mert hagyományainál fogva a pápaság s óriási erejénél fogva Anglia is az elsők között küzdöttek. Az első kérdés mindenesetre az volt, mi történjék a római

215. ábra. Nelson tengernagy (1758—1805).

szent birodalommal, mely a két új császársággal szemben idejét multa; s mi történnék a *római pápasággal*, melyre ez a szent birodalom egy ezredéven át támaszkodott.

II. A római szent birodalom bukása.

I. Sándor cár II. Ferencsel már 1804. nov. 6-án szövetkezett arra az esetre, ha I. Napoléon Olaszországot teljesen meg akarná hódítani. Anglia, hol ismét a harcias Pitt vette át a kormányt, 1804. dec. 3-án szövetkezett a svédekkel, 1805. április 11-én az oroszokkal. A szövetséghez Ausztria is csatlakozott, midőn Napoléon magát 1805. május 29-én a vaskoronával Olaszország királyává koronáztatta, hugát, Elizát, Piombino és Lucca hercegnőjévé tette, június 4-én pedig Genovát (Liguriát) s az osztrákoktól követelt Parmát, Piacenzát és Guastallát Olaszországba kebelezte. Ausztria tehát Kasszandrája: Károly főherceg intelmeivel nem törődve, katonai Demosthenese: Mack tábornagy tanácsára teljesen készületlenül ugrott bele a háborúba. Félmillió franciával legfeljebb 200.000 osztrákot és magyart állíthatott szembe; Mack azonban 700.000 katonáról szónokolt. Abban bízott, hogy Napoléon egyenesen Anglia ellen fordul, Olaszország vagy éppen Ausztria ellen tehát nem nyomulhat elég erővel. Boulogne, Amblateuse és Wimereux környékén a »grande armée« (nagy sereg), összesen 150.000 francia, már valóban készen állt, hogy 2000-nél több hajón át-

keljen a Manche-csatornán s magát Angliát támadja meg. Napoléon, mint valami újkori Xerxes, a tenger partján emelt trónjáról 1805. aug. 16-án serege szemeláttára osztotta ki a becsületrend első jelvényeit s új lovasjait ott eskette meg, hogy élnek, halnak a hazáért. Azonban 21-én már lemondott az átkelésről, hogy egész erejével *szárazföldi* ellenségeire vetesse magát. Augusztus 27-én megindította hadait a Rajna, Estei Ferdinánd főherceg pedig (helyesebben tábornoki főnöke, Mack) szept. 2-án Bajorország felé, mely a franciákkal tartott. Napoléon szept. 25-én átkelt a Rajnán, okt. 6-án a Dunán s az ideoda kapdosó Mackot és 23.000 katonáját 20-án Ulmban megadásra kényszerítette. Azt hitte, hogy ez az ulmi nap tízszerre híresebb lesz mint a marengoi; foglyát, Mackot, mégis békeajánlással küldte Bécsbe. Erre az angolok tengeri, és Károly főherceg olaszországi diadalai is ösztönözhet-

216. ábra. Davout, auerstádti herceg (1770—1823).

217. ábra. Az austerlitz csata. (Schwebach és Duplessis-Berteaux után.)

ték. *Nelson*, a földközitengeri angol hajóhad parancsnoka, Toulonban huszonegy hónapig veszteglésre kényszerítette a francia hajórajt s mikor ez 1805. március 18-án mégis kiindult s a spanyol hajóhaddal egyesült, kilenc hónapig, a trafalgar-i dal szerint »a tengerövezte földgömböt félig megkerülve üzte a csalfa frank nyomát«. 1805. október 21-én *Trafalgar*-nál 27 sorhajója és 4 fregátja végre szembekerült Villeneuve 33 sorhajójával és 7 nagy fregátjával. »Anglia elvárja, hogy minden ember teljesítse kötelességét!» jelezte Nelson a *Victory* zászlóshajóról. Egy golyó nemsokára eltörte hátgerincét. »Hála Istennek, megtettem kötelességemet«, szólt a haldokló; s midőn három órai szenvedés után 1587-ed magával meghalt, Villeneuve és a francia hajóhad nagyrésze az angolok foglya volt, a tengeri hadjárat véget ért s Anglia ismét ellenmondás nélkül uralkodott az óceánon.

*Caldieron*ál, Olaszországban október 30-ától november elsejéig: három nap alatt Károly főherceg is diadalt aratott; győztes seregét Krajnán át mégis gyorsan hazaindította, mert tudta, hogy Napoléonnak el kell foglalnia Bécsset, ha az oroszokat meg akarja semmisíteni. November 13-án *Murat* franciái a kiváncsi lakosok sorfala közt valóban keresztülvonultak Bécsen, melynek közönyén megbotránkoztak és csellel elfoglalták a Dunán átvezető Tabor-hidat. *Davout* is megszállotta Pozsonyt s tudatta Pálffy Lipót gróffal, az insurrectio tábornokával, hogy a franciák semlegesnek tekintik Magyarországot, ha József nádor visszavonja csapatait, a nemesi fölkelést feloszlatja s Bécsset tovább is éllelmezi. Szívesen látták volna, ha Habsburg-nádora alatt Magyarország önálló király-

sággá alakul. Napoléon külön kiáltványban kecsegtette a magyarokat függetlenségük előismerésével, de az sem akadt, aki fölhívását kinyomassa és terjessze. Ekkor már Schönbrunnból osztogatta parancsait, de 20-án Brünbnben ütötte föl főhadiszállását, hogy megütközzék a szövetségesekkel, mielőtt *Károly* főherceg 80.000 embere megérkezhetnék. December 2-án *Austerlitz*nál »a három (vagy inkább — Ferenc kétszeresen számítván — négy) császár csatájában« egyik legjobb diadalát aratta s kevésbe mult, hogy a futó császárokat el nem fogatta. Napoléon és Ferenc császárok december 4-iki *nasedlowitzi* személyes találkozása következtében a cár harmadnap már seregestül hazaindult a nyítramegyei *Holics*ból. Idejárult, hogy *Haugwitz* porosz követ dec. 15-én aláírta a schönbrunni szerződést, melynek értelmében a franciáktól Poroszország megkapja Hannovert, de felbontja az osztrákokkal és az oroszokkal kötött szövetségét. Ausztria tehát teljesen elszigetelve, Magyarországnak eléggé nem bízva s *Károly* főherceg fáradtan megérkezett seregére nem számíthatva, egyhónapi alkudozás után 1805. dec. 26-án megkötötte a *pozsonyi békét*. Ausztria Franciaországnak engedte át Velencét, Istriát, Dalmáciát a szigetekkel együtt, Bajorországnak pedig Tirolt s Württembergnek és Badennek néhány kisebb területét. Kárpótlásul csupán Salzburgot és Berchtesgadent kapta. Összesen 55.000 km² területet vesztett, mintegy 3 millió lakossal ; s 80 millió korona hadikárpótlást kellett fizetnie.

Austerlitz volt Németország Mohácsa. A birodalom többé nem állhatott fenn régi alakjában, mert Ausztria kiszorult onnan és Olaszországból, tehát mindazon területekről, melyeken a szent római birodalom alapult. *Stadion* gróf miniszterelnök, ki a bukott Cobenzl helyébe lépett, *Károly* főherceggel együtt még mindig bízott Ausztria és Németország egybeforrjt jövőjében, holott amiatt, hogy *Cattarót* egy osztrák tábornok nem a franciáknak, hanem az oroszoknak adta át, majdnem ismét háborúra került a dolog. *Pitt* kevéssel az *austerlitz*i csata után (1806. jan. 23.) bánatában meghalt, politikai ellenfele s utódja, *Fox*, a béke híve volt, kivált azóta, hogy 1806. július 20-án Francia- és Oroszország békét kötöttek s így Anglia teljesen szövetségesek nélkül maradt. Poroszország a franciákkal 1806. márc. 3-án kötött újabb szerződés értelmében Hannover megszállása és amiatt, hogy az angolok elől kikötőit elzárta, már jun. 11-én háborúba bonyolódott Angliával, Lauenburg megszállása miatt pedig Svédországgal. Amellett az a veszedelem fenyegette, hogy, a balkáni bonyodalmak esetén, Franciaországot Oroszország ellen kell segítenie. Ez minden volt, csak nem német politika. 1806. márc. 30-ika óta különben már egy francia, *Murat*, volt a német *Berg* és *Cleve* nagyhercege, egyúttal sógorának, *Napoléon*nak, németországi ellenőre. Rokonainak *Napoléon* a német fejedelmi családokban keresett házastársakat, hogy, mint valaha a Habsburgok, házasságok útján szerezzen egyes területre jogcímet : »Tu, *Felix* Francia, nube !« Tizenhat német fejedelem önként az ő védelme alá helyezkedett s július 17-én, Délnémetország belső és külső békéjének biztosítására, megalakította a *rajnai szövetséges államokat*. Tagjai felségjogokat gyakoroltak, de *Napoléon*t bármely szárazföldi háborújában 63.000 katonával kellett segíteniök. Augusztus elsején ez a szövetség, melynek tagjai közül Bajorország és Württemberg királyi címet kapott, a német birodalmi gyűlésen bejelentette, hogy *kilép a birodalom kötelékéből* s ugyanakkor *Napoléon* meg-

üzente, hogy a birodalom fennállását többé el nem ösmeri. Augusztus 6-án tehát II. Ferenc császár száraz nyilatkozatban tudatta, hogy, a változott körülményeknél fogva, a választásakor tett fogadalmakat nem teljesítheti többé s feloldja azokat a kötelekeket, amelyek őt a német birodalomhoz fűzik. Az egyes államokat is feloldja az iránta fogadott hűség kötelezettsége alól s ezentúl mint Ausztria császára uralkodik tovább.

Nagy Károlynak, vagy éppen Augustusnak birodalma, II. Vilmos német császár szerint (1901. április 24.), azért hanyatlott el, mert egyetemessége megakadályozta abban, hogy egészben egy nemzetté jegecesedjék. Bölcs szavak; illenek arra az egyetemes monarchiára is, amelyet Napoléon az éppen most megbukottnak helyébe akart állítani, amelynek azonban nem ezerhat évre, hanem csak századrésznyi időre volt szüksége, hogy felbomlásával az igazság erejét bizonyítsa. Napoléon érezni látszott, hogy oly különböző elemeket tartósan nem olvaszthat egybe. Ausztriában mégis attól tartottak, hogy a római birodalomban csak az uralkodó családot akarja megváltoztatni s önmagát nyilvánítja római császárnak. Hiszen már 1805. márc. 30-án megalkotta a Bonaparte-ok családi törvényét, melynek értelmében családja minden tagja tőle függ. Olaszországban 15 örökös birodalmi hűbért teremtett, Nápolyba, majd Spanyolországba egyik öccsét, Józsefet, Hollandiába a másikat, Lajost, küldte királynak. Általában »18 hónap alatt több királyságot teremtett, mint a német trón urai ugyanannyi század alatt«. A szétmállott birodalmat azonban valóban nem akarhatta helyreállítani az, aki békealkudozásai közben Angliát a porosznak átadott Hannoverrel, Oroszországot Dél-Poroszsországgal kecsegtette, a rajnai szövetséget s annak új királyságait megalkotta, a szász választót királyi címmel kínálta meg, a porosz királyt pedig 1806. július 22-én maga biztatta egy északnémet császárság alakítására.

Poroszsországot az utóbbi években gazdaságilag nagyszerűen fejlődött, de politikai élete, közigazgatása, katonasága hanyatlott. 1806. október elsején III. Frigyes Vilmos az angolokkal és az oroszokkal mégis megkötötte a *negyedik szövetséget*, de, szövetségeseinek segítségét be nem várva, Napoléont arra szólította föl, hogy egy hét alatt hagyja el Németországot, az északnémet szövetséget ösmerje el s az alsó Rajna vitás területe ügyében bocsátkozzék tárgyalásokba. A szent birodalom helyreállítására a protestáns *Hohenzollernek* épp oly kevésbé

218. ábra. III. Frigyes Vilmos porosz király (1797—1840).

vállalkozhattak, mint — akkori erejüket s az európai helyzetet tekintve — egy új német császárság alapítására. Napoléonra, mint az egyiptomi piramisokról, most is »négyezer esztendő tekintett alá«: együttvéve körülbelül ennyi volt a porosz tábornokok életkora. »Öreg urak«, Nagy Frigyes hadiiskolájában növekedett 62—82 éves tábornokok vezették a 150.000 porosz zsoldost a fiatal Napoléon fiatal tábornokai, a taktika újjáteremtői ellen, kik 200.000 főnyi néphadsereg, a világ legjobb katonái élén, villámgyorsan cselekedtek. Már a semmibe sem vett határidő lejárta előtt, október 6-án, megkezdték az előnyomulást; 10-én Saalfeldnél megverték az ifjú Lajos Ferdinánd herceget, ki maga is elesett; gyors mozdulattal elválták a poroszokat az Elbe felé való visszavonulás vonalától, s okt. 14-én a részekre szakadt sereget egyszerre támadták meg. Davout Hassenhausen és Auerstädt közt a fővezért, az öreg braunschweigi herceget, ki halálos sebet kapott; Napoléon pedig Jenánál Hohenlohét s a segítségére jövő Rüchelt verte meg teljesen. Erfurt tizezer emberrel még aznap fölalta magát; nyomoruságos példáját a jól fölszerelt, erős helyőrséggel megrakott váraknak egész sora követte. Október 15-én Napoléon 159 millió frank hadisarcot vetett ki a Visztuláig terjedő porosz tartományokra, 24 milliót a szászokra, akik különben már 17-én odahagyták a poroszokat. Halle ugyanaznap 11.000 emberrel kapitulálván, a franciák előtt nyitva állt az út Berlin felé, melyet okt. 24-én már Spandauval együtt megszállottak. 28-án Prenzlau-nál, 29-én Pasewalknál és Stettinnél, 31-én Anklamnál, november 1-jén Küstrinnél sok ezer porosz úgyszólván ellenállás nélkül tette le fegyverét; november 6-án elesett Lübeck is, másnap Raschaunál a vitéz Blücher sem állhatott tovább ellen; 8-án pedig 24.000 emberrel, 20 tábornokkal, 6000 lóval s 800 ágyúval Magdeburgban Kleist is megadta magát Ney tábornagnak, kinek felényi ereje sem volt. Csak Kolberg és néhány sziléziai vár őrsege teljesítette kötelességét férfiasan. Katonai gögöt nagyobb és méltóbb megaláztatás sohasem ért, mint ekkor Poroszországban, mely, egy hónapi hadjárat után, jóformán francia tartomány lett.

Napoléonnak 750 km. hosszú vonalon csak 194.000 embere volt, ami 200.000-re növekedett, midőn a poseni békében (dec. 11.) a királyi rangra emelt Szászország csatlakozott hozzá; s valamivel többre, midőn 1807. januárius 2-án bevonult Varsóba. A lengyeleket országuk visszaállításának megígéréseivel csalogatta magához s talán helyre is állítja, ha Ausztria Galiciát hajlandó lett volna elcserélni Sziléziáért. A császár most egyenesen Königsberg ellen indult, hogy elfogja az odamenekült porosz királyt s leszámoljon az ennek segítségére valahára megérkezett oroszokkal; *Eylau*-nál azonban *Benningsen* orosz vezér 1807. febr. 8-án a rémítően véres szuronycsatában megállta helyét. Napoléon visszaadta volna *III. Frigyes Vilmos* országát, ha szakít az oroszokkal; de a király *Hardenberg* alatt harcias minisztériumot alakított, *Sándor* cár pedig április 2-án maga is Memelbe jött. Bartensteinban nyíltan szövetekezett a poroszokkal avégből, hogy Németországot a rajnai szövetség szétrobbantásával s a Rajna balpartjának visszavívásával két szövetséggé egyesítse: északot Poroszország, délt Ausztria vezetése alatt. Napoléon azonban a csatatéren elválasztotta egymástól a szövetségeseket, június 14-én *Friedland*-nál újra győzött, s harmadnap elfoglalta Königsberget, honnan a királyi család már két hete Memelbe menekült.

A porosz királlyal nem törődve többé, 21-én fegyverszünetet, *Tilsit*-ben pedig július 7-én *békét*, sőt védő- és dacsövetséget kötött a cárral, kit személyes találkozásukkor egészen elvarázsolt. Sándor cár elősmerte az olasz- és a németországi változásokat és csatlakozott a szárazföldi zárlathoz; viszonzásul szabadkezet nyert a Balkánon s Bialystock vidékén egy darabot szövetségesének, a porosznak terü-

219. ábra. A három császár találkozása Tilsitben.

letéből kapott meg. Harmadnap, július 9-én, Napoléon a poroszoknak csak «a minden oroszok cárra iránt való tiszteletből» engedett békét. Némi kivétellel visszaadta az Elbétől keletre fekvő területeiket, de elvette tőlük az Elbétől nyugatra levőket s a lengyel tartományokat; Glogauban, Küstrinben és Stettinben így is francia őrséget hagyott; három francia hadtestet a poroszoknak mindaddig élelmezniök kellett, míg a 600 millió frank hadisarcot le nem fizetik. Az ekként

felszabadult lengyel területből szövetségese, a szász király számára, a *varsói örökös hercegséget*, öccse : Jérôme számára pedig (a poroszoktól, hesseniektől és braunschweigtektől elvett kerületekből) *Westfália királyságot* alkotta.

A korzikai nemes határtalan erejű fia — ahogy Kölchsey nevezi — már is megrendíté egész Európát. »Midőn Nagy Károly császári székét magához ragadá és Lissabontól Tilsitig Fülöp fiának rohanó szerencséjével alkotott magának olyan hatalmat, amilyenért a római erő két század lefolytában küzd vala : akkor mely kebelben nem dobbant meg a szív, ki tarthatá bizonyosnak sorsát mától holnapig ?« A pápa éppen nem ; mert Napoléon abban a pillanatban, amelyben Tilsitnél a németrómai birodalom eszméjét eltemette, egész kíméletlenséggel fordult ez eszme kipattantója és éltetője, a pápaság ellen.

Orosz-francia támadással fenyegette meg Angliát és Törökországot is, ha november elsejéig békét nem kötnének. Nem tartotta lehetetlennek, hogy Európa összes szárazföldi államai rövid időn két egyetemes monarchiába szívoúdnak fel : nyugaton a francia, keleten az orosz császárságba. Ebben az alakulásban a pápaságnak semmiféle részt sem engedett. VII. Pius pápának, akitől Anconát elfoglalta, már 1806. jan. 7-én megírta, hogy, »mint második és harmadik (Valois és Bourbon) házbeli ősei, az egyház legidősebb fiának tekinti magát, egyedül azért viselvén a kardot, hogy az egyházat oltalmazza, neki a görögök és muzulmánok ellen biztosságot szerezzen«. S ő a szentszéket »téves lépései, hálátlansága és rosszakarata« után is oltalmazni fogja. Egyideig mindenestre foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a világhuralom élén ketten álljanak : ő a politikai ügyekben, a pápa a lelkiekben ; a pápa legyen Róma uralkodója, ő azonban Róma császára. »Nagy Károly vagyok, az egyház kardja, de egyúttal császára« — írta 1806-ban ; — de ha a pápa ki nem tiltja az angolokat, oroszokat, svédeket és szárdokat Rómából és az egyházi állam kikötőiből : »olyanná teszem, mint Nagy Károly előtt volt«. A pápa azonban 1806. márc. 21-én kijelentette, hogy »a római pápa, ki Rómának annyi század óta ura, hogy a Föld egy fejedelemsége sem dicsekedhetik régibb eredettel, saját államaiban magánál felsőbb hatalmat nem ismert és sohasem ismer el. Rómához soha, semmiféle császárnak sem volt joga. Felsőged mérhetetlenül hatalmas. Önt megválasztották, megkoronázták, fölkenték, elismerték a franciák, de nem egyszersmind Róma császáranak«. Mindkettejük hatalmának fogalmait megsemmisítené és meghamisítaná a császár követelése, hogy világi dolgokban a pápa a császár iránt ugyanazon tekintettel legyen, mellyel a császár viseltetik a pápa iránt a lelkiekben. Inkább szembeszáll az élet minden keserűségével, mint hogy méltatlan legyen tisztére és csak hajszálnyira is túl menjen azon a vonalon, melyet lelkiismerete szabott eléje. Utóbb, június 14-én is, visszautasította a császársággal való állandó és rendszeres szövetség eszméjét, július 15-én pedig Napoléonnak azt az utolsó kívánságát, hogy háború esetén kikötőit elzárja az angolok elől s az egyházi állam váraiba mindenkor francia őrséget fogadjon be, amikor Olaszország valamely pontján szárazföldi hadsereg köt ki vagy akar kikötni. Július 31-én, minden földi hiúsággal leszámolva, Caprara tábornok előtt valóságos politikai végrendeletben ismételte meggyőződését ; s ezt akkor sem változtatta meg, mikor, II. Ferenc lemondván a németrómai császárságról, Napoléon valamivel több joggal játszhatta Nagy Károly

szerepét. E szerep, a nyugati császárság eszméje, ellen, Napoléon 1806. nov. 12-én is tiltakozott, de »nem mondja, hogy ez be nem következhetik«. Bosszúsan jegyezte meg, hogy Rómában »nincsenek többé nagy emberek, mint X. Leó korában ; Ganganelli (XIV. Kelemen) másként viselte volna magát«. 1808. febr. 2-án megszállta Rómát, április 2-án a »nagynevű elődje«, Károly által alapított egyházi állam nagy részét, 1809. máj. 18-án pedig »Nagy Károly adományát visszavonta« s a pápai államokat bekebelezte a francia birodalomba. Véget vetett (saját szavai szerint) »ennek a nevetséges világi hatalomnak, mely gyöngé maradványa a Gergelyek túlhajtásának« ; de hogy »a pápa az legyen, aminek lennie kell, lelki hatalmát védelmébe fogadta a szenvedélyek ellen, melyekbe azt a világi hatalom sodorja«. A pápa június 10-én kiiktatással, a császár pedig erre július 5-én a pápa elfogatásával felelt. A világ, mely idáig hidegen nézte a pápák és császárok közt ezredév óta folyó küzdelemnek ezt a legújabb módját, ettől a drámai fordulattól fogva valláskülönbőség nélkül tisztelettel és részvétellel tekintett a savonai fogoly felé. Irodalmunkban két protestáns férfiú : a Tisztelet oszlopában Deáky Gedeon prédikátor s az ő műve apológiájában Péli Nagy András kurátor már akkor terjedelmes munkákban »halhatatlanították a szenvedésekben és a francia fogságban kimutatott keresztény kegyességét s állhatatosságát«. —

A fontainebleau-i konkordátumban (1813. jan. 25.) Pius közel állott ugyan hozzá, hogy megnyissa az avignoni pápák újabb sorozatát ; de a császár 1814. március 14-én visszaadta szabadságát és világi hatalmát. Napoléon már elvesztette koronáját, midőn VII. Pius pápa május 24-én magyar huszárok kíséretében vonult be Rómába. A pápaság, mint a ledőlt oszlopokat befedő borostyán, tovább élt Nagy Károly, Habsburg Rudolf és Napoléon császárságainál.

220. ábra. VII. Pius. (Éremminta Ferenczi Istvántól.)

III. A világalalom kérdése.

Napoléon Berlinben már Nyugat-Európa urának érezte magát ; 1806. nov. 21-én alattvalóit és szövetségeseit eltiltotta az angolokkal való minden érintkezéstől. Elrendelte az angol árúcikkek lefoglalását és elégetését, az angol hajókat minden szárazföldi kikötőből kitiltotta s a szárazföldön minden angolt hadifogolynak nyilvánított. Varsóban 1807. jan. 25. a Hansavárosokba érkezett angol árúcikkek elkobzását is meghagyta s Milanóban dec. 17-én már annyira ment, hogy letartóztatását és megvizsgálztatását rendelte el minden idegen semleges hajónak, melyet gyanuba fogtak, hogy az ellenségnek szállít valamit. Anglia

1780-ban hasonlóképpen járt el Amerikával szemben; de ő Amerikánál mérhetetlenül többet vesztett ezzel az ostromzárral (blocus continental), mely a Napoléonnal tartó egész szárazföldről kiszorította. A császár valóban a szárazföldön akarta tönkretenni tengerészetét s gazdasági téren kívánta legyőzni azt a hatalmat, mely ellen katonái az egyiptomi vállalat óta hiában harcoltak. Akaratának a legtöbb európai állam engedelmességet s Napoléon fogadkozott, hogy a Stuartok közül egy gyermeket is Anglia királyává tudna tenni; másfél év múlva azonban (1808. júl. 13.) Henrik bíbornokkal a Stuart család kihalt s a Hannoveri ház rendületlenül állt.

A halál ugyanegy esztendőben (1806.) ragadta el Pittet és Foxot, harcias szellemüket azonban *Grenville*, főképpen pedig *Canning*, angol nemzeti örökségnek tekintették. A wikingek utódainak szövetségével akarták meghiusítani Napoléon rendszerét, egyúttal az oroszok elől elzárni a Balti tenger kijáratát. *Dániát* 1807. szept. 7-én a főváros háromnap bombázásával kényszerítették összes hajóinak (18 sorhajónak, 17 fregátnak stb.) kiadására s egyúttal a holland hajókat is magukkal vitték. Nem sokat törődtek vele, hogy most már az elkeseredett Dánia a franciákhoz csatlakozott. *Svédország* az angolokkal szövetkezett; mire a franciák elfoglalták tőle Pommerániát, az oroszok pedig Finnországot, melyet a fegyverszünet értelmében (1808. nov. 30.) végképp oda kellett hagyniok. *IV. Gusztávot* a svédek most már (1809. május 1.) megfosztották koronájától. Új királyuk, *XIII. Károly*, 1810. januáriusában megbékült a franciákkal, trónja örökösének halála után pedig az országgyűlés *Bernadotte* francia tábornagyot (az egykori közlegényt) választotta meg utódának.

Európa déli félszigeteitől Napoléon szintén hódolatot követelt. A *balkáni* események különösebben is érdekelték, mióta Dalmácia elfoglalásával a Balkán egyik ura lett. A *szerbek*, akik a törökök ellen 1804-ben Kara Gyorgye vezetése alatt nyíltan fölkeltek, a negotini szerződésben (1808.) Sándor cár védelme alá helyezkedtek. Az oroszok az 1806-ban megszállt dunai fejedelemségeket (Moldvát és Oláhországot) a tilsi béke s az orosz-török slobodzai fegyverszünet után sem hagyták oda; az angolok tüntető hajóhadat küldtek Konstantinápoly alá, a janicsárok lázongtak, *III. Szelímet* (1789—1807.) letették s trónjára *IV. Musztafát*, majd ennek elüzetésével (1808. júl.) *II. Mahmudot* ültették. Ennyi gyöngeség láttára Napoléon majd azzal a tervvel foglalkozott, hogy a Balkánon az oroszokkal és az osztrákokkal osztozkodják, majd azzal a még kalandosabb szándékkal (1808. febr. 2.), hogy az oroszok szövetségében Dalmácia és a Kaukázus felől egyszerre támadja a török birodalmat s azt és talán Perzsiát is elfoglalván, az angolokat elvágja Indiától, sőt esetleg onnan is kiszorítsa.

Korfuban s az olasz kikötőkben nyugodtan készülődhetett, mert az etruriai királyság (1807.) s az egyházi államok bekebelezése (1808.) következtében az egész *olasz félszigeten* ő uralkodott. Az *ibériai félsziget* miatt is nyugodt lehetett. A Braganzákat, kik nem akarták az angolok elől elzárni *Portugália* kikötőit, 1807. nov. 27-én Braziliába szalasztotta, országukat elfoglalta, Junot kormányára bízta és francia tartománnyá tette. *Spanyolországot* Portugália gyarmatainak odaigérésével megnyervén, »szövetséges« seregével elárasztotta. Az öreg *IV. Károlyt* és az aranjuezi forradalom következtében (1808. márc. 19.) helyébe

lépett VII. *Ferdinándot* Bayonneba fejedelmi találkozásra hívta meg, Spanyolországról és Nyugat-Indiáról mindakettőt lemondatta. Spanyol királlyá öccsét, *József* nápolyi királyt (s ennek helyébe nápolyi királlyá sógorát, *Murat*-t, a spanyolok meghódítóját) tette meg s így, a spanyol gyarmatokat is odaszámítva, óriási területtel növelte a francia birodalmat és az angolok ellenségeinek számát. Hogy Közép-Európa tekintetében is nyugodt legyen, a párisi egyességben 140 millió frankra szállította le Poroszország hadisarcát, négy vár kivételével kivonta onnan hadait s megengedte, hogy a poroszok ismét tarthassanak sereget, amely azonban 40.000 főnél népesebb ne legyen. Azután császársága teljes fényében jelent meg Erfurtban (1808. szept. 27. — okt. 14.), hol vendége, *Sándor* cár, eléggé meggyőződhetett, a német fejedelmek, a német költők fejedelmével, *Goethével* együtt, milyen alázatosan hódolnak a szent római birodalom megdöntője előtt. Petőfi, ha összetalálkozik Miklós cárral, ki hadat vezet hazája ellen, bizonyosan nem érzi magát fölmagasztalva, mint Goethe, midőn Erfurtban először szorít kezét a jeni győzővel, Napoléonnal. De Petőfi szíve *egyetlen egy* Magyarországért dobogott, Goethe pedig úgy hitte, hogy Németország *egyetlen egy* sohasem volt, senkisémet látta, harmadéve pedig neve szerint is megszűnt. Erfurtban francia színészeknek tapsolt, ami még nagyobb dolog mint amikor félszázaddal azelőtt Nagy Frigyes is tapsolt nekik; mert akkor a győztes tette, amit most a legyőzött tett. Most színlelő fejedelmekkel volt tele a színház. Midőn *Talma* Voltaire

221. ábra. Talma Ferenc (1763—1826).

egyik tragédiájának azt a versét szavalta, hogy »Egy nagy ember barátsága az istenek ajándéka«, a cár megölelte a császárt s élénken mondotta: »Ezt mindennap tapasztalom«, s a fejedelmi földszint újra tapsolt. Azt már nem látták, mert a politikai színpalak mögött történt, hogy heves vitatkozásaik közben Napoléon mérgében egyszer földhöz vágta kalapját s rátaposott. »Őn heveskedik és sérteget — szólt nyugodtan a cár; — de velem haragjával semmire se megy; tárgyaljunk, értekezzünk, vagy elutazom.« Végre is október 12-én abban állapodtak meg, hogy megújítják szövetségöket, de tíz évig titokban tartják annak egyes pontjait; Napoléon belenyugszik Finnország s a dunai fejedelemségek elfoglalásába s megígéri, hogy nem nagyobbítja a varsói hercegséget, nem állítja helyre Lengyelországot; a cár viszont elismeri a spanyolországi és a többi változásokat s egy eshető osztrák háborúban 150.000 emberrel segíti Napoléont. Mindaketten békére intették Angliát. Ábránd maradt, hogy vele valahol Kelet-India határán mérkőzzenek meg, mert Napoléon erejét csakhamar a *spanyol fölkelés* és ennek váratlan eredményei kötötték le.

A spanyoloknak nem kellett sem a június 18-án rájuk erőszakolt szabad-
elvű alkotmány, sem Bonaparte József királysága, sem Napoléonnak az a fogad-

222. ábra. Sir Arthur Wellesley, később Wel-
lington herceg (1769—1852).

kozása, hogy elvénült monarchiájukat
újraéleszti, intézményeiket megjavítja ;
mert mindez mégis csak a franciák ural-
mát jelentette. Egymásután alakultak
a forradalmi bizottságok (*junták*), me-
lyeknek szabadcsapatái (*a guerillák*)
Dupont tábornokot 20.000 emberével
együtt Baylennél, a Sierra Morena tövé-
ben, július 22-én elfogták s a Baleárokra
küldték rabságba. Ennél nagyobb szé-
gyen sohasem is érte a császári hadsere-
get. A fölkelők Józsefet most már, két-
heti pünkösdi királysága után, Madrid-
ból augusztus elsején kikergették s a
franciákat az Ebróig szorították vissza.
Ugyanaznap *Wellesley* (később *Wellin-
gton* hercege) angol sereggel szállt partra
Portugáliában s egyetlen egy hónap
alatt megtisztította Junot franciáitól.
Szeptember 25-én Aranjuezben közép-
ponti junta alakult s az ország közép-
pontjából (majd, menekülése után, Sevillából) rendkívüli eréllyel folytatta a
nemzeti küzdelmet, melynek célja VII. Ferdinánd alkotmányos és független
királysága, a régi világbirodalomba betolakodott idegenek kiűzése volt. *Napoléon*
azt hitte, három hónap alatt elbánik velök ; 125.000 fölkelő ellen személyesen
vezetett 270.000 franciát. Espinosa (november 11.) és Tudela (november 23.)
mellett meg is verte őket, *Palafox* aragoniai főkapitányt Saragossába rekesztette,
Madridot dec. 5-én elfoglalta s egyéb sikerei után József 1809. jan. 22-én Mad-
ridba, ő maga pedig másnap Párisba diadallal érkezett vissza. Februárius 20-án
elesett végre Saragossa is, mely Saguntumra emlékeztető hősiességgel s önfel-
áldozással védelmezte magát. A 23 napos utcai harcokban minden egyes házát
külön kellett bevenni s éhségtől, betegségektől, bombáktól, szuronyoktól meg-
ölve, 40.000 hős temetkezett a romok alá. Európa összes nemzeteit fölkelésítette
Baylen és Saragossa hősiessége s a népeket a *hazaszeretet* mindenható erejére figyel-
meztette. A papok hazájuk és hitük újabb védelmére lelkesítették a spanyolokat,
kik, mint guerillaharcosok, Leonidás csatáit vívták az ő Xerxesök (Jourdan)
ellen. Anglia 1809. januárius 14-én nyíltan szövetkezett a forradalmi (sevillai)
bizottsággal s így a most már hadiszerekkel is bőven ellátott nép, egyszerre
ezerfelé lekötván, elforgácsolta a megszálló francia csapatok erejét. Elszedte
élelmi- és hadiszereiket s ezzel rablásra és fegyelmetlenségre kényszerítette a
világ legrendesebb katonaságát. Utóbb maga *Napoléon* is bevallotta, hogy a
háborúnak ez a módja okozta romlását ; az ásta alá erkölcsi tekintélyét és poli-
tikai hitelét, mert ettől fogva Európában mindenütt a szabadság nyílt ellensé-

gének tekintették. Azért nem bíztak benne a *magyarok* és a *lengyelek* sem, amidőn csakhamar szabadságuk kivívására biztatta őket. Napoléon azonban, ahelyett hogy — ha már hozzáfogott — teljes erővel bevégezze az ibériai félsziget meghódítását, újabb csatatereken keresett dicsőséget. Nemcsak éppen Barbier, a francia poéta, nézte »a korzikai parasztot« kegyetlen Kentaurosnak. Franciaország, »ez a szilaj csikó,« szerette a vad harci zajt, a vért, a dobszót, a puskapor szagát. »Az ősi földről a Kentauros idegen földre vágatott vele s az új pályatéren az egész világban, száz csatában táncoltatta meg. Porként tiporta az ember-testeket és szügyig gázolt az emberek vérében. Ércpatái másfél évtizeden át egész nemzedékeket tapostak össze s a szilaj paripa megeresztett fékkel rohant keresztül a nemzeteken.«

Most *Ausztrián* volt a sor. Ausztriának az erfurti találkozás óta nagy oka lehetett az idegességre. A cár ugyan barátja volt területe épségének, de kész volt a háborúra, ha Ferenc akadályozná őt a dunai fejedelemségek bekebelezésében, vagy el nem ösmerné a spanyol- és az olaszországi változásokat; Ausztria azonban tudni sem akart József spanyolországi királyságáról. Jellemző, hogy a háborús párt élén Stadion (Cobenzl utóda) mellett egy asszony állt: a szép Mária Ludovika császárné, s a békepárt élén egy generalissimus: Károly főherceg. De könnyűnek látszott a választás aközött, olyan háború kell-e Ausztriának, amelyet ő indít elvesztett tartományai visszavételére, vagy olyan, amelyet, ha nem is azonnal, ellene indítanak a Drávától délre eső s az északi szláv területek (Csehország, Galicia) meghódítása végett? Amazt az a körülmény javasolta, hogy a spanyolok lekötötték a francia haderő jelentékeny részét, de emez el-

223. ábra. Madrid megszállása hírének hatása a londoni udvarban. (Egykorú torzkép.)

kerülhetetlennek látszott, mikor Napoléon győztesen tért vissza Spanyolországból s könnyedén megjegyezte, hogy ottlevő csapatain kívül még közel félmillió embere van támadásra. A magyar országgyűlés minden tőle kért segítséget megszavazván, Károly sem ellenezte többé a háborút. 1809. április 10-én 175.000 emberrel kelt át a Rubiconon — ahogy az Innat nevezte —, hogy elbánják a

224. ábra. Károly főherceg (1771—1847).

Németországban álló francia sereggel, mielőtt Napoléon segítségére érkeznek. Tirol (ahol a bajor uralkodás alatt a császárkörtét is királykörtének kellett nevezni) papjainak izgatására *Hofer* András és más egyszerű emberek vezetése alatt már április 9-én fölkelt, öt nap alatt kiverte a bajorokat és a franciákat a kis országból, 6000 hadifoglyot ejtett és április 14-én a győztes parasztok Innsbruckban a császárnak hódoló kormányt alakítottak. De míg az osztrákok a páratlan sikeren örvendeztek, április 17-én a Donauwörthnél termett Napoléon hidegen jegyezte meg, hogy »egy hónap múlva Bécsben lesziünk«. Április 23-ig

az abensbergi, landshuti, eggmühli és regensburgi csatákban már összesen 40.000 osztrákot, 100 ágyút, 40 zászlót és 3000 társzekeret fogott el s május 13-án másodszer, de ezúttal nem minden ellenállás nélkül, vonult be Bécsbe. Sajat szavai szerint »dicsőséggel mutatta meg, mi a különbség Caesar katonái és Xerxes fegyveres hordái közt«. Május 20-án — a Granikoson átkelő Nagy Sándornál nagyobb dolgot művelve — Ebersdorfnál és Lobaunál az ellenség szemeláttára kelt át a Dunán; a balparton *Aspern* és *Esslingen* közt Károly főherceg csak másnap támadta meg, azonban a kétnapos kemény küzdelemben (május 21—22.) megverte az idáig győzhetetlent. Lobau szigete, ahová Napoléon visszavonult, volt az a pont, ahonnan sarkai- ból a császár újra kiemelte a világot; s Károly — saját nyilatkozata szerint — most sem harcolhatott ellene másképp mint Hanniballal Fabius, ki késlekedésével menté meg az államot.

A bajorok május 19-én visszafoglalták Innsbruckot, de a hős tiroliak másodszer is kiveték őket. János főherceg, az első rossz hírek hatása alatt, május elején mégis magára hagyta Olaszországot, hol pedig némi szerencsével harcolt s előbb Stájer-, utóbb Magyarországon keresztül igyekezett csatlakozni Károlyhoz. Magyarországot Napoléon Schönbrunnból már május 15-én felszólította függetlensége kivívására s az esetleges fölkelés támogatására, vagy legalább Károly, János és József főhercegek hadai egyesü-

225. ábra. Beauharnais Jenő herceg (1781—1824).

lésének meggátolására, Bécs és Olaszország felől egyaránt hadakat küldött Győr felé. Itten, vagy inkább a szomszédos Kis-Megyernél, Jenő herceg június 14-én, a marengoi csata évfordulóján, oly győzelmet aratott, mely, Napoléon szerint, »unokája Marengonak és Friedlandnak«. A csata jelentősége annál nagyobb volt, mert bebizonyította, hogy nyílt csatában, rendes hadsereggel szemben, a magyar inszurrekció nem állhatja meg a helyét s így ezt a középkori intézményt a győri csata el is temette. Győr várát ugyan a franciák csak 22-én foglalhatták el, de többé komolyan semmi sem akadályozhatta Jenőt, hogy egyesüljön Napoléonnal, kinek megsegítésére Galicia felől most már az oroszok is közelegtek. Napoléon döntő támadásra készült s magához vonta most már *Davout*-t is, ki a pozsonyi hídfőt a lehevesebb harcok után sem foglalhatta el. A lobau-i ketrecéből kitört oroszán ezek után július 6-án *Wagram*nál 172.552 emberével véres, az asperninél is véresebb győzelmet nyert Károly főherceg 110.578 emberén,

amit első sorban a győri csata ügyetlen vezérének, János főhercegnek, késése okozott. *Károly* július 11—12-én Znaimnál még egyszer szembeszállt üldözőivel,

226. ábra. Marmont tábornagy (1774—1852).]

de egy hét alatt immár 60.000 embert vesztvén, július 12-én Znaimban hat hétre fegyverszünetet kötött, hogy »Ausztria el ne vesszen s a császár idestova alamizsnára ne szoruljon«. Komárom körül akarta összehívni az osztrákok összes haderejét, hogy még egyszer szembeszálljon a hódítóval; de a császár kegyét elvesztvén, július 23-án lemondott és Ausztriának Savoyai Jenő óta legnagyobb hadvezére örökre visszavonult a közélettől. Harmadfél hónap múlva (október 4.) megbukott *Stadion* és háborús pártja is. Utódjaik, *Liechtenstein* hg. fővezér és *Metternich* Kelemen, a Magyaróváron reménytelenül kezdett tárgyalásokat most már buzgóbban folytat-

ták és október 14-én Schönbrunnban végre is békét kötöttek Napoléonnal. Eszerint Ausztria 85 millió frank hadikárpótlást fizet, Salzburgot és Felső-Ausztria egy részét Bajorországnak, Galicia nyugati részét a varsói hercegségnek, a keletit Oroszágnak, Görzöt, Triesztet, Karinthia északi részét, Krajnát, Horvátországot (a Szávától délre), Fiumét, a magyar tengerpartot, Isztriát és Dalmáciát mint »illir tartományokat«, Franciaországnak engedi át, s így elveszti egész tengerpartját; 150.000 főnél népesebb hadsereget nem tart; a szárazföldi zárlatot és József spanyol királyságát stb. elismeri. Ferenc a tiroliaknak is meghagyta, hogy fegyvereket letegyék; Hofer és társai mindamellettt folytatták hősies, de egyenetlen küzdelmüket, míg végre is elnyomatván, Napoléon 1810 februárius 20-án Mantovában főbelövette Hofert. Tirol ilyen áron került vissza Bajorországhoz és Ausztria ilyen áron menekedett meg a teljes fölöstástól.

A Magyarország és Ausztria rovására alakított *Illiriát* Napoléon, a Jóni szigetekkel együtt, *Marmont* tábornagra és Olaszországot *Beauharnais* Jenő alkirály kormányára bízta. A császár 1810 július elsején testvérét, a nem elég hajlékony Lajost, trónjáról lemondatta s országát, Hollandiát, július 9-én bekebelezte Franciaországba. Ez lett a sorsa Oldenburgnak s a Hanza-városoknak is. Franciaország départementjainak számát ekként 130-ra növelte. Ebből 15 Olaszországban, 11 a Rajna és a Trave torkolata közt (egészen a Balti tengerig) feküdt. Spanyolország, Westfália, Nápoly, Lucca és Guastalla hűbéresei, a svájci köztársaság, a rajnai szövetség 21 állama védettjei, Orosz-, Dán- és Svédország szövetségesei voltak. Ausztria és Poroszország összetörve hevert lábainál s Törökország aggódva várta végzetét. Európa államai közül csak Anglia őrizte meg függetlenségét; de a szárazföldi zár következtében Európa többi részétől majdnem teljesen elszigetelve s beláthatatlan végű háborúba bonyolítva.

Franciaországnak 39 hűbéres állama s 72 $\frac{1}{2}$ millió lakosa volt már. Napoléon olyan új római birodalomról álmodozott, amelyben a Rajnától az Atlanti oceánig, a Scheldétől az Adriai tengerig egy legyen a nép, az akarat, a nyelv. S úgy *akarni* talán soha és senki sem tudott mint Napoléon. »Ha egy gondolat megérlelődött agyában — mondja Szilágyi Dezső, — abból rögtön kialakult a vágy; a vágyat akarattá edzette benne az acélból kovácsolt lélek s ez a hatalmas akarat azután győzedelmesen száguldott végig az egész világon.«

Az elkergetett Braganzák, Bourbonok hazátlanul bolyongtak, a Habsburgok és Hohenzollernek pedig kénytelenségből megosztották trónjaikat a felkapaszkodott Bonapartékkal. Letizia Ramolino valóban a királyok anyja volt; öt fia közül egyszerre négy viselt koronát; egyik leánya királyné volt, a másik fejedelemnő; a »Madame Mère«, az »Anyámasszony« az egyetlen, ki hódolatot követelhetett a hódítótól. Taine paraszt Corneliának nevezi őt; Canova, a nagy szobrász, koronás római császárnének ábrázolta; de ő egybeolvasztotta a két felfogást. »Több vagyok mint császárné, én Napoléon anyja vagyok«, szokta mondani. Ilyen maradt volna Cornelia, ha trónra juthat: a Gracchusok anyja. Letizia lett a császár után első az egész birodalomban, akinek azonban a Tuileriákban sem kell egyéb hatalom mint amennyit az ajacciói házban az anyai szeretet nevében gyakorolhatott. A császárné, Joséphine, panaszkodott, hogy ura elperzseli őt csókjával, melyek olyan izzók mint az egyenlítő napjának sugarai. Mégis el kellett válniok (1809. december 16.), mert gyermekök nem volt s Napoléon tudta, hogy Európa csak ebben bízva nyugodott meg az ő »örökös« császárságában. Másodszor (1810. április 2.) húsz császár ivadékát, Ferenc osztrák császár leányát, Mária Lujzát vezette oltárhoz, és 1811. március 20-án elérzékenyülve csókolta meg néhány perces fiát s örökösét, huszonegy császár ivadékát, akit mindjárt római királynak nevezett ki. Ez a pará-

227. ábra. Letizia Ramolino (1750—1836).

nyi gyermek békíthette volna ki majdan a francia és az osztrák császárságok törekvéseit a szent római császárság hagyományaival, mert benne mind a három

228. ábra. Mária Lujza császárné (1791—1847.)

birodalom Caesarainak vére csörgedezett. Nem Róma királya, csak Reichstadt hercege volt Napoléon fia, midőn huszonegy év múlva halálos ágyán, bölcsőjére tekintve, felsóhajtott: »Születésem és halálom . . . Csak ez a kettő marad rólam emlékezetben.« S ennek nem ezért kellett így történnie, mert atyját — Szilágyi Dezső kegyetlen mondása szerint — »a petyhüdt agyú európai fejedelmek jöttmentnek csúfolták« s Európa minden hadseregét talpra állították ez egyetlen ember ellen; hanem azért, mert szabadságukat úgy féltették tőle, mint hajdan Brutus féltette Rómáét és »a szatócselelkűek« türték, hogy Napoléon elpusztuljon. Ez a pusztulás — Deák ítélete szerint — sohasem következhet volna be, »ha Páris, ha Franciaország azzal a lelkesedéssel védte volna császárat, amellyel őt a főhatalomra emelte«. De már most, a dicsőség legragyogóbb nap-

jaiban is, sokalták azt a százezer embert, akit évente zászló alá kellett küldeniök, hogy fenntartsák világhatalmukat, milyenről XIV. Lajos korában sem álmodozhattak. Igaz, hogy egy magyar utazó, Tökés János (1807.) Triertől Rheimsig csak asszonymunkásokat látott a mezőkön s Párisig az egész országban nem talált több férfit három vén embernél. A franciák talán nem szabadságukat, csak nyugalmaikat s az idegen fejedelmek sem népeiket, csak saját uralmaikat féltették, midőn a római király születése azzal fenyegette őket, hogy Napoléon halálával a császárság nem omlik össze, mint idáig remélték, hanem valóban örökös lesz, mert az Európaszerte elismert császárnak törvényes örököse van.

Napoléont, ki Nagy Sándor dicsőségére vágyott, csak az oroszok Nagy Sándora (1801—25.) figyelmeztethette, hogy mindennek van határa: sunt denique fines. Az Oldenburg-Gottorp ház ivadéka nem nézhette közönyösen Oldenburg bekebelezését. Bántotta, hogy Franciaország egyre gátolja Törökország felosztásában és Lengyelországnak orosz védelem alatt való helyreállításában, s nem tűrhette, hogy a szárazföldi zár még nagyobb közgazdasági válságba sodorja birodalmát. 1810 december 31-én tehát megengedte a gyarmatárúciók behozatalát s egyúttal nagyobb vám alá vetette a francia borokat és fényüzési cikkeket. Hasonlóképpen tett Svédország, amely, a pénzügyi bukás elkerülése végett, szintén megtörte a szárazföldi zárt s 1812 április 5-én kötötte Oroszországgal a szövetséget. Ehhez május 3-án Anglia is csatlakozván,

a hatodik koalíció készen állt Franciaország megtámadására vagy támadása visszaverésére.

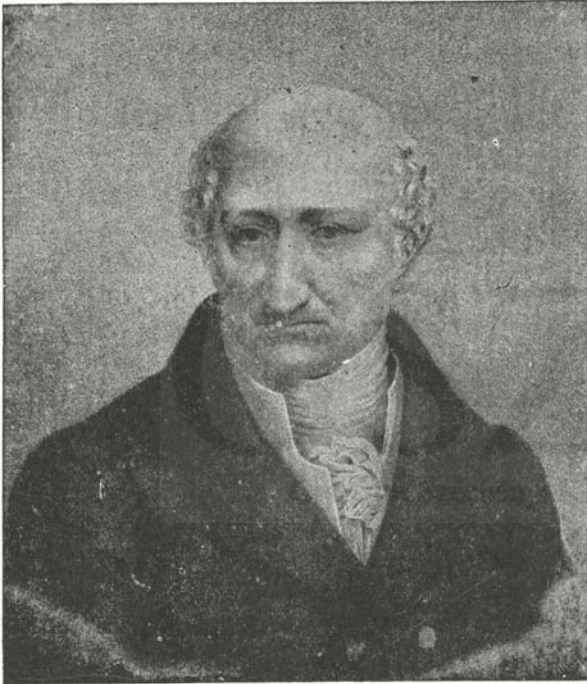
Nyugat és Kelet császárságait azonban Európa közepén Poroszország és Ausztria területe választotta el egymástól; a hadviselő feleknek tehát ez államokkal kellett először tisztába jönniök. *Poroszország* 1807 óta mindent elkövetett, hogy visszafoglalja helyét a hatalmak sorában. Stein belügyminiszter, majd Hardenberg kancellár első sorban szintén gazdasági téren fejlesztették népek ellenálló erejét. A közteherviselést ugyan nem hozhatták be, de az új adókat egyenletesebben osztották el; a céhrendszer rovására szabad ipart teremtettek, tiltották a kincstári uradalmak elidegenítését, de megengedték a jobbágyoknak az örökváltságot, a szabad kisbirtokok vásárlását, s fölszabadították, de hivatalt vállalni nem engedték a zsidókat. A városoknak önkormányzatot adtak, a tartományok rendi jogait helyreállították. A nemzeti szellem fejlesztésére a berlini egyetemet alapították (1809.); kedveztek a nemzeti szellemű sajtónak s a társulatoknak; pártolták *Jahnt*, ki tornázásra, testgyakorlásra buzdította a poroszokat. Behozták az általános hadkötelezettséget, és Scharnhorst vezetése alatt csakhamar ötannyi katonát képeztek ki, mint amennyit (42 ezret) a Napoléonnal kötött szerződés értelmében zászló alatt tarthattak. *Ausztria és Magyarország* bizonyos tekintetben még hasznát is látta a szárazföldi zárnak, mert Pest és Bécs a csempészkereskedés középpontjai lettek: gyapot, kávé, tea stb. soha nem látott mennyiségben került a Balkánról Zimonyon és Pesten át Bécsbe. De a magyar országgyűlés már 1802-ben a szabad kereskedelmet sürgette s rossz szemmel nézte a szárazföldi zárt és a csempészetet, mely pillanatnyi haszna mellett sem segíthetett a nyomorúságos közgazdasági állapotokon. Hiszen 1797-től 1810-ig 460 millióról 658 millióra szökött fel »Ausztria« államadóssága, a papirospénz forgalma pedig

229. ábra. »A római király« (1811—1832).

70 millióról 1060 millióra. *Wallis* pénzügyminiszter 1811-ben végre is kimondatta a pénzügyi bukást s a bankjegyek értékét $\frac{1}{5}$ -re, vagyis 1060-ról 212 millióra szállította le, ami a magánosok bukásának egész sorát okozta.

Ausztria tehát gazdasági csődje, a devalváció, Poroszország pedig készültsége miatt Napoléonnal nemcsak nem szállhatott szembe, hanem még emez 1812 februárius 24-én 20.000, amaz pedig március 14-én 30.000 főnyi segélyhad felajánlása mellett szövetségzett is vele Oroszország ellen. A cár Vilnából április 8-án felszólította a császárt Poroszország kiűritésére. Napoléon azzal felelt, hogy éppen annak és Szászországnak területén vonta össze hadait. Az

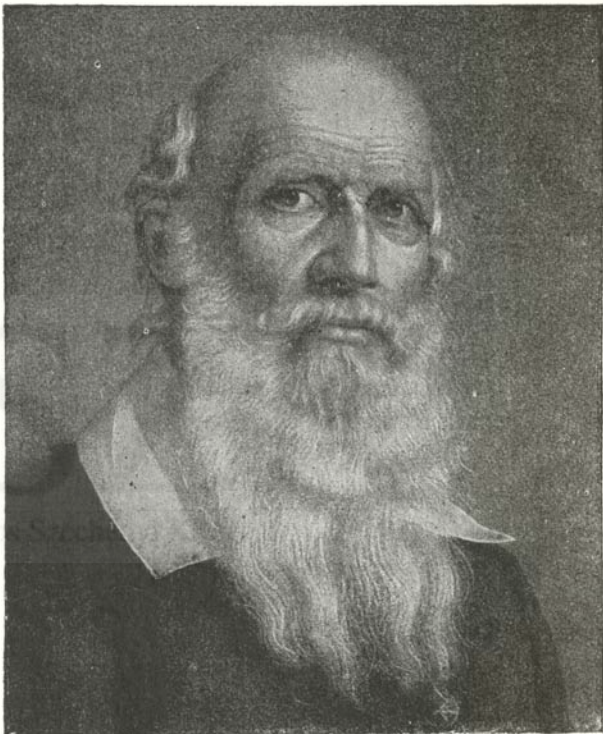

230. ábra. Stein Frigyes Károly báró (1757—1831).

ulmi vagy a jeni napnál szégyenletesebb volt, mikor Ferenc császár és Frigyes Vilmos, más fejedelmekkel együtt, május 16-án Drezdában újra megalázkodott a hódító előtt, aki most igazán xerxesi hadsereg élén állt. 647.000 embere volt, de csak felerészben francia, mert, rendes szokása szerint, most is inkább a meghódított népek (húsz nemzet!) vére hullatásával akart hódítani. Május 29-én odahagyván Drezdát, 325.000 emberrel június 24-én Kovnónál, a Niemenen át, hadüzenet nélkül tört Oroszországra, hogy »beteljék annak a végzete s a tatárokat Moszkván túlrá szorítsa vissza«. Murat király, Jenő alkirály, Berthier, Ney, Mortier, Bessières, Davout, Oudi-

not tábornagyok vezették hadait az alig 400.000 orosz élén álló *Barclay de Tolly* hadügyminiszter, *Bagratiön*, *Wittgenstein* és *Tormasof* hadai ellen. Tolly visszavonult Vilna alól és csak *Szokolnik*nél fogadott el csatát, de azt augusztus 17-én elvesztette. Miközben a pópák kereszteshadjáratra lelkesítették a népet, Tolly mind beljebb csalogatta maga után a franciákat a pusztaságba, s Napoléon úgy követte, mintha sohasem olvasta volna *Voltaire*től XII. Károly és a poltavai csata történetét. Bécs, Berlin és Madrid elfoglalója a cárnak Moszkvában akarta megszabni a béke föltételeit. Időközben *Kutusov*, ez a töröl metszett orosz, vette át a védelem vezetését. *Borodino* mellett szeptember 7-én 60.000 emberét vesztette el, de megtartotta minden ágyúját, minden zászlaját, megölt 30.000 franciát, megsebesített 60-nál több tábornokot, s még sem tartóztathatta föl Napoléont. Egy hét múlva a császár bevonult Moszkvába s a cárok rengeteg palotájában,

a Kremlben, ütötte föl főhadiszállását. Hat hónapra való eleséget s mérhetetlen gazdagságot talált a városban, de senkit sem, aki hódolatára sietett vagy katonáinak zsákmányolását akadályozni igyekezett volna. 17-én hajnalban váratlanul tűz ütött ki, mely mérhetetlen sebességgel terjedett: megfékezni nem lehetett. *Rosztopcsin* kormányzó a meneküléskor magával vitt minden oltószert, sőt fizetett emberei, egyebekkel együtt, most saját palotáját is fölgyújtották, hogy ne maradjon fődél, mely alatt egy francia is meghúzódhatnék. Nem is maradt. A Kremlen kívül 4500 fa- és 2074 kőház lett a lángok martaléka; léegtek a kórházak is és 15.000 francia égett beléjük. *Talleyrand* jóslata teljesült: az orosz hadjárat a vég kezdete lett. Napoléon mindamellett a közeli Petrovszkij-kastélyban még öt hétig várta az omladékok közt a cár békeajánlatait, amikkel szándékosan kecsegtették, hogy megérkezzék az oroszok legerősebb szövetségese: a tél. Murat vinkovói veresége s az első fagyok után Napoléon sem várhatott tovább. Nagyon megfogyott seregével október 19-én megkezdte a visszavonulást, mert nem maradhatott az üszkök közt, mint Róma égése után Nero. Ismerni véljük gondolatait, amikor Verescsagin híres képein ott látjuk az országúton, amelynek mentén sok ezer kocsi, láda, ágyú, holttest hever, ő pedig nehéz bundában, gyalog halad menekülő serege közt. A képeknek ez a sorozata, a rettenetes tragédia, az északi fény hideg szépségével hat reánk. Jobban érezzük magunkat a Napoléont dicsóító David napfényes művészetének melegében. De Verescsaginnak, az orosz festőnek és hazafinak, épp úgy mint Tolsztojnak, »A háború és béke« írójának, jogában állt, hogy csak annyit lásson Napoléon nagyságából, amennyit ennek az északi fénynek bágyadt világánál láthatott. Mert a tudomány ad ugyan eszközt, hogy az egész Földnek arasznyi térképén is pontos mérték szerint határozzuk meg a területek nagyságát; de az egyéni nagyság meghatározására nincsenek mértékegységei. Napoléonnak október elején Moszkva körül még 100.000 embere volt, november elején, a vjazmai csata után, 75.000 s december elején, a berezinai átkelés után, már csak 8400. Egy részét a 20—25° C-nyi hideg, az éhség és a rettenetes út,

231. ábra. Jahn Frigyes Lajos (1778—1852).

a másikat az ellenség folytonos támadása pusztította el. Akik az egyéni nagyság mértékét keresgéltek, eltöprenghetnek rajta, az arcolei háromnapos hídcsatára hőse nagyobb-e mint a négynapos (nov. 26—29.) berezinai hídcsatáé? Azok a katonák-e, akik amott a nap égető hevében nyomulnak a hídra, vagy ezek, akik lerombolt házak gerendáiból mellig érő, 20 fok hideg vízben építenek két hidat visszavonuló bajtársaik számára? A feleletet maguk az oroszok adták meg, akik 1901-ben Studienka (olv. Sztugyenka) faluban a száz méter széles Berezinán (a Dnjeper mellékvizén) való átkelés helyén emléket állítván, a kirendelt orosz katonák sapkáikat a levegőbe dobálva éltették a cárt és — a francia köztársaságot. A császárnál azonban a visszavonulás rettenetes napjaiban bizonyára nagyobb *Ney* tábornagy, a »moszkvai herceg«, a »bátrak bátra«, aki a hadsereg hátrálását fedezte.

Napoléon Molodetsnóban december 3-án megírta haza híres 29-ik hadijelentésében, hogy »a sereg elveszett, de a császár jó egészségnek örvend«. Erről a párisiak két hét múlva személyesen is meggyőződhetnek, mert a császár, december 5-ikén átadván a parancsnokságot *Murat* királynak, néhányadmagával szánra ült s december 18-án éjjel felé Párisba érkezett, hogy megakadályozza a köztársaság kikiáltását, amire néhányan már a hadijelentés vétele előtt gondoltak. De ha 13 esztendeje Bonaparte, nyert csaták, de vesztett hadjárat után Egyiptomból hazatérve, a hatalmat magához ragadhatta, most a hatalom nagyobb fokán nyert csaták, de teljesen elvesztett hadjárat után megtartotta. A császár kijelentette, hogy a birodalomból egy falunak sem szabad elvesznie, ha az ellenség mindjárt a Montmartre-n táborozna is.

232. ábra. A franciák bevonulása Moszkvába 1812. szeptember 14.

Murát és Ney azalatt **34°** hidegben elverg dtek Vlnára s dec. **14-én** a kovnoi csata után német területre. Csak **400** fegyverfogható gyalogjuk és **600** lovasuk volt az óriási seregb l. Odáig jutot-tak, hogy már csak az osztrákok segélycsapatainak apróbb gy-zelmeivel vigasztalhatták magukat. *Schwarzenberg* osztrák és magyar csapatainak helyzete nyílt területen, kétannyi ellenséges gyalogsággal s ötannyi lovassággal szemben, igazán nehéz volt, hadait is hosszú, **200** kilométernél hosszabb vonalon kellett fölállítania. Az utóbbi napokban mégis **7—8000** orosz vágott le s így szövetséges föl-adatának mindenestre megfelelt. A f sereg szerencsétlensége okozta, hogy november végét l fogva tartózkodva járt el, csak portyázásokra szorítkozott s a Berezina felé futó franciák balszárnyát anélkül fedezte, hogy utána ment volna a mocsarak közé, a kész veszedelembé. Mikor a végs vereség hírért hal-lotta, Varsó felé vonult vissza.

233. ábra. Murát nápolyi király (1771—1815).

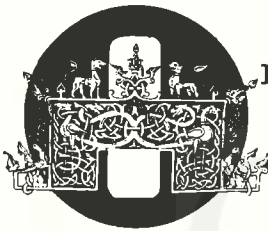
Murát és Ney pár hét múlva, az új francia csapatok és a szövetségesek csatlakozásával, ismét **85.000** embert állíthattak a százezer oroszral szembe. Karácsonykor a cár elrendelte, hogy a zsákmányolt **1131** francia ágyúból egy-egy emlékoszlopot öntsenek Moszkva és Szentpétervár számára; s **1813.** jan. **11-én** a francia szenátus azt határozta, hogy **350.000** újoncot ad a császárnak a háború folytatására.

A francia szenátus ebben a pillanatban nem volt kisebb mint a római, mely a Cannae alól futó Terentius Varrónak köszönetet szavazott, hogy nem esett kétségbe a haza jövődjé felett s újabb sereg élére állította.

V. FEJEZET.

AZ EURÓPAI EGYENSÚLY HELYREÁLLÍTÁSA.

I. A népek.

Díszítmény egy XIII. századi orosz evangéliumból. (A moszkvai Rumjanzoff-múzeumban).

ROSZORSZÁG győzelme megmutatta, hogy Napoléon világbirodalma a Niemenen túl nem terjedhet s hogy egész Európának nem lehet egyetlenegy ura ; de még mekkora utat kellett volna tenni a Niementől a Rajnáig, a Pireneusokig s az Alpokig, hogy Franciaországot a természetes határokig szorítsák vissza ! Ha ezt az utat Oroszország egymagában teszi meg, akkor Európa csak gazdát cserél : Napoléon helyett Sándor uralkodik rajta. Nyugat-Európa fejedelmei tehát saját koronájukat mentették, midőn, nem csekély habozás után, Kelet-Európa zsnokával szövetkeztek, hogy legyőzzék a nyugatit. Oroszország, egyenruhás katonáin kívül, a pópáktól fölizgatott parasztjainak, a spanyol példa követésének, köszönhette sikerét ; a *népben* rejlő erőt tehát valahára a középeurópaiaknak is észre kellett venniök, és népies, nemzeti eszmékkal kellett vonulniok harcba olyan császárság ellen, mely a maga hatalmát népies, nemzeti alapon teremtette meg. Ausztriának már 1809-ben akadt Hofer Andrása, Speckbachere, Haspingere, Poroszországnak pedig Schill Ferdinándja, aki, magyar származását meg nem tagadhatva, huszárjaival akarta fölkelésre bírni Észak-Németországot. De a *népies* háborúnak a *szabadság* jelszava alatt kellett megindulnia. A spanyolok is így aratták csodálatos győzelmeiket. A cortes 1810. szeptemberében Cadixban egészen szabadelvű alkotmányt fogadott el és sajtószabadságot adott, a nép pedig lelkesen csoportosult francia kegydíjon élősködő méltatlan királya, *VII. Ferdinánd* körül. A népies, szabadelvű törekvéseket Anglia már csak azért is pártolta, mert a francia hegemonia megtöréséről volt szó. *Wellington* Portugáliából kiszorította *Masséna* hadait, azután Spanyolországba tört, *Marmont* raguzai herceget a salamancai (helyesebben arapilai) csatában 1812. július 22-én, majd utódát, *Foyt* is megverte, augusztus 13-án pedig bevonult Madridba és szervezte a katonai s népies ellenállást. Moszkvában és Madridban tehát majdnem egy-

szerre tört meg a francia hódítás ereje, ami az óvatosabbakra sem téveszthette el hatását.

Ausztriát Oroszország még novemberben felszólította, hogy ne támogassa többé Franciaországot. Ausztria nem felejtette el, mi érte Campo-Formio, Marengo, Ulm, Austerlitz, Wagram óta, de Porosz- és Oroszországgal szemben sem várhatott jobb napokat, s azok, akik kitették a német birodalomból, német hazafiságot sem remélhettek tőle. Elégnek tartotta, hogy *Schwarzenberg* hg. alatt álló hadait lassankint kivonja a lengyel földről. Poroszország is habozott; területén több ezer francia táborozott, másfelől orosz hadak közeledtek feléje; midőn a király december 20-án 52 új tartalékos zászlóalj fölállítását rendelte el, még nem volt bizonyos benne, Napoléonhoz vagy Sándorhoz csatlakozik-e velök. A porosz segélyhadak vezére, *York* tábornok, hatá-

234. ábra. »A magasból a mélybe« (egykorú torzkép).

rozott utasítás hiányában végre is önállóan cselekedett: *Diebics* orosz vezérrel december 30-án megkötötte a tauroggeni szerződést. Nem támogatta tovább *Macdonald* francia hadtestét, hanem egyelőre semleges maradt, sőt 1813. januárius 21-én királyi parancs nélkül hívta össze Kelet-Poroszország tartománygyűlését is: »azon kategorikus imperativus, a végszükség alapján, amelynek elméletét ezen föld fia, Kant állapította meg«. A gyűlés februárius 5-én elrendelte az általános fegyverkezést és szervezte a népfölkelést, honvédelmet, sőt *Arndt*, a költő, már is a germánok szent folyamának, a Rajnának visszavételére tüzelte. De a rajnai szövetség még Napoléonnal tartott, s a poroszok nem tudhatták, nem kell-e germán vért ontaniok a germánok folyamáért. A keleti poroszok lelkesedése azonban a királyt is fölmelegítette: 9-én elrendelte a fegyverfogást és a németeket önkéntes vadászzászlóaljok alakítására buzdította. S most

egyszerre kiürültek az egyetemek, iskolák, hivatalok : Németország keleti részét ismeretlen érzés, a valódi *hazafiság* érzete, lobbantotta lánggra. *Lützow* ezredes a legműveltebb ifjakkól még e hóban megalakította szabadcsapatát, s *Körner*, ki a német ifjak elé már előbb a magyar *Zrínyi* Miklóst állította, csatadalokban buzdította bajtársait :

»Talpra, szabad, hű vadászok,
Elő puskát, kaszát!
A bátraké ez a világ. —
Az ellenre! Harcolni hát,
Mentsük meg a hazát!

Februárius 28-án Kálisban Porosz- és Oroszország már szövetkeztek »Európa függetlenségének megmentésére«. Kijelentették, hogy védő- és dacsövetséget kötnek; külön békére egyik fél sem lép; Poroszországot egész terjedelmében helyreállítják s e végből Oroszország 150.000, Poroszország (a népfölkelőkön és önkénteseken kívül) 80.000 sorkatonát mozgósít. Március 17-én a király kiáltványt intézett a németekhez és, életében először, őszintén szólott hozzájuk. »Az utolsó döntés előtt állunk — mondta; — nem választhatunk, csak becsületes béke vagy dicsőséges bukás közt; de bízunk kell: Isten és erős akaratunk igazságos ügyünket győzelemre juttatja.« És ime — csodák történtek: a szászokát és westfálokat Wittgenstein orosz vezér buzdította szabadságuk kivívására. »Szászok, németek! A mi családfánk, a mi nemzedékrendünk 1812-ig terjed. Őseink tetteit elkorcsosult unokáik eljátszották. Csak Németország föl-támadása teremthet új, nemes nemzetségeket; csak az adhatja vissza régi fényöket.« S milyen tanulságos, hogy március 25-én a németek ügyében hűtelen német fejedelmeket az orosz Kutusov azzal fenyegette, hogy a közvélemény ereje és igaz »ügyünk« fegyvere semmisíti meg őket!

235. ábra. Scharnhorst porosz tábornok
(1756—1813).

Ennél a hangulatkeltésnél többet ért, hogy *Scharnhorst* majdnem egy Carnot erejével szervezte a porosz nemzeti sereget, amelynek magva az 1807. óta jól begyakorolt 150.000 katonára volt. Öt millió emberből 271.000 fogott fegyvert. (Mennyivel több, mint nálunk 1848-ban!) S a hősök számára a király a vaskereszt rendet már március 10-én megalapította: elhunyt szép felesége, Lujza királyné születésnapján, akiről a nemzet legválságosabb napjaiban igazán el lehetett mondani, amit Tacitus szerint a germánok hittek, hogy »a nőben szent lakik«.

1813 március 4-én a franciák végképpen odahagyták Berlint, melyet

11-én Wittgenstein orosz és 17-én York porosz hadai szálltak meg. *Fichte*, a filozófus, kinek beszédei nagyban hatottak a német nemzeti érzület felköltésére, maga is beállott a berlini népfölkelők közé. A mecklenburg-schwerini herceg volt az első, aki ilyenek hallatára kilépett a rajnai szövetségből, anélkül hogy azt megbonthatta volna. Az ingadozó szász király megszökött országából, melyet Blücher porosz és Wintzingerode orosz hadai csakhamar meg is szálltak. *Napoléon* itt akart leszámolni ellenségeivel; de nem jöhetett a szokott gyorsasággal, mert ujoncai valóságos gyerekek voltak, akiknek begyakorlása miatt időt veszített. 200.000 emberével mégis előrenyomult, mert számra nézve kétszerte erősebb volt a szövetségeseknél. A »gyerekek« Ney vezetése alatt Weissenfelsnél április 29-én már győztek; Lipcse meghódolt és *Lütznél* (május 2.) *Napoléon* megnyerte első csatáját; 8000 porosz, 2000 orosz esett el azon a földön, mely meghalni látta Németország másik hódítóját, *Gusztáv Adolfot*. *Frigyes Ágost* szász király most már 12.000 katonával csatlakozott *Napoléon*hoz és vele együtt tért vissza *Drezdába*. Május 20—21-én 130.000 francia *Bautzennél* (Sziléziában) 96.000 szövetségest vert meg, amiért *Liegnitz* és *Haynau* közt *Maison* hadtestén vettek némi elégtételt. A poroszok helyzete, két ilyen nagy csata következtében, még válságosabb lett volna mint a jeni nap után, ha az orosz fővezér, *Barclay de Tolly*, csakugyan visszavonul Lengyelországba s magukra hagyja őket; a cár parancsára maradt ugyan, de június 4-én, a poroszokkal együtt, kéthavi fegyverszünetet kötött. Ennél nagyobb győngeséget *Napoléon* nem követhetett el; mert igaz ugyan, hogy ujoncai begyakorlása és Ausztria megnyerése végett neki is, de a másik félnek még nagyobb szüksége volt az időre, hogy csapatait összevonja s a szövetséget igazán európaivá tegye.

236. ábra. J. G. Fichte (1762—1814) mint berlini népfölkelő.

Szint kellett vallania Ausztriának is, melynek szomszédságában folytak a küzdelmek. Ausztriát azonban az oroszországi válság óta eltelt fél esztendő alatt nem bántotta egy gondolat sem, s ott senki sem akart egyebet mint ágyban, párnák közt halni meg. A bécsi udvar szívesen látta volna mind a franciának, mind a porosznak, mind az oroszoknak gyöngülését, de most gyaníthatta, hogy, egy harmadik győzelem esetén, a franciák nemcsak azoknak, hanem Ausztriának is urai lesznek. Hiszen a fegyverszünet alatt is kegyetlen bosszút álltak a »hűtlen« hamburgiakon s *Kitzennél* (*Lützen* közelében) *Lützw* 400 vadásza közül levágtak 300-at, mivel nem hagyták el elég gyorsan a fegyverszünetben a franciáknak átengedett helyet. A prágai békekongresszus (július 12.) sikertelen-

sége s a fegyverszünet lejárta után, augusztus 11-én, a háborút folytatni kellett. Most már Ausztria is a szövetséghez állt, amely 270.000 poroszt, 260.000 osztrá-

237. ábra. Th. Körner (1791—1813).

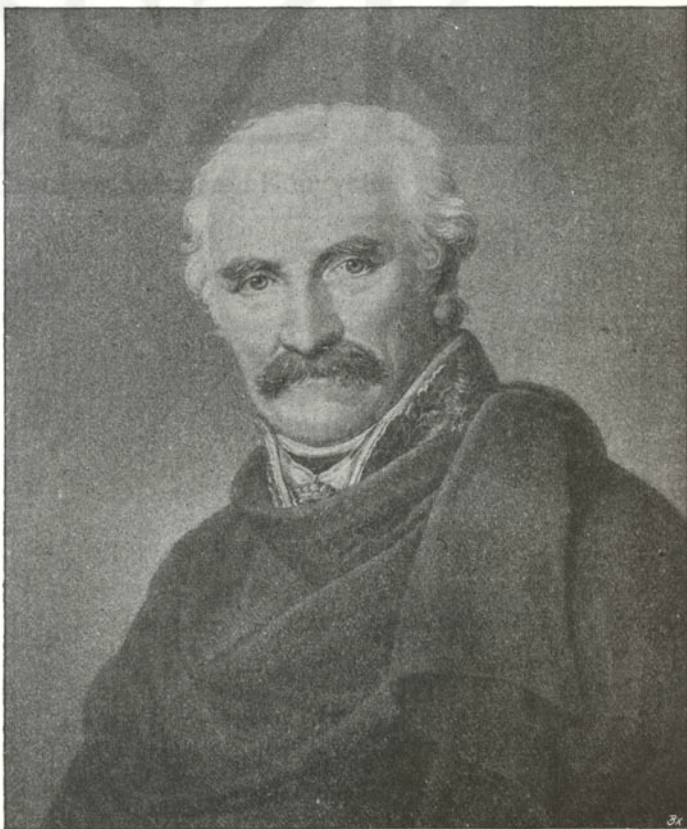
kot, 250.000 orosz és 20.000 svédet, összesen tehát 800.000 embert állított szembe Napoléon *felényi* erejével. A csehországi, vagyis fősereget (237.000 orosz, porosz, osztrák 700 ágyúval) az osztrák Schwarzenberg hg. vezette, a sziléziait (95.000 embert 356 ágyúval) a porosz Blücher, az északit (154.000 porosz, orosz, svéd, 387 ágyúval) Bernadotte svéd trónörökös.

Napoléon, ki az ellenséges gyűrű közepén állt, először az északiak ellen küldte hadait. A porosz honvédség Gross-Beeren-dornál (augusztus 23.) hősiesen harcolt, de nem állta meg a helyét Bernadotte mellett, aki azonban nem bírta (vagy nem akarta) kiaknázni helyzete előnyét. 26-án Gadebuschnál Körner gyönyörű hadidalban (Schwertlied) fohászzkodott győzelemért, ami nem maradt el, de ő maga »ott esett

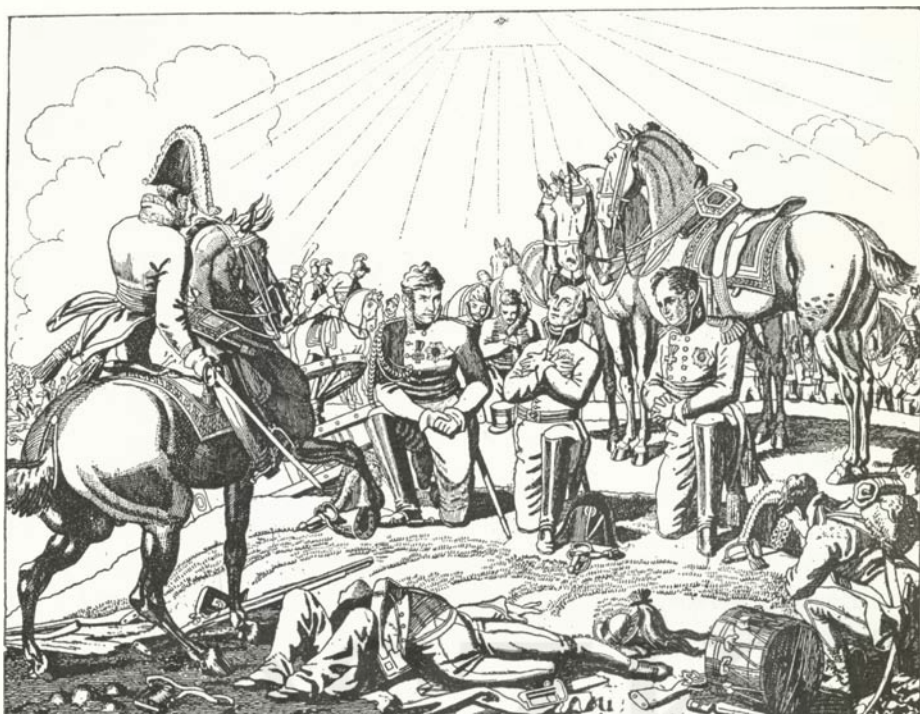
el, a harc mezején«. A sziléziai sereg élén *Blücher*, a közkatonák bálványa, s tábornokarának főnöke, *Gneisenau*, augusztus 21-én a Neisse és Katzbach közt szuronnal verte el a franciákat. Drezda alatt viszont 23-án Napoléon vágott le 15.000 szövetségest és Csehországba üzte őket, ahol azonban — Kulm alatt — 30-án Kleist ezredes 5000 emberét megölte s 8000-et foglyul ejtett. Napoléon egy hét alatt 70.000 embert vesztett és bosszúsan jegyezte meg, hogy ellenségei, »ezek az állatok«, *tanultak valamit*. Sőt már egyet is értettek; szeptember 9-én Teplitzben Orosz- és Poroszország s Ausztria ünnepiesen megfogadták, hogy fegyverszünetet s békét csak együttesen kötnek és szövetségüket meghosszabbítják. Minden újabb hír nekik kedvezett. Westfáliát szeptember 28-án az oroszok megszállták s Bajorország nemcsak elszakadt Franciaországtól, hanem október 14-én hadat is izent neki. Napoléon Drezdából éppen aznap érkezett *Lipce* alá, hogy Blücher és Bernadotte hadait szétrobbantsa. Másnap 190.000 embere volt 200.000-rel szemben, de előnye jóformán csak az, hogy ő *egymaga* vezette seregét, míg ellenségei az elsőbbségért versengtek. Október 16-án kezdődött el *a népek csatája*. Délután 3 órakor Napoléon a győzelem jeléül már meghúzatta Lipce minden harangját, de Gyulay, Blücher és York 8000 ember élete árán mégis feltartóztatták diadalát. Ha Napoléon ekkor követi Attila catalaunumi példáját s visszavonul, legalább százezer emberrel baj nélkül elérheti a Rajnát s az ütközet helyett magát a hadjáratot nyeri meg; elvesztegetett 24 óráját azonban többé semmi és senki sem adhatta vissza. Este a szövetségeseknek már 300.000 emberök volt az ő 150.000 emberével szemben. Október 18-án csak azt mutathatta meg, mennyire felülmulhatatlan a védelemben. A szászok és württembergiek, kik német hazájukat őmiatta árulták el, a csata hevében

most őt hagyták cserben. Kezébe került ugyan Probstheyda, a hadállás kulcsa, de máshol nem kedvezett neki a szerencse s így éjjel megkezdte a visszavonulást. Hajnalban *Széchenyi* gróf, kit üzenettel küldtek *Blücher*hez, ennek belső embereit, sőt magát az öreg tábornokot is a tükör előtt találta. »Uram — szolt a meglepett gróf, — azt hittem, hogy ti karddal és puskaporral fogtok foglalkozni.« »Ma győzedelmi ünnepet akarunk ülni«, felelt a hős. De csak a reggeli köd oszlásakor vette észre, hogy a franciák Lipszén keresztül visszahuzódtak. A szövetségesek három oszlopban azonnal megrohanták a várost. »Vorwärts!« kiáltotta *Blücher*, kit katonái azután csak General Vorwärtsnek (Előre tábornoknak) hívtak. *Bülow* volt az első, ki a városba tört; *Ponyatovszkij* az utolsó, aki azt elhagyta. A menekülő Napoléon délben felrobbantotta az Elster hídját, mire az oroszok elfogták a városban rekedt 15.000 franciát, maga a lengyel hős pedig a vízbe fúlt. Holtakban, sebesültekben, foglyokban a franciák 45.000 embert vesztek (köztük 27 tábornokot s 3000 tisztet); de a győzteseknek is ugyanakkora veszteségük volt (45.775 ember, közte 1761 tiszt). »A népek csatájának« emlékére Ferenc császár az elfoglalt ágyukból kis rézkereszteket öntetett, ezzel a fölirattal: »Europa libertati asserta«. (A szabadságnak megtartott Európa). »E kis emlékjelek ércbetűi — szolt egy emberöltő mulva Deák Ferenc — némán, de hathatósan emlékeztettek a fejedelmi szószentségére...« A magyar vármegyék siettek üdvözölni Ferencet, hogy szövetségei segítségével a szilaj ellenséget saját határai közé szorította, »s a független nemzetek megigazására irányuló törekvéseit saját veszedelmére fordította«.

Németországot, az egy Hamburg kivételével, Napoléon valóban elvesztette. Drezda, Danzig és egyéb várakban egymásután 190.000 francia tette le a fegyvert. Napoléon, kit kellően nem üldöztek, Hanau-nál (október 30.) keresztülgázolt Wrede

238. ábra. Blücher porosz tábornagy (1742—1819).

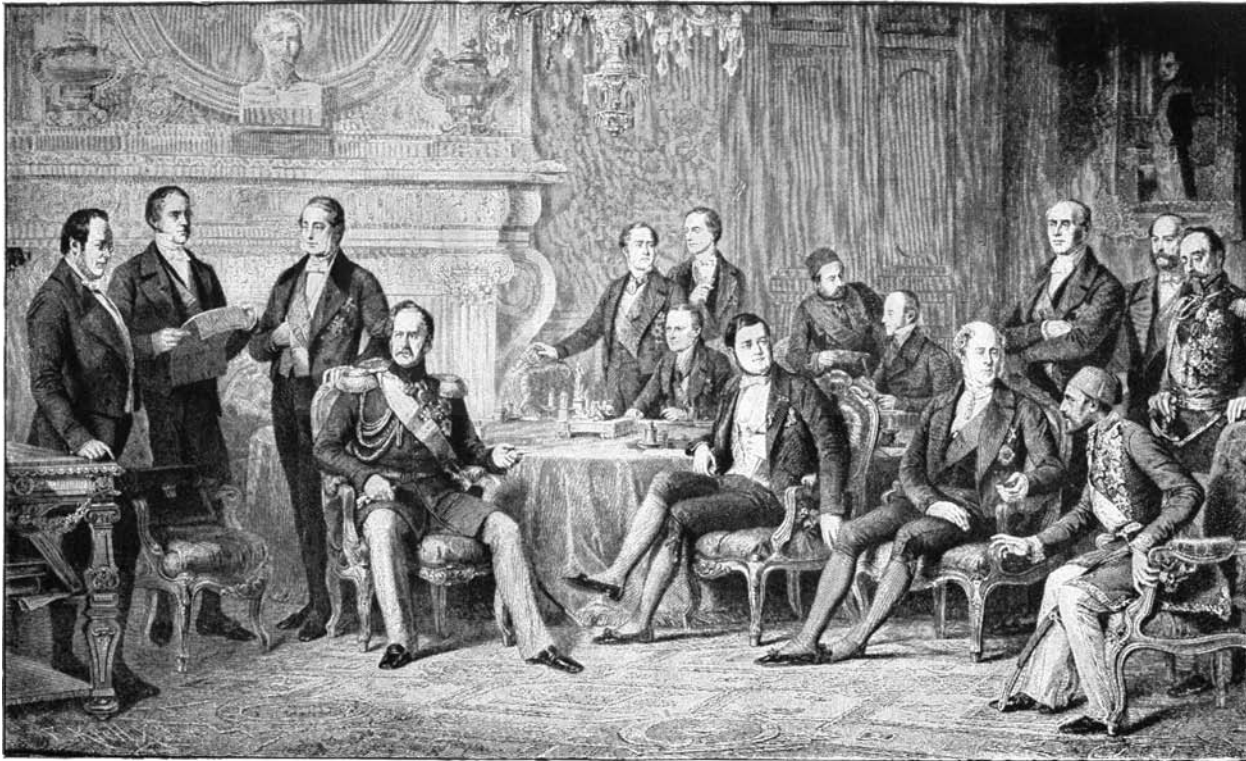

239. ábra. Az uralkodók imája a lipcei csata idejében.

50.000 bajor és osztrák katonáján, s 70.000 emberével Mainznál újabb veszteségek nélkül kelt át a Rajnán, hogy, mint Anteus, a hazai földtől nyerjen új erőt. Délfelől is veszedelem fenyegette; Wellington Vittoria mellett (Bilbaotól délre) már június 21-én megverte *Jourdan*t, és július 30-án, a háromnapos pireneusi csata után, kikergette a franciákat egész Spanyolországból. Október 7-én már átlépte a Bidassoát, Franciaország határfolyóját. Azonban a Frankfurtban tanakodó és egymásra gyanakodó szövetségesek maguk ajánlottak békét Franciaországnak, ha beéri természetes határaival s lemond hódításairól. A cár és Stein porosz miniszter sürgetésére is csak december elsején határozták el, hogy a válasszal késlekedő Napoléon ellen tovább küzdenek. Hiszen Napoléon már egy esztendeje megmondta Metternichnek, hogy egy talpalattnyi földet sem enged át, mert a szövetséges fejedelmek húsz vereség után is visszatérhetnek fővárosaikba, de ő, a jövevény katona, csak győzelemmel térhet vissza. Népe előtt nem mutatkozhatik gyöngének; nagynak, dicsőnek, csodálnak kell maradnia. Ezért kellett a szenátusnak (október 9. és november 15.) 580.000 ujoncot megszavaznia. Nem fukarkodott a december 19-én megnyitott törvényhozó testület sem, bár Lainé kifakadt, hogy »két év óta háromszor aratnak egy esztendőben«. Ötvennégy év múlva Deák is hasonló viszonyok közt jegyezte meg, hogy »a magyar anyák évenként csak egyszer szülnék«. Aznap azonban, januárius elsején, amidőn a szövetségesek öt hadtestben ötszáz ezer emberrel törtek a hazára, Napoléon leckét adott a nemzet nevében békére intő törvényhozóknak. »Ti nem a nemzet képviselői vagytok, hanem a départe-

A PÁRISI KONGRESSZUS TAGJAI 1856-BAN.

1. Gróf *Cavour* Kamill, 1810—1861. (Sardinia).
2. Gróf *Cowley-Wellesley* Henrik, 1804—1884. (Nagybritannia).
3. Gróf *Buol-Schauenstein* Ferdinánd, 1797—1865. (Ausztria).
4. *Orlow* Elek herceg, 1788—1861. (Oroszország).
5. Báró *Bourquency* (Franciaország).
6. Báró *Manteuffel* Ottó, 1805—1882. (Poroszország).
7. Báró *Hübner* József, 1811—1892. (Ausztria).
8. Gróf *Wallewskij* Sándor, 1810—1868. (Franciaország).
9. *Dsemil Eszaid* Mohammed basa 1827—1872. (Törökország).
10. Gróf *Benedetti* Vince. 1817—1900. (Franciaország).
11. Gróf *Clarendon* György Vilmos, 1800—1870. (Nagybritannia).
12. Gróf *Brunnow* Fülöp, 1797—1875. (Oroszország).
13. *Aali* Mehemmed Emin basa, 1815—1871. (Törökország).
14. Gróf *Hatzfeld* Miksa, 1813—1859. (Poroszország).
15. *Marchese Villamarina* (Sardinia).

A PÁRISI KONGRESSZUS 1856-BAN.
(Eduard Dubufe festménye után.)

OSZK

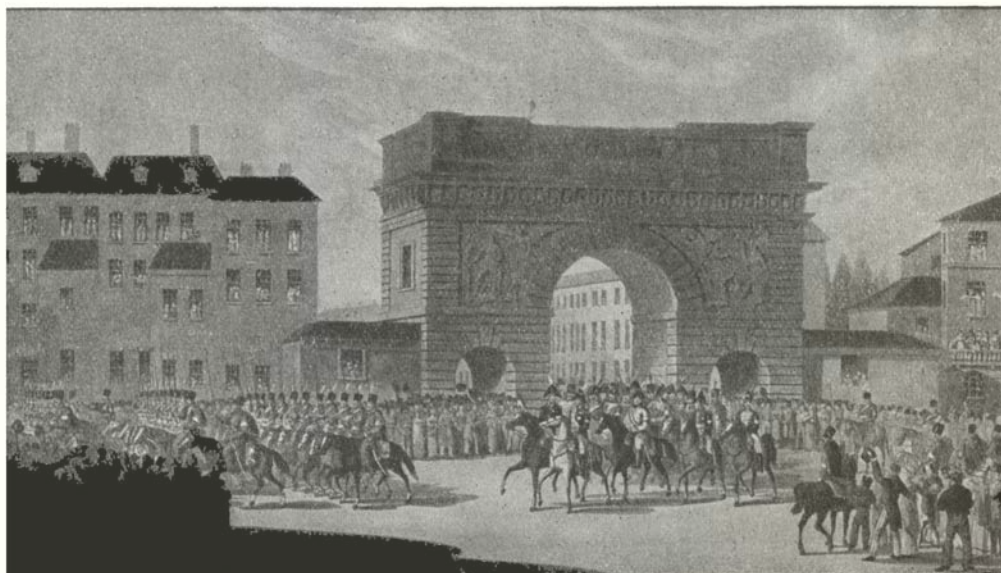

Országos Széchényi Könyvtár

mentok követei. Egyedül én képviselem a nemzetet. Mi a trón? Selyemmel behúzott fadarab. Én vagyok a trón. Franciaországnak nagyobb szüksége van reám, mint reá nekem.»

Pedig egy szövetséges sem volt már, sőt, saját teremtményei közül sógora, Murat nápolyi király, is elhagyni készült. De nem hagyta el hadvezéri lángesze és határozottsága. A szövetségesek fővezérét, *Schwarzenberg* osztrák herceget, csak aféle Macknak ösmervén, minden erejével a kisebb hadtest élén álló, de nagyeszű *Blücher* ellen fordult. Januárius 29. és februárius 14. között ötször is megverte; azután *Schwarzenberg* előhadait szórta szét, mire a fővezér fegyverszünetet ajánlott. Mindez és a châtilloni béketárgyalás (februárius 7—március 19.) meg-
hiusult, mert Napoléon tudni sem akart róla, hogy Franciaország az 1790-iki határok közé térjen vissza. Mit mondana a köztársaságiaknak, ha a rajnai határt követelnék tőle? Csorba esnék becsületén, ha Franciaországot kisebbnek hagyná maga után mint ahogy 1799-ben átvette. Pedig Wellington az orthezi csatában (februárius 27.) legyőzvén Saultot, Bordeauxban már kikiálttatta a francia királyság helyreállítását s annak valóztatására Chaumontban a »négy nagyhatalom« (Orosz-, Porosz-, Angolország s Ausztria) március elsején húsz évre szorosabban szövetkezett. *Blücher*, a szövetségesek legkisebb (sziléziai) hadtestének vezére, egyenesen Páris ellen nyomult s Craonne és Laon alatt győzött. Lyon helyzete tarthatatlan lett azóta, hogy Simonyi »óbestes« februárius 17-én huszárjaival átusztatott a zajló Rhône-on. Március 24-én megadta magát. Háromszoros erejökkel Arcis-nál az oroszok is némi sikereket értek el.

Midőn azonban Franciaország nagy része már az ellenség kezében volt, Napoléonnak az a sajátságos ötlete támadt, hogy Németország váratlan megtámadásával és segélyforrásaik elzárásával kényszerítse a szövetségeseket vissza-

240. ábra. A szövetséges uralkodók bevonulása Párisba, 1814. március 31.

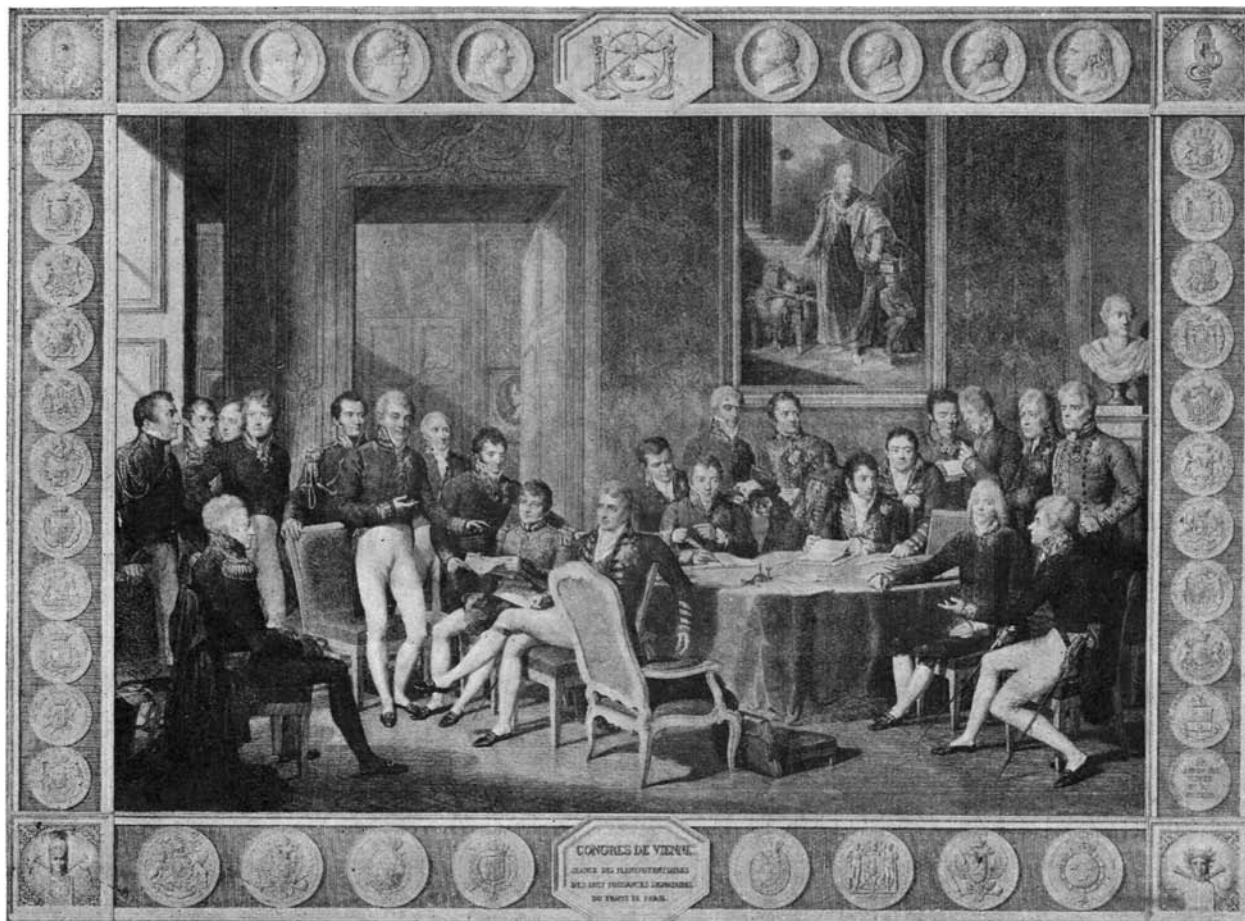
térésre. Ahogy mondta, hamarabb ér ő Münchenbe, mint azok Párisba. Azonban csalódott. A szövetséges hadak március 25-én egyesülten indultak a főváros ellen s Napoléon szemmeltartására elégnak tartották Wintzingerode 8000 lovasát. *Wintzingerode* nevében sajtószerű betűcsere (alliteratio) emlékeztet Vercingetorixra, az első gallus szabadsághősre, aki ugyanazt a függetlenséget védte, amelyet most a Wintzingerodék fenyegettek. Mire Napoléon értesült a

241. ábra. Talleyrand-Périgord (1754—1838). 7

szövetségesek igazi tervéről, felesége a hároméves római királlyal, Talleyrand tanácsára, odahagyta Párist, mely kisebb csaták után március 31-én^{en} megnyitotta kapuit a cár és a porosz király előtt.

Az elkésve érkezett Napoléon a Fontainebleautól északra eső juvisyi postaállomásról csak messziről láthatta a szövetségesek őrtüzeit. Egyideig Páris visszafoglalására gondolt, de tábornokai kijelentették, hogy nem akarják a fővárost Moszkva sorsára juttatni. Figyelmeztették, hogy ott Talleyrand elnöklete alatt, április elsején, különben is ideiglenes kormány alakult, mert a

242. ábra. A bécsi kongresszus.

szövetségesek Napoléonnal többé nem akarnak tárgyalni; Macdonald, kire a tárgyalások megkísértését bízta, csapatostul hűséget esküdött az ideiglenes kormányoknak.

Az új kormány és a fondorlat vezetője, *Talleyrand*, mint a szenátus alelnöke, nagynehezen összegyűjtve a szenátus ötödresztét, hamarosan valami alkotmányfélélet tákolt össze, melyet a törvényhozó testek Párisban jelenlevő tagjai április 6-án elfogadtak. Másnap Napoléont megfosztották a tróntól s 11-én Bourbon Lajos provencei herceget kiáltották ki királynak, aki bátyja, XVI. Lajos és Lajos dauphin halála, tehát 19 esztendő óta, különben is XVIII. Lajosnak nevezte magát. Napoléon már előbb (ápr. 4.) lemondott fia, a római király javára; most, április 11-én, föltétlenül mondott le. »Majd meglátjátok — szólt tábornokaihoz, — hogy Mária Lujza szükség esetén követi Mária Teréziának azt a példáját, mikor a magyaroknak megmutatta fiát.« St-Aulairének kiméletesen kellett értesítnie a lemondásról a császárnét, ki hajnalban az ágy szélén pongyolában fogadta őt. A gróf szemlesütve mondta el a szomorú izenetet. »Ah, gróf úr — mosolygott a császárné — ön a lábamat csodálja? Valóban, már többen mondták, hogy csinos...« Ennyi komolyság volt abban a nőben, kit, fia kiskorúsága idejére, Napoléon régensnek akart elismertetni.

Nem bizonyos, hogy Napoléon ápr. 12. éjszaka mérget vett be; rosszulletét a roppant lelki fölindulás is okozhatta. A szövetségesek különben úgy határoztak róla, hogy két millió frank évjáradékkal s 400 gárdistával a kis Elba sziget ura, felesége pedig parmai nagyhercegné legyen. »A végtelen rónaság helyett adának neki egy szűk ketrecet.« A világtörténelem legmeghatóbb jelenetei közé tartozik, amint Fontainebleauban (a Cour d'adieuben) április 20-án a világverő császár zokogva, csókkal búcsúzott el halhatatlan tábornokaitól. Utjában a nép majdnem mindenütt ellenségesen fogadta, zsarnoknak, gyilkosnak, tolvajnak szidalmazta, sárral hajigálta, s ha gárdistái és a szövetséges katonákból összeállított fedezet nem védi, talán agyon is veri; egyszer már ruhát is cserélt kíséreléssel, Koller Ferenc osztrák vezérőrnaggyal. Később szégyelte, hogy a francián kívül más egyenruhát viselt; de most csak ez mentette meg. Sohasem felejtette el többé azt a leckét, amit a nép adott neki.

II. A fejedelmek.

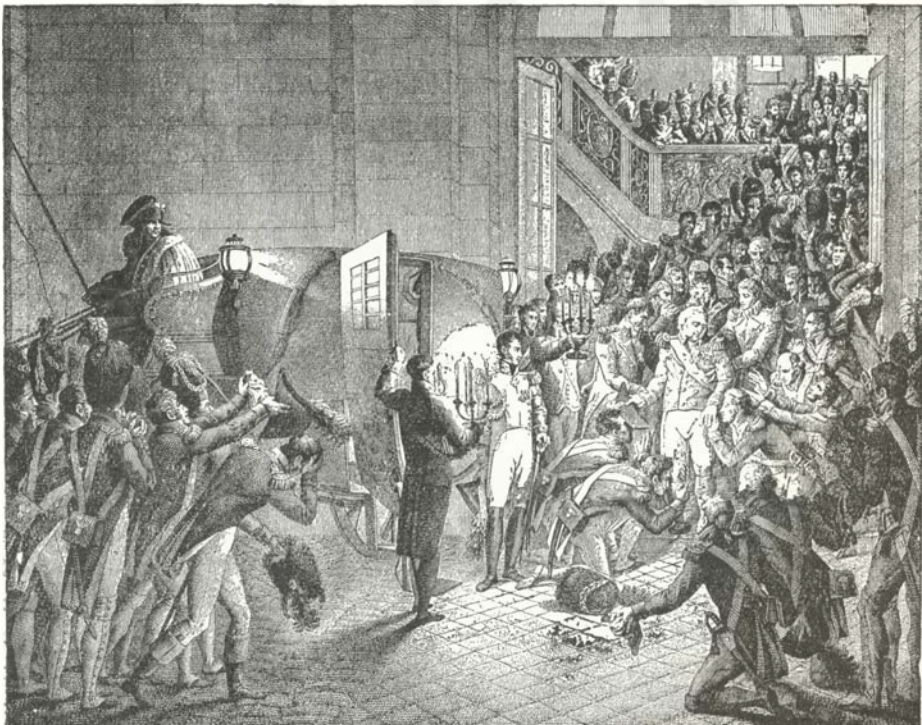
Április 28-án érkezett *Napoléon* Elbára, május 4-én vonult be *XVIII. Lajos* Párisba, 14-én *VII. Ferdinánd* Madridba, 20-án *Vittorio Emanuele* Torinoba. Ki kételkedett volna, hogy most már rendbe jön a világ? Artois grófja, ki másfél hónapig (bátyja, a király megérkezéséig) helytartó volt, megérkezésekor úgy is azt mondta, hogy semmi sem változott Franciaországban, csak hogy egy franciával több van benne. Ezen a szellemes mondáson teljes 25 esztendeig gondolkozhatott az emigrációban s még sem találta el az igazságot. Május 30-án a négy hatalommal kötött párisi béke Franciaországot ama határok közé szorította vissza, amelyek közt 1792. újesztendő napján volt; hódításaiból csak Savoya egy részét, Avignont, Mühlhausent és Montbéliardot tarthatta meg, (legfeljebb 8500 km² földet). Európa fölzavart ügyeinek rendezését a hatalmak

a bécsi kongresszusra hagyták. Még Párisban voltak a szövetséges fejedelmek, midőn a hamarosan megalakított pair- és képviselőkamara előtt XVIII. Lajos június 4-én kihirdette az új alkotmánylevelet (chartát), melynél fogva az ő kegyes beleegyezésével és parancsára Franciaország ezentúl önként korlátolt királyság lesz. A törvényhozó-testület a pairek és a képviselők kamarájából fog állani. Választó, aki legalább 30 éves és 300 frank évi adót fizet, s választható, aki elmúlt negyvenéves és legalább 1000 frankkal adózik évenként. A minisztérium felelőssége, az esküdtzék intézménye, a közteherviselés és a becsületrend megmarad, a régi nemesség pedig csupán címeit kapja vissza. A hírlapok előleges cenzura alá esnek.

A monarchák megnyugodva hagyták oda Párist; Sándor és Frigyes Vilmos ellátogattak (jún. 7—22.) Londonba. Talán úgy éreztek mint Blücher, az oxfordi egyetem új tiszteletbeli doktora, aki a Szent Pál kupolájáról letekintve a világvárosra, a világháborúk hatása alatt, kiszalasztotta a száján, hogy »itt már azután volna mit zsákmányolni!« A négy uralkodó Londonban (jún. 29.) újabban szövetkezett, hogy míg a »rend« helyre nem áll, fejenként 75.000 embert tartanak hadilábon. Sokkal fényesebb volt a fejedelmek találkozása Bécsben, hol a párisi békében elhatározott kongresszus 1814. november 3-án nyílt meg. Európa ennél fényesebb gyülekezetet nem látott a Hohenstaufok kora óta. Személyesen jelent meg, a házigazdán, az osztrák császáron, kívül, a cár, a porosz dán, bajor és a württembergi király, egy sereg német fejedelem; Anglia és Franciaország csak meghatalmazottjait küldte el. Az angol *Wellington*, az osztrák *Metternich* és *Gentz*, az orosz *Nesselrode* (s mellette a cár tanácsadója, a porosz *Stein*), a porosz *Hardenberg* és *Humboldt* Vilmos, s a francia *Talleyrand* mint meghatalmazott miniszterek adtak a tanácskozásnak irányt és tartalmat. Azt a dicsőséget, hogy néhány hónapig Európa vezére lehetett, Ferenc császár mint házigazda *naponként* 300.000 aranyforinttal fizette meg oly időben, mikor a második devalváció következtében száz bankó forint már csak nyolcat ért. A cárt és a porosz királyt Pestre is levitte, Bécsben pedig egymást érték a fényes, zajos, nem ritkán kicsapongó mulatságok. A sokosú fejedelmek nagyon örvendeztek, hogy nem kell többé hajlonganiok a korzikai ügyvéd fia előtt, s az apró német fejedelmek, hogy elkobzott országocskáikat visszanyerik. Azonban — Ligne herceg megjegyzése szerint — »a kongresszus táncol ugyan, de nem halad előre«. Pedig a negyedszázad óta összekuszált viszonyok rendezése valóban megfeszített munkát követelt. December 19-én Talleyrand feltalálta a *legitimitás* (törvényszerűség) fogalmát, de abban az értelemben, hogy a huszönöt éves küzdelemben eltiport vagy megviselt fejedelmek történeti jogait és hatalmát bővítve kell helyreállítani. Olyan elv, amely 1848-ig föltétlenül uralkodott s a forradalommal szemben a reakciót jelentette. Azonban következetes alkalmazására gondolni sem lehetett: hiszen pl. a római szent birodalmat Ausztria sem akarta helyreállítani. Beérte volna saját határai kikerekítésével s azzal, hogy az alakítandó német szövetség vezére legyen. Arra azonban, hogy a franciákkal tartó Szászországot Poroszország kebelezzze be, Ferenc császár a legitimitás nevében azt felelte, hogy nagyon »kemény dolog egy uralkodót letaszítani trónjáról«. Megnyerte magának ezzel a bajor és württembergi királyokat s általában a rajnai

szövetség tagjait, kik a lezajlott háborúban szintén az ellenséggel tartottak s így mostan megtorlástól félhettek. A szász kérdésen kívül a lengyel kérdés okozott legtöbb fejtörést. Sándor cár a varsói hercegséggel bővítendő Orosz-Lengyelországot független, a cársággal csupán személyes unióban élő alkotmányos királysággá akarta tenni. Poroszország, Szászország megszerzése reményében, támogatta politikáját, de annál inkább ellenezte Ausztria, mely Porosz- és Oroszország hatalmának növekedésétől egyaránt tartott, s amúgyis borzonghatott arra az eshetőségre, ha a cár, mint lengyel király, a legitimitás nevében Galiciát stb. visszakövetelné tőle. Angliával és Franciaországgal tehát már 1815. januárius 3-án titkos szövetséget kötött »az újabban tett követelések ellen«.

Igy táncolva lejtett a kongresszus a világháború felé. Március 7-én akkor is élőképekben gyönyörködtek, mikor Livornóból Castlereagh, Genovából Metternich sürgős tudósítást kapott, hogy Napoléon februárius 26-án eltűnt Elba szigetéről. A leláncolt Prometheus jól tudta, hogy otthon már a királypártiak is elégedetlenek. A Bourbonok és inasaik az 1789 előtti fogalmakkal másztak vissza a trónra; harmadfél évtized óta száműzetésben élve, csak vagyonuk, állásuk, befolyásuk visszaszerzésére és bosszúra gondoltak. Nem törődtek vele, hogy ez idő alatt a nép szelleme óriási változáson ment keresztül s hogy a párisi béke miatt, mely egy dicsőséges világbirodalomnak vetett véget, legalább is józan, okos kormánnyal kellene kiengesztelni a csalódottakat. Napoléon több-

243. ábra. XVIII. Lajos szökése. (Heim festménye.)

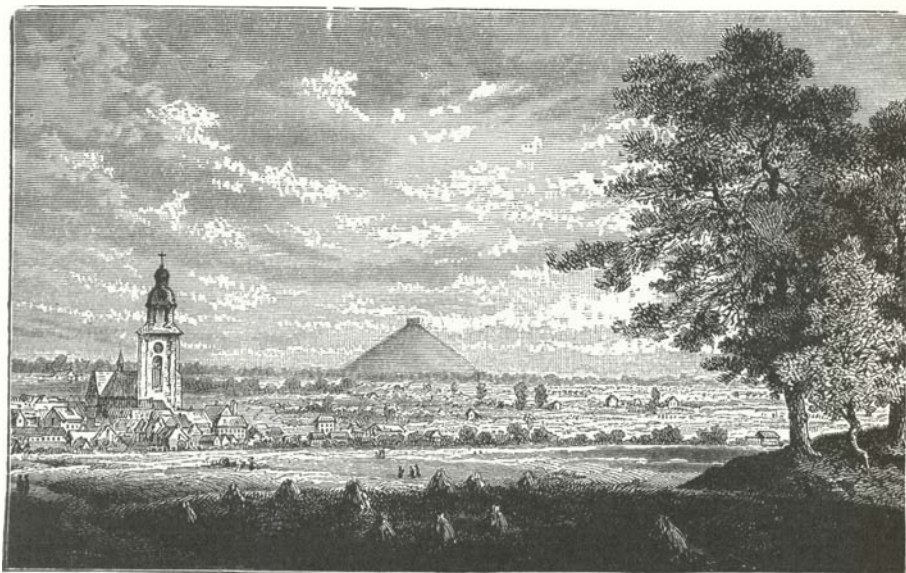
I. NAPOLÉON HAZAINDULÁSA ELBA SZIGETÉRŐL.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

244. ábra. Waterloo.

ször mondta Elba szigetén, hogy ha a Bourbonokban francia vér volna, nem tűrnék a kongresszusnak csúfolt Bábeltornya packázását. Maga XVIII. Lajos becsületes, jó ember volt, de ezzel a tulajdonságával egy franciát sem kárpótolhatott Napoléon elvesztéseért. »Egyetértés és feledés« volt a jelszava; de mit ért ez, ha Talleyrand szerint semmit sem tanult és semmit sem felejtett el? A párisi lapok februárius 28-án tudatták, hogy a *korzikai* elhagyta Elbát; március 7-én, hogy *Bonaparte* Jouanban, Cannestól nem messze, kikötött; 11-én, hogy *Bonaparte* tábornok Grenobleba bevonult; 17-én, hogy a *császár* ő felségét a Tuileriákba várják. Ugyanaznap XVIII. Lajos kiszökött Belgiumba.

Napoléonhoz már útközben visszatértek tábornagyjai: Ney, Soult, Davout, Masséna, s ő március 13-án Talleyrand, Dalberg, Marmont s még néhány hűtelen kivételével kegyelmet hirdetett mindenkinek. Franciaországot szabad-elvű, Európát békés ígéretekkel akarta visszahódítani magának. Még útban volt, midőn 13-án a hatalmak, mint világháborítót, törvényen kívül állónak nyilvánították. A bécsi kongresszus egyetlen szövetséggé alakult át, hogy Európa immár hetedízben támadjon az »állhatatlan« Franciaországra. Maguk a francia polgárok is bizalmatlansággal fogadták a június 1-én kihirdetett alkotmányt, amelyet Benjamin Constant hamarosan szerkesztett össze. Kétkamarás parlamentet, szabad választást, felelős minisztériumot, szabad sajtót, katolikus államvallást, minden hűbéri kiváltság eltörlését ígerte benne. Most különben nem parlamentre volt szüksége az országnak, hanem diktátorra, aki villámgyorsan szálljon szembe Európával, mely a haza függetlenségét egy millió szurronnyal fenyegette. Napoléonnak 270.000 embere volt; Murat nápolyi király, aki Olaszország egyesítésére már az ő kijövele előtt (március 22.) fegyvert fogott, azonnal melléje állt, de Napoléon visszautasította szövetségét, az osztrákok

pedig Tolentinonál május 3-án megverték s öt hónap mulva (október 13.) főbe-lövelték.

Napoléon nem várta be Franciaország megtámadását, hanem Párisból június 12-én fölkerekedett. Harmadnap már Belgiumban állt, Charleroinál, hogy megakadályozza az ellenséges hadak jobbszárnyán Wellington 95.000 angoljának és Blücher 130.000 poroszának egyesülését s ezzel a szövetségeseknek az egész vonalon való támadását. Wellington ellen június 16-án Bruxelles felé Neyt küldte, aki azonban Quatre-Brasnál nem boldogult; Blücher ellen ő maga ment s Lignynél meg is verte, de nem üldözte. Így történt, hogy másnap a poroszok összeszedhették erejüket s harmadnap *Waterloon*nál éppen a legváltásosabb pillanatban jelenhettek meg Wellington segítségére. Június 18-án Wellington 68.000 emberrel *Waterlootól* délre, *Mont-Saint-Jeannál* várta Napoléont, ki délben 72.000 emberrel meg is támadta. *Wellington* csakhamar belátta, hogy csak »Blücher vagy az éjszaka« mentheti meg. Félőtkor a frischermonti magaslatról *Bülow*, majd *Blücher* 60.000 porossal zene- és ágyúszó közt elő is törték. Több roham után elfoglalták *Planchenoist*, *Wellington* pedig *La Haye* alól szuronyszegezve verte vissza Neyt. Hiában állt *Ney* a futók elé: »Nézzétek, miként hal meg egy francia tábornagy!« *Cambronne*, ki négy zászlóalj öreg katona élén harcolt, hiába fogadkozott, hogy »a gárda meghal, de meg nem adja magát!« A csata sorsa eldőlt, mert az angol és a porosz vezérek *La Belle Alliance*-nál találkozáván, a francia sereget egészen körülfogták. »Ha világosabb lett volna, levetem köpönyegemet — szolt utóbb Napoléon — s utánam jön minden francia. Így azonban győzött az ármány és az alkonyat.« S meghalni szeretett volna, de *Soult* kérésére, gardechasseureitől körülvéve, este 9-kor menekült. 32.000 francia és 22.000 szövetséges súlyos sebet kapott vagy elesett. *Wellington*, ki a győzelmet csupán az angoloknak tulajdonította, másnap megjegyezte, hogy »a történelem nem tud ehhez fogható kétségbeesett ütközetről és ekkora veszteségről«; *Blücher* pedig hozzátette, hogy »a Bonaparték történetét a legszebb csata ütötte agyon«.

A császárt Párisban június 20-án este 11-kor valóban hidegen fogadták. A kamara, *La Fayette* indítványára, kimondta, hogy a veszély pillanatában együtt marad s felozlatni nem engedi magát, a szövetségesekkel való alkudozások folytatására pedig bizottságot nevezett ki. A császár, hogy letételét megelőzze, 22-én lemondott kis fia, *II. Napoléon* javára, akit azonban senki sem ismert el; Napoléon második császársága, a *száznapi uralom* (les Cents Jours) föltétlenül véget ért. A császár Amerikába akart menekülni, de mire június 29-én Rochefortba ért, az angol hajók elzárták a kikötőt. Ekkor, július 15-én, »mint Themistokles, ellenségei földjén« akart letelepedni s az angol törvények védelmébe ajánlotta magát. Azonban a *Bellerophon* fedélzetén jelentkező nagy embert az angolok hadifogolynak nyilvánították. *Blücher* már július 2-án bevonult Párisba, hová 8-án *XVIII. Lajos* angol szuronyok fedezete alatt tért vissza s 10-én találkozott a szövetséges fejedelmekkel. November 20-án megkötötték a *második párisi békét*. Franciaország Savoyát átengedte Sardinianak, *Philippeville*t néhány más helyvel Németalföldnek, *Saarlouist* Poroszországnak; 700 millió frank hadi kárpótlást fizetett a szövetségeseknek s 3, esetleg 5 évre

A WATERLOOI CSATA 1815 JÚNIUS 18-ÁN.

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

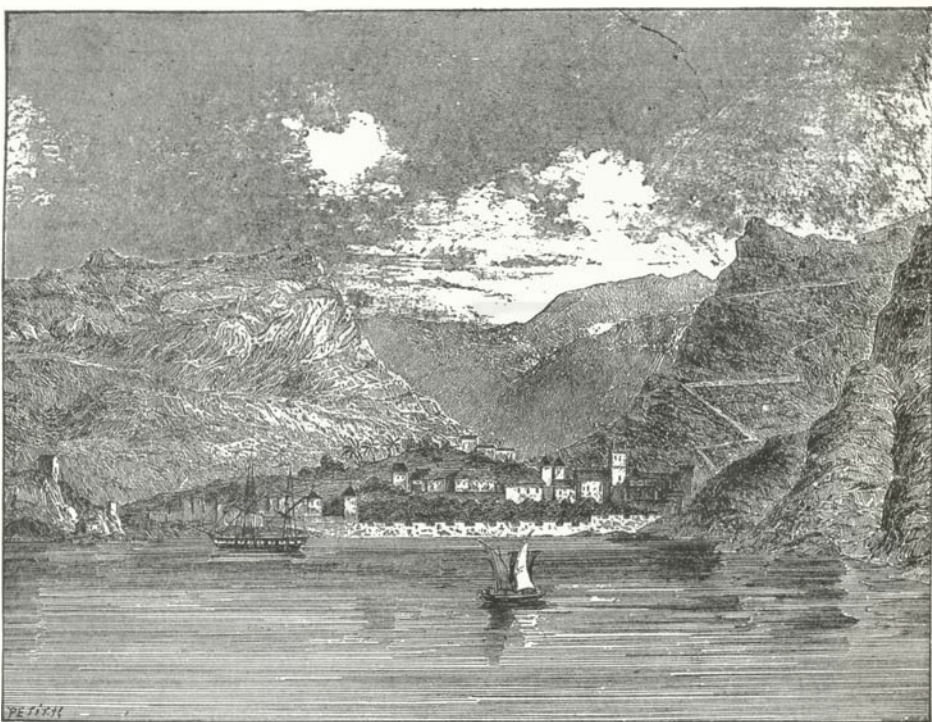
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

150.000 szövetséges katona szállta meg északkeleti részeit. Napoléont az angolok, a szövetségesekkel egyetértve, a Northumberland hajón már előbb az Atlanti óceán távoli szigetére, Szent-Helenára vitették, hol 1815 október 16-án szállt partra.

Az a kékes felhőkbe nyúló szikla, ahol mindhalálig, hat szomorú eszten-deig, kellett laknia, Ausztria legnagyobb költője, *Grillparzer* szerint, »mindennél többet ér, amit szemed láthat: a Föld minden más helyénél többet ér. Erre a haboktól ostromolt sivár földre száműztek atyáink régesrégi időkben egy világ-hírű, hatalmas embert, akit nagyban, rosszban senki sem ért utól sem a mostaniak,

245. ábra. Szent-Heléna szigetének fővárosa, Jamestown.

sem a valaha élők, de még talán azok közül sem, akik ezután születnek. Olyan ember volt, amilyen a világ teremtése óta szerencsére csak egyetlenegy élt . . . Az elbizakodott ember pályája itt végződött; ki mindenkit legyőzött, itt győztesre akadt. Ez a szikla kinyújtott óriási ujj gyanánt mutat az égboltra: felmutat minden nagyság, minden hatalom örök forrására, aki magasság s mélység fölött öröködik, s a habok mormolása mintha tompán mondaná: Van Isten, megbünteti a gonoszságot! »Ha bosszúálló Istenben hittem volna — jegyezze meg a rab *Napoléon* — úgy a csatában féltem volna.« Egy millió hétszáz ezer francia és két millió ellenség veszett el őmiatta. Már fiatal korában megmondta, hagyha nem volna aki puskaport gyártson, majd gyártana ő; ha nem volna aki ágyút öntsön, majd öntene ő; s ha nem volna, aki a fegyverfogást tanítsa,

majd tanítaná ő. Csak ilyen embernek lehettek olyan katonái, akik mint »földet rázó viharok egykoron a porba omlott Európa homlokán tomboltak«. Goethe 1812-ben valósággal istenítette azt a férfit, akit honfitársai az ősi németgyűlölet megtestesülésének tartottak. S ha Napoléon azt jósolta, hogy Európa száz esztendő múlva köztársaság lesz vagy kozák, Goethe, anélkül hogy a köztársaságot akarhatta volna, százszor inkább óhajtotta a franciák uralmát mint a kozákokét; mert a hatalmat nem képzelhette el műveltség nélkül s ennek zászlótartói a franciák. Ami szabadság van Európában, azt — *Szilágyi Dezső*ként — Napoléon hadseregei hullatták el útjokban a Szajnáttól föl Moszkváig. »Hogy Oroszországban esküdszék ítélkezik büntetőügyekben, hogy Németországban az alkotmányos szervezet fölváltotta a feudális világot, hogy demokratikus jogrend lépett életbe az egész földrészen, azt mind Napoléon diadalai csinálták.« De, *Berzsenyiként*, nem Napoléon győzött, hanem a kor lelke, melynek zászlait hordta dicső serege. A népek fényes csalatásba merülve imádták s a szent emberiség sorsa kezébe került. Napoléon ezt tündérönkénye alá vetette, mire isteni pálmáját töviskoszorúval kellett fölváltania. Amely kéz fölemelte, az — a szabadság szeretete — sujtotta porba s benne bosszulta meg az emberiség ügyét. *Kazinczy* nem Caesarnak nevezte, mint mások annyian, hanem hazája legnagyobb boldogítójának, nagy és jó embernek, aki a könnyelmű népnek vallást és erkölcsöt adott. Úgy hitte, hogy a nagy és jó ember tetteit zavaros forrásból származtatni korántsem oly szép, mint azt mondani reá, amit Sokrates mondott egy érthetetlen könyvre, hogy ha szép amit belőle megértett, szép lehet az is amit meg nem értett. Eszébe jutott, amit Montesquieu a nagy kiterjedésű köztársaságokról mondott s hogy Franciaország Európában fekszik és nem Amerikában.

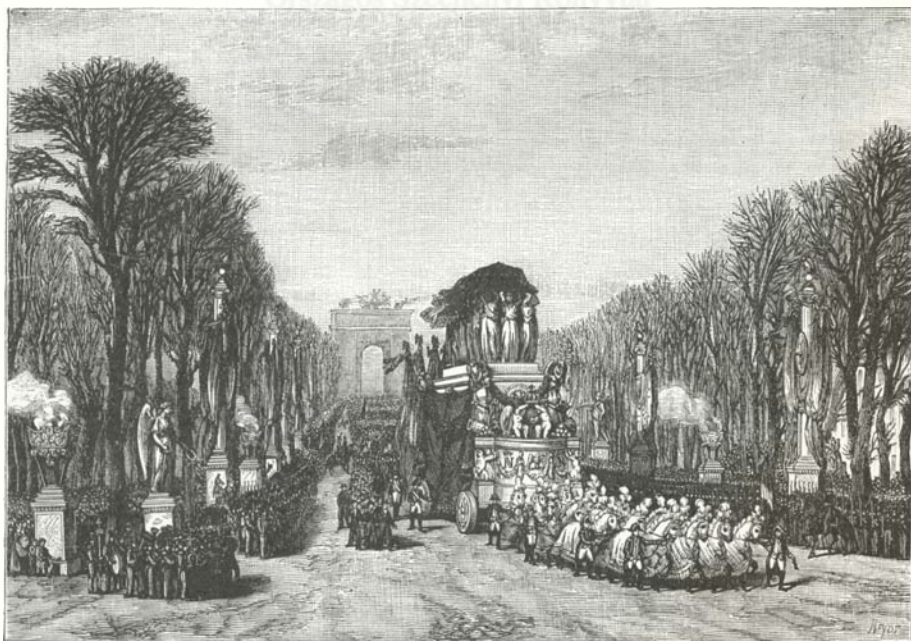
Kisfaludy Sándor, aki csodálta, de nem szerette, Washington helyett Nagy Sándorhoz hasonlította, akit azonban fölülmult, ha egyébként az ő módjára harcolt is: adta-vette az országokat, üzte, tette a királyokat, zsarolta a kincseket. A nagy vezért kicsiny embernek találta, a császárt a föld, kincs, szabadság elrablójának. Csak vérbe merült emberfajzat, vérbe merült idő teremthet ilyen embert. Attila a megromlott Rómának, Napoléon egész Európának ostora volt. Mindakettő az emberek sorsát kiszabó sors urának eszköze. A sors kereke azonban őket, az eszközöket is eltiporta s gúnyos kacaj fogadta bukásukat. A jövő századok regének tartják életét; hiszen senki sem hiheti el, hogy véres lázában művelt nemzet ilyen kétélű kést adhatott egy merész kalandor kezébe. Végre is megérték a nemzetek annyira, hogy önmagukat kormányozzák s hogy rajtuk csupán a törvények uralkodjanak. Az akkori magyar költők — köztük Gvadányi, Virágh, Csokonai — csak annyit láttak Napoléonból, amennyit a kétfejű sas árnyékában észrevehettek; a sas pedig, Martinovics vérpada fölött, nagyon kiterjesztette szárnyait. A nép is csak lojális nótákat vett ajakára; pl. a Hertelendy indulóját, vagy azt a másikat, ami Napoléon bukását csúfolta, »Már siess hazádba vissza vert seregem . . .« Garay obsitosa komázik a nagy Napoléonnal. Szemere Bertalan, amidőn már maga is száműzött volt, egyik költeményében odafordult a kor Gigasához, ki, mint a sors rabja, komoran pihen Szent-Heléna ormain, hogy a jövőbe nézzen s megbánja a mult-

ját. De egyik sem áll rajta. »Bölcs lett, mikor elmúlt már minden hatalma, míg a hatalom birtokában agya nem tudott bölcs lenni.«

De ím, tizenkilenc esztendővel halála (1821. május 5.) után, egyszerre ismét lelkesedés moraja fut végig Európán. Ahogy Vörösmarty írja :

»Megmozdult egy sír s vele mozgni kezdte a tenger ;
 Őskoronáival a földteke ingadozott.
 S újra düh, harc s mind ami viszály rettent vala egykor,
 Szaggatták a kór-emberiség kebelét.
 Újra felállt a nép osztolni világokon, és a
 Béke derült arcán át vihar árnya repült.
 Honnan e zaj és honnan e vész ? . . . A harcok urának
 Holttestét vitték által a tengereken.«

1843. december 15-én teljesedett Napoléon óhajtása, hogy ott nyugodjék a Szajna partján, a francia nép közt, melyet annyira fogyasztott s mégis annyira szeretett. S aki a Vauban tere felől, a fő bejáró dóri és korinthusi oszlopai közt a rokkantak párisi templomába lép, fölfelé tekint-e a fölséges kupolára, mely valami száz méter magasságra emelkedik, vagy lefelé : abba a hat méternyi mélységbe, amelyikben Napoléon koporsója pihen ? Mert hiszen hol a magasságba, hol a mélységbe pillantunk manap is, valahányszor a nagy császárra gondolunk. Ott nyugszik, abban az 1350 mázsás gránitban, amelyet Szent Heléna halottjának Finnországból hoztak : a császárnak a királypártiak. Holtan is olyan súllyal nehezedik a földre, hogy nem bolygatta többé semmiféle újabb változás : a második királyság, a második köztársaság, a második császárság, a harmadik köztársaság, sőt maga a commune sem. Nem a kupola keresztje és

246. ábra. Napoléon holttestének hazaérkezése.

12 apostola őrzi, hanem az elfoglalt zászlók trofeuma, a győzelem istenasszonyának dicsőséges nagy csatákat jelentő 12 szobra, fényes diadalok koszorúra vésett nevei s azok a tábornokok, akik holtan is ott vannak uruk és vezérek mellett. A templom színes üvegein keresztül a nap fénye maga is megtörve ömlik erre a komor koporsóra, mint halavány visszaverődése annak a gloire-nak, melyet a világhódító nevéből a történelem legridegebb kritikája sem választhat el.

Sőt nem választhatja el a *szabadságért* rajongó költő sem. A nép egyideig lihegő kebelével hallja dalát, mint a római republikánus hallotta Brutus tettének a híret; de mégis csak Napoléon kell neki, mint Caesar kellett a rómainak. Napoléon sírjánál kinek nem jutna eszébe, mit írt *Béranger*, a forradalom költője, a nép emlékeiről?

»Oh, soká fog híre élni
A kicsiny kunyhók alatt.
Ötven év is elhalad
S róla fognak csak regélni.
Egy-egy agg anyó körül
Szép meséket kérve, lesve,

Ifjú, gyermek összegyűl:
Hadd teljék a hosszú este.
Azt mondják, bár ártott nekünk,
Népe mégis él, hal érte.
— — — — —
Él, hal érte.«

III. A szentszövetség alakítása.

Nagy volt Napoléon, »s nagysága miatt megdőlnie kellett: ég és föld egyaránt törtek elejteni őt«. Vörösmartyként »túrni *nagyobbat* irigy lón a sáralkatu ember, s túrni *hasonlót* nem birtak az istenek is«. Még francia földön állt, de a világ azt hitte, valahára csakugyan leszámolt vele, mert 1815. július 8-án a Bourbon király visszatért Párisba s másnap a bécsi kongresszus befejezte működését. A hozott 121 §-ból 107 a területeket rendezte. 1500—250.000 km² területű, 6000—10.000.000 lakosságú országokról intézkedett. Törvényesség, legitimitás volt az elv. Négyszögmértföld, lélekszám, adóalap s nem a népesség óhajta vagy a közszükséglet vezette a földosztó kongresszust. Európa viszonyait ennél gyökeresebben csak a népvándorlás alakíthatta át: a Tajo és a Volga torkolata, a Scylla örvényei és az Északi fok közt mindenütt.

Ausztria visszakapta Galiciát, Lombardiát, Velencét s Illiriát (melyből Horvátország Magyarországhoz került vissza); ezzel népessége csupán Olaszországban öt millióval, jövedelme 84 millió forinttal növekedett. *Olaszországot* külön fejedelemségekre darabolták szét. *Poroszországot* Szászországot $\frac{3}{5}$ -ével, (21,160 km²) gyarapodott s visszakapta Posent Danziggal és Thornnal együtt. Németország, melynek császári méltóságát Ferenc osztrák császár 32 fejedelem kérésére sem fogadta vissza, az osztrák császár elnöklete alatt 300 helyett 35 állam és 4 szabad város szövetségévé (Bund) alakult át. A nemzetiségi elv fitymálásával *Norvégiát Svédországgal*, *Belgiumot Hollandiával* egyesítették (ezt a két utóbbit mint Németalföldi királyságot). *Lengyelországot* negyedszer is felosztották, de Orosz-Lengyelországot alkotmányos királysággá s *Krakót* szabad és »örökre« (t. i. 1847-ig) független köztársasággá tették. A cár június 15-én Varsóban ágyúk dörgése közt hirdette ki Lengyelország visszaállítását s az alkotmányt, melyben sajtószabadságot, felelős minisztériumot adott. Francia-

országban, Spanyolországban és Portugáliában helyreállították a régi uralkodóházakat. Az európai egyensúly helyébe három év alatt az *öt nagyhatalmat*, Ausztria, Anglia, Porosz-, Orosz- és Franciaország pentarchiáját léptették. A francia császárság leverte valamennyit, de minden ellenségét magasabbra emelte; sőt hálás

247. ábra. I. Sándor cár (1801—1825).

volt, hogy magukhoz hasonlóknak kegyeskedtek elősmerni. A leghatalmasabb valamennyi közt Anglia és Oroszország lett.

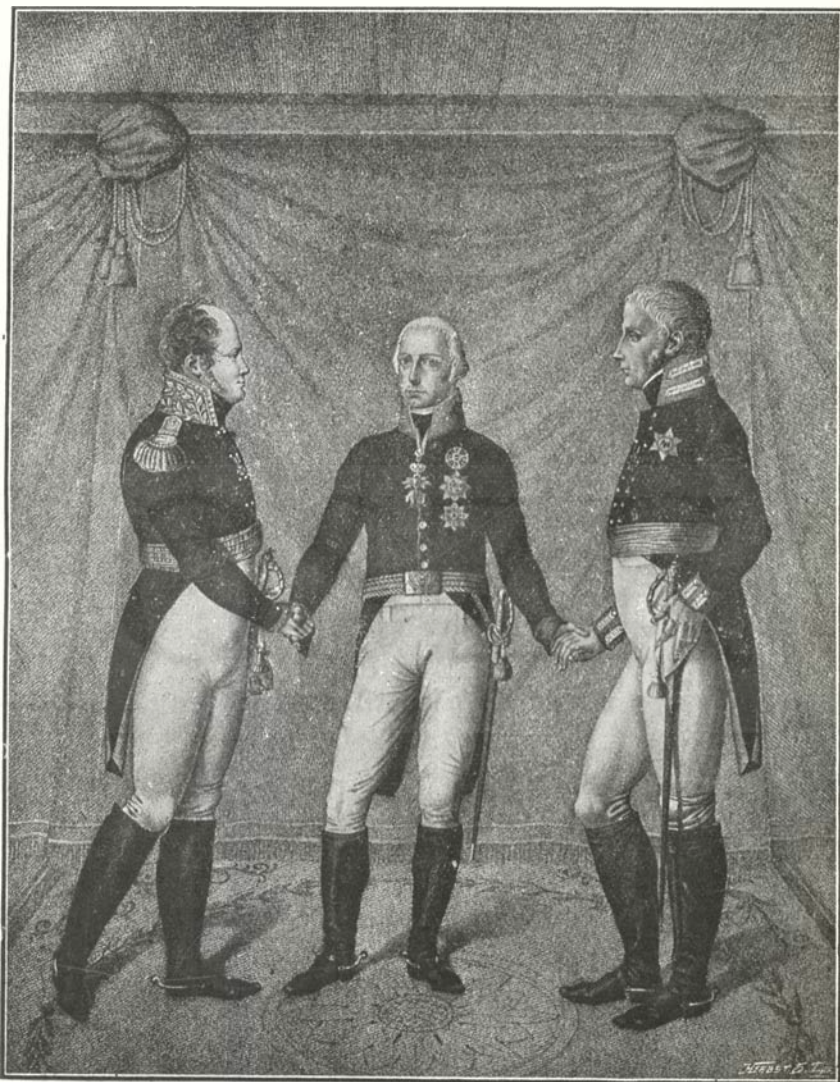
A pentarchiából kifejtették volna az Európai Egyesült-Államok eszméjét, amellyel Sully másfél századdal előzte meg Amerikát; de ehhez a kifejtéshez legalább is a Sully meggyőződése kellett volna. I. Sándor cárnak (1801—25.) vagy inkább (mert Trilby és Svengali szerepet cserélhetnek) *Krüdener* asszonynak, a bűnbánó Magdolnának, *szentszövetsége* ezt az eszmét nem pótolhatta, de köd gyanánt egy negyedszázadig borult Európára. 1815. szeptember 26-án

ugyanis Párisban Ferenc osztrák császár, Frigyes Vilmos porosz király és Sándor cár a legszentebb és oszthatatlan Háromság nevében ünnepiesen kijelentették, hogy »államaik igazgatásában és politikai viszonyaikban, akármely más kormányval szemben, szabályul a szent vallás parancsait fogják venni: az igazság, felebaráti szeretet és béke parancsait, melyek nem alkalmazhatók csupán a magánéletre, hanem a fejedelmek határozataira is egyenes befolyást kell gyakorolniok. Alkalmazkodván tehát a Szentírás szavaihoz, melyek az embereknek azt parancsolják, hogy egymást testvéreknek tekintsék, a három szerződő uralkodó az igaz és feloldhatatlan testvériség kötelékeiben egyesül s magukat honfitársaknak tekintvén, *egymást mindenben, minden alkalommal, minden helyen segítik, gyámolítják, támogatják*, mint egy család három hajtása. Mindent elkövetnek, hogy napról napra erősítsék s teljesítsék azokat az elveket és köteleseégeket, amelyeket a megváltó hirdetett. Hasonló alapon más hatalmakat is örömet vesznek föl a szentszövetségbe.

Wellington, illetőleg *Castlereagh*, az angol államjog nevében megtagadta hozzájárulását »a bibliai elvek kinyilatkoztatásától, mely Angliát a szentek, Cromwell és a kerekfejűek korszakába vinné vissza«. De Anglia 1818-ban elvben s Franciaország valóban mégis csatlakozott. A pápa nem állt be a katolikusok, protestánsok, görögkeletiek szövetségébe; a szultánt pedig biztosítani kellett, hogy a szentszövetség nem valami újabb kereszteshadjárat előjele. Inkább előjele annak az összeesküvésnek, amelyet az önkényes uralom szőtt a népek alkotmányos jogai ellen; a fejedelmek válasza az ember jogainak kinyilvánítására; a béke, szabadság és testvériség forradalmi elveinek fejedelmi változata! Míg Ferenc császár irtózott az alkotmányosságnak pusztá nevéől is, a cár el volt telve az alkotmányosság más alakba gyúrt elveivel; 1817. dec. 24-én szabadelvű alkotmányt adott Lengyelországnak s ígért olyat Oroszországnak is. »Akármit mondjanak rólam — szolt halálos ágyán, tiz esztendővel a szentszövetség alapítása után — mint *köztársasági* éltem s úgy halok meg.« De ki akart köztársaságot — Araksejével? Ki keresett szabadságot — a hó alatt? A most következett idők politikai jellegét nem Oroszország szabadságparódiája adta meg, hanem Ausztria mozdulatlansága, mely tudni sem akart róla, hogy »mégis mozog a Föld«. Napoléon után Metternich!

Bécsben II. József lovasszobrán egy reggel ezt a felíratot találták: »József szállj le s uralkodjál — Ferenc ülj fel s parádezzál!« A devalváció után pedig ezt: »Ó Sepperl, Sepperl, es sind schlimme Zeiten! Steig' a bischen ab, und lass' den Franzen reiten!« Párisban a császár nyíltan megmondta a szenátus küldöttségének, hogy húsz esztendő óta nem annyira Napoléon és Franciaország, mint a szabadelvűség s demokrácia ellen küzdött; 1820-ban pedig kifakadt Pestvármegye küldöttsége előtt, hogy »az egész világ bomlik s ábrándos alkotmányokat hajszol«. Ő maga patriarchális időkről álmodozott, inkább megelőzni akarván a forradalmakat, mint utólag sujtani. Belekapaszkodott az idő kerekébe s hogy a haladást gátolja, rendőrállamot és bürokratizmust teremtett. Maga is hivatalnok volt: »szorgalmas udvari tanácsos«, politikai eszmények, de egyúttal politikai felelősség nélkül. A hivatalnok jelszava: »Maul halten und weiter dienen« (Fogd be a szádat és szolgálj!). *Sedlnitzky* gróf rendőrei 1817 óta

még a beamterekre és a cenzorokra is kémkedtek. Közélet nincs. A császár felfogása szerint az írók csak a nép bolondítására valók. »A ki nekem szolgál — szól a laibachi tanárokhoz — azt tanítja, amit én parancsolok ; ha nem teheti,

248. ábra. A három szövetséges uralkodó.

vagy új eszméi vannak, menjen vagy menesztem.« A magyarok akkor valóban jobban ismerték Hegelt és Kantot mint az osztrák-németek. Az osztrák szép-irodalom egyetlen nagyja *Grillparzer* is (1791—1872.) borongva tekint a német közszellemről ábrándozó Schillerre, aki

»Látja az Ígéret földjét; meg is ösmeri; rálép;
Énekel; és Isten rá se tekint: haragos.«

A színházak többnyire külföldi művekre szorulnak és színvonaluk sülyed. Beethoven, a szonáták halhatatlan költője, elhagyatva, szegényen hal meg, de fényesen temetik (1827.). Művészi élet nincs. Szobrokat nem emelnek. Az egész császárságban 5—6 politikai lap jelenik meg s még a tudományos könyvek cenzurája is tűrhetetlen. Külsőség mindenben, tartalom alig. Az erkölcsök a szenvelgett vallásosság mellett is hanyatlanak s Bécsben (sőt Budán is) meztelen bálokat rendeznek. Az ipar, kereskedelem pang, hitel nincs, az állam pénzügyi válsága 1817-ben harmadszor is bukással végződik; s egyelőre az 1816-ban 50.621 részvényvel alapított »osztrák nemzeti (?) bank« felállítása sem sokat használ. De mégis ez a legállandóbb alkotás; különben ebből a korból egyetlenegy reform emléke sem maradt fenn.

Ennek a sivár korszaknak és a reakciónak vezére *Metternich* Kelemen herceg volt (1773—1859.), 1809. július 8-ától majdnem negyven éven át (1848. március 13-áig) Ausztria külügyminisztere, 1821. március 25. óta egyúttal kancellárja, aki abban a kegyben részesült, hogy címerében a császári család címerét viselhette. Házi szelleme az »aranytollú« *Gentz* Frigyes volt; ők ketten indították meg az élethalálharcot minden szabadelvűség, még a cár szabadelvűsége ellen is, míg hatalma negyvenedik esztendejében Metternich — saját szavai szerint — »meghátrált egy magasabb hatalom előtt, mely fölebbvaló magánál az uralkodónál is«. Könnyűvérű, felületes, sőt tanulatlan is egy kicsit, de szeretetreméltó, ügyes államférfiú. Talán csak az elhanyagolt hadsereg, a nyomorúságos pénzügyek s a gyámoltalan közigazgatás akadályozta, hogy külső politikájának zajos sikerei legyenek. Bukásakor elmondhatta, hogy »néha kezében tartotta Európát, de Ausztriát soha«. Egyéniségének, vagy inkább egyénisége hiányának bélyegét mégis rányomta mindakettőre és egész korára.

Németország gyűlölte Metternichet, mint minden osztrákot, mert nem tekintette németnek; de zilált helyzetében nem menekülhetett hatása alól. Baden és Württemberg elkésve csatlakozván a szövetséghez, a szövetség gyűlését csak 1816. november 5-én lehetett megnyitni. A szövetséglevél értelmében minden fejedelem köteles volt egy év leforgása alatt megadni az *alkotmányt*. Károly Ágost weimari nagyherceg volt az első, aki megkísérelte, hogyan csinálhatna fából vaskarikát, mert már 1816. május 5-én olyan alkotmányt adott, melyben a rendiséget a képviseleti rendszerrel akarta összeegyeztetni. A bajor király (1818. máj. 26.) háromévenként tartománygyűlést ígért, de úgy, hogy ennek ne legyen joga kezdeményezésre, a költségvetést 6 évre szavazza meg stb. Minthogy elősmerte a sajtó, a személy és a tulajdon szabadságát, mégis csak tett egy-két lépést előre. Ellenben a hesseni nemesek visszautasították a reformokat. A porosz junker is szabadabbnak találta a maga közigazgatását a szárazföld minden alkotmányánál s egyáltalán nem lelkesedett az 1815. május 22-én megígért képviseletért. A porosz szabadelvű pártnak azonban »fegyver, alkotmány, tudomány« s az *egyetemi ifjúságnak* »becsület, szabadság, haza« volt a jelszava. Az ifjúság a jeni egyetem példájára alkotott Burschenschaftokat (Wartburgban 1817. okt. 18-án a reformáció háromszázados és a lipcsei csata negyedik évfordulóján) általános német szövetségben egyesítette, a nemzet egysége jeléül pedig a régi német fekete, vörös, arany színt fogadta el. Az alapító ötszáz deákból az ötvenéves

emlékünnepen már csak 15 élt s közülök pár esztendő múlva csak néhány érte meg ifjúkori ábrándjának teljesülését, az egységes német császárság alapítását. A wartburgi ünnepen hiában égették el a reakcionárius könyveket, a hesseni copfot, az osztrák káplárbotot, a porosz gárdista-övet. A felelet a sajtószabadság megszorítása lett. *Görres* hírlapírónak, ki ezrével íratta alá az alkotmány meg-

249. ábra. Metternich Kelomen herceg (1773—1859).

adását sürgető kérelmeket, be kellett érnie a porosz király száraz válaszával, hogy az alkotmány kihirdetésének idejét majd ő maga határozza meg. Metternich indítványára a szentszövetség tagjai 1818-ban újabb kongresszust tartottak, hogy szembeszálljanak a szabadelvű irányzatokkal. Anglia ellenzése miatt megbukott ugyan a cár javaslata, hogy rendes időkben tartsanak ilyen kongresszusokat, de az európai areopagos, helyesebben : amfikcioniai gyűlés, tényleg

több ízben összeült, hogy — az államügyekben szokatlan módon — fegyveres beavatkozással fenyegeessen meg minden újabb gyökeres újítást. Bevették a szentszövetségbe s a nagyhatalmak sorába Franciaországot is, honnan megszálló hadaikat kivonták s nov. 15-én megerősítették a szentszövetséget. Metternich szerint most már mindenki nyugodtan mehet haza — káposztát ültetni. De ő sem találta ki annak a módját, hogy a káposzta is megmaradjon, a kecske is jóllakjék. *Fallen* Károly, giesseni magántanár, nemcsak politikai dalaival, hanem azzal is lelkesítette a német deákokat, hogy a német köztársaság tervét elkészítette; a rajongó *Sand* Károly teológus pedig, mint e terv akadályozóját és besugóját, 1819. márc. 23. leszúrta *Kotzebue* orosz államtanácsost (kinek vígjátékai közül ötvenet magyarra is lefordítottak). Erre a teplitzi és a karlsbadi találkozón a német fejedelmek újból szövetkeztek az »anarchisták« ellen. A szövetségtanács útján 1819. szept. 20-án öt évre behozták a cenzurát minden lapra, sőt a hús ívnél kisebb könyvekre is; kimondták, hogy a szövetségtanács (Bundesrath) fölhatalmazás nélkül léphet föl »lázadó« mozgalmak ellen. Az egyetemekre kormánybiztosokat küldtek, a Burschenschaftokat s a tornaegyesületeket eltörölték s Mainzban középponti bizottságot alakítottak a népizgatók szemmeltartására és kutatására.

A kisebb német fejedelmek helyesen hitték, hogy jobb tűrniök a népbunusok izgatásait mint alkalmat adniok Ausztriának, hogy sorban leigazza őket. Jellemző, hogy ebben a küzdelemben a zsarnok Oroszország Metternich önkénye ellen s az alkotmányos Anglia mellette dolgozott; annál jellemzőbb, mert az angol alkotmány újból a népek eszményképe lett. A miniszterek bécsi kongresszusa, félesztendei tanácskozás után, 1820. május 15-én a *bécsi egyezségben* kimondta, hogy az államok meglevő alkotmányai csak úgy maradhatnak meg, ha a fejedelmeket nem gátolják a szövetség iránt való kötelességeik teljesítésében. A magyar közmondást tehát oda módosították, hogy »kifordítom, befordítom: mégis Bund a Bund!« Az most már nem a német *államoknak*, hanem csak a német fejedelmeknek és városoknak szövetsége volt; s annál jobban gyöngült, mentül inkább erősítette egyesek fölségjogait. Görres hiában intette a kormányokat, ne idézzék föl a forradalmat. »Utánunk az özönvíz!« felelte Metternich. Ausztria különben maga is érezte, hogy nem bízhatik Németországban s egy pillanatra még egyszer az a terv foglalkoztatta, ne tegye-e át a monarchia súlypontját Budára? Akkor, amikor először zendült fel a magyar himnusz, a német költő elkeseredetten kérdezte a húsosfazekak embereitől:

»Haza! Ugyan mi a haza?
Fazék, fazék — az a haza!
A többi csak suvia!«

VI. FEJEZET.

A SZABADSÁG SZELLEME.

1. A latin népek ébredése.

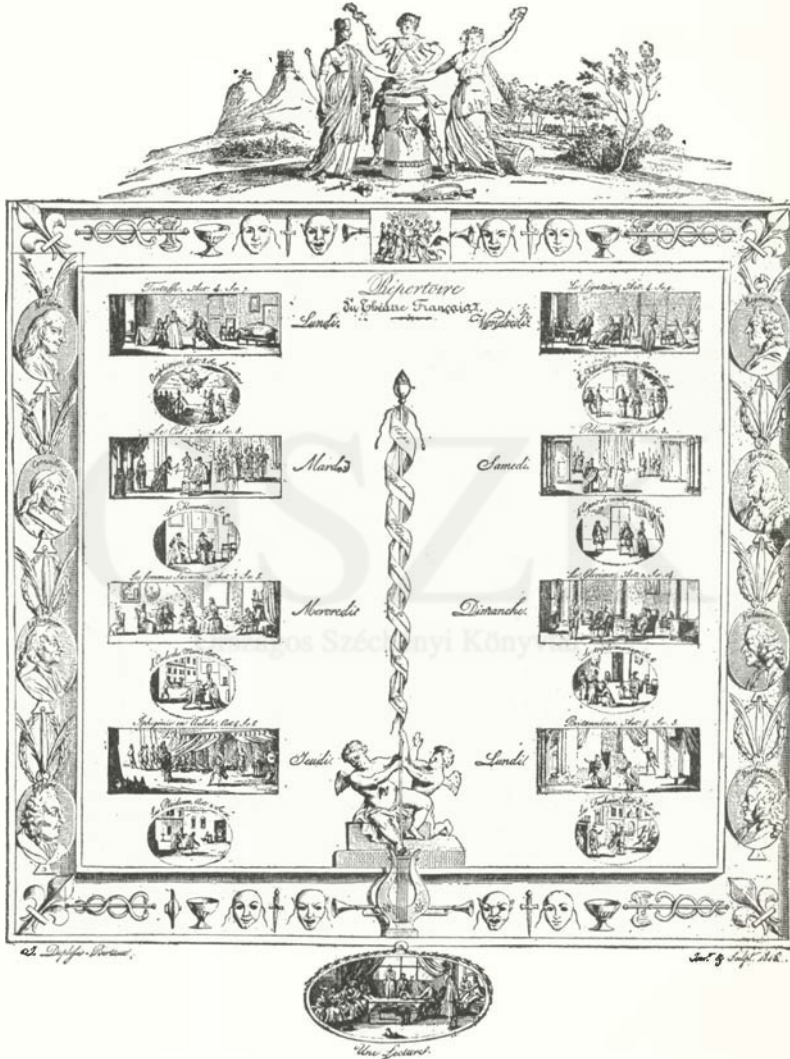

A béke nemtője Franciaország térképével.

ÉRANGER szép dalt írt a madarokról, midőn Arnaultnak, Napoléon kedves költőjének, 1816. januáriusában száműzetésbe kellett mennie. »A tél dühe amint feltámad, nyomán a zöld mező kihal; a madarak más tájra szállnak, elnémul a szerelmi dal. De bár ott édes béke várja, hazát oly hűtlen nem cserél: a téltől száműzött madárka tavasszal újra visszatér.« Nem hessegette vissza, mint negyedfél évtized múlva a magyar költő a gólyát, hogy »nincs itt kikelet, az élet fagyva van s megdermedt«. Nem tartotta boldogabbnak azért, mert két hazát adott neki végzete, míg »nekünk csak egy volt, az is elveszett«. Pedig vigasztalanabb az a zsarnokság, melyet egy nemzet önként vállal el, mint az amit idegen hatalom kényszerít reá. Húsz esztendővel Hébert és Robespierre kora után *Ronsin* abbé nyílt mezőn álló missziókeresztje alá a franciák úgy jöttek most gyónni, mint »akkor« a szabadság fája alá a zsarnokság kiirtására megesküdni. A forradalom ördögös csapatai helyett Trestaillon fehér jakobinusai üldözték a protestánsokat, mert »gyanusak« nélkül a királyság kora sem lehet el. S mégis éppen ebben a kegyes korban került Páris a világ legerkölcstelenebb városának hírébe. Oroszok, németek, angolok hemzsegték a boulevardokon s a külváros hölgyikéi, az opera kardalnoknői, a *jardin Beaujon* pillangói hazafiságból is koppasztották a győzteseket, akik két év alatt kétszer foglalták el Párist s most nem akartak szabadulni tőle. Azóta a hatáskereső francia regényírók Zoláig, majd az operette- és bohózatírók, legszívesebben a párisi házasságtörésekkel rémítették vagy kacagtatták olvasóikat, nézőiket. Az élni vágyók itt keresték mindazokat az élvezeteket, amiket az erkölcsök szigorú, de — mint Ausztriában is kiderült — nem mindig szerencsés örei, a szentszövetség patriarchális fejedelmei, otthon ridegen tiltottak.

Az 1815. okt. 7-én megnyílt kamara (*chambre introuvable*) bosszút lehetett, mint 1661-ben az angolok *cavalier-parlamentje* s 1712-ben a magyar ország-

gyűlés. Nagy forradalmak és nagy folyók áradásai után így gyülemlik meg az iszap, melynek gyors párolgása lappangó, de gyilkos lázt okoz. Most megölte a Talleyrand-Fouché minisztériumot. A helyébe jövő Richelieu megszokta a mocsárlázt, mert a tundrák vidékéről, orosz szolgálatból, orosz pártfogással jött a francia kormány élére s minden reformkérdésben az orosz nagykövetre,

250. ábra. A Comédie Française heti műsora 1816-ban.

Pozzo di Borgora hallgatott. Artois grófja, a király öccse, a nemzetőrség felelőtlen parancsnoka, a fehér jakobinusok unszolására egy milliárd frankkal kárpótolta a bujdosókat. Környezete volt a második udvar, a kamarilla, minden fondorlat és reakció középpontja. A megtettesült reakció híve volt Montmorency herceg, egykor az északamerikai szabadságharc hőse és tábornoka, aki Polignac herceg, későbbi miniszter, szerint, Istentől kérdezte, mit az emberektől kellett

volna kérdeznie. Körülöttük sorakoztak a »gróf Hencsegyhek«, akik Béranger-nál oly fennen dicsekesznek :

»Káplár, cseléd, paraszt,	De hogyha ósjogom
Zsöllér, feles : mind tudd meg azt :	Megkapni nem fogom,
Csupán csak én csinálom,	Úgy majd — az angyalát !
Hogy most uralg királyom !	Ellátom a baját.«

Ney moszkvai herceget 1815. dec. 7. mint árulót lövették főbe, mert seregével átpartolt az Elbáról visszatérő Napoléonhoz. Egyesületeket alakítottak az »összeesküvések« kinyomozására, hivatalnokok szemmeltartására. Papokkal töltötték be az egyetemi tanítószékeket, az Institut tagjainak sorából törölték a száműzötteket, a svájci testőrséget helyreállították, újabb svájci ezredeket alakítottak, XVI. Lajos kivégeztetése napján évenként gyázmiséket mondatnak stb. De még a kamara túlzói is annyira ragaszkodtak a királytól kapott alkotmányhoz, hogy XVIII. Lajos 1816. szept. 5. feloszlatta a kamarát, amivel különben megakadályozta a reakció s az ellenforradalom elfajulását. Hogy »királyivá tegye a nemzetet s nemzetivé a királyságot«, az új választási törvényben a *középosztályt* állította első sorba. A polgárság tehát, mely az 1789. évi forradalmat csinálta, újra érdeklődni kezdett a politika iránt. Madame de Staël, az első polgárminiszternek, Neckernek leánya, ki Napoléont sem mint szép aszszony, sem mint írónt nem hódíthatta meg, most szalonjában gyűjtötte össze a szabadelvűeket, akiknek élén a sziporkázó szellemű Talleyrand állt. Ennek a szabadelvű pártnak is voltak girondistái, csak hogy most doctrineaireknek hitták s nem szerették őket, pedig Guizot, Barante és Broglie herceg is köztük voltak. A népszerűség csak akkor mosolygott rájuk, mikor a Talleyrand szabadelvűivel és Benjamin Constant s Lafayette függetleneivel szövetekezve, megbuktatták a kormány sajtótörvényét, a cenzurát s elejtették az 1817. jul. 19-én a kamara megkérdezése nélkül

251. ábra. XVIII. Lajos francia király (1814—1824).

kötött újabb konkordátumot, mely a francia püspökségek számát 50-ról 92-re emelte.

Megbukott 1818. dec. 27. *Richelieu* oroszbarát politikája is. Mostantól fogva a szentszövetség tagjai nem szívesen látták alattvalóiknak párisi kirándulásait, mert Párisban az illatszernél sokkal veszedelmesebb légkör is kábíthatta az idegent: a szabadelvűségnek az a friss lehelete, mely az új *Decazes*-minisztérium politikájából érte őket. Hirdették, hogy Franciaországnak fennállása óta most volt először igazi szabadsága, most, midőn kegyelmet nyertek a száműzöttek, szabadelvű szellemben módosították a választási törvényt, helyreállították a pénzügyek egyensúlyát s az igen szabadelvű új sajtótörvény következtében gyorsan felvirágoztatták a hírlapirodalmat. Midőn azonban a kamara nem igazolta *Grégoire* abbénak, a konvent egyik emberének, választását, *Berry* herceget pedig egy szíjgyártó (Louvel) 1820. febr. 13. meggyilkolta, hogy a királynak ne legyen trónörököse: a sajtó mindakettőért *Decazest* tette felelőssé s a miniszter »elcsúszott a vérben«. Utódja ismét *Richelieu* lett, aki minden szabadelvűséget elnyomott. *Berry* herceg utószülött fia, a bordeauxi herceg (»V. Henrik«) különben is reményt nyújtott az uralkodóház fennmaradására. A királypártiak valóban a törvényesség (legitimitás) megváltójának nevezgették s ötnapos korában a külföldi követek is tisztelegtek nála, mint »Európa békéjének zálogánál«. Majdnem ugyanakkor új erővel gyúlt lángra a bonapartizmus, mert Napoléon halála (1821. május 5.) földidézte a mult egész nagyságát. Arcképei, a csatáit ábrázoló rajzok, *Béranger* és *Victor Hugo* dicsőítő költeményei több millió példányban terjedtek el s gyűlöletet, megvetést keltettek törpe utódai, a Bourbonok iránt. Három év alatt 8 összeesküvés keletkezett ellenök, de *Villèle*, 1821. dec. 2. óta *Richelieu* utóda, két hét alatt kilencet kivégeztetvén, a mozgalmat elnyomta. A guillotinet Franciaországban ekkor használták utóljára politikai büntetésre. VII. *Ferdinánd* spanyol király, aki segítségre szólította XVIII. *Lajost*, hasonló eszközzel akarta elnyomni a spanyol radikálisok törekvéseit.

Spanyolország Napoléon idejében hőiesen harcolt függetlenségéért; de nem a politikai szabadság és nem az 1812. évi alkotmány szeretete vezette, hanem a franciák iránt érzett gyűlölete. Népe ebben a küzdelemben neki szilajodott, szinte elvadult s vérszomjas lett, de tudatlan és babonás maradt. VII. *Ferdinánd* az 1812. évi alkotmányt már 1814. május 4-én felfüggesztette. József király egykori híveit a fővárosból s környékéről kitiltotta, hivatalokra nem alkalmazta s a kolostorokat visszaállította az inkvizícióval együtt, amelynek börtöneibe két év alatt 50.000 ember került. A reakciónak igazi Vitus-tánca volt ez. Az történt, amit kamarillája, főképp pedig gyóntatója, udvari bolondja, kerítője s egy csomó inas és komorna akart. Tudatlanságával Európaszerte ártott a régi uralom elveinek. Pedig, a Plata-síkság kivételével, a hat eszten-deje elszakadt spanyol Amerika is hódolt neki. Mégsem okult a különváláson, hanem a régi módon fosztogatta a gyarmatokat, hogy az anyaországot megmentse a pénzügyi bukástól. Amikor azután *Bolívar* Simon harmadszor is fölkelt s Venezuelából és Új-Granadából Columbia köztársaságot alakította, a király 1817. szept. 17. gyarmatainak minden kikötőjét megnyitotta Anglia előtt.

Az Angliától kapott 400.000 font sterlingen orosz hadihajókat bérelt a gyarmatok ellen; de a hajók rosszak voltak s az orosz befolyás most már megbukott az egész félszigeten. A spanyol állapotok tarthatatlansága összeküvésekre, majd forradalomra vezetett és a spanyol szabadelvűek (exaltadók) még egyszer példát adtak Európa szabadságszerető népeinek.

A délamerikai fölkelések elnyomására rendelt csapatok 1820. újesztendő napján *Riego* és *Quiroga* ezredesek alatt fölkeltek az 1812. évi alkotmány helyreállítása végett. Csatlakoztak a titkos társaságok is, és a táborno­kok fölkelésre hívó szözeatai (a pronounciamentók) egymást érték. *Ballasteros* tábornok bevonulván Madridba, 1820 március 8-án a király megígérte, hogy helyreállítja az alkotmányt s este a nép lázongása következtében meg is esküdött reá. Ismételte esküjét a július 9-én megnyílt cortesben és kevésbe mult, hogy ezért nagy­nak nem nevezték. A király és a cortes még tovább mentek. Sajtószabadságot adtak; eltörölték a nemesek kiváltságait, az inkviziciót. A kolduló szerzetek kivételével minden más szerzetet föl­szlattak, korlátolták az egyház törvényhatóságát, eltiltották az egyházi javak elzálogosítását s az újabb vagyongyűtést, de nem foglalták le az egyházi javakat. A kisértés pedig nagy volt, mert a 14 milliárdnyi államadósságnak kamatait s a folyó kiadásokat sem fedezhet­tek ugyanakkor, amikor az egyház vagyonát 18 milliárdra becsülték, holott 4000 község plébániája üresen állt.

A szomszédos *Portugáliában* szintén katonai forradalom tört ki. Oportó­ban 1820 augusztus 24-én *Sepulveda* ezredes az 1697 óta össze nem hívott cortes megtartását sürgette. Szeptember 15-én Lisboában a nép a katonasággal együtt kikiáltotta az alkotmányt. Október 1-én az oportói ideiglenes kormány átment Lisboába, eltörölte az inkviziciót és sajtószabadságot adott. VI. Jánost, ki az 1812. évi alkotmányt 1821 februárius 28-án elfogadta, a cortes visszahitta Brazi­liából s megérkezésekor föleskette az alkotmányra, mely szerint az egykamarás cortesben ismételve elfogadott javaslatból a király hozzájárulása nélkül is törvény lesz.

A szentszövetség azonban nem tűrte az Iberiai félsziget szabadságát. Midőn a mérsékelt­ekkel (moderadókkal) szemben utcai izgatók (descamisadók) kerekedtek felül, Pater *Merino* Castiliában egész sereg guerillaharcost toborzott az egyház és az önkényes királyság védelmére. Mint a nagy francia forradalmat, első sorban a spanyolt is az buktatta meg, hogy egyházi politikájával ürügyet adott a külföld beavatkozására. VII. *Ferdinánd* király XVIII. Lajos francia királyt hívta segítségül a »spanyol jakobinusok leverésére«. *Sándor* cár 150.000 emberrel akarta segíteni a franciákat, de Metternich és Wellington nem akarta az orosz­t még délnyugaton is látni s a veronai kongresszus 1822-ben magára Franciaországra bízta, hogy »IV. Henrik unokáját« megmentse Stuart Károly vagy XVI. Lajos sorsától. *Angoulême* herceg 60.000 franciával már 1822 április 7-én átkelt a Bidassoa határfolyón s május 23-án bevonult Madridba, honnan az országgyűlés, a kormány, sőt — kényszerítve — a király is Sevilleba, majd Cadixba menekült. A mindenre kapható csöselék maga rontotta le az alkot­mány emlékét, *Riego* mellszobrát s Metternich már is örömmel hirdette, hogy »Bécs az Ebronál fekszik«. A Cadix-t védő *Troadero* erőd s vele Cadix bevétele

(augusztus 31.) után szeptember 28-án a cortes szabadonbocsátotta a királyt, ki azután a franciák táborába menekült s 1822 október 1. minden engedményét visszavonta. *VII. Ferdinánd* akasztófára ítélte a 3 régenst, akit örüllté nyilatkoztatásakor rendelték melléje, a cortes tagjait udvara közeléből száműzte, egyetlenegy év alatt 31 minisztert nevezett ki és csapott el, Riegót 118-ad magával fölakasztatta s a szabadelvű pártot megtörte. Angoulême herceg hazamehetett.

Ezzel *Portugáliában* is eldőlt az alkotmányos királyság sorsa. Ott az udvar és a nép egyaránt a cortest vádolta, hogy Brazília elszakadt, s a király fia, *I. Péter*

252. ábra. A cadixi Trocadero bevétele 1823. augusztus 31.

trónörökös, uralkodása alatt független állammá alakult. Sarolta anyakirályné s másik fia Dom Miguel ekkor katonai lázadás élén állította helyre az önkényes királyságot, mire *VI. János* örömet eltörölte az alkotmányt, elfogatta annak híveit, behozta a cenzurát s visszaadta a szerzetek jószágait.

Olaszország már évek óta lelkesedett a spanyol alkotmányért; de lelkesedését csupán Riego lázadásának és Berry francia herceg megöletésének a híre fokozta kitörésig. 1815-ben a franciák gyámsága alól az osztrákoknak még gyűlöletesebb gyámsága alá jutott. Észak-Olaszország ura, *I. Ferenc*, és külügyminisztere, Metternich, mindent elkövettek, hogy megtörjék az olasz »jakobinusokat«. Ferenc nem akart az egységes Olaszország királya lenni, mint veje,

Napoléon. Feloszlatta az olasz nemzeti hadsereget, eltörölt minden intézményt, mely az olasz nemzeti királyságot előkészíthetné és szívesen látta az apró fejedelemségek helyreállítását, ha nem járt együtt alkotmányos törekvésekkel. *Lombardiában és Velencében* Rajner főherceg volt I. Ferenc alkirálya ; *Parmában*

253. ábra. Antonio Canova (1757—1822).

Neipperg gróf vigasztalta Mária Lujzát, Napoléon feleségét, majd özvegyét. *Toscanában* Ferenc császár öccse, III. Ferdinánd uralkodott ; de ő, aki 1795-ben minden fejedelem közül először ismerte el a francia köztársaságot, most is azt hirdette, hogy »a Pitti-palotában nem osztrák főherceg, hanem Toscana fejedelme lakik«. Ausztriának sokkal készségesebb szolgája volt *IV. Ferenc* osztrák főherceg, mint *Modena* fejedelme. A pápa 1814 május 24-én magyar

Radetzky-huszárok fedezete alatt tért vissza Rómába, ahol már augusztus 7-én helyreállította a jezsuita-rendet 1824 férfi- és 612 apácázárdával s az inkvizícióval együtt. Eltörölte a francia korszak minden újítását, még az utcák világítását is eltiltotta és csak a szentképek előtt égő lámpákat hagyatta meg. *Canova*, a hírneves szobrász, útján visszaszerezte a Párisba került műkincsek nagy részét. *Sardiniában* a gyöngé Vittorio Emmanuele, *Nápolyban* 1826 december 12. óta, mint mindakét *Sicilia* királya, Bourbon *I. Ferdinánd* uralkodott, aki a forradalom emlékei közül csupán a Code Napoléont és a francia pénzügyi rendszert hagyta meg.

Ausztria valamennyit hűbéresének tekintette, pedig Sardinia, Toscana és a pápa visszautasították beavatkozásait. Ha már Napoléon sem ösmerte föl, hogy Olaszországot csak *nemzeti* alapon teremtheti meg, Metternich éppenséggel *földrajzi* fogalomnak tekintette. Nem félt az olasz nemzeti érzülettől és összetartástól; nem is hitte, hogy ilyesmi lehessen. Az irodalom azonban rajta volt, hogy legyen s a romantikusok, a klasszikusokkal szemben, a népnek, különösen a polgároknak, lelkéhez akartak férközni. Vezérok, *Manzoni*, akinek főmunkája, a »Jegyések«, elkésve magyarul is megjelent, 1812—1827. közt írta legszebb ódáit, tragédiáit és regényeit, amelyeknek elfojtott hazafias vágyódásait éppen csak az osztrák cenzorok nem értették meg. De megértették *Silvio Pellicót* (1789—1854.), akinek 1818-ban alapított lapja, a *Conciliatore* (Békítő), az egységes, független Olaszország eszméjét képviselte. Az írók a művelt középosztályt akarták megnyerni, de egyelőre csak a sorok közt való olvasásra taníthatták meg. A szellem és a hazafias vágyakozás, a cenzura és a rendőrség fénykorában, csupán a *titkos társaságokban* nyilatkozhatott meg. A *karbonárik* (»szénégetők«) végső célja a nemzeti szabadság és függetlenség volt. Számukat egyedül a nápolyi királyságban 642.000-re (mások 800.000-re) tették, ami mutatja, hogy a nép minden rétegére hatottak. 1815. évi alkotmányuk szerint Ausonia néven köztársasággá alakítanák Olaszországot, melynek két konzulját a nemzetgyűlés 21 évre választaná. A volt fejedelmekkel egy év alatt eladatnák javukat, s utódaik csak száz esztendő múlva térhetnek vissza. Államvallást nem akartak, de megtartanák a kereszténységét, még pedig annak legősibb alakjában, s a pápát tennék meg patriarchának. Szemök előtt Dante, Petrarca, Macchiavelli egységes Olaszországa s a demokratikus szabadság lebegett. Köztársaság helyett utóbb, a nehézségek láttára, alkotmányos királysággal is beérték volna s Isten, király, alkotmány lett a jelszavuk.

Ez a kiáltás, a spanyol Riego fölkelésének s Berry herceg megöletésének hírére, először és legerősebben *Nápolyban* harsant fel. A fölkelés zászlaját ott 1820 július 2-án *Morelli* és *Silvati* hadnagyok tüzték ki; 6-án a karbonárik a kir. palotába nyomultak s az 1812. évi alkotmány megadását követelték. *Pepe* tábornok 9-én diadallal vonult be Nápolyba, hol a király kezét a lojális karbonári ismételve megcsókolta, a király pedig feltűzte a karbonári jelvényeket s 13-án megadta az alkotmányt. Az egyhetes forradalom tehát vér nélkül végződött. Ezt a forradalmat az osztrákok »előbb várták volna a holdban, mint Nápolyban«. *IV. Ferdinánd* most tőlük kért titokban segítséget s a pápánál is tiltakozott minden időig tett vagy ezután teendő engedménye ellen. A császár már július

25-én kiáltványban figyelmeztette Olaszországot, hogy a fejedelmektől forradalmak útján kicsikart engedményeket semmiseknek tartja. A nápolyi külügyminiszter erre azzal válaszolt, hogy a két Sicilia független állam lévén, belső ügyeibe Ausztria nem avatkozhatik, s a király és nemzet Ferenc ellen épp oly hősiesen megvédi alkotmányukat, mint ahogy a spanyolok megvédték Napóleonnal szemben. Alkotmányukat Spanyolország, Svájc, Svédország és Németalföld elismerte; a többi azonban nem mert az osztrákok beavatkozásának útjába állani.

Troppauban a szövetséges uralkodók és miniszterei kongresszust tartottak (1820 október 23.—december 24.), hogy »Európát a jakobinusoktól megszabadítsák«. A szövetségből kizártak minden államot, amelynek belső viszonyait a forradalom megváltoztatja; megtagadták az ilyen »törvénytelen reformok« elismerését, s ha barátságos felszólalásuk nem használna, szükség esetén kényszerítő eszközöket alkalmaznak. — A mindjárt ezután tartott *laibachi* kongresszus boszorkányüstjében főzték ki — Kossuth Lajos szerint — a nemzetek belső ügyeibe való fegyveres beavatkozásnak azt az aqua tofanáját, melynek 28 évvel későbbben Magyarország is áldozatul esett. »Új nemzetközi jogot, végre európai areopagost, európai rendőrséget teremtettek, amely lehetlenné tette az egyes államok függetlenségét s belső fejlődését.« — A hatalmak Laibachból 1821 január 19-én fölhívták a nápolyi kormányt az alkotmány eltörlésére s

254. ábra. Silvio Pellico (1788—1854).

arra, hogy három esztendőre ellenmondás nélkül fogadja be az osztrák megszálló sereget. Február 17-én a parlament tiltakozott a beavatkozás ellen s a népet szabadsága és függetlensége megvédésére hívta föl. *Frimont* osztrák vezér 43.000 emberével azonban csak 25.000-et állíthatott szembe. Március 7-én Wallmoden magyar huszárai Reatinál már szétverték a nápolyi fölkelőket, s 19-én a parlament elmenekült Nápolyból, melyet *Frimont* 24-én megszállott, s visszaadta az esküszegő király korlátlan hatalmát.

Sardiniában 1821 március 10-én a katonai forradalom ilyen körülmények közt tört ki. Santa Rosa gróf Torinoban ideiglenes kormányt alakított, de csak a torinói és genovai egyetemek ifjúságában bízhatott. I. Vittorio Emmanuele lemondott öccse, Carlo Felice javára, ki a spanyol mintára hozott alkotmányt azonnal eltörlötte s a fölkelőket április 8-án Novaránál az osztrákok segítségé-

vel verte le. Május 12-én tehát a laibachi kongresszus megkönnyebbülve oszlott el. Ausztria Németországon kívül most már Olaszországon is uralkodott, *Metternich* úgyszólván Európa minisztere volt. A megtorlás műve elkezdődött. Nápolyban 800 embert végeztek ki; ezernél többet száműztek a szigetekre, hol naponként csak 32 borsószemet s másfél font fekete kenyeret adtak mindegyiknek. A nyilvános iskolák nagy részét bezárták, a tanítókat elkergették, hogy a karbonárik forradalmi eszméit ne terjeszthessék. Az utolsó tízezer osztrák csak 1827-ben hagyta oda Nápolyt. Frimont jutalmul az antrodocoi hercegi címet s Biharban Palotát kapta, melyet Pompeiiből hozott régiségekkel töltött meg. Beiktatásakor (1828 augusztus 25.) a debreceni deákok versekkel dicsőítették; az olaszok azonban ettől fogva még jobban gyűlölték az osztrákokat. Míg a pápa egyházi átok alá vetette a titkos társaságok tagjait, az osztrákok Milanóban rendkívüli vérbiróságot állítottak a karbonárik kiirtására és közéjük számítottak minden szabadon gondolkozót. Spielberg börtönei olaszokkal teltek meg. Tizenkettőmagával a vérpadról oda került *Silvio Pellico* is, akinek fogságairól, szenvedéseiről 1833-ban írt munkája (*Le mie prigioni*) a szabadságért titkon égők imádásoskönyve lett. Vesztett csatánál nagyobb kárt okozott Ausztriának, mely az olaszokat a napóleoni háborúk idején függetlenség, szabadság, nemzeti egység ígéretével buzdította harcra. De az osztrákok erőszakoskodásai végre is egy érzelemben egyesítették a szétszaggatott olaszokat. Megérlelődött az a meggyőződés, hogy az egységes, szabad Olaszországot csak az osztrákok kiűzetésével alkothatják meg. Közelgett az idő, midőn ismét nemzeti jelszó lett II. Gyula pápa háromszázados csatakiáltása: »Ki az idegennel! Fuori lo straniero«!

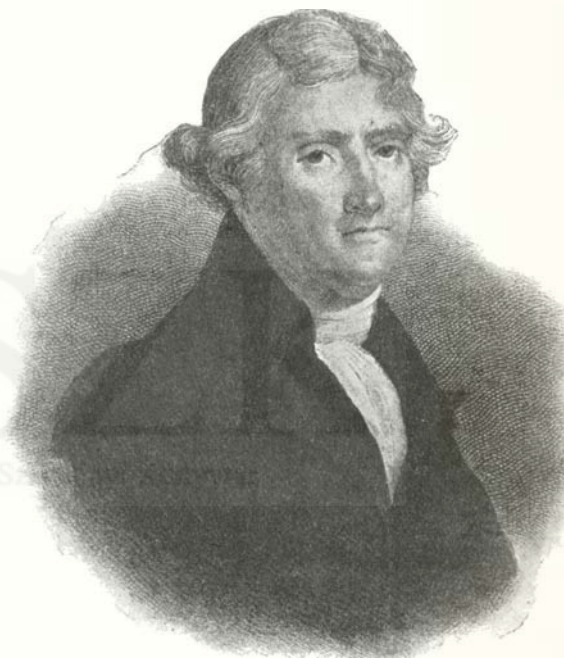
II. Amerika az amerikaiaké!

Míg a szentszövetség Európában az önkényes uralmat erősítette, Amerikát az északi államok szövetsége mindjobban megnyerte a *köztársasági* eszmének. Egy magyar lap már az Unió fönnállásának második esztendejében (1790. nov. 16.) megírta, hogy »az északamerikai szabad státus, mely Franklin eszének és Washington fegyverének köszönheti a maga lételét, kezd hovatovább virágzó állapotban lenni«. Míg Európa népei negyedszázadon át dúlták, rabolták és fosztogatták egymást, Amerika ugyanazon idő alatt békére törekedett, s hogy politikailag szabad és független legyen, gazdasági viszonyait óriási kitartással rendezte. Az első pillanattól fogva arra törekedett, hogy piacát ipar, kereskedelem és pénzügy tekintetében egyaránt a világ munkásságának középpontjává tegye. Az amerikaiak zacskócsörgetését sokan az európaiak kardcsörtetésénél is károsabbnak találták; de találgatni lehet, melyik önzés a végzetesebb, és nyert-e a demokrácia azzal a pénzarisztokráciával, melyet Amerika első pénzügyi államtitkára, *Hamilton*, az Európában hitelét veszített születési arisztokrácia helyébe állított. Ezt a politikát a nemzeti bank fölállítására és az ezüst pénzérték behozatala nyitotta meg. Bölcsesége abban állt, hogy a magánüzletben megkövetelt becsületességet az állam háztartásában is elvül fogadta el. *Washington* első elnökségének (1789—93.) *Hamilton* pénzügyi sikerei adták meg az igazi tartalmat. Második elnökségét (1793—97.) az angolok és franciák háborúja

kezdetén (1793.) tett semlegességi nyilatkozata vezette be, mely *Monroe* 1823. évi nyilatkozatával s az Angliával 1871. május 8-án kötött semlegességi szerződéssel együtt mindmáig irányt szab annak a politikának, melyet Amerika a nem-amerikai államokkal és viszonyokkal szemben követ. Eszerint az angol-francia háboruban a tengeren egy amerikai sem vehet részt. Megbízást, kötelezettséget és csempészetnek minősíthető szállítást egyik féltől sem fogadhat el s a két nemzettel fönnálló barátságot semmiképpen sem sértheti meg. Minden nemzetnek másokat kizáró törvényhatósága lévén saját területén, ott a hajókat fölfegyverezni annyi volna, mint beavatkozni a népfölség jogaiba s megsérteni a semlegességet. Erre a tételre Washington először is Teriet francia követet tanította meg, ki amerikai önkéntesekkel küldött hajókat az angolok háborgatására; másodszor pedig magukat az angolokat, kik az Európa számára lisztet szállító amerikai hajókat egyetlenegy angol kikötőbe akarták terelni; de velük külön hajózási és kereskedelmi szerződést kötött, melyet az állam alaptörvényei közé sorolt.

Politikai végrendeletében Washington arra intette a yankeeket, hogy óvakodjanak az idegen befolyás fondorkodó kezétől. A *külföld beavatkozása* a legnagyobb ellensége minden köztársasági kormányformának. Idegen hatalmasságokkal való érintkezéseikben főszabály gyanánt kövessék, hogy kereskedelmi összeköttetéseiket növeljék s a politikai versengést kerüljék. Valódi politikájuk az *önkormányzat* legyen s az, hogy a világ egyetlenegy hatalmasságával se szövetekezzenek tartósan. Legjobb politika a becsületesség. Teljesítsék minden kötelezettségöket a szó valódi értelmében. Értsenek egyet és szabadon közlekedjenek minden néppel; kereskedelmi politikájukban méltányosak és részrehajlatlanok legyenek. Azt a hasznot, amiben egyik nép a másikat részesíti, olykor saját függetlenségének egy részével kell megfizetnie. Az Európát dúló háborukban pártatlanok legyenek. A semlegesség megtartása azokon a kötelességeken alapszik, amiket emberszeretetet és jogosság szab minden nép elé.

Weld Izsák Washington visszalépésének esztendejében (1797.) fejezte be Észak-Amerikáról szóló útleírását, mely utóbb (1818.) magyarul is megjelent. Sem ő, sem más nem sejtette ekkor azt az óriási emelkedést, mely száz esztendő

255. ábra. Jefferson Tamás (1743—1826).

mulva bámulatra ragadta az egész világot. Hogy száz esztendő mi egy nemzet életében, megmondja T. W. Stewensnek éppen száz esztendő mulva írt útleírása (The Land of the Dollar, 1897.). Egy nemzet s a nemzet nagy embereinek lángeszze előtt a világ ily összehasonlítás után hajlik meg igazán.

Washington 1797. márc. 4-én John Adams követte; olyan ember, ki az önkormányzatról írt háromkötetes munkájában gondoskodni akart a hatalom egyensúlyozásáról s Európa szentháromságát: a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat egymástól el akarta választani. Hirdette, hogy csak képzelődés a föltétlen egyenlőség; mert vagyon, születés, érdem, erény megosztja, osztályok alakítására bátorítja az embereket. Az egykamarás rendszer éppenséggel oligarchiára vezethet. Azért kell két kamara, hogy egyik a gazdagok érdekeit képviselje, a másik a szegényekét, s mindakettőt egy semleges és felsőbb hatalom tartsa egyensúlyban. Egyébiránt a nép éppen olyan hajlandó a fényűzésre mint akár-melyik király vagy arisztokrata; s mennél népiesebb a kormányzat, annál jobban fejleszti a fényűzést. Amikor a francia direktóriummal a dolog majdnem háborúra került, szigorú törvényt hozatott a lázítók ellen, mert a középponti hatalom erősödésétől tartó egyes államok fölvetették a *megsemmisítés* (nullificatio) elméletét. Azt követelték, hogy a középponti hatalomnak az alkotmányban nem gyökerező intézkedéseit visszautasíthassák. A jus resistendi mellett a középponti hatalommal szemben a törvények magyarázatának a jogát is maguknak követelték. Ez az elv, melyet 1798. nov. 10-én Kentucky állam mondott ki először, bomlással fenyegette az Uniót; együtt járt a vallás- és szólásszabadság jogának védelmével s még tévedésében is tiszteletet gerjesztett. A középponti hatalom politikája szintén helyesnek bizonyult. Franciaország egyszerre udvarias lett s barátságot és kereskedelmi szerződést kötött Amerikával.

Adamsot Jefferson Tamás váltotta fel (1801—8.), »a demokrácia apja«, kihez fogható nagyot a demokrácia történelme keveset ösmer. Pedig hivatalnokaitól föltétlen engedelmességet követelt, ami alig eshetett meg a demokratikus érzület hanyatlása nélkül. Első elnökségének legnagyobb eredménye a Mississipp-i völgyének megszerzése. *Louisianáról* ugyanis Spanyolország 1800. okt. elsején a san-ildefonsoi szerződésben Franciaország javára lemondott. Napoléon konzul abban reménykedhetett, hogy Amerikában 15 szélességi fokot át egy 3.850.000 km²-re terjedő Új-Franciaországot alapíthat, mely kétszeresére nagyobb volna az anyaországnál. Mégis jó vásárnak tartotta, hogy Jefferson 11,250.000 dolláron (56,250.000 koronán) 1804. április 30-án megvette az Egyesült-Államok számára, melynek területét ekként megkétszerezte. Száz esztendő mulva méltán ünnepelethették ezt a harmadik (a st-louisi) amerikai világkiállítás megnyitásával; mert kardcsapás nélkül lettek örökös urai jóval nagyobb területnek mint amelyet Európában Franciaország a legborzasztóbb harcok után is csak néhány esztendőre hódíthatott meg. Napoléon azzal vigasztalódott, hogy a tengeren olyan vetélytársat állított Anglia mellé, amely egy napon alkalmassint megtöri büszkeségét. Az angolok gögje a trafalgari győzelem után valóban annyira növekedett, hogy a kongresszus 1806. januárius 2-án százezer katonát, 1,100.000 népfölkelőt s 24 hajón 60.000 embert és 574 ágyut rendelt a haza védelmére; 17-én csatlakozott Napoléon szárazföldi zárlatához; 1807. dec. 22-én

pedig zár alá vetette a hajókat, vagyis megtiltotta, hogy amerikai hajók Angliával közlekedjenek. Az egyesület azonban nem támadhatott oly földrész ellen, hol abban az időben körülbelül annyi ember állt fegyver alatt, mint amennyi (hat millió) lakosa *összesen* volt Észak-Amerikának. Angliát támadni pedig annyit jelentett, mint belebonyolódni Napoléon, Wellington, Károly főherceg európai háborujába. Amerikát már helyzete is védőháborura utasította.

Míg Washington dogmája szerint Amerikának soha sem szabad részt vennie Európa belső villongásaiban, a Jeffersoné szerint idegen nemzetektől sohasem szabad kérnie kiváltságokat, hogy neki se kelljen ilyeneket adnia. Ez a két alaptétel az egész XIX. századra megszabta az Egyesült-Államok külpolitikájának irányát s Washington idejében a francia, most pedig az angol háborútól mentette meg. Az amerikai hazaszeretetet nem annyira ösztön mint meggondoltság sugallta s ha érezték is, hogy szép volna dicsőséges háboruban megtorolni az angolok bosszantásait, belátták, hogy elnökük kopott ruhájához jobban illik a böles nyugalma és a kereskedő hideg számítása mint a hadvezéri bot. Gúnyolódtak ugyan ők maguk is, hogy beéri egyszerű kereskedelmi megtorlással; de hiszen a demokrácia máskor is beérte már hasonló eszközökkel. Perikles Athén falai közé zárkózva nézte a spártaiak dülásait; Jefferson is így nézte honfitársaival a hajózás következtében önmaguknak okozott károkat. Ugyanakkor Európa fogcsikorgatva túrta Napoléon szárazföldi zárlatának következeit. És mikor az emberek oly szívesen csúfolódtak Jefferson elhibázott ágyúnaszádjain, melyeket az angol tengeri szörnyek ellen akart küldeni, 1807. aug. 11-én egy amerikai folyóvizen, a Hudsonön, végigsiklott *az első gőzhajó*, Fulton Róbert csodás találmánya, mely évek mulva, midőn már az Atlanti óceán hullámain szelte, egészen más irányba terelte Anglia és Amerika kereskedelmi politikáját.

A hajózárnak aznap kellett volna megszűnnie, amelyen (1809. márc. 4.) Jeffersont elvtársa, *Madison* váltotta föl az elnökségben; Anglia kétszínű magaviselete azonban arra kényszerítette a kongresszust, hogy 1812. június 17-én megigenje a háborút. Pénz, sereg, hajóhad s mi több: igazi nemzeti lelkesedés nélkül fogott Amerika ebbe a háboruba, mely ellen a kongresszus kisebbsége nyíltan tiltakozott. De éppen a *nemzeti lelkesedés* fölkelése, a *közszellem* megteremtése lebegett a harciasok előtt, hogy megcáfolják John Quincy *Adams* Kassandraszerű kérdését, hogyan lehessen siker ott, hol *nincs nemzeti érzület*? Épp úgy lehetett volna találgatni, hogyan támadjon nemzeti érzület ott, hol kísérletet sem tesznek fölbresztésére? Ahány állam, annyiféleképpen ítélte meg a közös hadjáratban való részvétele mértékét és módját. Akadémikus fejtegetésekbe, az alkotmány magyarázatásába bocsátkoztak, mikor a késedelem igazán veszedelmet okozhatott. A szabad és független államok azonban nem akartak egyszerű törvényhatóságokká összezsugorodni. Az állam egységének rovására mutogatván szabadságukat, katonák helyett jó tanácsokat küldtek a csillagos lobogó alá. Az angolok minduntalan megverték őket Canadában, ahová parányi szárazföldi seregükkel betörték, *Tekumseh* indiánus főnök pedig általános nagy szövetségbe akarta egyesíteni az indiánusokat, hogy eldőljön valahára, kié legyen hát Amerika: az őslakóké-e, vagy a betolakodott európaiaké?

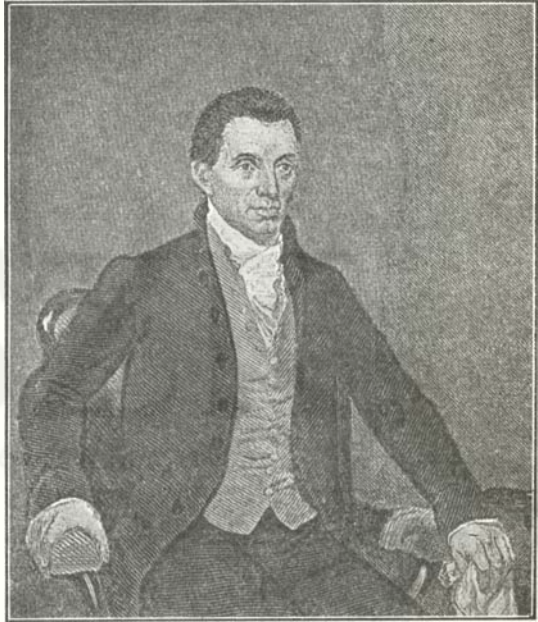
Velök szemben *Jackson* András tábornok majdnem olyan csodát művelt mint első olaszországi hadseregével az ifjú Napoléon; a tengeren azonban, Napoléon bukásával az angol hajóhad nagy része fölszabadulván, az angolok több győzelmet arattak a yankeek ellen, akik új találmányaikat: a torpedót és a gőzhajót még nem igen tudták kezelni. Viszont a szárazföldön *Ross* angol tábornok (mint hadsegédjének, a magyar Muzsik Károlynak, naplójegyzeteiből tudjuk) 1814. aug. 23-án olyanforma katonai csinnyel sarcolta meg Washington fővárost, mint Hadik András 1757-ben Berlint. Máglyába rakott könyvekkel gyújtatta föl »a yankee-demokrácia vendéglőjét«, a képviselőházat, mint 34 esztendő múlva a lázadók a nagyenyedi kollégiumot. Szept. 20-án azonban a füstölgő romok közt a kongresszus egy hamarosan összetákoltsz deszkaszínbén újra összeült s az eddiginél erélyesebben intézkedett a köztársaság védelméről. *Madison* elnök figyelmeztette, hogy több módja van most szabadsága fönntartására, mint volt egykor annak a megszerzésére. A csorbát *Jackson* kiköszörülte New-Orléans alatt, honnan dicsőségesen visszaverte Pakenbaum angoljainak rohamát és sokkal csekélyebb erejével az ostrom abbahagyására kényszerítette őket. Pedig már másfél hónapja (1814. dec. 24.) megkötötték a *genèvei békét*, a korábbi állapotok (statusquo) alapján.

Amerika nemzeti önérzetében, önbizalmában és egységében megerősödve kelt ki abból a háborúból, mely négy év alatt (1812—5.) neki 1683, Angliának 1700 hajójába került. Ami pedig nem tartozik a küzdelem utolsó eredményei közé, a yankeek levonták a tanulságokat: katonai és tengerészeti tisztképző akadémiát s újabb nemzeti bankot alapítottak, a közhitelt helyreállították, a vámok jövedelmét egyetlenegy esztendő alatt megötszörözték (vagyis 1816-ban 30 millió dollárra növelték), az államadóságot rohamosan törlesztették, az egyenes adót mindamellet már 1817-ben megszüntették, az ipart bámulatosan fejlesztették, az elpusztult városokat sokkal fényesebben építették újra, a bevándorlást előmozdították stb. Az újjáalakulásnak ebben a munkájában nagy érdeme van *Madison* utódának, *James Monroe*-nak (1817—25.). Ama nagy államférfiak közé tartozott, kiket a függetlenségi harc dicsőséges éveiben Virginia nevelt a köztársaságnak. Úgy vélte, hogy a mult háboruhoz hasonló meglepetéseknek nem szabad ezt többé kitenni; pedig a viszonyok egy másik európai hatalommal, Spanyolországgal, mind feszültebbek lettek.

Délamerikai gyarmatait *Spanyolország* a napóleoni háborúk idejében önzően elzárta minden idegen hajó és kereskedés elől, a szabad eszmék terjesztését pedig mindenképpen gátolta. Az angolok 1808 óta mégis találtak rá módot, hogy a gyarmatosok közt izgassanak. Midőn Napoléon a spanyol Bourbonokat elkergette, *Buenos Ayresben* kitört a fölkelés, mely 1810. május 22-én — még ugyan VII. Ferdinánd nevében — ideiglenes kormány alakítására, de már 1813-ban a köztársaság, és 1816. július 9-én a »Rio de la Plata Egyesült-Államai« teljes függetlenségének kikiáltására vezetett. *Venezuelá*-ban s *Új-Granadá*-ban a fölkelést *Bolívar* Simon (1783—1830.) diktátori hatalommal intézte. *Morillo* hadai elől ugyan menekülnie kellett, de 1816. dec. 6-án újból a fölkelés élére állt, s 1819-ben *Venezuelát*, *Új-Granadát* és *Ecuador*t saját elnöklete alatt köztársassággá egyesítette. Győzelmeinek hatása alatt 1821. július 28-án *Peru* is kikiál-

totta függetlenségét, melynek biztosításában az 1818. januárius 1. óta független Chile is gyámolította. Mexikó 1820-ban szintén fegyvert fogott és Iturbide tábornokot I. Ágost név alatt 1822. május 18-án császárnak választotta, a következő évben azonban Victoria tábornok elnöklete alatt 19 államból és 5 területtől álló köztársasággá alakult át. Brazília 1822. aug. elsején elszakadt Portugáliától s okt. 12-én a portugál király fiát, I. Dom Pedrót választotta meg független császárnak. Csak Guyana nem mozgolódott.

Monroe úgy gondolkozott, hogy Amerika csupán az európai befolyás kiszorításával lehet igazán nagy. Hajókat küldött Dél-Amerikába, hogy meggyőződjék, van-e valami biztosítéka az új államok tartósságának, lehetne-e velük szövetkezni. Hajóhadat küldött a Mexikói öbölbe is a kalózok ellen, akikkel a spanyolok nem birtak. Mint hajdan Rómának, az Egyesületnek is a kalózok (a flibustierék) adtak alkalmat az első tartomány megszerzésére. Jackson megszállta s a spanyol kormány átengedte Florida félszigetét, hogy a kalózoktól megrabolt amerikai kereskedőket kárpótolja. Az Egyesületnek most már csak Canadában voltak európai szomszédjai. Az 1819 január 30-án kötött kereskedelmi szerződés értelmében ott is megszerezték a new-foundlandi és a labradori halászat jogát s északi határvonalul a szélesség 49. fokát fogadták el. Ugyanez évben a kongresszus kalózkodásnak bélyegezte a rabszolgakereskedést, melyet — az angolok példájára — elvben már 1808-ban eltörölt.

256. ábra. James Monroe.

A szabad négerk visszatelepítésére alakult társulat 1821-ben Afrikában megalapította a Liberianak nevezett szabad néger köztársaságot, melynek fővárosát, az Unio elnökéről, Monroviának nevezték el. Otthon az iparúzó északi államok hajlandók lettek volna fölzsabadítani a néger rabszolgákat, kiknek száma (1820-ban 1,538.064) az egész lakosságnak majdnem 20 %-a volt. Erről a délvidéki ültetvényesek tudni sem akartak. Mások is úgy hitték, hogy a tömeges fölzsabadítás gazdasági, társadalmi, sőt állami válságot okozhat, mert a szabad négerk valószínűleg külön állam alapítására törekednének. Midőn 1820. március 3-án Missouri és Maine föl vételével a szövetséges államok számát húszra növelték, egyúttal kimondták, hogy az északi szélesség 36° 30'-étől északra eső államokban a rabszolgaságot végképp eltörlik. A szélességnek ez a vonala két óriási táborra osztotta az Egyesületet, mely a csupán szabad embereket ösmerő

1787-iki törvényt a rabszolgatartókkal szemben utóbb (1861—5) csak fegyverrel valósíthatta meg.

A világ egyébként bámulattal értesült róla, hogy az Egyesület milyen biztos közgazdasági politikával készül Amerika vezetésére. Néhány év alatt a yankeek kiépítették a nagy tavakat összekötő csatornákat, melyek 586 km. (Budapest és Fiume távolságánál jóval nagyobb) hosszúságban a szárazföld belsejébe tengeri hajókat vittek. Országútaikat a rómaiak és a perui inkák korára emlékeztető hatalmas méretekben készítették. A Columbia torkolatánál gyarmatot terveztek, hogy a Csöndes óceánon át oda hordják Kína kincseit s belföldi utaikon és az Atlanti óceánon át Európa felé szállítsák tovább. A túlságosan elszaporodott bankok és gabonatözsdek hallatlanul merész üzletei bukásokra vezettek, de máris tényezővé tették Amerikát a világkereskedelemben, mely pedig az iparos északi államok kedvéért védővamos politikát folytatott, ami Európában némileg a szűkkeblűség hírébe juttatta.

Amerika azonban nem törődött Európa vélekedésével; megmondta ezt Adams külügyi államtitkár a spanyol követnek, ki tiltakozott a délamerikai államalakulások elősmerése ellen. Pedig az európai szentszövetség éppen azon törte a fejét, hogy Dél-Amerika elszakadt államait valamely Bourbon vezetése alatt egyetlenegy monarchiában egyesítse, hogy a *köztársasági* Északkal a *császári* Délt állítsa szembe. Amerika az 1776. évi függetlenségi nyilatkozat óta most állott a legnagyobb válság előtt. Megoldásának érdeme *Monroe* elnöké. Midőn Oroszország — az Unio és Anglia érdekeit egyaránt sértve — Amerika északnyugati részein. Alaskánál tovább akart terjeszkedni, a kongresszushoz 1823. dec. 4-én intézett üzenetében kimondta *Monroe* az Egyesült-Államok jogait és érdekeit magában foglaló azt az elvet, hogy »az amerikai szárazföldeken, szabad és független helyzetök következtében, *mostantól fogva* egyetlenegy európai hatalom sem alapíthat gyarmatokat«. »Az európai hatalmak minden olyan kísérletét, mely rendszeröket ezen féltékének bármely részére akarná kiterjeszteni, az amerikai béke és biztonság veszedelmének tekintenék. Nem értik s nem fogják ide érteni a már meglevő gyarmatokat, vagy a valamely európai hatalomtól függő országokat.« »Európával szemben Amerikának kezdettől fogva követett politikája abban áll, hogy nem avatkozik be egyetlenegy európai hatalom belső ügyeibe sem és tényleg fönnálló kormányait törvényeseknek tekinti, velük barátságos viszonyokat ápol s ezeket a viszonyokat nyílt, határozott, férfias politikával tartja fönn, minden hatalom igazságos kívánatait teljesíti, de a sértegetéseket egyiknek részéről sem tűri.« Lehetetlen azonban, hogy a szövetséges hatalmak politikai rendszerének kiterjesztése ne fenyegetse Amerika békéjét és boldogságát és senki sem hiheti, hogy Dél-Amerika ilyesmit a maga jószántából elfogadjon. Viszont lehetetlen, hogy Amerika bármily beavatkozást közönyösen nézhetne. Spanyolország, erejét és segélyforrásait ösmerve, a délamerikaiakat többé különben sem igazhatja le. Az is helyes politikája az Egyesült-Államoknak, hogy a pártokat önmagukra hagyja, még pedig abban a hitben, hogy ezt az eljárást más hatalmak is követik.

Újabb történetírók kétségbevonják, sejtette-e *Monroe*, hogy népe valóságos törvénynek fogja tekinteni nyilatkozatát s attól fogva a »*nagyhatalmak* közé szá-

mítja magát«. Mondják, hogy fogalma sem volt róla, mint nem volt fogalmuk talán a magna charta vagy az aranybulla alkotóinak sem arról, hogy minden addiginál szabatosabban jelölték meg a nemzeti fejlődés útját. Az *amerikaiság alapelvét Monroe fejezte ki*. Tanítása, ahogy nyolcvan év múlva mondta utódja, Rooseveltnél, nem fogható föl szigoruan tudományos szempontból, mert az általános politikai elv. Igen jelentékenyen módosította a nemzetiségi eszmét, mely Európában akkortájt hódított. Az amerikai ebben a földrajzi együvértartozás eszméjének hódolt, mely egyesítette a nemzetiség tekintetében végtelenül távol-első yankeet és spanyolt, ellenben elválasztotta az együvértartozó angolt és yankeet. De az Unió még sem volt ellensége Angliának, mely fölshabadította Canadát s nem volt barátja Paraguaynak, mely elnyomta a szabadságot. *Szabadságot* akart Amerika minden részében, de neki még a szabadság sem kellett *kívülről*. A szentszövetség nem is talált, pedig keresett reá módot, hogy visszautasítsa az ellene irányuló Monroe-elméletet; sőt Oroszország ki is egyezett az Unióval az északnyugati határookra nézve és Spanyolország sem keresett okot a háborura abban, hogy az Unió elösmerte a délamerikai köztársaságokat. »Nem törődünk — szólt Monroe — az európai államok hatalmi mérlegével; tőlünk oda billenhet, amerre éppen akar. Csak az áll érdekünkben, hogy minden hatalommal ugyanolyan föltételek mellett éljünk barátságos összeköttetésben. Szomszédainkkal szemben egészen más a helyzetünk. Az európai kormányok ezeknek az ügyeibe, különösen pedig kormányformájuk megválasztása kérdésébe nem avatkozhatnak anélkül, hogy az bennünket ne érintene.«

Amerika Catója meglepéddel tekinthetett vissza elnökségének nyolc esztendejére. Ő szerezte meg az Egyesületnek a két Floridát; ő ismertette először a délamerikai köztársaságokat; a Csöndes óceán mellett ő alapította az Egyesület első gyarmatait; ő tette meg az első határozott lépést, hogy hazája igazi gyáriparos állam legyen; mindenekfölött pedig ő adta vissza Amerikát önmagának. Anyagiakban szegényen, érdemekben gazdagon, egy római konzul szerénységével vonult vissza a magánéletbe aznap (1825. márc. 4-én), amelyen utódja, John Quincy Adams, elnöki székhelyében büszkén utalt az állam félszázados fejlődésére. »Ez idő alatt — úgymond — népességünk négy millió-ról tizenkettőre növekedett; határaink, melyeket előbb a Mississippi szabott meg, egyik óceántól a másikig terjednek; a szövetségbe majdnem oly terjedelmű államokat vettünk föl, amilyenek az első szövetséghez tartozók voltak. . . . Kereskedésünket kiterjesztettük minden tengerre; iparosaink és gépészeink az emberiséget a természet urává tették; szabadság és törvény együttesen fejlődik s a személyes birtok és biztonság lehető kímélése mellett teljesezni kezd az emberi társadalom minden célja.«

Észak-Amerikának ez a célja lebegett *Dél-Amerika* előtt is. 1825. október 31-én *Bolívar*, »a szabadító« lett első elnöke a Peru északi részéből kiharított új köztársaságnak, melyet róla neveztek *Boliviának*. Hatalmas szövetségben akarta egyesíteni Dél- és Közép-Amerikát, melynek magva Columbia állam, középpontja pedig Panama lett volna, hol Buenos Ayres, Peru, Mexikó, Guatemala követői 1826-ban meg is jelentek az első kongresszusra. Ezek az államok örök barátságot kötöttek egymással, de a yankeek féltékenysége miatt az állandó

szövetkezéstről lemondtak. *Bolívar* még Columbia, Peru és Bolivia szűkebb szövetségét sem alakíthatta meg, mert, igaz köztársasági érzület hiányában, a köztársaságok sohasem értettek egyet. *Bolívar* 1830. december 17-én csalódva, hatalmától megfosztva, hunyt el. A yankeek maguk is Washingtonnal hasonlították össze. Alkotásait már előbb elismerték, sőt Anglia is követte példájukat. Mikor ugyanis, a cadixi győzelem után, a franciák és spanyolok európai kongresszuson akarták helyreállítani a gyarmatok régi rendszerét, Canning valamenynyibe angol konzulokat küldött s egymásután elösmerte Argentinát, Columbiát, Mexikót, sőt Perut is, mielőtt kiverhette volna a spanyolokat. Már 1825. januárius elsején kereskedelmi szerződéseket kötött velük. Elösmerte, hogy *Amerika valóban az amerikaiaké* s jogosan figyelmeztette *Granville* lordot, a párisi angol nagykövetet, hogy »*Novus saeculorum nascitur ordo* : a századoknak új rendje kezdődik«.

III. »Hellásznak kincse«.

Aznap, amelyen Amerikát önmagának visszaadta, Monroe örömmel jelentette, hogy »a görögök nagy lépésekkel közelednek dicsőséges függetlenségükhöz«. Hiszen az egyes államok szabadságát Európában sem lehetett kevesebbre becsülni mint Amerikában. Mindakét nyilatkozat éle a szentszövetség ellen irányult s annál inkább hatott, mentül jobban bebizonyosodott, hogy Anglia, sőt mindenben immár Oroszország sem ért egyet *Metternich* politikájával. Amaz kéz alatt, emez nyiltan is támogatta Görögországot, mely kétezredéves szolgaság után ismét szabad és független akart lenni. Az albánokat és az elgörögösödött szlávokat a nyelv, az egyház és némi önkormányzat közössége egyesítette s a görög nemzeti hagyományok átvételére és megőrzésére lelkesítette. Kétezeröttszáz esztendővel Kallinos első görög harci dala után a thesszáliai *Rigas* (1754—98.) ehhez a görög ifjúsághoz fordult költői szózatával, hogy a szabadság bűvös szavával buzdítsa tette : a zsarnokság lerázására, megbosszulására. Hellász ifjúsága értse meg a régi hősök sírból kihangzó fölhívását : szabad görög szabad hazáért haljon ismét ! Ne aludjék Spárta, midőn virradni kezd, példaképe Leonidas legyen ; a Thermopylaik népe büszkén támadjon föl halottaiból s akkor új életre kél Görögország s visszaszerzi ősi szabadságát ! A költőt, ki 1797-ben Velencében Napoléont akarta megnyerni Hellász ügyének, hazatérében az osztrákok elfogatták, a törökök pedig föbelövelték ; de, ahogy ő akarta, csakhamar fölcsendült a szabad hegyi görögnek, a kleftisznek, dala :

»Éj van, sötét éj a hegyen,	Rejtett szorosnak mélyiben
A bércek ormát hó fedi ;	A kleftisz hű vasát feni . . .
Sziklák között, vad bérceken,	A kleftisz hű vasát feni !«

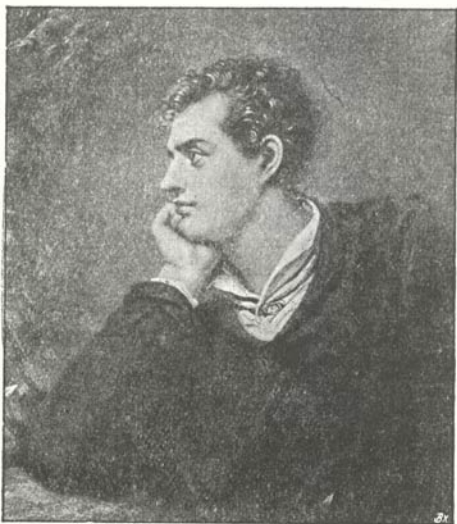
III. Szelim szultán (1789—1807.) kedvezései helyett mind nyiltabban óhajtották a függetlenséget, melyet 1805-ben a sokkal kisebb multú szerbek is kivívtak maguknak. Az angol védelem alatt álló Joniai köztársaság ismét hivatalos nyelvvé emelte a görögöt, mely negyedfélszáz esztendeje, a császárság bukása óta, csak a társadalom nyelve volt. Athén romjainak fönntartására s az athéni muzeum és könyvtár megalapítására, a régi nemzeti nagyság eszméinek

ápolására megalakult (1812.) a múzsaszeretők (filomúzák) társasága, mely, irodalmi és történelmi célokon kívül, politikai és nemzeti eszményekért hevült. 1814-ben egy odessai görög, Szkufosz Mihály, megalapította a filikák hetairiáját (a jó barátok társaságát), amelynek célja az egységes és független Görögország volt. A hetairák a szabadkőművesek mintájára szervezkedtek; titkos főnökük maga a cár s 1818 óta székhelyük Bizánc volt, az Új-Görögország leendő fővárosa. Fő eforoszuk (igazgatójuk) 1820. jul. 15. óta Ypsilantis Sándor herceg volt, ez a lelkes, de nem elég óvatos orosz tábornok s legtermészetesebb szövetségeseük *Ali* janinai basa, aki Epeiros, Akarnania és Thessalia görögjeit magasabb célokra egyesítette, Janinát a görögök legfényesebb városává, az albán fuztanellát (rokolyát) görög nemzeti viseletté tette. Elszakadásától tartva, Izmail basa szeraszkiev (hadügyminiszter) ostrom alá fogta, s mikor az epeirosi keresztény szulioták 1820. dec. 6-án érte és a görög szabadságért fegyvert fogtak, négy fiával együtt meggyilkoltatta.

A görög szabadságharc nem nyert az *oláhországi* mozgalmakkal sem. *Moldva- és Oláhország* vajdái (hospodárjai) 1711 óta fanarioták voltak, ahogy a Konstantinápoly egyik városrészéből, Fanarból származott gazdag görögöket neveztek. Idegen földön is görögök maradtak. Caragea Oláhországnak, Kalimachos Moldvának görög törvénykönyvet adott. *II. Mahmud* szultán (1808—39.) elégedetlen volt velük s Oláhországban Sutzu Sándort, Moldvában Sutzu Mihályt tette meg vajdának, akik maguk is lelkesedtek az egységes görög birodalom helyreállításáért s a hetaira céljaiért, amellet azonban alattvalóiktól — elődjeik példájára — nagy vagyont harácsoltak össze. Sándor halálával (1821.) éppen azért Vladimirescu vezetése alatt parasztlázadás tört ki az urak (boérok) ellen. Jassyban 1821 márc. 7-én Ypsilantis is kitzúzte a hetairia zászlaját, mely fekete mezőben álló fönixet ábrázolt. A görögöket a moldvai és az oláhországi »dákokkal« együtt a hellén szabadság kivívására hitta föl. Klein (Micul) dákoromán nyelvtana, Sinkay és Major Péter dákoromán történetírása a tanultabbak körében akkor már tetszetőssé tette azt az elméletet, hogy az oláhok a római legionáriusok ivadékaik és joguk van a dákok egykori birodalmára. Mondvacsinált történettel azonban nem lehetett közszellemet teremteni. A nép nem törődött vele, hogy római származása a klasszikus és világbirodalmi hagyományok nevében a görögök megsegítésére kötelezhetné és így csak néhány százan követték a felhívást. Ypsilantis egy hónap mulva is csak 2000 emberrel vonulhatott be Bukarestbe. Itt tudta meg, hogy a cár, akinek támogatásában bízott, törölte az orosz tábornokok sorából s teljesen levette róla a kezét. A cár nem akarta a görög kérdést az oláhval összebonyolítani. Tudta, hogy Metternich nem tőrne a Balkánon orosz hódítást, hadakat küldött a szultán segítségére s a konstantinápolyi patriarchát fölhívta a fölkelők kiátkozására. Ypsilantis az Olton túl Dragasaninál (1821. jun. 19.) csatát vesztvén a törökök ellen, Brassóba menekült. Metternich elfogatta s előbb Munkács, utóbb Theresienstadt várába csukatta, honnan 1827-ben csak a cár kedvéért bocsátotta szabadon. A szultán azzal hálálta meg a románok hűségét, hogy a köztük levő görögöket kiűzte, a fanarioták uralmának véget vetett s 1822. július 22-én románokat nevezett ki vajdáknak (Moldvában Sturdza Jánost, Oláhországban Ghica Gergelyt).

A görögök végre belátták, hogy saját szabadságukért valahára nekik is kell tenniük valamit. Patrasban tehát Germanos érsek valóságos keresztesháborút hirdetett s három hét alatt 15.000 törököt veretett agyon. Visszatérül a törökök az öreg Gergely konstantinápolyi patriarchát teljes egyházi díszében akasztották föl székesegyháza ajtajára s holttestét negyednap a csöcselék gúnyja közt zsidókkal dobatták a tengerbe. A medreszek (felsőbb hittani iskolák) tanulói a keresztények kiirtására izgattak.

A görög nemzetgyűlés 1821. okt. 15-én alkotmányt adott a fölkelő nemzetnek s Argosban, az Asklepios oltáránál hallgatott mise után, 1822. januárius 13-án kikiáltotta *Görögország függetlenségét*. Az ország elnökének az ifju *Maurokordatos* Sándort választotta meg s fővárossá egyelőre Korinthost tette. A törökök mindezt a gazdag Chios bevételével, 23.000 görög levágásával s azzal torolták meg, hogy 47.000 chiosit rabszolgának adtak el. Kanaris hajóskapitány negyvenkettő magával az ostyára esküdött meg, hogy bosszút áll; 1822. június 19-én Cseszménél a török tengernagy hajóját 3000 emberrel valóban a levegőbe röpítette s azután mezitláb ment búcsut járni, hálát adni az Istennek, mint III. Henrik a ménfői diadal után. Athén akropolisára is kitűzték a kereszties zászlót. Az angol *társadalom* 16 millió korona kölcsönnel segítette a fölkelőket, az angol *kormány* azonban, az osztrákokkal egyetértve, a törököknek szállított fegyvereket. Az egyiptomi basa, *Mehemed Ali*, Ciprus és Kandia megszerzése reményében, segítséget küldött a szultánnak; Kandiát veje, Hasszán basa, Moreát mostohafia, Ibrahim basa, irtózatoss kegyetlenségek közt foglalta el. A görögök ellenállásának középpontja *Missolounghi* volt, melyet *Notis Bozaris* négyezer görögje védett. A védők közt volt *lord Byron* is, akit a láz már 1824. április 19-én megölt, de Don Juanjában halhatatlan emléket emelt a hellenek szabadságharcának.

257. ábra. Lord Byron (1788—1824).

»Köny, pir csupán s nem volna más?
Vért, éltet adtak őseink!
Föld, hadd legyen föltámadás:
Add vissza Spárta hőseit!
A háromszázból hármat adj
S a Thermopylai újra nagy...«

Resid basa szeraszkie s az egyiptomi sereg valóban a Thermopylai hőseit találta magával szemben. Hosszú ostrom után, melynek híreit Európa lázasan leste, 1826. április 22-én 3000 férfi és 5000 (katonának öltözött) nő közül csak 1300 vágta magát keresztül; a többi 2300 a berohanó törökökkel együtt a levegőbe röpítette magát és a várost. Az athéni Akropolist Guras özvegye úgy védte mint Munkácsot valaha Zrínyi Ilona; de 1826. okt. 12-én agyonütötte az Erechteion lezuhanó teteje és Perikles remek vára 1827. június 5-én a törökök

kezére került. Hellász ügye veszve látszott, de az európai helyzet alakulása megmentette. Sándor cár a Balkán viszonyainak rendezését már a veronai kongresszuson (1821.) keleti kérdésnek nevezte s miniszterére, Kapodistria volt korfui orvosra hallgatva, beavatkozásra gondolt. A foglalástól tartó Ausztriával szemben Angliához közeledett, ami már magában véve részt ütött a szentszövetségben. 1825. dec. elsején a cár meghalt, de annál fesztelenebbül határozhatott fia, *I. Miklós* (1825—55). Metternich nem szívesen látta őt a Konstantinost illető trónon, de Anglia Wellingtont küldte üdvözetére. A cár Konstantinápolyba már 1826. márc. 17-én megizente, hogy az 1812. évi bukaresti béke végrehajtását követeli. Wellingtonnal április 4-én megegyezett a görög ügyben követendő eljárásra nézve, miniszterét, Kapodistriát, pedig április 11-én hét évre Görögország kormányzójává kiáltotta ki. A készületlen szultán teljesítette kívánságait, de mindent elkövetett, hogy a további követeléseket visszautasíthassa. Seregét európai módon akarta újraszervezni s evégből május 26-án meghagyta, hogy az ötvenegy janicsár ezred (oda) ezredenként 150 embert adjon az új seregbe. A janicsárok megtagadták az engedelmisséget, minek jeléül a konstantinápolyi Atmeida-téren 30.000-en tábort ütve, fölborítgatták üstjeiket. Mahmud szultán úgy bánt velük mint Nagy Péter a strjelicekkel; június 16—17-én majdnem 20.000-et lelövetett és levágotott, a katonai lázadást vérbe fojtotta s a félezredéves dicsőséges intézményt eltörölte.

253. ábra. Kapodistria János (1776—1831).

»A janicsárok végnapjait« egy 180.000 főnyi sereg fölállítására követte s így, Ausztria tartózkodásában is bízva, a szultán visszautasíthatta Angol-, Orosz- és Franciaország beavatkozását. Ezek a hatalmak a londoni szerződésben (1827. július 6.) azt követelték, hogy Görögországnak, mint hűbéres államának, önkormányzatot engedjen s ne akadályozza az ott levő török birtokok kisajátítását. Az angol-orosz hajóhad azonnal megjelent a görög vizeken s Codrington vezetése alatt *Navarín*nál okt. 20-án megverte az egyiptomiakat, akiket az actiumi csata óta nem ért ekkora vereség; 82 hajójukból csak 27 maradt meg s Ibrahimnak oda kellett hagynia Moreát, melyet annyira elpusztított. A három hatalom sajnálkozva jelentette ki a szultán előtt, hogy Codrington utasításuk ellenére cselekedett. Ferenc császár orgyilkosságnak nevezte a támadást, mely a görög szabadság barátait Európaszerte megörvendeztette, a szultán pedig a hit, haza és trón védelmére Oroszország ellen fegyverre szólított minden törököt. Ez annál merészebb elhatározás volt, mert az oroszok már két esztendeje szerencsésen harcoltak a perzsák ellen, Paszkjevics Abbász Mirza hadait Jelizavetpálnál szétverte, a gruzok és egyéb kaukázusi törzsek fölkelését leverte, Erivant (ahonnan Erivanszkijnak nevezték) egyéb várakkal együtt elfoglalta. Nemsokára a *turkmáncsai békében* (1828. febr. 22.) Perzsiát Örményország egy részének s vele az örmény patriarchaságnak átengedésére és 80 millió rubel (305 millió korona) hadikárpótlás fizetésére kényszerítette. Ázsiai

győzelme után a cár nyomban hadat izent a szultánnak. Ausztria Erdélyben figyelő hadtestet állított föl, de készületlensége miatt tétlenül nézte, hogy Wittgenstein vezetése alatt az oroszok jun. 8-án mint kelnek át a Dunán. Várna 89 nap mulva, okt. 12. elesett, de a rosszul élmezett sereg Viddin, Sumla és Silistria ellen nem boldogult; ellenben Török-Örményországban Pászkejevics Karsz és Achalkalik sziklavárainak bevételével Bajezid tartományt meghódította. A következő esztendőben *Diebics*, az oroszok új fővezére, *Kulevcsi*-nél (1829. jun. 11.) megverte a nagyvezírt, mire kilencednapra Silistria is megnyitotta kapuit. *Diebics* azután átkelt a Balkánon (amiért Szabalkanszkijnak nevezték) s augusztus 20-án bevonult Drinápolyba. Pászkejevics szintén bevette Török-Örményországban Erzerumot; a szultán tehát szept. 14-én megkötötte a *drinápolyi békét*, melynek értelmében Örményország egy részét s a Duna torkolatának néhány szigetét Oroszországnak engedte át, tíz millió hollandi arany lefizetésére s arra kötelezte magát, hogy a Bosporust a hajós népek előtt megnyitja, a két dunai fejedelemségnek teljes önkormányzatot ad, megengedi, hogy hét év mulva vajdáikat élethosszig válasszák s a görög ügy tekintetében mint Európa akaratát fogadja el a londoni kongresszus határozatait. A kongresszus, mely már előbb (1828. ápr. 26.) összeült, eleinte még Athént is török uralom alatt akarta hagyni, 1830. febr. 3-án azonban abban állapodott meg, hogy az Arta- és a Volo-öblöket összekötő vonaltól délre eső terület független görög fejedelemséggé (s nem királysággá) alakuljon. Pedig a szigeteken kívül már csak Nauplia és Korinthos volt a nemzeti kormány kezében.

Koburg Lipót, az angol király veje, Kapodistria cselszövésére visszalépett a jelöltségtől, maga Kapodistria pedig, aki diktátori hatalommal, kegyetlenül kormányzott, 1831 szept. 9-én áldozata lett Mauromichalis családjá vérbosszújának, mert e hős családnak 49 tagját végeztette ki. Ekkor a szenátus triumvirátusra bízta a kormányt, a Peloponnesust francia hadak szállták meg, a hatalmak pedig *királyi* címmel *Ottó* bajor hercegnek ajánlták föl Görögország koronáját. *Ottó* 1833. februárius 6-án Naupliában foglalta el trónját. Görögország ifjúsága *Kodros* király egyenes utódát látta benne és azt hitte, beteljesedik, amivel *Rigas* harci dala biztatta:

»Most a szabadság int felénk,
Bűvös szavával tetterre buzdít
És reményt varázsol elénk.
Reményt, hogy immár vége lészen
A zsarnokságnak, mely lenyom
S hazánk szabad lesz...«

Hellász valóban szabad lett, de »kincse egy elomló rom« volt. A mocsarak és pusztult falvak hazájából I. *Ottó* királynak kellett volna államot alkotnia, de elégtelennek mutatkozott ekkora föladatra. Szemere Bertalan irigyelte azt a görög ifjút, ki Athén vidékén, Sparta körül, Thebai kapuinál a szent emlékezetű romok árnyékában az apák dicsőségéről epedve, szenvedve, lobogva álmodozik. De Hellász romjait, háromezeresztendő múltját csodálva is észrevette Széchenyi a gyönyörű szép görög leánykát, ki karján korsóval sietett a forráshoz és így kiáltott föl: »Óh, a férfú hivatása nem az, hogy visszaálmodozzék a multba, hanem hogy a derűlten mosolygó *jövőnek* éljen. A multnak minden emléke minő

halvány és szintelen ez ifjú, bájos alak mellett!« A romok fölött ilyen életet akart látni hazájában is; és »e pillanatban fogamzott meg benne Magyarország újjáalkotásának korszakos eszméje«. A görög szabadságharc jelentősége éppen abban áll, hogy Európa más elnyomott népeiben is fölkelte a szabadulás reményét s megbontotta a nemzetek megfékezésére alakult szentszövetséget.

IV. »Angliának kincse«.

Dél-Amerika, Görögország, Portugália szabadságának legigazibb barátja Európában Anglia volt. Külügyminisztere (1822—27.), *Canning* György, szabadtotta föl Angliát a szentszövetség gyámkodása alól; az önkényuralom és az elnyomás ellen ő indította meg azt a hadjáratot, mely ennek a gyámkodásnak csakhamar véget vetett Európaszerte. Az angol alkotmány és az angol intézmények iránt ő keltett újabb csodálatot és lelkesedést. Hellásznak a *rom*, Angliának az *élet* volt a kincse: az alkotmány s a belőle sarjadzó nemzeti szellem, amely minden téren nagyot alkotott. Metternichchel szemben Canning képviselte a szabadelvűséget. 1826. december 12-én a parlamentben nyíltan megfenyegette az egész európai reakciót. »Országunkban — szólt — tudom, hogy, jobb állapotok után sóhajtozva, mennyi szív és mennyi izmos kar fordul felém könyörögve. Reszketek, ha erre az erőre gondolok, mert egy óriás ereje az. Nem hajhászuk a kifejtésére való alkalmakat, de éreztetnünk kell a túlzókkal, hogy ilyen birodalommal nem jó kikötöniök. Angliának a világmozgató vélemények harcában olyan a helyzete mint a szelek urának: Aiolos tömlőjét tartja kezében. Csak egy szavunkba kerül s *vihart zúdítunk a világra*«. Azonnal sereget küldött az ideiglenes alkotmányos portugál kormány oltalmára s meghagyta, hogy ne hagyja el Lisboát és Oportót addig, míg franciák lesznek Cadixban és Barcelonában. Így Amerikában Monroe, Európában Canning az óceán két partján bástyákat építettek a szentszövetség ellen. Erre Spanyolország lefegyverezte a

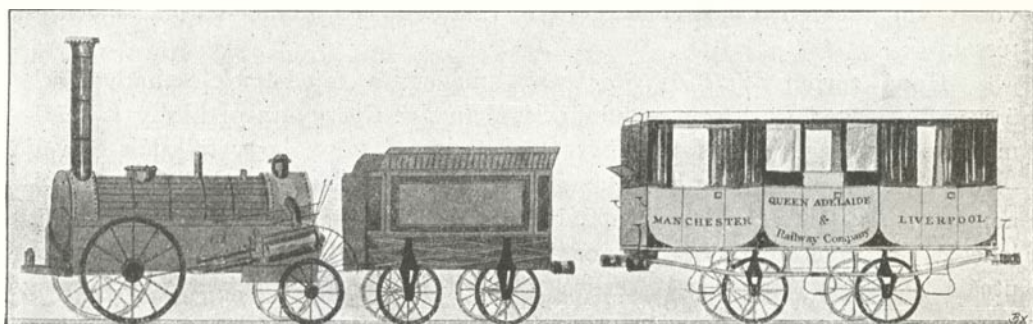

259. ábra. Canning György (1770—1827).

portugál menekülőket, kik az önkényes uralom helyreállítására készülődtek, Franciaország békés nyilatkozatot tett, a szentszövetség hallgatott — és szabadabb szellő fuvalt végig Európán. A francia szabadelvűek »a népek nevében« emlékérmeket verettek Canning tiszteletére ezzel a fölirattal: »Vallási és polgári szabadság világszerte«. S úgy látszott, ez nem csupán hivalkodás: 1827. július 7-én, Canning sürgetésére, Francia-, Angol- és Oroszország a *londoni szerződésben* Törökországot Görögország függetlenségének s vallása, kereskedelme szabadságának előismerésére szólították föl, s a miniszter halála (augusztus 8.) után hat héttel a szövetségesek navarinói győzelme tette biztossá követelésök teljesítését.

Canning halálának hírére *Dom Miguel* portugál trónörökös (ki 25 éves volt már, de csak négy esztendeje tanult meg írni, olvasni) bécsi száműzetéséből, mint immár a 39. magyar gyalogezred tulajdonosa, Londonon át tért haza Portugáliába. Főlesküdt az alkotmányra, mire az angol csapatok hazavonultak, Dom Miguel pedig — eltörülte az alkotmányt. Hazaküldte a cortest és az 1642 óta először egybehívott rendi országgyűléssel 1828. június 25-én törvényes királynak kiáltatta ki magát. Hat esztendő alatt 17.000 embert végeztetett ki, 16.000-et gályafogságra, 13.000-et száműzetésre s 26.000-et börtönre kárhoztatott. Canning politikája tehát Portugáliában megbukott, s Wellingtonnak 1828. januárius 25-én alakult tory-minisztériuma egyidőre még a hellén szabadság ügyét is elhanyagolta. A toryk előbbrevalónak tartották Anglia belső ügyeinek rendezését. Hiszen pl. a francia forradalomba való avatkozás következtében az államadósság megnégyszereződött, mert 21.612 millióra emelkedett, hat milliárddal többre mint napjainkban. Végasztalást csak abban lehetett keresni, hogy az állam önmagának (saját bankárjainak és pénzintézeteinek) tartozott.

A pénzügyi bajokhoz más, gazdaságiak és erkölcsiek, járultak. A napoléoni háboruban kiszolgált katonák az ingyenélők számát szaporították. Az 1816—17. évi rossz aratás, mint nálunk s Európa nagy részében, inséget és nagy drágaságot okozott, amin nem lehetett egyszerűen a gabonavám behozatalával segíteni. A molnárok, pékek és mészárosok boltjait föltörték, a rablók és tolvajok elszaporodtak. Mindenesetre tanulságos adat, hogy Angliában és Walesben 1809—1816 közt 47.522 vádlottból 18.161-et, 1816—1824 közt 93.718 közül 63.418-at s 1824—34 közt 170.233-ból 163.777-et ítéltek el. Időközben a társadalom és az állam sokat törte a fejét az *erkölcsi állapotok* javításán. *Fry* Erzsébet ekkor alapította az első *nőegyesületet* a foglyokkal, kivált a nőkkel, való jobb bánásmód kieszközlésére; *Romilly* pedig s halála (1818.) után *Macintosh* az elavult, durva *büntetőtörvények javítását* sürgette. Az állam Angliában és Walesben néhány év alatt valóban huszonnégy millió koronát költött új fogházak építésére s a régiek átalakítására. Elfogadta a különzáratás és az egyesrendszer elvét, amelyet *Howard* még 1776-ban fölvetett. Így történt, hogy 1832-ben már 10.200 kamara állt készen s a 15—16.000 elítéltnak csak egyharmada került közös szobába; Európában tehát először Nagy-Británia tette a börtönt *javítóintézetévé*. A *szegényházak* oly nyomorúságosak voltak, hogy a szegények inkább a börtönökbe kíváncsoztak. Anglia, mely három századon át több milliárd koronát költött szegényeire, még az

260. ábra. Stephenson első személyszállító vonata.

1834. július 9-én kelt *szegényügyi törvényben* is csak ideiglenes megoldást talált. A szegények ügyének ellenőrzését akkor egy teljes hatalmú középponti hatótágra bízta; a munkára képtelenek és a dologkerülők közt szigorú különbséget tett; a dolgozóházakba rendet hozott, a törvénytelen gyermekek eltársására többé nem a falvakat, hanem magukat az anyákat kötelezte; a szegényt nyilvános alamizsna helyett hasznos munkára utasította. A községeket annyira terhelő szegényadó, mely 1834-ben 163 millió korona volt, 1836-ban már 120 millióra csökkent. Abban a mértékben fogyott, amint a napszám és a munkadíj nőtt.

A *gyáripar* hallatlan arányokban fejlődött. Gőzgépek 1815-ig jóformán csak Angliában voltak. Ahogy egy magyar utazó írta, »sorsát s hatalmát Napoléon egy csillaghoz kötö s ezzel ő is leszállt; az angol nép, úgy látszik, az alvilággal szövetkezik s dicsőségét és hatalmát a gépekben látja... A birodalomban csak 25.000.000 ember lakik és költ; de... 66.500.000.000 (?!) embererő dolgozik és keres«. 1783-ban, midőn *Watt* James gőzgépei már terjedni kezdtek, az angol gyárak évenként 1231, és 1819-ben, amikor a nagy ember elhunyt, 2736 millió korona értékű árucikkeket készítettek. A haladás rengeteg voltáról fogalmat nyujthat, hogy pl. 1820—30. közt a gőzerővel dolgozó szövöszékek száma 14.000-ról 55.000-re növekedett. Ekkor már 15.000 gőzgép dolgozott az angol gyárakban, összesen 375.000 (Franciaországban ugyanakkor 23.000, Poroszországban 4485) lóerővel. *Fulton* találmánya, a *gőzhajó*, európai vizen 1812-ben jelent meg először a Clyde-öbölben s egy negyedszázad mulva Angliának 600 gőzöse volt 67.969 tonna tartalommal. 1814-ben a *Times*t már gőzsajton nyomatták. Ugyanakkor építette *Stephenson* György az első használható gőzmozdonyt, Stockton és Darlington közt pedig 1825-ben az első mozdonyos vasutat. Newcastlei mozdonygyára csakhamar Európa más államai számára is dolgozott, de azért nem hitték el neki, hogy a mozdony óránként 20 kilométer utat tehetne meg. 1826-ban mégis megbízták a manchester—liverpooli vonal kiépítésével. 63 hidat és áteresztőt, egy magas völgyhidat (viaduktot), egy 2000 láb hosszú alagutat kellett készítenie s emellett meg kellett barátkoztatnia az államot és társadalmat a kisajátítás szokatlan és kellemetlen intézményével. De 1830. szept. 15-én ennyi akadály mellett is megnyithatták a világ első személyszállító vasutját. 1835-ben már 37 vasut-

vonalt volt készen vagy engedélyezve, összesen 850 millió korona befektetéssel.

Hová törpül *Watt* és *Stephenson* mellett a fejedelmek és hadvezérek összes dicsősége! De hiszen a munka lázában *IV. György* angol király is találmányon törte a fejét. Uralkodását (1820.) azon kezdte, hogy föltalált egy új — cipőcsatot, aminek egy hüvelyk a hossza, öt a szélessége s beborítja majdnem az egész lábfejet. Ennél valamivel mégis többet ért, hogy *Davis* lámpája lehetővé tette a kőszénbányák nagyobb mértékű művelését s hogy London utcáit 1807-ben légszesszel kezdték világítani, ami a magyar utazót még harminc év múlva is bámulatba ejtette.

A Föld határai az angol kereskedelem terjeszkedésével arányban szélesedtek. A Föld máris az angol nemzet gyarmata volt. »Nincs tenger, amelyet be ne járjon; nincs part, amelyre ki ne lépjen; nincs rév, amelyben ki ne kössön; nincs nép, amelyet meg ne látogasson.« Mindenütt hangzott az angol tengerészek büszke Marseillaise-e, a »Rule Britannia!« 25.000 hajón 168.000 matróza volt a nemzetnek s 5—6000 külföldi hajó kereste föl kikötőit. Szédületes élet folyt a dockokban, melyek Szemerét a Föld közönséges szüretelő házára emlékeztették, ahová a világ minden tájáról hordták össze a gyümölcsöket. »Az angol erő és szorgalom olyan mint a tengerörvény, mely nagy körben forog s mindent magába von.« A hajdani földművelő államban a lakosságnak már csak egyharmada (1815-ben 35%) foglalkozott földműveléssel. *Bentham* tért hódított a *hasznosság (utilitarismus)* elvének, amelyet azután *Széchenyi* hirdetett minálunk. *Bentham* szerint a polgári társadalomnak az a célja és kötelessége, hogy a hozzátartozók lehető legnagyobb számának a lehető legnagyobb jólétet biztosítsa. Elenyésztetni nem tudván, legalább enyhíteni törekedett a szegény és a gazdag közt való különbséget; de ki látta szavainak hatását, ha betekintett Anglia gyáraiba, ahol fehér rabszolgák nyüzsögtek s ahol két millió gyermek apró kezének is valóságos rabszolgamunkát kellett végeznie! Pedig *Cobbett* Vilmos a kétpennys ujságban — a mai kétfilléres lapok őseben — már olcsó olvasmányt adott a munkások kezébe s megteremtette vele egyetértésüket, közszellemüket, mellyel a munkaadóknak s magának az államnak is számolnia kellett. Sürgette a népakarat nyilvánulását, a népképviselő reformját s a titkos szavazatot. A nép és a szabad sajtó visszhangoztatta eszméit.

A világ legszabadabbalvű parlamentje valóban egyes családok örökségének látszott. Az alsóházban 46 kerületnek volt ötvennél, 19-nek száznál, 46-nak kétszáznál kevesebb választója; 204 olyan »korhadtt falut« (rotten borough) ösmertek, amelyben már csak 2—3 ház volt: régi jogai alapján mégis követet küldhetett, esetleg épp oly drágán árulván szavazatát, mintha máshol ezer választót kellene megvesztegetni. Anglia földművelő déli részének három millió főnyi lakossága ilyképp 237, iparos északi részének 8,350.000 lakosa 252 és Skótszág 1200 független (?) választója... 45 követet küldhetett, a norfolki herceg pedig 11, s Lonsdale lord 9 kerülettel szabadon rendelkezett. *Sheridan* parlamenti tag tehát, a híres vígjátékíró, keserű gúnnyal azért sürgette az általános szavazatjogot, hogy szavazatát *mindenki* — eladhassa. Hiszen egy válasz-

tás néha 60.000 font sterlingbe (másfél millió koronába) került. Magában a parlamentben 1813 óta John *Russell* lord sürgette legkitartóbban a *választások reformját*, mellyel a parlamentnek minduntalan kellett foglalkoznia, mert a reformklubok izgatására a meetingek (népgyűlések) kérvényekkel árasztották el. A népet néhány demagogus már egyenesen a Tower ostromára izgatta, mire a parlament 1818 március elsejéig fölfüggesztette a személyes szabadság biztosítóját, a Habeas Corpust. Manchester mellett a huszárok több száz ember halála és eltaposása árán ugrasztottak szét egy 80.000 főnyi meetinget. A kormány a karlsbadi határozatok értelmében kivételes intézkedéseket tett, amik Catilina-féle kalandos összeesküvésekre vezettek (1820.). Castlereagh bukása után Canning teljesen helyreállította az alkotmányosrendet. Belátta, hogy »ezek a népgyűlések őrzik meg a népnek a szabadságot, a szabadságnak a csendet s békét azzal, hogy eszmék s elvek titkos elágazásra nem szorulnak, hanem mindig a nyilvánosság napfényében maradnak, melyben a jók megélnek, a rosszak elvesznek«. Szemere szerint »ezek az angol alkotmány intézményeiben azok a történetes nyílások, amiken a birodalmat megingatható érzelmek és erők kipárolognak«.

Olyanok mint a vulkánok, melyeken kirohan a tűz, [mely benmaradva és befojtva, a Földet elpattantaná.

Huskisson kereskedelmi miniszter mindent elkövetett a *munkások* helyzetének javítására és szabadelvű gazdasági politikát folytatott. A parlament Anglia gyarmataiban az idegen nemzeteknek szabadkereskedést engedett, az egyed-
 árúságokat a beviteli vámok egy részével együtt eltörölte, a hajózási törvény rendelkezéseit mérsékelte s olyan vállalkozószellemet ébresztett, hogy a meglevő 276 részvénytársaság mellé $4\frac{1}{2}$ milliárd korona alaptőkével 286 újabb keletkezett, ami különben 1825-ben sok vállalat bukására vezetett. Anglia a részvényekben és állampapírosokban $2\frac{1}{2}$ milliárd koronát vesztett, állami számadásait mégis fölösleggel zárta le. A birodalomban levő nemzeti vagyont már 1812-ben közel 53—55 milliárd koronára becsülték; ebből $33\frac{1}{2}$ milliárdot a

261. ábra. IV. György angol király (1820—1830).

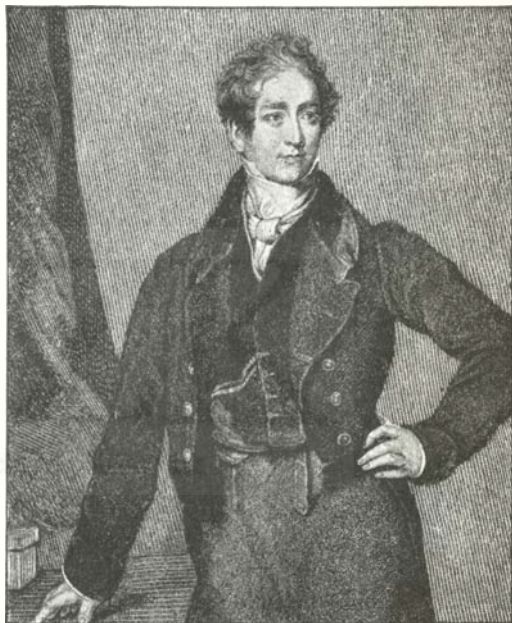
földbirtokra és annak gyári kihasználására, $9\frac{1}{2}$ milliárdot a házakra és épületekre, $11\frac{1}{2}$ milliárdot a bányaművekre s több mint egy milliárdot a csatornák és az utak értékére számítottak. A nemzeti vagyron gyarapodását évenként 6—7 milliárdra, a forgalomban levő pénznemek értékét azonban »csak« 459 millió koronára tették. Az államnak 1836-ban 1085 millió korona évi kiadása volt, annyi mint a század végén a mi hazánknak; de ezt akkor szédítő összegnek találták.

Az állam gazdagsága még nem jelentette a nép általános jólétét; de Angliának és Walesnek 406 takarékpénztára volt már akkor, mikor (1836.) hazánknak csak egy (Brassóban), és így a népnek is alkalma nyílt pénzecskéje összegyűjtésére. A *munkások* földhözragadt szegénységével csak az *irek* véghetetlen nyomorúsága versenyezhetett. »Bizony mondom neked — írta Szemere Dublinból még tizenkét év *mulva* is, — ez a nép, mint a bélpoklos, megváltóra vár.« Borzasztónak találta nyomorát; olyannak, amelyet soha és sehol sem látott; Dublint a koldusok városának, Írországot magát beteg országnak nevezte. »A három testvérországnak három gráciaként kellene egymásba fonódnia; de most Anglia és Skócia viruló természetéhez Irlandia sápadt alakja nem illik.« A másik kettővel Írország 1801. januárius elsején egyesült, s mindjárt magával sodorta az ifjabb *Pittet*, ki, III. Györggyel szemben, hiába törekedett az ir katolikusok emancipációjára, a politikai szabadságaikat korlátoló kivételes törvények eltörlésére. Az irek ezt 1813. óta újra sürgették. A billt az alsóház 1821-ben el is fogadta, a felsőház azonban elvetette, a király pedig kijelentette, hogy ellenkezik esküjével. *O'Connel* Dániel tehát (1774—1847.) a nyílt izgatás terére lépett s 1823-ban megalakította az első katolikus egyesületet. A parlament azonban 1825-ben korlátolta az egyesületi szabadságot, mivel az ir meetingek mind szenvedélyesebbek lettek s már a *repealt*, az Angliától való elszakadást, emlegették. Canning ily körülmények közt sürgette, korai halála után azonban *Wellington* új minisztériuma, s benne *Peel* Róbert, ellenezte az emancipációt. *O'Connel* katolikus létére bejutott az angol parlamentbe, az orosz-török háború pedig Anglia teljes egyetértését követelte; ekkor tehát *Peel* 1829. március 5-én maga indítványozta a *katolikusok emancipációját* s azt mindakét ház elfogadván, IV. György király április 13-án szentesítette. A katolikusok ennek következtében visszanyerték teljes polgári jogaikat, melyeket másfél százada, 1674-ben, a Test Actban vesztek el. Csak az angol és ir lordkancellár s az ir alkirály nem lehetett katolikus; a katolikus egyesületeket azonban föloszlatták s *O'Connelnek* új választás alá kellett vetnie magát. A békés forradalom győzelmét az angol szabadelvűek örömmel üdvözölték, de üdvözölte Metternich is, mert a forradalmi hangulat a katolikusoknak adott diadalt.

1830. június 26-án meghalt IV. György s *IV. Vilmos* (1830—37.), a »matróz király« uralkodása alatt azonnal szóba került a *parlament reformja*. *Wellington* herceg azt találta mondani a felsőházban, hogy »ha parlamentet kellene adni valamely ország számára, éppen olyat adna mint ez a mostani«, s mikor szomszédjától az erre támadt mozgás okát kérdezte, az nyugodtan jegyezte meg: »Semmi, ön csak kormánya bukását jelentette be«. A tory-minisztérium nov. 16-án meg is bukott s teljes hetvenévi szünet után *Grey* ismét whig kormányt alakít-

hatott. Ennek egyik tagja lett *Russel*, aki 1831. március 1-én benyújtotta a *parlament reformjáról* szóló törvényjavaslatát, melyet képviselő korában másoktól hiába várt. Eszerint 62 csekély népességű várostól megvonják a külön képviselőküldés jogát s így az alsóház tagjainak számát 658-ról 596-ra szállítják le; 47 község, melynek csak 2000—4000 lakosa van, kettő helyett ezentúl csak egy, London azonban 8, hét nagyváros 2—2, húsz más város 1—1 követet küld, a többit pedig a grófságok közt osztják szét. A testületek választójogát elveszik, de megadják minden egyes polgárnak, akinek legalább 240 korona évi jövedelme van, minek következtében a választók száma egyszerre félmillióval növekedik. Végre rövidíteni kell a szavazás idejét s vele a korteskedés, etetés, itatás, megvesztegetés lehetőségét.

A toryk szerint ez már nem egyszerű reform, hanem *demokrata forradalom*, mely csakhamar a felsőház átalakítását követelné; valóságos obstrukciót intéztek ellene s a második olvasásnál Russelt csak egy szóval engedték győzni, a harmadik olvasásnál pedig leszavazták. A király megengedte a népre való hivatkozást s az új parlament 1832. szept. 21-én nagy többséggel elfogadta, a felsőház ellenben, mint az alkotmány végső veszedelmét, elvetette a javaslatot s, polgárháborútól tartva, a harmadik előterjesztésnél is csak nagyon lényeges módosításokkal szavazta meg. Egy birminghami népgyűlésen ekkor százötvenezer ember fogadta meg, hogy él-hal a hazáért. Mivel az alsóházat sem lehetett megnyerni Wellington

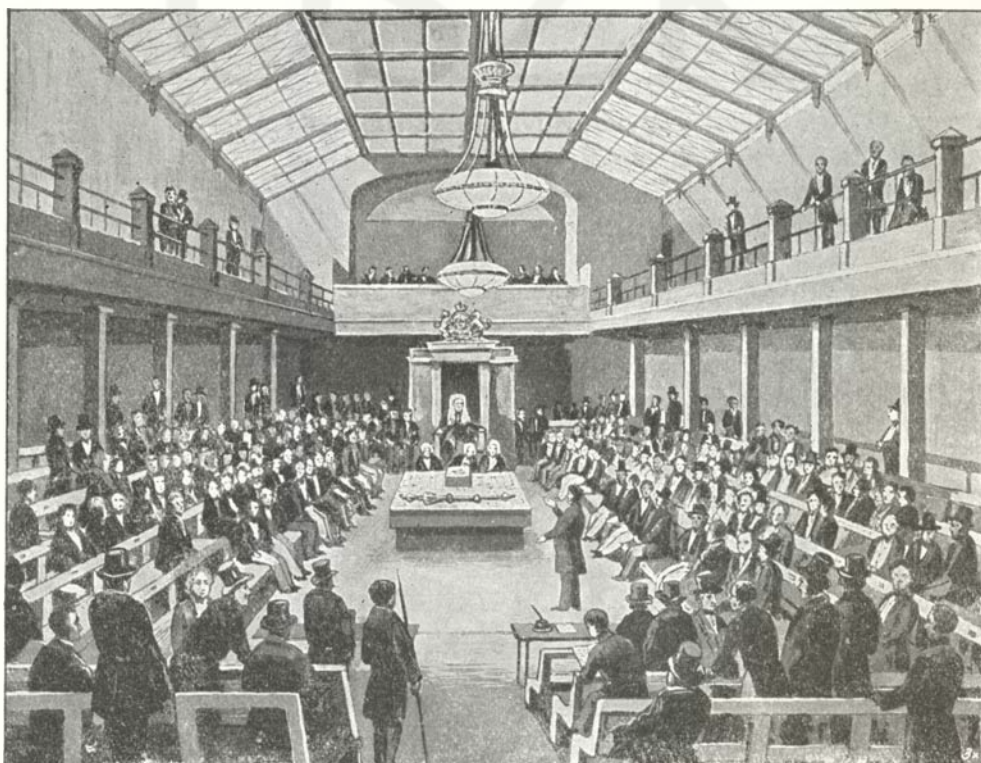

262. ábra. Sir Robert Peel (1788—1850).

új minisztériumának, a király visszahitta Greyt, ki bukott javaslatát módosítva nyújtotta be. A felsőházban (mint nálunk az alsóban Deák 1861. évi fölrati javaslatának szavazás alá bocsátásakor) az ellenzék néhány tagja távol maradt s így végre keresztülment a bill, melyet a király 1832. június 7-én szentesített. A birtokos nemesség tehát az eddiginél sokkal erősebb arányban osztotta meg politikai befolyását a városi elemmel. A 114 megye 14 $\frac{1}{2}$ millió lakosa ugyanis ettől fogva 253, és a 309 város 6,656.000 lakosa 405 tagot küldött az alsóházba, hol ekként a középosztály vezetett. A megyékben minden 37, a városokban minden 18 lakosra jutott egy választó; de a *városok*, melyek az értelmiséget, ipart és kereskedelmet s a *megyék*, melyek az erkölcsiséget és földművelési érdekeket képviselték, egyaránt méltóan jelentek meg az országgyűlésen. Az akkori Angliának aránylag így is kevesebb (24 millió lakos után 813.000) választója volt mint a század végén Magyarországnak. A cenzus

országoként nagy különbséget tett, mert Angliában 21, Skóciában 36, Írországban 84, átlag tehát 29 lakosra esett egy választó. A történelmi jogoknak ez a felülvizsgálata mégis »máról-holnapra megötszörözte a választók számát s a britt világuralom kápráztató föllendülése a választók számának ötszörösre emelkedésével kezdődik«. 1834. október 16-án leégett a parlament régi épülete s hamvaiból a *népkepviselet* fönix gyanánt kelt új életre.

A katolikusok és — mondhatni — a választók emancipációját a *négerrek rabszolgáságának eltörlése* követte. 1713-ban az assiento-szerződés értelmében Anglia ragadta magához azt a szégyenletes jogot, hogy Amerikába rabszolgákat szállítson. A hatalmaknak csak száz esztendő múlva, a bécsi kongresszuson jutott eszükbe, hogy ez ellen tiltakozzanak. Azonban az angol parlament hamarabb hozott törvényt az állatok, mint a négerrek kínzása ellen. Attól félt, hogy a rabszolgáság eltörlése gazdaságilag tönkreteszi az ültetvényes gyarmatokat. 1823-ban még csak egyben-másban könnyített helyzetükön; pl. eltörülte a legkeményebb testi büntetéseket, emberiesebb módon szabályozta házasságukat, rájuk hagyta, milyen vallásban neveljék gyermekeiket s megengedte, hogy a bíróság előtt tanuskodhassanak. Nagy, szinte váratlan, haladást jelentett, hogy 1831-ben a parlament a kincstári jószágokon kárpótlás nélkül eltörülte a rabszolgáságot, 1833-ban (280 millió korona kárpótlás mellett) fölszabadította a gyarmatok valamennyi négerét, aki még csak hat éves vagy ezután születik,

263. ábra. Ülés az angol parlamentben.

264. ábra. Viktória angol királyné megkoronáztatása a londoni Westminsterben 1838 június 28-án.

és személyesen szabadoknak nyilvánította, de hét esztendeig még robotra kötelezte a fölntetteket; végre pedig 1838. aug. elsején teljesen *emancipálta a nége-reket*. A gazdák aggodalma teljesült. Az átmeneti időkben az angol ültetvényesek tönkrementek, míg a rabszolgatartó spanyolok gyarmatai virágzásnak indultak; de Anglia jóvá tette azt a nagy hibáját, melyet az ember és a polgár jogai ellen oly hosszú időn át elkövetett s olyan példát adott, melyet előbb-utóbb az egész világnak követnie kellett. Az állam nehezebben szánta el magát a *fehér rabszolgák* helyzetének javítására. Csak most iktatta törvénybe, hogy 1834. januárius elsejétől fogva, a selyemszövőgyárak kivételével, a gyárakban nem szabad kilenc éven alul lévő gyermekeket dolgoztatni. Korlátozta a nagyobb gyermekek munkaidejét is, gondoskodott tanításukról és rendeleteinek végrehajtását a gyárakba küldött állami felügyelők ellenőrizték.

Legnehezebb volt a kormány helyzete az *írekkel* szemben. Őket a katolikusok emancipációjával egymagával nem lehetett megnyugtatni, mert az elégtelenségnek száz egyéb oka is volt. Pl. a két faj, két nemzet, két vallás híveinek folytonos gyűlölködése, a politikai szolgaság, az anglikánus papság kiváltságai az óriási katolikus többséggel szemben, az ország aránytalan népessége (már akkor $7\frac{1}{2}$ millió ember, akkora területen mint hazánk negyedrésze), az a körülmény, hogy a protestáns nagybirtokosok az országon kívül, Angliában laktak, mégis tőlük függött a követválasztás; az óriási uradalmak mellett a tulságosan

kis birtokok, melyeken jóformán csak burgonyát termesztettek; az urasági földek apró parcelláinak könyörtelen haszonbérleti rendszere; a nagyon olcsó napszám, a kevés és bizonytalan munka s a földéhség, melynél fogva azt hitték, hogy akinek földje nincs, kénytelen koldulni, lopni vagy éhenhalni. Írországban 1832-ben 9002 bűntényt követtek el, és pedig $\frac{9}{10}$ részben a bérletből kitett szegény emberek az új bérlők és gazdatisztjeik ellen. A nép a bosszúállók pártján volt s a bíróság sem mert szigorúan ítélni, mert ez csak újabb bűnökre adna alkalmat. Legsúlyosabb volt az *egyházi* szolgaság. Hét millió katolikussal szemben ugyan csak félmillió anglikánus állt, az államegyház mégis az anglikánus volt. A 4 érsek és 18 püspök, valamint 22 káptalan 192 millió korona évi jövedelméhez a katolikusok tizedben (dézsmában) 156 millióval járultak. Ezzel szemben a katolikusok 1831 óta csöndes ellenállásra (*passiva resistentiára*) szánták el magukat: nem fizettek tizedet, s ha emiatt megzálogolták őket, a zálogot senki sem merte megvenni; az anglikánus papok tehát éheztek. Nem használt, hogy a protestánsok új erővel szervezték az Orange- (vagyis egykor a kath. Stuartokkal szemben a protestáns Orániaiak trónöröklését sürgető) páholyokat s vele a protestáns kisebbséget a nagy katolikus többség ellen. A parlamentet arra kérték, hogy az ir katolikusoknak ne adjon újabb jogokat, a jezsuiták intézeteit helyezze állami fölügyelet alá, az ir kisbirtokosok szavazatjogát nagyobb cenzushoz kösse, egyesületeiket pedig zárja be. A parlament 1833-ban Írlandban csakugyan fölfüggesztette a Habeas Corpust, korlátolta az egyesületi jogot s esküdtszékek helyett katonai törvényszékekre bízta az ítélezést. Egyúttal azonban elfogadta az ir egyházi billt, melynek értelmében leszállította az ir protestáns érsekségek s püspökségek számát. Egyházi jövedelmeik egy részét parlamenti ellenőrzés alá helyezte, a tized helyébe jövedelmi adót léptetett, amelyet a földesuraktól az állam közegei hajtottak be, a fölösleges állásokat megszüntette s nemsokára behozta az állami anyakönyveket. *Normanby* ir alkirály (1835—9.) a katolikusok emancipációját s mindezen intézkedéseket lelkiismeretesen foganatosította s a nép fölvilágosítása végett az *iskolák* számát 789-ről 2337-re növelte. — 1834-ben történt először, hogy a Föld leggazdagabb állama félmillió koronát adott *állami népoktatásra*, mert »az egyház féltékenysége következtében többet tenni nem lehetett«. Pár év múlva a nemzeti iskolák száma 3861-re, a vasárnapi iskoláké 16.828-ra gyarapodott; de az állam inkább a társadalomra hagyta a Lancaster vagy Bell szellemében működő népoktatás fönn tartását s még nem gondolt a *kötelező népoktatás* behozatalára. Ez a dicsőség, sok egyébvel együtt, nem lehetett része IV. Vilmosnak, aki jó ember volt, de nem nagy király. Ezt mondogatták, mikor 1837. június 20-án meghalt s az öt földrészre kiterjedő világbirodalom kormányát leánya, *Viktória* vette át. A tizennyolc éves leányka kezébe jobban illett volna virágszál mint kormánypálca; több mint félszázados uralma alatt (1837—1901.) mégis megmutatta, hogy nem csalódtak, akik trónraléptekor Erzsébet uralkodásának dicsőségére gondoltak.

VII. FEJEZET.

A HARMINCAS ÉVEK.

1. A júliusi forradalom. (1830.)

»Fegyverre!«
(Victor Adam egykorú
képe után.)

FRANCIAORSZÁG a szentszövetség korában sem a királyság, hanem a forradalom dicsőségéért hevült. Két esztendővel I. Napoléon halála után, *Thiers* kiadta a francia forradalom történetének első kötetét s három esztendővel az utolsó kötet megjelenése után forradalomra vezette nemzetét. Kilenc terjedelmes kötetének majdnem akkora hatása volt mint a *Marseillaise* öt rövid versszakának. Az elnyomatás éveiben magasztalni merte a rémuralmat, amely a külföldtől megmentette, nagyá tette Franciaországot. Akkor dicsőítette a forradalmat, mikor annak legállhatatosabb ellensége, Artois vén grófja, a bujdosók egykori vezére, *X. Károly* néven lépett (1824. szept. 16.) XVIII. Lajos örökébe. Királlyá azzal az olajjal kenték fel, amely újra képződött Klodvignak a forradalom idején összetört korsójában. Hogy a csodák kora egészen visszatérjen, koronáztatása napján a király néhány görvélyes beteget, ősi módon, kezének érintésével gyógyított meg. A forradalom kitörése óta csak két francia nem változott sohasem: *La Fayette* és az új király. Most is elülről kezdték azt a pört, »amelynek soha sincsen vége«: a szabadelvűség és az önkényes uralom küzdelmét. Miközben *Thiers* elragadóan írta le a nagy idők dicsőséges csatáit, a király elbocsátott azoknak hősei közül 150 tábornokot. Örömmel szentesítette azt a törvényt, mely ezer millió franknyi alapot teremtett a bujdosók kárainak pótlására s azt a másikat (*loi du sacrilège*), mely középkori büntetésekkel fenyegette (de voltaképpen ritkán sujtotta) a szentségtörőket, a templomok és szentedények meggyalázóit. Azt akarta, hogy Franciaország a kereszténység reneszanszával vezekeljen istentagadásáért. A többség is ezt akarta, de nem a vallás és lelkiösmeret szabadságának feláldozásával vagy szemfényvesztő külsőségekkel. Sokan mosolyogtak, midőn az egykori istentagadók levett kalappal, lehorgasztott fővel vettek részt az egyházi körmenetekben, s úgy hitték, viszontlátják őket *Molière Tartuffe*jében, melyet a színházak most minduntalan előadtak. Valóban

úgy látszott, hogy politikáját a király Franciaországnak arra az egyharmadára alapítja, amelynek (13984 községnek !) még egyáltalán nem volt iskolája.

A szabadelvűek arra a tömegre számoltak, amely 1826-ban már 669 millió ívet vásárolt hírlapjaikból : tizenötszörte többet mint hat éve. Ennek a kornak is megvolt a maga enciklopédiája : *Guizot Encyclopédie progressive*-je, mely

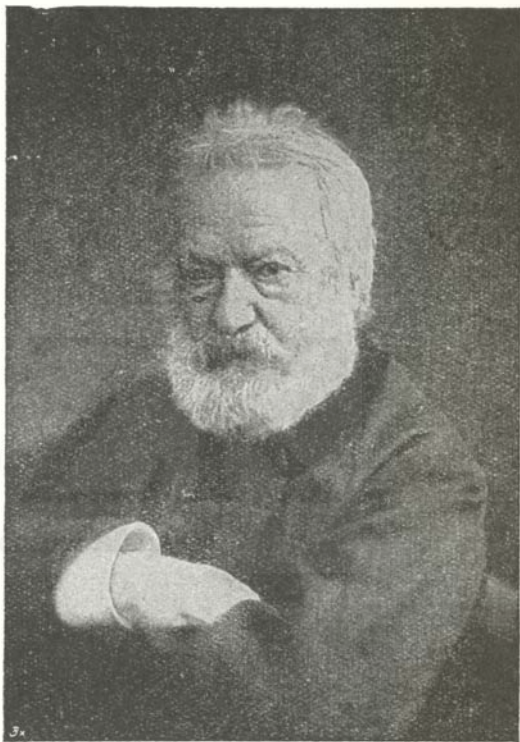
265. ábra. X. Károly francia király (1824—1830).

épp úgy visszaóhajtotta, mint ahogy a Dideroté előkészítette az 1789. évi nagy elveket. A parlamenti szónoklatnak ez volt a legfényesebb kora. A természettudományokban egyszerre működött Arago, Cuvier, Ampère, Gay-Lussac, Jussieu; a Sorbonneban Villemain irodalmi s Guizot történelmi előadásait »egész Páris« látogatta. Ellenzéki volt minden költő, pedig egy Béranger s egy Victor Hugo dalait mindenütt énekelték. Victor Hugo még az irodalomban is gyűlölte a zsar-

nokságot, amelyet ottan a klasszikus irány képviselt. Mint Diderot, természetességet követelt; de amellett letörte azokat a korlátokat, amik a képzelet csapongását, az idegrázó és valószínűtlen események elbeszélését, a kor nagy eszméinek terjesztését akadályozták. Hirdette, hogy új iránya, a romanticizmus, a költészetben azt jelenti, amit a szabadelvűség jelent az államban. Csakhamar kitünt, hogy túlzott, mint túloz minden forradalom, de nem hivalkodott. Csapongó képzelet, idegizgatás, valószínűtlenség, nagy tervezgetés megint a »politikai divatok« közé tartozott. Az ellenzékiek La Fayette-t 1826-ban elküldték Amerikába, mely szabadsága ötvenedik évfordulóját ünnepelte s őt fénynyel, nagy nemzeti ajándékkal fogadta; hazatérve, a franciák is dicsőítették »két világ hőstét«. A forradalmi szellemű *Foy* tábornokot, »a rohanó s gazdagerű szónokot,« úgy temették el mint valaha Mirabeau-t; s árváinak egy hónap alatt egy millió frankot gyűjtöttek össze. Megújult a tüntetés a Bourbonok ostorának, *Manuel*nek, temetésénél. Mit vétettél — kérdezte Béranger az 1848. évi forradalom idején — hogy úgy haltál meg mint Mózes? »Midőn fegyvert fog a nép, amelyet úgy szeretett, neki, a görnyedt aggastyánnak, holtan kell pihennie; hideg a vére, csak a könnyei forrók . . .

X. *Károly* pillanatnyi népszerűsége tette szert, amidőn trónra léptekor eltörölte az előleges cenzurát; két esztendő mulva *Villèle*, az ellenzék gúnyos kacaja közt, javasolta helyreállítását. Még az akadémia is tiltakozott ellene, a felsőház pedig (az alsónál szabadelvűbb lévén), annyit módosított rajta, hogy javaslatát végre is visszavonta. Így járt 1826 ápr. 8. az elsőszülöttek érdekében benyújtott törvényjavaslattal is. A nagy vitában (mely magyarul csak 1889-ben jelent meg) az ellenzékiek már arra figyelmeztettek, hogy többé nem a hűbéri földbirtoktól, hanem a *nagy tőkétől* kell tartani.

Egy esztendő mulva (1827. ápr. 29.) a párisi nemzetőrség a szemlén éltette a chartát és királyt, de lehurrogatta a minisztériumot és a jezsuitákat. »Hódolatokat fogadni jöttem, nem tanításokat«, felelte a király s feloszlatta a nemzetőrséget, halálosan megsértvén ekként a polgári osztályt. Visszaállította a cenzurát s ellenségeivé tette az írókat, kik most társulatot alakítottak a szabad sajtó védelmére s röpiratokkal árasztották el az országot. A király tehát újra eltörölte

266. ábra. Victor Hugo (1802—1885).

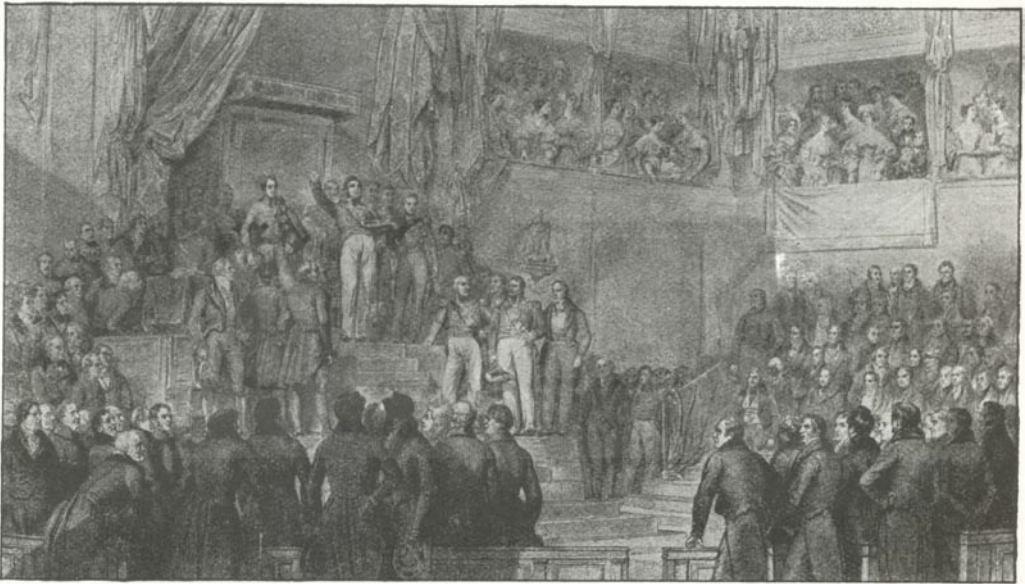
a cenzurát és feloszlatta (nov. 6.) a parlamentet (az első hétéves kamarát), a felsőház szabadelvűségét pedig 76 pair kinevezésével akarta megtörni. Villélenek, ki nem ösmerte föl a kor szellemét, a választások következtében mégis buknia kellett s az új *Martignac*-minisztérium a trónbeszédben megígértette a királlyal a charta megerősítését. X. Károly bosszusan jegyezte meg, hogy »inkább fát vág mint angolmódi király legyen«, de az angoloktól mégis tanulni látszott némi szabadelvűséget. Eltörölte a levélbontogató cabinet noir-t (fekete szobát), a vallásminisztériumot különválasztotta a közoktatásitól, a 180 papi szemináriumot (20.000 tanítvánnyal) a párisi egyetem felügyelete alá helyezte s ezzel a jezsuiták nagy részét kivándorlásra kényszerítette. Nem ellemezte, hogy Martignac, a merev központosítás mérséklésére, benyujtsa a közgazgatási törvényjavaslatot. Annál jobban meglepte, hogy a javaslat egy pártot sem elégitett ki, minek következtében Martignacnak buknia kellett.

Az új miniszterelnök, *Polignac* herceg, Metternich szerint »egészen a mienk«. Royer-Collard szerint tehát »X. Károly még mindig Artois gróf!« »Inkább lóra ülök mint talpigára« — dörmögte a király — mikor az 1830. március 2-án megnyitott kamarát 19-én már elnapolta, május 16-án pedig végképpen feloszlatta, mert ellenzéki szelleműnek találta. Meg is jegyezte valaki a nápolyi király tiszteletére adott udvari estélyen: »Valóban nápolyi ünnepély ez, mert vulkán fölött táncolunk«. A vulkán első észrevehető füstje *Thiers* lapjának, a Nationalnak, megindítása (1830. jan. 3.) volt, amely kimondta, hogy »a király uralkodik, de nem kormányoz«. Taktikája szerint »a minisztériumot, talán a Bourbonokot is, a chartába kell rekeszteni és minden ajtót gondosan be kell zárni, hogy az ablakon ugorjanak ki«. Érthetően célzott arra is, hogy csak esemény volt és nem forradalom, midőn az angol nemzet megbuktatván II. Jakabot, utódjává a király legközelebbi rokonát tette. A király 1827-ben, a nemzetörség feloszlátásakor, szakított a középosztállyal, mely most régi politikai barátjának, *Égalité Fülöp* orléansi hercegnek, fiára gondolt, ki, a forradalom becses örökségeként, polgári érzést vihetne a trónra. A népnek tetszett ez a herceg, ki száműzetése idején Svájcban nyelvtanítással kereste kenyerét, most pedig Párisban, hóna alatt nagy vörös esernyővel, gyalog kísérte fiait a nyilvános iskolába. X. Károly azonban nem akarhatta, hogy a fiú oda juttassa őt, ahová bátyját, XVI. Lajost, az apa juttatta. Midőn tehát *Huszein* basát, az algiri dejt, hódolatra kényszerítette s Algirt elfoglalta, hadi szerencséjében bízva nyíltan, gyorsan és határozottan fellépett az orléansi párt és a demokraták ellen.

1830. július 26-án egyszerre négy rendeletet (ordonnances) adott ki. Az elsőben felfüggesztette a sajtószabadságot; a másodikban feloszlatta a még össze sem gyűlt képviselőházat; a harmadikban olyképp módosította a választási törvényt, hogy a választás ezentúl megyék (départemens) és nem járások (arrondissements) szerint történik, vagyis a szavazók száma 80.000-re, a képviselőké 238-ra száll alá; a negyedik rendeletben a választások idejét szept. 6—13-ra, a kámara megnyitását szept. 28-ra tette. Negyvennégy újságíró a National szerkesztőségében még aznap összegyűlt. Úgy találták, hogy a király a szabadság két oszlopát, a sajtót és a választást, akarja ledönteni, még pedig törvénytelenül: a nemzet megkérdezése nélkül. A lapokat, képviselőket és

polgárokat tehát fölszólították az engedelmesség megtagadására, de ezt a fölszólítást másnap csak a szabadelvű lapok közölték, mire a rendőrség lefoglalta sajtóikat. *Périer*-nél 37 követ szintén tiltakozott az államcsíny ellen.

Julius 27-én a nép csoportosulni kezdett; néhány fegyverkereskedést feltört és torlaszokat emelt, amelyeket tanulók, nyomdászok, munkások s kiszolgált császári katonák szállottak meg. A király Páris egykori átadóóját, *Marmont* ragusai herceget, a leggyülöttebb tábornokot tette meg Páris parancsnokának, ami fokozta az ingerültséget. Másnap már vér folyt, félreverték a harangokat s a nemzeti zászlót kítűzték a Notre Dame tornyaira. A fölkelő csapatok vezetését titokban *La Fayette* vette át. A király Saint-Cloud-ban csöndesen sakkozott a trónörökössel. Hívei azt javasolták, küldje *Berry* hercegnőt és kis fiát,

267. ábra Lajos Fülöp francia király fölesküszik a chartára.

Henrik bordeauxi herceget, Párisba: hátha úgy fogadják ott mint Mária Teréziát a magyarok Pozsonyban; de X. Károly csak akkor hitt a veszedelem komolyságában, amikor, 29-én reggel, a Tuileriák s a Louvre kivételével már egész Páris a fölkelők hatalmába jutott. Pár, óra múlva Marmont személyesen jelentette, hogy két ezrede átpártolt a fölkelőkhöz és a Louvre elesett. A király beérte annyival, hogy Mortemart herceg alatt új minisztériumot alakított s a rendeleteket visszavonta. Álmos természetű volt, mint szerencsétlen bátyja: lefeküdt és csak akkor írta alá ezeket az okiratokat, mikor álmából felrázták s értesítették, hogy a királyi csapatok kivonultak Párisból, *La Fayette* helyreállította a nemzetőrséget s középponti forradalmi bizottság alakult.

Julius 30-án Thiers és Mignet (a híres történetírók) a vérontó X. Károly letételét s a hazafias múltú *Fülöp Lajos* meghívását javasolták. A herceg, akit már Danton is trónra szánt, a képviselők egy részének meghívására éjfél felé

91 képviselővel ment a városházára. Másnap kiáltványban tudatta, hogy átveszi a helytartóságot (lieutenant général du royaume), elősmeri nemzeti jelvényül a háromszínű lobogót s összehívja a kamarát. A király, kit titokban biztosított, hogy nem vágyik a koronára, augusztus elsején megerősítette őt helytartóságában s jóváhagyta a kamara összehívását; mivel azonban egész nap hiában várta algiri győztes hadainak hazatérését, 2-án a tizéves bordeauxi herceg javára, a trónörökösrel együtt, lemondott a trónról s Fülöp Lajost nevezte ki regensnek. A herceg a másnap megnyitott kamarában csak a lemondás pusztá tényét jelentette be. X. Károly 1200 katona és 2 ágyu fedezete alatt ünnepies lassúsággal vonult Cherbourgba s onnan, amerikai hajón, aug. 16-án Wight szigetére, később pedig Ausztriába. Ott halt meg 1836. nov. 6-án s ott halt meg egy emberöltő múlva (1883. aug. 24.) unokája, a bordeauxi herceg is, Chambord grófja, aki V. Henriknek nevezte magát. Sohasem viselte Franciaország koronáját, melyet a *Bourbonok* idősebb ága 1830. aug. 3-án örökre elvesztett. Így bűnhődött azért, hogy uralkodása isteni jogait nem akarta fölállítani a népfölség elvének, hogy a nemesség és papság uralmát helyreállítani törekedett, és hogy szembezállt a polgársággal, mely Franciaországot az 1789-i elvek értelmében akarta kormányozni.

A két kamara augusztus 7-én a chartát valóban a népfölség szellemében módosította s *Fülöp Lajost*, »az egyszerű polgárt«, választotta meg a franciák királyának, hogy megteremtse a »helyes közéletet«, a juste milieut. A *munkások* azonban *köztársaságot* akartak és »kenyeret a népnek«. 9-én ismét torlaszokat emeltek, bevették a városháza ablakait s köveikkel megsebesítették magát az orléansi herceget is. La Fayette a vérző Fülöp Lajost kivitte az erkélyre s bemutatva a tömegnek: »Ime, a legjobb köztársaság!« S a negyedik osztály elhitte a szabadság ősz bajnokának, hogy a királyságnak köztársasági erényei lesznek. Fülöp Lajos a kamarában még aznap megesküdhett, hogy hűségesen megtartja az alkotmányt; a törvények, csupán csak a törvények értelmében uralkodik s minden tetteben a francia nép java és dicsősége vezet. És, ahogy két esztendő múlva egy utazó magyar, *Szemere Bertalan*, meglepetve bizonyította, a francia nép mindig 1830-ról beszélt, onnan számlálta életét, mintha azelőtt semmi sem történt volna, vagy minden csak a szabadság középkorához tartoznék. Most a nemzet adott magának chartát, királyt, erőt; csak mostantól kezdve lett legfőbb a nemzet akarata, cél a nemzet boldogsága, intéző az ország érdeke. Most kezdődött el a polgároknak, magának a népnek uralkodása. Legalább úgy hitték akkor, holott ugyanazon írónk már akkor észrevette, hogy az ifjúság a legindulatósabban óhajtja és követeli a köztársaságot. Oly forradalom azonban, mely nemcsak La Fayette-nek és Thiers-nek, hanem egyúttal egy bankárnak, Laffitte-nek, a műve, a szabadság eszméjét is csak úgy szerette mint a juliusi harcokban elesettek bronz szobrát: izzó kohóból kikerülve, hidegen.

II. A személyes unióban élő országok.

»Csodálatos, nyugtalanul csendes állapot Európának képe a juliusi napok óta.« Egy magyar történetíró (Szilágyi Ferenc) 1834-ben jellemezte így a helyzetet. A juliusi forradalom valóban sok helyütt érezte hatását, de korántsem okozott olyan általános felfordulást, mint az 1789. évi. A francia kormány ugyanis azonnal kimondta a *be nem avatkozás* (non interventio) elvét s a szabadságot kereső népeknek csak példát adott; mert Casimir Périer miniszter szerint »francia vért csak Franciaországért kell önteni; egyedül ennek érdeke vagy méltósága miatt ragadhatunk fegyvert«. A szabadságnak új színben ragyogó eszméje főképp azokat az országokat ragadta meg, amelyek egymással személyes unióban éltek s amelyek szabadulni vagy legalább megkönnyebbülni akartak ennek súlyos következtől. Így Belgium Hollandiával, Lengyelország Oroszországgal, Magyarország Ausztriával, Norvégia Svédországgal szemben.

A franciák példáját most is *Belgium* követte először, hogy ezúttal a hollandoktól szabaduljon, mint 1789-ben az osztrákoktól akart szabadulni. A bécsi kongresszus 1815-ben tudvalevőleg Hollandiával egyesítette, az orániai ház uralkodása alá rendelte Belgiumot s a papság és nemesség tiltakozásával nem törődve, az 1814. március 30-i hollandi alkotmányt I. *Vilmos* király kiterjesztette az így alakult egész Németalföldre. A belgák francia nyelvűek, katolikus hitűek, virágzó iparuk végső veszedelmét látták a hollandok uralmában; s az egész nép támogatta a papságot, mely hevesen izgatott az ellen, hogy a kath. tanügyet a protesztáns kormány állami ellenőrzés alá vesse. A katolikusok a szabadelvűekkel egyesülve sürgették a sajtó és a tanítás szabadságát, az adóügy javítását és a személyes uniót. Páris juliusi forradalma után a bruxellesi hatóság már nem merete szokott fénnel megülni augusztus 24-ét, a király születésnapját; mert — a titokban készült falragaszok szerint — »hétfőn tűzijáték, kedden kivilágítás, szerdán forradalom«. A Porticii Néma (Auber operája) hazafias dalain felbuzdult tömeg 25-én, a színházból kijövet, beverte a hivatalos lap szerkesztőségének s több kormányépületnek ablakait s a belga nemzeti (vörös, sárga, fekete) zászló alatt sorakozva, torlaszokat emelt a hollandi katonaság ellen. Másnap polgárőrség és polgári bizottság alakult a rend fenntartására, a király pedig összehívta az országgyűlést s kijelentette, hogy elfogadja a személyes uniót. A belgák azonban kiűzték Bruxellesből, *Mérodé* alatt ideiglenes kormányt alakítottak és szept. 25-én kimondták Belgium és Holland különválását. A trónörökös, hogy Belgiumot az uralkodóház számára megmentse, színből a fölkeléshez csatlakozott és királyi helytartónak nevezte magát, apja azonban »lázadókkal nem alkudozott« s 300 ágyúval bombáztatni kezdte Anverst (Antwerpent). A cár és az osztrák császár is megfenyegette a belgákat, a franciák és az angolok azonban kedveztek nekik a londoni konferencián, mely Európa legégetőbb ügyeinek elintézésére ült össze. Ebben bízva, a Bruxellesben megnyílt nemzeti kongresszus 1830. nov. 18-án teljesen függetlennek, 22-én pedig alkotmányos királyságnak nyilvánította Belgiumot s 24-én a nassau-orániai házat a belga tróntól megfosztotta. A londoni konferencia elvben már dec. 20-án elismerte Belgium és Holland különválását; 1831. jan. 20-án, Svájc módjára, *semleges* területnek

nyilvánította Belgiumot, de Németalföld államadósságai felének átvételére s folyamain a szabad hajózás megengedésére kötelezte, Luxembourgot pedig a holland királynak ítélte oda.

A belgák Fülöp Lajos fiát, a nemoursi grófot, szerették volna trónjukra ültetni, de a király nem akarta követni XIV. Lajos és I. Napoléon példáit, hogy családjából küldjön uralkodókat idegen országokba, mi, *Palmerston* angol miniszter szerint, különben is annyit jelentene, hogy Franciaország bekebelezi Belgiumot. Mivel a londoni kongresszus mind az öt hatalom uralkodóházát eltiltotta a belga korona elfogadásától, a belgák 1831. június 4-én *Lipót* szászkoburgi herceget választották meg. *Lipót* július 21-én bevonult Bruxellesbe. Főlesküdt a februárius 7-i alkotmányra, mely a népfőlség alapján szervezte a monarchiát. A szabad államban szabaddá tette az egyházat, amiben Amerika nagy példáját követte. Kimondta, hogy az állam nem avatkozhatik az egyháziak kinevezésébe s nem tilthatja el őket, hogy elüljáróikkal levelezzenek. Megadta a tanítás szabadságát (ami csakhamar a szerzetesiskolák terjedésére vezetett), azonban elrendelte, hogy a polgári házasság az egyházit megelőzze.

I. *Lipót* (1831—65.) trónfoglalásának hírére 50.000 hollandi katona tört Belgiumra, mely francia segítséggel védekezett; Anvers visszafoglalása (1832. dec. 23.) s a hollandok kiszorítása után is csak évek múlva, 1839. április 19-én, kötötték meg a békét. A béke jogilag is véget vetett a bécsi konferencia egyik hibás alkotásának, az egységes Németalföldnek s a keleti udvarok beavatkozásaival szemben megóvta a nemzetek önállóságának elvét. Ez az elv azonban erőtlenné bizonyult Lengyelországban. Pedig, míg a belgák kevés lelkesedéssel s önfeláldozással védték függetlenségüket, a lengyelek, kiknek forradalma elterelte róluk a figyelmet, igazi hősiességgel harcoltak szabadságukért. Küzdelmök drámai erővel hatott Európára, legfőképpen hazánkra.

Lengyelországban Sándor cár és király 1817. óta alkotmányosan uralkodott. Lengyel volt a törvényhozás, a kormány és a hadsereg nyelve; tisztviselők csak lengyelek lehettek; közigazgatás, kereskedelem és vám tekintetében az ország független volt Oroszországtól. Hiányzott a vagyonos közép osztály. Egyenlőséget csupán a fő- és köznemesek egyenlőségében kerestek; a nép fölemelésével senki sem törődött. Köznemesek, tiszttek, hivatalnokok, iparosok, kereskedők közt alakult ugyan egy kis demokrata párt, de ez egyáltalán nem hathatott a törvényhozásra. Az országgyűlés különben (mint akkor hazánkban is) egyetlenegy ellenzék gyanánt támadta a kormányt, de csak saját nemesi uralma biztosítására s nem arra törekedett, hogy Oroszországtól elszakadjon. A csekély számú demokraták mindent elkövettek, hogy a két szláv nép sohase béküljön ki és őszintén ne egyesüljön egymással. Abban, hogy a cár annyit tett Lengyelország jólétének, műveltségének és katonaságának fejlesztésére, csak a teljes függetlenség kivívásának eszközeit keresték. 1795-ben ősi koronájukat elrejtették, hogy majdan egy nemzeti királynak, valamely Piasztnak a fejére tegyék. Azt az újat, amelyet Miklós cár mint lengyel király 1829. május 4-e óta viselt, csak ékszernek tekintették, mint valaha a magyarok Károly Róbert két első koronáját. Lengyelországban a cár helyett bátyja, *Konstantin Pavlovics* uralkodott, aki 1822. jan. 26. lemondott a cári

trónhoz való minden jogáról s nem fogadta el 1825. dec. 9-én a cári méltóságot sem, hogy el ne kelljen válnia feleségétől, Grudzynszka Johanna lengyel grófnőtől. Koronát áldozott szerelméért, de a szelíd és bájos lengyel nő sem törhette meg zsarnok és durva jellemét.

Tanulók, fiatalabb tisztek és elszegényedett nemesek titkos társulatokban dolgoztak a forradalom előkészítésén. Amikor híre járt, hogy vezetőiket fogságba vetik, a lengyel katonákat pedig a francia és belga forradalmak leverésére viszik, a forradalom Varsóban 1830. nov. 29. nyíltan kitört. A tanulók 18 tisztjelölttel a palotába rohantak s az alkirály is alig menekülhetett előlük. A lengyel katonák és a céhek (főképp a vargák) azonnal csatlakoztak. A régi nemzeti kormány *Cartoriskij* Ádámmal (I. Sándor cár barátjával), *Chlopickij* tábornokkal (Kosciusko vezértársával) és *Lelewel* történetíróval (az ifjúság vezérével) egészítette ki magát. *Chlopickij* pártja, Konstantin útján, csupán az 1815. évi alkotmány megtartására és Litvánia visszacsatolására kérte a cárt, aki azonban kijelentette, hogy »lázadókkal nem alkuszik«. A *fehérék* (arisztokraták) személyes uniót akartak, a nemesség régi hatalmának visszaállításával; a *vörösek* (demokraták) teljes függetlenséget, köztársasággal. *Chlopickij* dec. 5-én »Miklós király nevében« az országgyűlés összejötteig diktátornak nyilvánította magát. Hódoló küldöttség ment Szentpétervárra a »királyhoz«, aki azonban 18-án fegyverre szólította az oroszokat. Kijelentette, hogy Varsóba megy és »térdig gázol a vérben«.

A 80.000 lengyel fölkelő magára maradt. *Chlopickij* 1831. jan. 16-án lemondott a diktaturáról, de egyideig cím nélkül is hősiesen vezette a küzdelmet. A nemzetgyűlés már jan. 25-én megfosztotta a Romanovokat a lengyel koronától s 30-án *Cartoriskij* elnöklete alatt öttagú igazgatóságra bízta a kormányt. *Chlopickij* Varsó közelében Grochovnál hősiesen küzdött *Diebics* orosz fővezér háromszoros ereje ellen, de megsebesült, az új fővezér pedig (*Skrzyneckij* ezredes) csak vértanúhalált ígérhetett. Narevnél, *Osztrolenka* mellett, május 26-án valóban elvesztette a döntő csatát. Hazánk is megsiratta, hogy

»Osztrolenka gyászos térein
Éj borong a hősök álmain«.

*Diebics*et és Konstantin herceget ugyan elragadta a kolera, de a fölkelés sorsa *Osztrolenkánál* már eldőlt. Litvánia a sok orosz miatt nem kelhetett föl, hogy csatlakozzék; a poroszok és az osztrákok szigorúbban kezdték őrizni határaikat. A magyarok, kik imént még Galícia visszacsatolását sürgették, titokban pénzt, fegyvereket, élelmi szereket küldtek a fölkelőknek, kiknek soraiban nem egy magyar tiszt szolgált. A vármegyék feliratokban kérték királyukat beavatkozásra. Az egyik (Bars) egyenesen arra figyelmeztette, hogy őse, Lotharingeni Károly, *Szobieszkij* lengyel király segítségével küzdött Magyarország és az uralkodóház érdekében; »ha most nem viszünk segílyt, unokáink megsirathatják, hogy nincs többé *Szobieszkij*«. Hiszen (ahogy Pozsony írta) Oroszország már Erdélyig toltá előre határait, fölszabadította a görögkeleti görögöket s hazánkban is terjeszti a panszlavizmust. *Metternich* azonban, mikor egy párt I. Ferentől az asperni győzöt, Károly főherceget, kérte királyul, föltétlen

hódolatra intette a lengyeleket. Skrzyneckij 1831. aug. 11-én lemondott s utóda, *Krukowieckij*, egyezkedni kívánt az oroszokkal. *Paszkejevics*, a perzsaverő orosz

268. ábra. Dembinskij Henrik, lengyel fővezér (1791—1864).

fővezér, kegyelmet és bűnbocsánatot ígért, ha leteszik a fegyvert. *Malochovszkij*től, ki *Dembinskij*t követte a fővezérségben, már szept. 6-án elfoglalta Volát, »a lengyelek Rákosát«, hol első babérait szedte *Bem*, a lengyel tüzérség parancsnoka. Harmadnap (szept. 8.) Varsó elesett, a Poroszországba menekült 21.000 lengyel pedig letette fegyverét. Eme küzdelem első magyar történetírója (Szilágyi Ferenc) szerint »nem vitézségnek hódolt meg, nem a nagyobb erő előtt esett el, de leginkább belső villongásoknak s az ezeket élesztő árulásnak lett áldozata«.

Lengyelországot mostantól fogva negyedszázadon át (1856-ig) *Paszkejevics* Erivanszkij kormányozta az 1832. febr. 23-i ukáz értelmében, mely Lengyelország alkotmányát elko-

bozta és csak közigazgatási s törvénykezési tekintetben különböztette meg más orosz kormányzóságoktól. »Búsult a lengyel hona állapotján.« Menekültjei, *Borsiczky* trencsényi alispán útján, mégis a jövőben bizva köszönték meg egyetlen, de erőtelen barátjuknak, a magyaroknak, részvétét. Balogh 1832-ben indítványt tett, hogy a lengyel alkotmány fenntartása érdekében a királyt közbelépésre kérjék. Hiszen — *Palóczy* szerint — ha királyokat fejedelmek gyászolnak, a nemzeteknek is gyászolniuk illik egy egész szabad nemzet erkölcsi halálát. *Kölcsey* megjegyezte, hogy lengyelek nélkül Bécs tornyai romban hevernének s palotáit a vándor épp úgy hiában keresné, mint Buda várában *Mátyás* termeit. 1833. május elsején tartott beszédében *Deák* Ferenc is sürgette, hogy a lipcei ágyúkereszt felirata értelmében (Europa libertati asserta) biztosítsák a fejedelmek az egész földrész szabadságát s állítsák helyre a lengyelek alkotmányát, mert szabad-

269. ábra. Bem József tábornok, a lengyel tüzérség főparancsnoka (1791—1851).

ság nélkül nincsen tiszta és állandó boldogság. Nemcsak Balogh indítványa bukott meg, hanem 14 esztendő múlva a lengyelek utolsó kis szabad állama is, a *krakkói köztársaság*. Ezt a bécsi kongresszus 1815-ben 1220 km²-en 140.000 lakossal alakította meg s a három osztozkodó hatalom közt *semlegesnek* nyilvánította. Alkotmánya (1815. május 3.) demokratikus volt. Mivel azonban a nép egy része 1830-ban a lengyel fölkeléshez csatlakozott, a szomszédos hatalmak 1833-ban a köztársaságnak új szervezetet adtak, azóta kisebb-nagyobb csapatokkal megszállva tartották, 1846. nov. 6. pedig, a parasztok lázadásának ürügye alatt, kitérölték az államok sorából s Ausztriába kebelezték be. Két esztendő múlva (1849.) a lengyelek közül sokan csatlakoztak a szabadságukat védő magyarokhoz, mert azt remélték, hogy a magyarok győzelme a lengyelek függetlenségére vezet.

Magyar ügyekkel foglalkozva, Metternich 1831-ben elősmerte, hogy forradalomnak reform az ellenszere; de kevesebbre becsülte a magyaroknak, mint a cár a lengyeleknek nemzeti követeléseit. Tudni sem akart magyar kormányról, magyar hadseregről stb. Felsőbüki Nagy Pál már 1807-ben kiadta azt a jelszót, hogy a nemzetiség az alkotmánynál is előbbre való. 1825-ben, midőn, tizenegy évi kísérletezés után, I. Ferenc helyreállította az alkotmányt, a rendi országgyűlés a sérelmek fölpanaszlása helyett csakhamar az alkotások, reformok terére lépett. Nemzeti politikája ugyan a nemesi érdekek hatása alatt állott s nem volt elég szabadelvű, de azzá kellett lennie, mert az iskolák magyarságát s általán a magyar nyelv országos használatát sürgette. Egy angol már 1825-ben csodálatosnak tartotta »ezt az Ausztria, Oroszország és Törökország közt fekvő földet, ahol oly szabadon gondolkodnak és beszélnek mint sehol a világon«. 1825-ben mégis csak az 1791. évi alapon kívántak foglalkozni a reformokkal s az 1830. évi országgyűlésen, mely a francia és belga forradalom idejében nyílt meg, Nagy Pállal együtt nem egy ellenzéki félt, hogy a kormány a demokratákkal szövetkezve bukattja meg a nemesi alkotmányt. A király valóban nem gátolta, hogy hivatalos nyelv legyen a magyar, amivel pedig egyszerre tett szolgálatot a nemzeti és a demokratikus érületnek. De míg a kormányt minden »engedményében« a nagyhatalmi érdek vezette, gróf *Széchenyi* István (1791—1860.) és reformpártja a vagyoni, erkölcsi és politikai erő fejlesztésében kereste a nemzet jövőjét. A multnak csak két nagy intézménye: a nemzetiség s a hit előtt hódolt. Hazai viszonyainkra már a Hitelben (1830.) alkalmazta Smith Ádám tanításait, s az anyagi javaknak a szellemiekkel és az erkölcsiekkel való összefüggését

270. ábra.

Gróf Széchenyi István (1791—1860).

alaposabban alig fejtegette. Terveit a Világban (1831.) és a Stadiumban (1833.) részletezte; kimondta, hogy »a gőzhajó nem tűri meg a feudalitás (hűbériség) szagát«. Gőzhajó, verseny, kereskedés képtelenség ott, ahol kilenc millió embernek robotolnia kell. Hunniájában (1834—40.) adta meg a javítás tizenkét törvényét olyképp, hogy az első négyben fölszabadítván a földet, a többiben mindenki számára egyenlő polgári jogokat és kötelességeket sürgetett.

»S lón új idő — a régi visszacsökkent, —
Reményben gazdag, tettben szapora.
A »kisdéd makk« merész sudárba szökkent.
Ifjú! Ez a kor: Széchenyi kora.«

Ennek a kornak érdeme, hogy Magyarország európai lett, de egyúttal *magyarabb* mint valaha. Az úrbériséget reformálták, a jobbágy szabad adásvevési jogát elősmerték, büntetőtörvényjavaslatot dolgoztak ki, a budapesti lánchíd vámjának törvénybe iktatásával rést ütöttek a nemesek adómentességén, törvényeket hoztak a váltóról, kereskedelemről, gyárakról, részvénytársaságokról stb. Szabályozták a Dunát, Tiszát s gőzhajókat járattak rajtuk; vasutakat építettek; a kőszénbányászatban, vasgyártásban gőzgépeket alkalmaztak, a magyar ipar védelmére egyesületet alkottak s 1842-ben 213 iparos 298-féle készítményéből rendezték az első országos iparkiállítást. Az ország a nemzeti gazdagodásnak immár egyéb forrásait is ösmerte a mezei gazdaságnál, de a most alakult orsz. gazdasági egyesület ebbe is helyesebb arányok behozatalát sürgette. Az 1831. évi kolera, mely, Erdélyt oda nem érve, 237.641 ember életébe került, babonásnak, tudatlannak mutatta a felvidéki népet s intelmül szolgált a közigazgatás és közoktatás ügyének javítására. A városok fokozódó lelkesedéssel csatlakoztak az új irányhoz. Pest városa, melyet 1838. márc. 15. az árvíz nagyon megrongált, gyors haladásával a többinek is irányt adott. Lakosainak száma tíz év alatt (1833—1847.) 70.000-ról 110.000-re szaporodott s mint az egyetem, tudományos akadémia s több irodalmi és tudom. társaság, a nemzeti színház székhelye s az irodalom középpontja, szellemi téren is átvette a vezetést. *Kossuth* az Országgyűlési, majd a Törvényhatósági Tudósításokat eleinte csak kéziratban terjeszthette, de 1841-ben ő a Pesti Hirlapban és Széchenyi a Jelenkorban már 4—5000 előfizetőhöz szólhattak s tizannyi olvasót nyerhettek meg a haladás eszméinek. Kölcsey, Deák, Széchenyi, Beöthy, Wesselényi, főképp pedig *Kossuth* beszédeiben és irataiban már is ott van az 1789. évi forradalom szelleme. Az óvatos Széchenyi is kimondja, hogy a koronás úr bezárhatja, lefejezheti, de lelkét meg nem alázhatja, magyarságát el nem veheti. Lovassy, *Kossuth*, Wesselényi fogságot szenvedett a sajtó- és szólásszabadság ügye miatt.

A lengyelek dolgában folytatott vita egy pillanatra Deákot is kihozta olimpusi nyugalmából. A cár, ezen a szellemen bosszankodva, már is fegyveres segítséget ajánlott a magyarok ellen *V. Ferdinánd*nak, ki 1835. márc. 2-án lépett atyja, I. Ferenc örökségébe. Azonban, sok üzenet után, a főrendek is elfogadták azt a felíratot, melyet a rendek a szólásszabadság ügyében intéztek a királyhoz. A szatmári tizenkét pont pedig már 1841. febr. 27. felsorolta a modern Magyarország alapföltételeit. A külföld élénken figyelt Magyarországra, hol az

alkotmányos érzület olyan mély. Ausztria azonban Magyarország megerősödésében a »birodalmi egység« veszedelmét látta; ezt a panszlavizmus terjedésénél is félelmesebbnek találta s a horvátokat az I. Napoléon korabeli Illiria helyreállításával kecsegtette. József nádor, ki félszázadon át igyekezett egyeztetni a nemzet és az udvar követeléseit, küldetése sikerében többé nem bízva hunyt el 1847. jan. 13-án. Tíz hónap mulva az utolsó rendi országgyűlésen (1847. nov. 10—1848. április 11.) a nemzet elősmert vezére *Kossuth* Lajos volt, aki nem áldozta fel Ausztriának a magyar nemzeti állam halhatatlan eszméjét.

A juliusi vihar politikai hullámai *Norvégország* fjordjaihoz már csak csendes gyűrűzéssel jutottak el. Dánország Norvégiát 1814. januárius 14-én (Grönland és a Faeröer-szigetek kivételével) átengedte Svédországnak s *XIII. Károly* svéd király febr. 8-án a két országból egy birodalmat alkotott. A norvég országgyűlés azonban május 10-én kimondta a függetlenséget, 115 pontból álló demokratikus alkotmányt fogadott el, egy dán herceget választott meg királynak s ennek lemondása után is csak akkor (nov. 4.) ismerte el *XIII. Károlyt*, amikor ez elfogadta alkotmányát s azt az elvet, hogy Norvégiát csupán az ő személye köti Svédországhoz, mely 1815. aug. 6. szintén megnyugodott a dualizmusban. A norvég országgyűlés azonban — akár a miénk — egyetlenegy ellenzékké alakult hatalmasabb társával szemben. Úgy látszott, mintha *XIII. Károly* után *Bernadotte* XIV. János azonnal elősmerné a norvég államjogot, mivel norvég királynak is megkoronáztatta magát s így 1483. óta először gyönyörködtette a fjordok országát a koronázás ünnepeiben. 1822-ben rendezték a dán uralom idejéből származó államadósságok ügyét is, olyanformán mint Ausztriával szemben utóbb (1867.) a magyarok, kik a megkérdésök nélkül csinált adósságok egy részét szintén nem jogi kényszerből, hanem politikai méltányosságból vállalták magukra.

A szentszövetség aranykorában kissé meglephette a világot, hogy a norvég parlament, melynek 77 tagja közt 27 paraszt volt, 1821-ben eltörölte a nemesiséget. A király szentesítette ugyan a törvényt, de, a dánok ellen való tüntetés ürügye alatt, katonaságot vont össze s Európa legnépiesebb alkotmányának módosítását követelte. Midőn így sem boldogult, az alkotmány évfordulójának megünneplését tiltotta. A storting (parlament) figyelmeztette, hogy az emlékezetet a népből nem lehet kiölni. S a nép továbbra sem a Svédországgal való unió, hanem az alkotmány évfordulóját ünnepelte, ami a társadalom és a hivatalos állam közt még élesebb ellentétet jelentett mint utóbb a magyarok március 15-i és április 11-i ünnepe. Természetes volt ez a szellem Norvégiában, hol a legkonzervatívabb parlament egyik bizottsága már 1824. május 17-én (az alkotmány évfordulóján) kimondta, hogy a föltétlen veto joga alkotmányos állam-

271. ábra. Bernadotte, XIV. János svéd és norvég király (1818—1844).

ban jó lehet, de Norvégiában semmiesetre sem az. Az 1827., 1830., 1833. évi storting is elvetette a királynak az alkotmány módosítására vonatkozó minden javaslatát.

A tökéletes paritást sürgette; kijelentette, hogy neki nem alkirály vagy helytartó kell, hanem király s nem mond le semmiről, mert feladott jogait csak vérrel szerezhetné vissza. 1833-ban a kormánypárt többségben volt ugyan a konzervatív jellegű nemzeti vagy parasztpárttal szemben, de amazt sem lehetett használni a nemzeti követelések leszavazására. A kormánypárt szintén önálló külügyminisztériumot, zászlót, címet, általában független Norvégiát sürgetett. Vád alá helyezte a király mellett levő minisztert abban a pillanatban, midőn (1836. június 8.) a stortingot feloszlatták. Az új storting is azt követelte, hogy az egyedül Norvégiát illető ügyekben az uralkodó első helyen nevezze magát Norvégia királyának. Svéd és norvég sorszámát megkülönböztesse (olyanformán, mint akkor egy esztendeje a magyarok kívánták, hogy a király náluk ne I., hanem V. Ferdinándnak nevezze magát). Svéd pénzeket norvég címet ne használjon; a külön norvég kereskedelmi zászlót minden tengeren elősmeresse; a norvég nemzeti színeket a katonaságnál is alkalmazza; a hadizászló a svédnél svéd, a norvégnél norvég legyen, vagy egészen egyenlő, az unió szembe-tűnő jelével. A külügyekben teljes egyenlőség uralkodjék. A király mindezt visszautasította, csupán a norvég kereskedelmi zászló használatát engedte meg s 1839. jan. 30. svédekből és norvégekből álló bizottságot küldött ki a *nemzeti kívánságok* megvizsgálására. A két parlament óhajtására a király elrendelte az alkotmány revízióját; tervezetét azonban az unió-bizottság már csak az ő halála után, 1844. nov. 4-én mutatta be. Nagy és részletes munka volt (az eddigi 12 §. helyett 150), de a nemzet visszautasította, mert olyanforma kapcsolatot tervezett a két ország közt mint amilyenbe 33 esztendő múlva Magyarország lépett Ausztriával. A föltétlen paritást kivihetetlennek, de szükségtelennek is tartotta. Az unió alapja eszerint az uralkodó közössége s ennek következtében a védelem közössége, ami mellett azonban valami közös hadsereg szóba sem jött. A had- és külügyi kormányzaton kívül nem ösmert el más közösséget, még a rájuk vonatkozó pénzügy közösségét sem. A hozzájárulás arányát (a quotát) a két állam törvényhozásai 15 évenként állapították volna meg; ellentét esetében (a későbbi magyar és osztrák delegációknak megfelelő módon) egy 12 norvégból s ugyanannyi svédből álló közös kongresszus döntene. Külső államokkal szemben a két ország egységes hatalomként jelenék meg. Nincs államjogi okirat, mely feltűnően egyeznék mint az 1844. évi norvég tervezet s az 1867. évi magyar XII. törvénycikkely; pedig emennek megalkotásánál a norvég viszonyokra csak általában hivatkoztak. Hazánk súlyos állami rázkódtatásokat kerülhetett volna el, ha államférfiai négy esztendő múlva, 1848-ban, ösmerték és felhasználták volna az osztrákokkal szemben ezt a tervezetet, mely »egy önálló, egyenlő és modern államkapcsolat nagy eszméit foglalta rendszerbe«. Svédország azonban a norvég tervezetet ugyanakkor (1848.) hasonló okokból hallgatta agyon, mint Ausztria a magyar javaslatot: egyik sem akart lemondani arról a hegemóniáról, melyet a személyes unió alapján a másik fölött gyakorolt. A személyes unióban élő országok közül a juliusi forradalom ekként csak Belgium-

nak hozta meg az óhajtott függetlenséget, de egészen megfosztotta attól Lengyelországot; a többinek egészségesebb államalakulását csupán előkészítette. Valamennyit az a vágy vezette, hogy a kiválás vagy szabatosabb elrendezkedés következtében *nemzeti államok* legyenek. A részekre szakadt nemzeteket ugyanez az óhajtás ösztönözte egységek keresésére. *Olaszország*, amely csak földrajzi

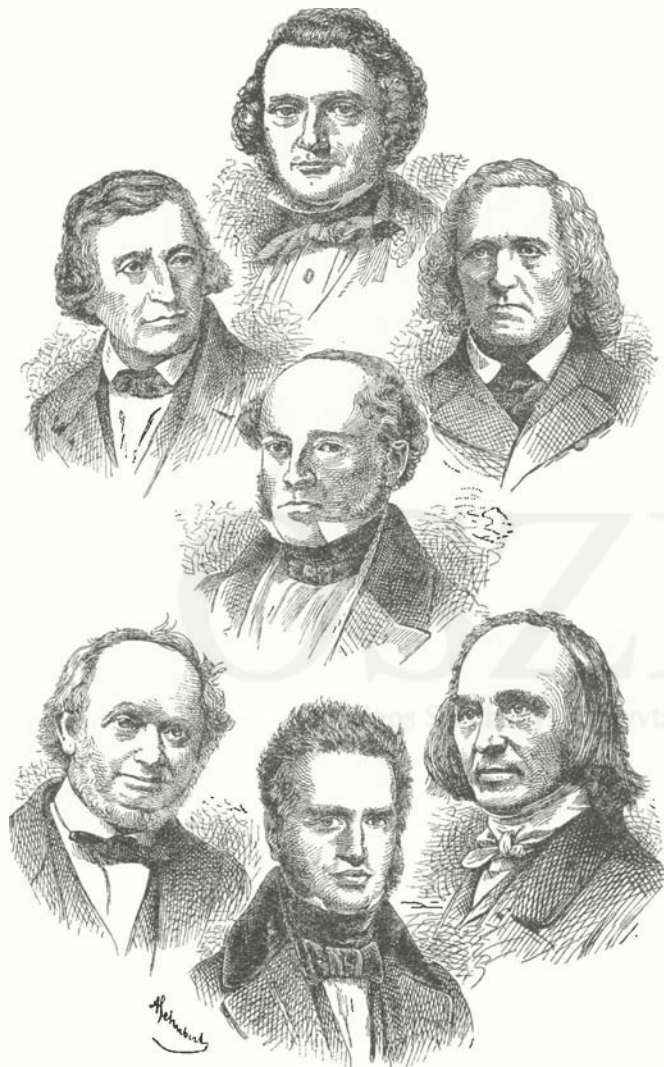

272 ábra. I. Lajos magyar király (1825—1848).

fogalom volt s *Németország*, amely elég bizonytalan természetű szövetségetből keletkezett, eleinte szintén ebből a szempontból üdvözölte a juliusi forradalom sikerét.

Olaszországban már 1831. febr. 5-én kitört a forradalom, mely az új pápa, *XVI. Gergely*, világi hatalmát megsemmisítette, Modena és Parma uralkodóit elűzte s március 4-én az alkotmányozó gyűlésben alkotmányt adott az »egyes« *Olaszországnak*. Észak-Olaszország ura, Ausztria, a pápa kérésére ismét Frimont tábornokot küldte be, aki magyar huszárokkal verte le a forradalmat. Franciaország nem tiltakozott, mert azt hitte, hogy a bonapartisták az olasz királyság helyreállítása után a francia császárság helyreállítására törekednek.

Ferenc császár maga mondta, hogy ha unokája, Napoléon fia, a reichstadti herceg, megjelenik a strassburgi hídon, az Orléansok uralma megbukik. A »sasfiók« halálával azonban (1832. jul. 22-én) a Habsburgok ettől a felelősségtől, az Orléansok pedig a gondtól megszabadultak.

W. Grimm.
Weber.

Gervinus.
Albrecht.
Dahlmann.

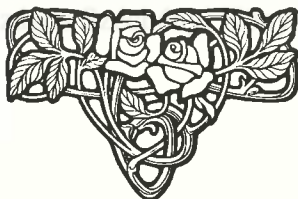
J. Grimm.
Ewald.

273. ábra. A göttingeni szabadelvű tanárok.

Németországban a júliusi forradalom hírére több helyütt támadt zavargás. Az északi országok, Mecklenburg kivételével, ekkor bontakoztak ki a hűbériség bilincseiből. A braunschweigiak elkergették zsnok hercegeket, a szász király pedig demokratikus alkotmányt akart adni népének, amiben azonban Ausztria és Poroszország megakadályozták. A szövetségi tanács is elrendelte, hogy minden német kormány katonasággal segítse szomszédját a »közrend« helyreállításában. Lajos bajor király a Walhalla alapkövének letételekor (1830. okt. 18.) azt óhajtotta, hogy amilyen szilárdan egyesülnek ez épület alapfalai, úgy egyesüljön minden német ezekben a zivataros időkben. Ott is rendőri felügyelet alá helyezték a szabadelvű szónokokat és írókat. *Rotteck* történetírót, kit Magyarországon is szerettek és

Wélc kert, a híres jogtudóst, a *Freisinnige* szerkesztése miatt, mint egyetemi tanárokat nyugalmába küldték, több politikust elfogattak stb. A bécsi konferencia 1834-ben bővítette a szövetségstanács hatáskörét, megnyirbálta az egyes államok országgyűléseinek jogait s általán még egyszer értékesíteni törekedett az önkényes uralom alapelveit. De éppen ezekben a sivár időkben vetették meg a *németek egységének* alapját azzal, hogy a porosz vámegegyesületet (Zoll-

vein) *német vámegységgé* fejlesztették (1834. januárius 1). Egyes országokra sok áldozattal járt, mert pl. Bajorországnak hétszerte nagyobb jövedelme volt a sörből mint Poroszországnak, mégis be kellett érnie a reá jutó osztalékkal. 1842-ben, midőn a forgalom 249 $\frac{1}{2}$ millió tallérról már 385 millióra növekedett, a szövetségbe 460.400 km² tartozott huszonöt millió lakossal. Ausztria nem állott be, Poroszország azonban az anyagi hegemoniával a politikainak alapját is letette. Széchenyi és politikai iskolája hasonlóképpen az anyagi függetlenséggel akarta helyreállítani hazánk államiségát, s annál több bizalommal, mert maga az alkotmány a nemzetnek ezredéves tulajdona volt. Ellenben pl. Hannoverben, midőn IV. Vilmos angol király halálával (1837.) Anglia és Hannover személyes uniója — 123 évi fennállás után — felbomlott, a Welf-házbeli új király, Ernő Ágost, az 1833. évi alkotmányt eltörölte s a tiltakozó *göttingeni tanárokat* (pl. az európai nevű két Grimmet, Webert, Dahlmannt, Gervinust) száműzetésbe küldte. A rendek gyűlése 1840. aug. 6. beérte olyan új alkotmánnyal, mely törvényhozó testületből tanácsadóvá alázta, a miniszterek felelősségét pedig megsemmisítette. Németország tehát, mely tíz esztendeje a juliusi eszmékért lelkesedett, újra hódolt kisebb-nagyobb önkényes uralkodóinak s legfeljebb gazdasági szervezkedésétől várhatta politikai megváltását. Midőn ezt 1848-ban egy újabb francia forradalomtól is hiába várta, végre rájött, hogy nemzeti államot csupán nemzeterő teremthet.

VIII. FEJEZET.

AZ 1848. ÉVI FORRADALMAK.

1. Franciaországban.

Szent Lukács az evangéliummal.

ÖNYV lett a rabnép s gyávák köntöséből s most a szabadság és a hősi kor beszél benne nagy történetét. Ez a gondolat bántja Vörösmartyt a negyvenes évek egyik könyvtárában, a rongypapírosra nyomtatott nagy eszmék kincstárában. Hirdeti, hogy a sár fiait fényes elmék sem mentheték meg a süllyedéstől ; de észreveszi, hogy

»Egy új irány tör át a lelkeken :
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják
S uralkodják igazság, szeretet...«

Elkoptak a gúny, tagadás, pusztítás fegyverei, amikkel az enciklopédisták a XVIII. század közepén indultak el »a gyalázatosság irtására« ; a XIX. század közepén írók és tudósok a szeretet, igazság és alkotás szerszámaival akartak dolgozni. A nagy forradalom ellenállhatatlan erővel oltotta be minden művelt nép szívébe a politikai szabadság érzetét, szabad munkára és versenyre hitt minden tehetséget s a munka és a forgalom korlátjait lerombolta. Minden eddigi mozgalomnál többet tett az egyéniség és az egyéni jólét biztosítására, a nemzetek s az egész emberiség haladásának előmozdítására. Eredményeiben mégis nagyon sok javításra szorult. Például megszüntette a hűbériséget, de pénzarisztokráciát teremtett s a verseny még fokozta is a vagyonban való különbséget. A szabadság, mint imént az önkényes uralom, pusztá fogalommá tette az egyenlőséget ; a nevében vívott sok háború pedig a testvériséget, a felebaráti szeretetet. A hit és erkölcs kötelékei meglazultak. Hiszen pl. Páris 800.000 lakosának egyharmada keresztleetlenül volt bejegyezve a polgári anyakönyvekbe, a munkások negyedében csak minden huszadik pár élt törvényes házasságban, 1831-ben pedig már 150.000-re ment a talált gyermekek (lelencek) száma.

A restauráció államtudósai eleinte a monarchia és az egyház tekintélyének helyreállításával akarták orvosolni a bajokat.

1841.

1842.

1843.

1844.

1845.

1846.

1847.

1848.

EURÓPAI DIVAT, 1841—1848.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Mások az igazi szabadelvűség föltételeit az amerikai demokráciában keresték. *Tocquevillenek* erről 1835-ben kiadott s magyarra már 1841-ben lefordított művét az egész világon úgy olvasták 1848 előtt, mint Montesquieunek a törvények szellemét fejtegető könyvét 1789 előtt. Nálunk is szelvében idézték a megyegyűléseken s az országgyűlésen, holott magyar fordítója (Fábián Gábor) szerint a demokráciai kormányelvet az egészen különböző politikai viszonyok következtében Európában sehol sem lehet megvalósítani. Pedig a *szocialisták* ennél már sokkal többet követeltek. Első és legnagyobb akkori tekintélyök *Saint-Simon* (1760—1825.) abból indult ki, hogy az ész mindig csak rombol s igazi műveltségre mindenkor a hit vezetett. De ez a hit ne legyen a régi; helyébe a tudomány lépjen, még pedig a tapasztalaton alapuló *természettudomány*, melynek a történelem és a lélektan csak egyik része. Meg volt győződve, hogy tudomány teremti meg az emberiség szellemét; de arról is, hogy szervezni kell az anyagi életet. Egyenlőséget követelt a jólétben és a tudományban. Valóban számolni kellett az új helyzettel. Hiszen egészen új életmód keletkezett a gyárakban, melyeknek kormos falai alatt a szegénység gyomként terjedt. A munkások testben, lélekben elsatnyultak; az akkori gyári munkások közül csak 10% vált be katonának. *Saint-Simon* már sürgette, hogy a tulajdonos, a birtokos kímélje a munkást és mindenki egyenlő részt vegyen a munkában: a tulajdonos tőkéjével, a munkás erejével, képességével. Javairól senki se mondjon le, hanem a többivel lehetőleg egyenlően élvezze azokat s lehetőleg egyenlően részesüljön a munkában. *Saint-Simon vallása* (la religion saint-simonienne) már túlzásokba tévedt *Père Enfantin* rendszerében. Három főelve: az *általános társulás*, mely szereteten alapszik és kizárja a versenyt; az *örökösödés megszüntetése*, mert mindenkinek tehetsége, munkája szerint kell boldogulnia; s végre az *ipar szervezése*, ami együtt jár a háború megszüntetésével. A proletáriusokra sokkal jobban hatott *Fourier* Károly, aki a világ legnagyobb gondolkozóinak közé tartozott s mégis mindvégig kereskedősegéd maradt. A társadalmat a 12 emberi ösztön, vagyis 810 lelki hangulat kielégítésére akarta alapítani s egyetlenegy falanxban egyesíteni. Mindenki azt a munkát végezze, amihez legtöbb hajlandósága (ösztöne) van. Minden községben, vagyis phalanstèreben (palotában), vagyonna, korra és nemre való tekintet nélkül, 1300—1800 ember élne együtt. Elősmerte az osztálykülönbséget, midőn a jövedelmet minden év végén olyképp akarta felosztani, hogy a munka 5, a tőke 4, a tehetség 3 részt kapjon. Egyetlen eszmét ösmert: a megélhetést. Ezzel kecsegtette a legszegényebbet is, de a phalanstère bölcsére bízta, hogy a tehetségeinek megfelelő munkakört kiválassza, abban vezesse s kiszolgáltassa neki a jövedelmet, s ha kellett, a büntetést. Azonban nem akadt milliomos, aki előleget adott volna az első phalanstère megalapítására. *Owen* sem boldogult Amerikában (Indianában) kommunisztikus elvek szerint alapított gyülekezetével, mely már három esztendő múlva feloszlott (1826.). Látnia kellett, hogy ez a sorsa annak a kommunisztikus községnek is, melyet *Cabet* harminc esztendő múlva Illinoisban ama elvek szerint alapított, amiket egy bölcselkedő társadalmi regényében (*Voyage en Icarie*) már 1843-ban fejtegetett.

Proudhon a munkások szövetkezését sürgette. Azt akarta, hogy közösen alapítsanak nemzeti bankot, mely a munkásnak, különösen a kezdőnek, kamat

nélkül hitelez. Állítsanak gyárat és műhelyeket, hogy ne csak a munkabér, hanem a vállalatba fektetett tőke jövedelme is egészen az övék legyen. Neki

274. ábra. Louis Blanc (1810—1882).

nem a politikai, hanem a gazdasági alapon szervezett állam, vagy inkább az államra emlékeztető általános polgári szövetkezet, kellett. Louis Blanc nem új világtrendtől, hanem a meglevőtől remélte a társadalom átalakulását. Arra intette a munkásokat, hogy részt vegyenek a politikai küzdelmekben, ha javítani akarnak sorsukon. Sürgessék, hogy az állam szervezze a munkát, szabályozza a bért s *nemzeti műhelyekben* foglalkoztassa a munkásokat, mert *mindenkinek egyenlően joga van a munkához*. A munka szervezetéről 1842-ben kiadott könyve bibliája, s a »munka joga« (droit au travail) jelszava lett a munkásoknak. Igaz, hogy a szocialisták a század végén már csak irodalmi emlékeik közé sorolták, mint

Proudhon s a többiek műveit is; de ez a mű a »negyedik« osztályt épp úgy lelkesítette első (1848. évi) forradalmában, mint a »harmadikat« Rousseau Társadalmi szerződése 1789-ben. Egyik forradalom sem egészen a könyv szerint alkotta meg, vagy akarta megalkotni az állam és társadalom új rendjét; de úgy igazodott utána, mint a nyílt óceán hullámain hanykódó hajós a sarkcsillaghoz.

Louis Blanc 1844-ben öt kötetben írta meg Fülöp Lajos uralkodása első tiz esztendejének történetét és kimutatta, hogy az alkotmányos monarchia rendszerének emberei Franciaországban eltértek a politikai reform elvétől. Ezen időszak (1830—40.) története tulajdonképp csak a polgárság uralma. »Mi tehát a *polgárság* (la bourgeoisie)?« — kérdezte s másképp felelt mint 1789-ben Siéyes. Szerinte »a polgárság ama férfiak összesége, kiknek munkaeszközeik vagy tőkéjük lévén, tehetségeiket kifejleszthetik anélkül, hogy másnak szolgálatába lépjenek s így csak bizonyos tekintetben függnék másoktól. A nép ellenben ama polgárok összesége, akik, önkifejlődésükre eszközeik nem lévén, az élet első szükségleteinek tekintetében másoktól függnék«. A néphez számította mindazokat, akiknek tudományuk, neveltetésük, társadalmi állásuk mellett sem volt biztos élelmök, ruházatuk, lakásuk. A polgárságnak tehát, ha uralkodni akar, a néppel kell szövetkeznie, kormányzatának a néppel szemben kegyetlen rendszerét meg kell szüntetnie, a verseny rendszerét a társulás rendszerével kell fölváltania. A juliusi forradalom azonban beérté az 1814. évi charta némi módosításával. Kimondta, hogy a chartát nem a király adja, hanem csak hozzájárul. A kezdeményezés jogát megosztotta a király és a kamara közt. Az eddigi államvallást, a kath. hitet, egyszerűen a többség vallásának nyilvánította s a cenzurát el-

törölte. Azonban nagy elégtelenséget keltett, mikor az 1831. ápr. 9-i törvény a 459 képviselő választását a 200 frank adót fizetőkre bízta, mert ekként 35 millióból alig 200.000 gyakorolhatta a választás jogát s a szavazatokat a kormány elég könnyen megvásárolhatta.

A király különben is hajlandó volt személyes uralomra. A juliusi nemzeti ünnepeken népével együtt énekelgette a Marseillaiset, a polgárok multságain megjelent és táncolt is; de mégsem volt demokrata. Már 1830. nov. 2-án elbocsátotta a »doctrinaire« *Guizot*-t, 1831. márc. 13-án pedig *Laffitte*-ot, »a forradalom bankárát« s így szakítani látszott a demokráciával, amelynek trónját köszönhette. Beavatkozásaival különben is lehetlenné tette minisztereinek felelősségét, holott, a parlamentarizmus egyik alapelve szerint, »a király uralkodik, de nem kormányoz«. A parlamentnek azonban sohasem volt kevesebb ereje mint a nagy szónokok idejében s az uralkodás többször sohasem állt az utcával szemben mint a mostani személyes uralom alatt. 1831. decemberében Lyonban 60.000 munkás kiáltozta, hogy szabadon dolgozik vagy harcolva hal meg. A köztársaságiak Párisban 1832. június 5-én, *Lamarck* tábornok temetésén, már torlaszokat emeltek; ugyanakkor lázításaival Berry hercegné a Vendéében okozott némi csetepatét. *Fieschi* pokolgépe 1835. júl. 28-án a király környezetéből több egyént megölt, mire a törvényhozás, hogy a hírlapok izgatásainak véget vessen, a sajtó szabadságának és az esküdtek hatáskörének korlátozásával felelt. A köztársaságiak azonban újabb fölkelést kíséreltek meg, *Bonaparte* Lajos herceg pedig, I. Napoléon unokaöccse, ki a reichstadti herceg halála (1832. júl. 22.) óta a császáriak reménye volt, 1836. október 30-án Strassburg, 1840. aug. 6-án pedig Boulogne föllázítására tett sikertelen kísérletet. Az előbbiért száműzetéssel, az utóbbiért fogsággal bünhődött. Mindamellet a Thiers-kormány 1840. dec. 15-én I. Napoléon holttestét fényesen temettette el a rokkantak párisi templomában.

Egyébként elég biztosnak érezte magát, mert hiszen a polgárság ugyanazon év nyarán a Bastille helyén szobrot emelt a hősöknek, kik a mostani monarchiát bevezető utcai harcokban 1830-ban elesetek. Csigalépcső vezet föl a Szabadság geniusához; de míg a francia odajutott, a »juliusi oszlop« belsejének fülledt levegőjében néha megszedült s pihennie kellett. A tetőn tele tüdővel, de csak pár pillanatig szitta az éltető levegőt és csodálattal szemlélte az alatta nyüzsgő világvárost. Odafönn azonban nem élhetvén, most már fárad-

275. ábra. Guizot Ferenc (1787—1874).

tan tette meg ugyanazt a csavargó útat lefelé s földre, érve, nyomorultabbnak találta a világot mint valaha. 1840. július 14-én avatták fel a szabadság és nemzeti nagyság oszlopát s másnap a keleti kérdésben négy nagyhatalom Franciaország kizárásával szövetkezett, mire, a támadástól tartva, a kamarák megszavazták Páris megerősítésének költségét. Az új Soult-minisztérium (1841—8.) áldozatok árán is helyreállította a hatalmakkal való jó viszonyt, de Franciaországnak egyelőre kevés tekintélye volt a külső viszonyokban, pedig Algirban *Abd-el Kader* ellen diadalokat aratott. Az Orléans-család egyébként is borús sejtelmekkel nézhetett a jövőbe, mert a népszerű trónörökös szerencsétlen halála (1842. július 13.) után a 69 éves uralkodó mellett a négy éves párisi herceg állt mint trónörökös; pedig 1846-ban is két merényletet intéztek a király ellen. Ehhez járult, hogy az 1846—7. évi nagy inség következtében erősen növekedett a szocialisták száma; sőt az idáig köztársasági »National« most már egyenesen kommunisztikus irányban írt. A lapok széltében ösmertették a megvesztegetett volt miniszterek s más előkelő hivatalviselők botrányos pereit, amelyek föl-tárták az *előkelő körök* erkölcselenségét. A lapok velök szemben a *nép* becsületes-ségére hivatkoztak. Nagyobb erővel sürgették a választási cenzus (200 frank) leszállítását, hogy az állam ügyeibe ne csak a vagyonosabb polgárok folyjanak be; sőt *Ledru-Rollin*, egy roueni áldomásában, már egyenesen az általános szavazati jogot, a munkások jogainak elősmerését, sürgette.

1846 óta, midőn a választás reformja érdekében alakult egyesületek az első *politikai lakomát* tartották, az áldomások politikai eszközök lettek. Az ellen-zékiek elhatározták, hogy Párisban az országgyűlés alatt mind a tizenkét kerület (arrondissement) népével tartanak ilyen összejöveteleket, minden két hétben, másutt. A király a kamarák megnyitásánál (1847. dec. 28.) kijelentette, hogy ezt a mozgalmat ellenséges, elvakult, szenvedélyes izgatások okozzák.

A minisztérium 1848. febr. 9. megfenyegette a banketrendezőket, kik elhagyogatták a királyra mondani szokott első áldomást, a rendőrség pedig 21-én betiltotta a 12-ik kerületnek másnapra tervezett lakomáját. 22-én délelőtt a nép egy része a Marseillaise és a girondiak dala éneklésével kezdett tüntetni, délután pedig már torlaszokat emelt. Másnap piros lobogók lengettek a torlaszokon, melyeket gaminok, munkások, tanulók és írók védtek (köztük a magyar Dobsa, ki, mint szemtanú, pár hét múlva könyvben számolt be az eredmények-ről). A torlaszok egy részét azonban ők maguk hányták szét, ölelkeztek, csókolóz-tak, sőt házaikat is kivilágították arra a hírre, hogy »a főbűnös«, *Guizot* miniszter-elnök, lemondott, utódja pedig, *Molé*, megígérte a választás reformját. Mikor azonban este 500 munkás macskazenét adott Guizotnak s eközben egy tizennégy éves fiú elsütötte pisztolyát, a katonaság sortüze egyszerre 52 tüntetőt terített le.

A nép a vérző áldozatokkal bejárta a szomszédos utcákat s az »árulók« megbosszulására szólította a lakosokat. Megkondult a Notre-Dame öreg bour-don-harangja, s a fölkelőknek febr. 24-e hajnalán már 1652 torlaszuk volt. »Mi a jelszó?« — kérdi egyikén a gamin a közeledő nemzetőröktől. — »Éljen a reform!« — felelik ezek. »Le vele!« — kiált a fiú. — Tegnap még megjárta, ma már kevés. Ti, ahogy látom, aludtatok az éjszaka, nem tudjátok, mi történt. Hát meg-mondom én! Az a báránybőrbe rejtőzött hiéna 52 polgárt szaggatott szét. Nos,

A PÁRISI NÉP A TUILERIÁK TRÓNTERMÉBEN 1848. FEBRUÁRIUS 24.

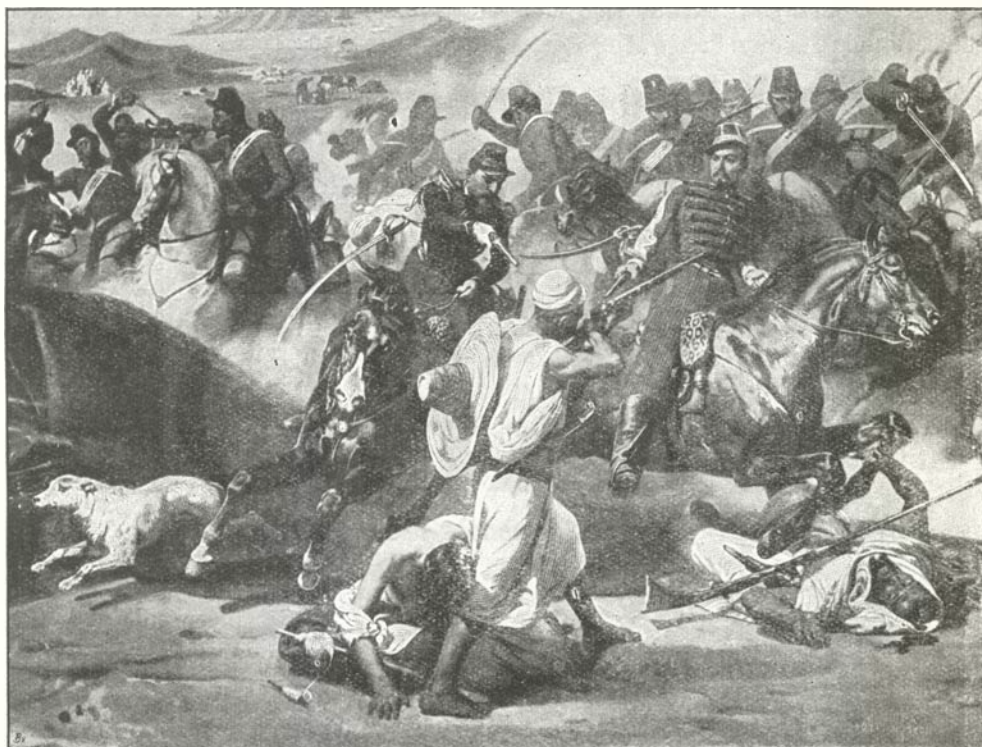
Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

mi a jelszó, polgártársak?« »Le Lajos Fülöppel! A Tuileriákba!« kiáltotta egy nemzetőr s utána a többi. »Mehettek — szolt a gamin. — A Tuileriák itt vannak a Palais-Royal mögött. Utközben terjesszétek az eszmét!« Más nemzetőrök a reformot éltetve, a katonák pedig hallgatva fogadták a királyt, mikor felesége kívánságára szemlét tartott felettük. *Bugeaud* tábornagy, a helyőrség új parancsnoka, figyelmeztette, hogy a helyzet tarthatatlan. Délben, mikor a nép már-már bevette a Tuileriákat, a király a montpensieri herceg és Girardin hírlapíró sürgetésére lemondott unokája, a párisi gróf, javára s annak kiskorúsága alatt

276. ábra. Jelenet az Abd-el Kader ellen vívott csatákból.

az orléansi hercegnére bizta az uralkodást. »Menjünk, asszonyom,« szolt, feleségét karonfogva s egy lovasszázad fedezete alatt odahagyta a palotát és — trónját. A Concorde-tér obeliszkjánál (ahol XVI. Lajost kivégezték) aláírta föltétlen lemondását s azután egy egylovas kocsin, öt frankkal a zsebében távozott Párisból. Angliába menekült s ott (Windsorban) halt meg két esztendő múlva (1850. aug. 26.). Trónját a juliusi oszlop aljában égették meg, palotájában minden bútort összetörtek, de megtalált pénzt, drágaságait hiány nélkül átszolgáltatták a harmadik kerület előljáróságának. »Fél millió ember közt tíz tolvajra találtak, mind a tizet főbelőtték; de tíz között is csak hat volt a francia.« Az orléansi hercegnőt gyermekeivel a követek kamarájában tapsokkal fogadták, de nem engedték meg neki, hogy úgy szóljon a nemzethez mint Pozsonyban Mária

Terézia. Lamartine megmondta, hogy ily jelenetnél sem szabad megfélemlkezniök a nép szent jogáról. Jelenlétében indítványozta az ideiglenes kormány megalakítását, ami meg is történt, mikor a királyi család hirtelen eltávozott, mert a munkások a köztársaságot éltetve rohantak a terembe.

Deák Ferenc szerint (1848. márc. 29.) az tette nagygyá ezt a legújabb francia forradalmat, hogy midőn a demokrácia győzött, a különböző pártok képviselői mindnyájan egyesültek annak zászlai alatt s *Odilon Barrot* (a királypárti) s a *st-germaini* töredék (a munkáspárt) egyaránt felajánlották szolgálataikat az új kormányformának, melytől a béke és szabadság biztosítását remélték.

A tizenöttagú kormány tagjai (Lamartine, Arago, Ledru-Rollin, Crémieux, Louis Blanc, Garnier-Pagès stb.) közt volt egy egyszerű gépész is, Martin Sándor

277. ábra. Lamartine Alfonz (1790—1869).

(† 1895.), vagy, ahogy a gyárban s immár hivatalosan is neveztek: a munkás Albert. A szocializmust az új kormányban rajta kívül Louis Blanc és Ledru-Rollin képviselte, aki, mint a »vörös köztársaság« híve, már másnap megígérte a népnek, hogy az udvartartás (civilista) esedékes részleteit a felállítandó *nemzeti műhelyek* munkásai kapják, mert a kormány gondoskodni köteles, hogy kezemunkájával mindenki megkereshesse kenyérét.

Februárius 26-án a nemzetgyűlés (ahogy most már neveztek) kikiáltotta a *köztársaságot*, amit másnap a nép a Bastille terén óriási lelkesedéssel ismételt. A nemzetnek ismét *szabadság, egyenlőség, testvériség* lett a jelszava, háromszínű zászló a lobogója, minden-

kinek polgártárs az egyetlen címe és főtörekvése: »győzelem után a munka«. Februárius 29-én (a régi rendszer hívei tapasztalták leginkább, hogy az 1848. esztendő szökőév) a kormány kijelentette, hogy mivel *a forradalmat a nép küzdötte ki*, ennek javára akarja azt kihasználni. A kormány a munkánál fontosabb kérdést amúgy sem ösmervén, Louis Blanc és a munkás Albert elnöklése alatt *nemzeti munkás-bizottságot* alakított. Ennek 200 tagja a régi felsőházban, a Luxembourg-palotában, másnap azon kezdte működését, hogy a királyi palotát, dolgozni nem bíró öreg munkások számára, kórháznak rendezette be. Az idegen hatalmak siettek elősmerni azt a köztársaságot, melyre a bourgeoisie csakhamar bizalmatlanul tekintett, mert a felülkerekedni látszó munkásoktól befolyását és tőkéjét féltette. *Lamartine* azonban megmondta a nála tisztelgő párisi magyaroknak, hogy ez a köztársaság nem félelmet, hanem szeretetet akar kelteni Európa más nemzeteinél. Ha a magyarok szerencsét kívánnak a franciák új szabadságához, ők viszont tiszteletüket nyilvánítják a

magyarok régi szabadsága iránt, melyet oly bölcsen és dicsőségesen fenntartottak hazájokban. A két szabadságnak, két népnek testvériségét a rokonszenv minden újabb nyilvánítása növeli.

A rokonszenv pedig Európa legtöbb népénél megnyilvánult s most sokkal zajosabban mint 1789-ben, mikor a demokrácia eszméjével még nem barátkoztak meg annyira. A szabadság kedves ősz költője, *Béranger*, szerint :

»Tudjátok, tudjátok: a Jeu de paume óta,
Hol az új korszak nyílt, melyben a győztes nép
Ide befolyatta a mi szép hazánkba
Az egész világot, mint a szívbe a vért, —
A magasztos és bölcs, véres aranykönyvben,
Amelyet minden év új fényel töltött meg,
A negyvennyolcadik év a legdicsőbb lap.«

II. Európa többi forradalma.

Forradalomnak sohasem volt gyorsabb és általánosabb hatása mint a párisinak 1848-ban. A népek a szabad szellem föllángolásában most nem titkolt lelkesedéssel gyönyörködtek, mint 1789-ben, hanem a párisi oltárról fölragadott parázssal ők is azonnal áldozati tüzet gyújtottak »házi isteneiknek«. Ezekhez azonban a lenn lobogó lángnak csak orrcsavaró füstje szállt föl s így kevés örömiük telhetett benne. De hiszen éppen az volt a hibájuk, hogy — valamivel előbb — még Sicilia és Nápoly vulkanikus földjén is csak a füstölgést látták, amikor már menekülniök kellett volna az izzó láva kiömlése előtt. Dél-Olaszország forradalmi mozgalmi valóban másfél hónappal megelőzték a párisiakat.

Siciliában egy bizottság még újesztendő táján fölhívta a népet, hogy Palermóban a király nevenapján (1848. jan. 12.) fegyveresen jelenjék meg s kiáltsa ki az 1812-i, vagy inkább az 1820. évi alkotmányt. Azon a napon Busceni egy pisztolylövéssel, Ragona apát a fészülettel, a száműzetéséből hazatért La Masa pedig azzal a nemzeti zászlóval, melyet három zsebkendőből kötözött össze, csakugyan fölkelésre, torlaszok emelésére bírta a népet. A fölkelők 15-én már visszaverték a királyi csapatokat s parlamentet és korszerű alkotmányt követeltek. A helytartó a szabad sajtó s néhány kisebb reform megígéréseivel akarta őket megnyugtatni; majd a város bombázásával remélte föltétlen hódolatra kényszeríteni. Febr. 4-én azonban kénytelen volt seregestül odahagyni a várost. A magukra maradt középületekben és palotákban talált kincseket »a rongyos nép« hiánytalanul beszolgáltatta a forradalmi bizottságnak. Közben, januárius 22-én, *Nápolyban* is kitört a forradalom, mire *II. Ferdinánd* király 29-én alkotmányt, felelős kormányt, sajtószabadságot, nemzetőrséget ígért. Februárius 10-én tényleg belga és francia mintára készült alkotmányt adott s éppen a nap (febr. 24.) esküdött föl reá, amikor a franciák a mintaalkotmányt a királlyal együtt megbuktatták. Az olaszok mégis örültek neki, mert ez a változás az osztrák befolyás bukását jelentette. Nesselrode orosz külügyminiszter mindjárt meg is jegyezte, hogy ez a mozgalom Ausztriát élethalálharcra készíti.

A nápolyi alkotmányt *Róma* népe febr. 2-án határtalan lelkesedéssel ünnepelte s még a nap lemondásra bírta a papokból alakított minisztériumot, melyet

különben a népszerű új pápa, IX. Pius (1846—78.), már 1847. dec. 29-én felelősnek nyilvánított. Még nagyobb lelkesedést keltett a pápa febr. 10-i kiáltványa, amelyben Olaszországra nagy áldásnak mondta, hogy a pápa 3 millió alattvalójának minden ország és nemzet közt 200 millió (katholikus) testvére van. »Ez akadályozta meg Olaszország teljes romlását; ez lesz mindig védelme, míg ez az apostoli szentszék a félsziget középpontjában fennáll«. Úgy fogták ezt föl, hogy a pápa az egységes és független Olaszországot s az osztrákok kiűzését óhajtja. Másnap a pápa megjegyezte, hogy az alkotmány nem új dolog az egyházi államban, hiszen a mostani alkotmányos államok tulajdonképpen ettől vették kölcsön.

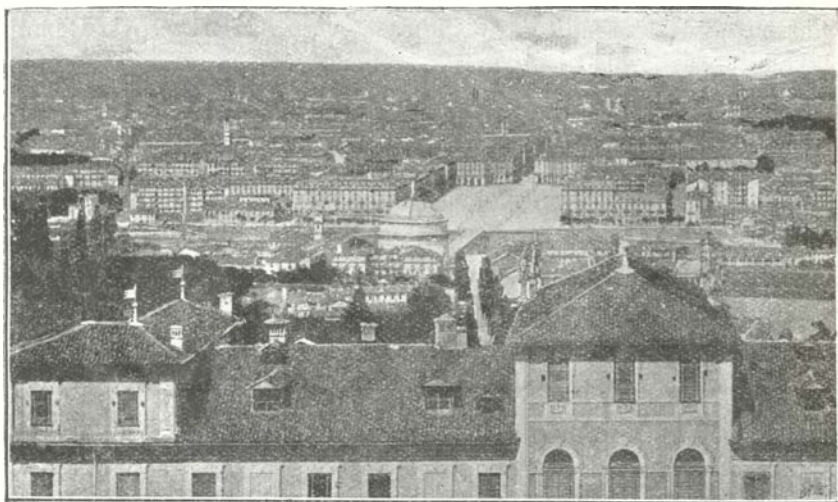

278. ábra. IX. Pius pápa (1846—1878).

Nekik már V. Sixtus (1585—90.) óta volt képviselőházuk a konzisztórium ügyvédek kollégiumában, főrendiházuk a bibornokok szent kollégiumában. Febr. 12-én a felelős minisztériumot felében világiakból alakította meg s pár nap múlva a nemzetörségre bízta személye őrzését. Március 10-én új minisztériumot nevezett ki, március idusán pedig közzétette az új alaptörvényt, mely szerint a törvényhozó testület az urak és a népképviselők házából áll. A demokrácia elve ekként az Egyházi államban is győzött.

A nápolyi hírek hatása alatt Torino város hatósága, Cavour és Santarosa, Piemont királyát, Carlo Albertót már febr. 5-én sürgette az alkotmány megadására. A király ezt 8-án megígérte s ígétét március 4-én beváltotta. Alkotmányát ötven esztendő múlva az akkor már régen egységes Olaszország mint szabadsága, függetlensége, sajtószabadsága és jogegyenlősége megalapítóját ünne-

pelte s a Quirinaleval (az olasz király palotájával) szemben állított szobrot Carlo Albertónak. Leopold *toscanai* herceg már februárius 17-én alkotmányt adott népének ; tehát ő is oly időben, amikor Párisban még senkisémm gondolt komolyan forradalomra. Északi Olaszországot azonban a párisi és bécsi forradalmak híre bátorította fölkelésre. *Mazzini*, aki a régi római köztársaságért lelkesedett, az egységes olasz köztársaság megteremtése végett még 1832-ben megalapította »La Giovine Italia« (az ifjú Olaszország) nevű titkos társaságot. Tagjai lelkes, vakmerő fiatal emberek voltak ; mert, ahogy hitte, ezek többet kockáztatnak a szabadságért mint az idősebb, higgadtabb karbonárik. Most (1848. március 5-én) Párisban új nemzeti egyesületet (Associazione Nazionale) alkotott Olaszország megszabadítására, mi az osztrákok kiűzetését jelentette.

279. ábra. Torino.

Lombardia az osztrákok ellen már 1847. szeptember vége óta forrongott ; Milanóban diadallal fogadták az új érseket, Romillit, csupán azért, mert — olasz volt, nem német, mint az elődje, Gaysruck. Újévtől fogva, csodálatos egyetértéssel, senki sem szítt többé osztrák dohányt ; mindenütt éltették IX. Piust, akitől Olaszország egyesítését remélték s márc. 17-én este nagy örömmel értesültek a bécsi forradalomról. Másnap a kormányzó tudatta, hogy a császár eltörölte a cenzurát s Bécsbe júl. 3-ára összehívta a középponti parlamentet, melyen a lombard-velencei királyságot is reformálni fogják. Délben a kormányzóság alelnöke, O'Donnel, feloszlatta a rendőrséget s a közbiztonság fenntartását a nemzetőrségre bízta. Midőn a nép ennek következtében a városházára tódult, hogy fegyvereket kérjen, *Radetzky* (1766—1858.) tábornagy a rend biztosítása és az ott levő foglyok kiszabadításának megakadályozása végett egy zászlóalj magyar gránátost küldött oda s néhány zajongót elfogatott. Erre a nép torlaszokat emelt, a harangokat félreverte s fegyveresen szállta meg az utcákat és a tereket. 19-én elkezdődött az utcai harc. *Radetzky*, csupán 1600 katonája lévén, fegyverszünetet ajánlott ; de Carlo Cattaneo a forradalmi bizottságban

kijelentette, hogy a nép háborút követel s elnyomóival majd csak akkor áll szóba, ha az Alpokon túlkergeti őket. Ideiglenes nemzeti kormány alakult; Lecchi tábornok katonailag tervezte a fölkelést s ötnapi utcai harc után Radetzky márc. 22-én kénytelen volt kivonulni Milanoból. »A viszontlátásra!« szólt, ökleivel megfenyegetve; azonban a dicsőséges »öt nap« (cinque giornate di Milano) egész Olaszországot föllelkesítette.

Velenice, amely már 17-én tüntetett, a milanoi hírekre márc. 22-én újból fölkelt, az osztrák parancsnokot, gr. Zichyt, és gr. Pálffy kormányzót egyezkedésre kényszerítette. Márc. 23-án kikiáltotta a köztársaságot, melynek élére egyelőre *Manin* Dániel hírlapírót és *Tommaseo* Miklóst állította. Ugyanaznap, Gavazzi buzdítására, a rómaiak »azon a földön, melyet szentek és vértanúk vére szentelt meg«, a keresztre, mint a szabadság jelvényére, esküdtek meg, hogy Olaszország felszabadítására indulva, vissza nem térnek Rómába, míg a betolakodott barbárokat egy szálig le nem vágják.

Ez az intelem az *osztrákoknak* szólt, akik pedig már tíz napja megbuktatták az uralkodás régi rendszerét. Febr. 29-én a bécsi Kärthner-Thorra valaki felírta, hogy egy hónap alatt Metternich megbukik, Ausztria pedig alkotmányt kap. A magyar országgyűlésen Kossuth márc. 3-án szintén arra intette a Habsburgokat, hogy a kormányról távolítsák el »az öreg urakat« s adjanak az osztrákoknak alkotmányt. Ugyanaznap a német szövetségi gyűlés eltörölte a cenzurát és behozta a szabad sajtót. Március első hetében a német szövetségnek, melyhez Ausztria is tartozott, nemcsak a franciákkal szomszédos területe, különösen Baden, hanem déli és északi része is forrongott. Württembergben, Darmstadtban, Nassauban, Kasselben, Hannoverben, Weimarban, sőt Szászországban is ellenzékieket neveztek ki minisztereknek. A változások csak *Bajorországban* jártak némi zajjal, ahol a müncheni nép márc. 2-án beverte az egyik miniszter ablakait. I. Lajos király riadót fuvatott s ágyúkat hozatott palotája elé; 6-án azonban kijelentette, hogy teljesíti népe kívánságait. Büszke reá, hogy mint Bajorország királya egyúttal német is, és a népért s Németországért kész odaadni mindenét. Egyelőre azonban csak kedvesét, Lola Montezt, a híres táncosnét s a kegyeltnő barátaiból álló minisztériumot, küldte el. A kormányra ellenzékieket hívott meg, de midőn a nyugtalanság tovább tartott, márc. 20-án lemondott a trónról fia, *II. Miksa* javára.

A bécsiek, az iparegyesület példájára, eleinte kérvényekben sürgették a reformokat. *Bach* Sándor ügyvéd azt hirdette, hogy most már nem kérti, de követelni kell, azonban csak színtelen kívánatokkal állt elő abban a kérvényben, melyet az alsóausztriai rendekhez márc. 11-én több ezer aláírással ellátva nyújtott be. Sokkal szabadelvűbb volt az egyetemi tanulók felségfolyamodványa, mely a sajtó, a szólás és tanítás szabadságát, a népnevelés fejlesztését, a felekezetek egyenjogúságát, a népképviselőket stb. sürgette. Nyílt utcán az első szabad beszédet Ausztriában márc. 13-án a budai dr. *Fischhof* mondotta; de az egyetemi ifjaktól vezetett tömeget mindennél jobban lelkesítette *Kossuth* március 3-iki beszédének felolvasása. Hatása alatt széttépték azt az alázatos hangú feliratot, melyet a rendek akartak intézni I. Ferdinánd császárhoz. Most tehát a rendek nagy része maga ment a császárhoz, hogy élőszóval tolmácsolja a nép akaratát.

A katonaság a rendek háza előtt a népre lőtt s a futókat szuronyszegezve üldözte, de a császár *Metternich* Kelemen kancellárt még aznap felmentette hivatalától. Másnap megengedte a nemzetörség felállítását, a cenzurát eltörölte s július 3-ra közös rendi országgyűlést hirdetett. Harmadnap, március idusán, kijelentette, hogy alkotmányt ad Ausztriának népképviseléssel és felelős minisztériummal. 17-én délelőtt Te Deumot tartottak, délután pedig eltemették az utcai harcban elesetteket. A demokrácia Ausztriában az ő vérökből fakad s a demokraták március 13-át tartották az osztrák történelem legdicsőségesebb napjának. A politikai divatok azonban úgy változtak, hogy Bécs városa az ötvenedik évfordulón nem ünnepelt, mert »1848 semmiféle nyereséggel nem járt az emberiségre nézve«; csak a parlament és a községi tanács szabadelvű kisebbsége jelentette ki, hogy ragaszkodik az 1848. év vívmányaihoz : az állam egységéhez, az el nem idegeníthető emberi jogokhoz, a társadalmi és felekezeti egyenjogúsításhoz.

Metternich negyvenéves politikai rendszerének bukása új reményeket keltett egész *Németországban*, mely különben is az osztrák császár vezetése alatt állt. Hinni lehetett, hogy a vezetésre szintén vágyakozó *Poroszország* nem zárkózik el a reformok elől. *IV. Frigyes Vilmos* porosz király (1840—61.) már trónraléptekor megfogadta, hogy megvalósítja atyja tervét s népképviselőten alapuló alkotmányt ad ; de 1847. április 11-én a rendi országgyűlésen kijelentette, hogy őt ilyen alkotmány megadására földi hatalom nem kényszerítheti. Berlin azonban a párisi forradalom hírére nyugtalankodni, a bécsi forradalom hírére pedig 1848. márc. 15-én zavarogni kezdett. A király tehát 18-án április 2-ára országgyűlést hívott össze. Megígérte, hogy népképviselőten alapuló alkotmányt ad, alkotmányos minisztériumot nevez ki s fogadkozott, hogy mindent elkövet Németország egysége érdekében. Ezért a nép délután 2 órakor lelkesülten éljenzte a királyt, de azt követelte, hogy bizalma jeléül távolítsa el palotája elől a katonaságot. Ebből olyan kavarodás keletkezett, hogy a katonaság végre is sortűzet adott, a dragonyosok pedig a tüntetőkre rohantak s több egyént elgázoltak vagy levágtak. A nép csak most gondolt ellenállásra : torlaszokat emelt, amelyek ellen a katonaság kartáccsal sem boldogult. Másnap a király a város minden részéből a palota elé rendelte a katonaságot, mely azonban, félreértés következtében, teljesen elhagyta Berlint. Vilmos trónörökös a nép gyűlölete elől Londonba menekült. Kartácsos hercegnek, a reakció fejének nevezték s akkor senki sem hitte volna, hogy, dicsőséges harcok után, valamikor ő fogja megalkotni az egységes és alkotmányos német császárságot. Távozása a reakció bukását jelentvén, a berliniek este fényesen kivilágították ablakaikat. Március 20-án az őrhelyeket és a királyi palotát a nemzetörség szállta meg s 21-én a király a hercegekkel és miniszterekkel mint az újjászületett nép alkotmányos királya járta be az utcákat. Márc. 22-én tehát a nép halottjaival együtt haragját is eltemette ; de a királynak levett kalappal kellett végignéznie, mint viszik el előtte a 183 koporsót.

Az április 2-án megnyílt rendi országgyűlés — *Bismarck* Ottó kivételével — köszönetet szavazott a királynak s, hogy helyet engedjen az első porosz parlamentnek, április 10-én eloszlott. A porosz rendek egy nappal előbb temették

el a középkort mint a magyarok. Ötven esztendő múlva, a berlini forradalom évfordulóján (1898. márc. 18.), az így keletkezett porosz parlamentben a hadügyminiszter a porosz történelem legszomorúbb napjai közé számította a berlini forradalmat. Egy másik szónok a történelem meghamisításának nevezte azt az állítást, hogy az alkotmányos korszak a német birodalom március 18-ának utcai harcaiból fejlődött volna ki. Hiszen a porosz alkotmány *önkéntes ajándéka* volt a királynak, amint utóbb a birodalmi alkotmány is önkéntes ajándéka volt a német fejedelmeknek. Egy harmadik úgy találta, hogy a berlini utcai harcok alig, az 1848-iki mozgalmak azonban nagyon hatottak a németek egységére. Berlin városa méltán helyezett koszorút az ötven év előtt elesettek sírjára; mert március 18-ika nélkül valóban nem volna német birodalom s annak a napnak legszilárdabb emlékjele maga a német birodalmi gyűlés.

Magyarország az egyetlen, amely ötven év múlva, az 1898 : V. törvény-cikkben, kegyelettel és hálás érzelemmel emlékezett meg az ország történetében korszakos 1848. évi törvényhozás alkotásairól. Ezekre »az utca« valóban alig gyakorolt hatást. Magyarországon a közvélemény nem az utcán született, mint ugyanakkor Ausztriában, Poroszországban s a kisebb német fejedelemségekben. Amit 1848. március 15-én a pesti ifjúság, a párisi és bécsi forradalmak hírein lelkesedve, 12 pontban követelt, azt »a régi jó táblabírák« Szatmár vármegyében már évek előtt sürgették. A közvélemény annyira megért március iduszának pesti eseményeire, hogy a pesti ifjúság aznap vérontás nélkül szabadította föl a sajtót, ami legnagyobb dicsősége, megvalósította a szólás és gyülekezés szabadságát s megalkotta a nemzetörséget. Ugyanaznap, a pesti eseményekről semmit sem tudva, az országgyűlés Pozsonyból küldöttséget indított Bécsbe a királyhoz, hogy az alkotmány demokratikus átalakításához beleegyezését kérje. Mindamellettt hogy ezt a bécsi forradalom napjaiban tette, jogos alapon állt, midőn, mint a törvényhozás egyik tényezője, régi alkotmányos módon járult a törvényhozás másik tényezőjéhez. A király március 17-én teljeshatalmú helytartójává nevezte ki István nádort, a főrendiházi ellenzék vezérét pedig, gróf Batthyány Lajost, azonnal kinevezte a független felelős magyar minisztérium elnökévé. A rendek a kerületi ülésben, 19-én, érthetően megmondották a pesti küldötteknek, hogy, mint törvényhozók, nem indulnak utánuk : ami a forradalmi szellem megtagadását jelentette. Április 11-én *V. Ferdinánd* király a szentesített törvénycikkek kihirdetésével rekesztette be Magyarország utolsó rendi országgyűlését. Ezekben a törvényekben az alkotmányos jogokat kiterjesztették a nemzet minden osztályára, behozták a képviseleti alapon nyugvó felelős kormányt, közössé tették a teherviselést, fölszabadították a földbirtokot, érvényre juttatták a sajtószabadságot, a jogegyenlőséget s általában a politikai és polgári szabadság magasztos elveit. Ezt a törvénykönyvet valóban nem a forradalom alkotta, mert a nemzet csupán régi jogait biztosította s fejezte ki benne tisztában és korszerűbben. Az 1867 óta folytonosan együttülő parlament egy lényeges pontot sem törölt az elszietettnek mondott alkotásból, legfeljebb felfüggesztette amit többé nem illeszthetett a viszonyok keretébe.

A magyarországi *románok* 1848. május 15-én balázsfalvi gyűlésükön más alapon összegezték kívánságaikat ; az egyetlenes történelem szempontjából azon-

ban fontosabb, hogy az *oláhországi románok* miként akarták hazájukat a valóban alkotmányos államok sorába emelni. Oláhországot a párisi, bécsi, berlini stb. forradalmak híre csak 1848. nyarán készítette kitörésre. Akkor, június 23-án, történt, hogy Magieru tiszthelyettes és Golesecu néhány fiatal emberrel Bukarestben nyílt utcán egy új alkotmánytervezetet olvastak fel. Ennek értelmében Oláhország a törököktől és az oroszoktól egyaránt független állam. A törvény előtt mindenki egyenlő s adót is mindenki fizet. Az ország élén az ötvenkint vá'asztandó fejedelem áll. Udvartartásának költségeit leszállítják. A kormány és a hivatalnokok a nemzetgyűlésnek felelősek. A tisztviselőket választják. Nemzetőrséget állítanak. A jobbágyokat felszabadítják s ezért a földesurakat kárpótolják. A zsidóknak polgári jogokat, a felekezeteknek egyenjogúságot adnak. A szolgálaton kívül állóknak nincs címök és ragjuk. A tanítás és tanulás szabad. A botozást és a halálbüntetést eltörlik; fenyítőházakat állítanak. Az alkotmányozó gyűlést azonnal összehívják. Az éljenző tömeg nemzetiszínű (fehér-kék-vörös) zászlók alatt vonult *Bibesco* György fejedelem (1842—8.) elé, ki a nép kívánságait este 9 órakor már teljesítette. Egyuttal új minisztériumot alkotott, melynek, a forradalom két vezetőjén kívül, Rosetti, Balcescu és a költő Eliade is tagja lett. Másnap Duhamel orosz tábornok, ki a fejedelmet a cár segítségével biztatta, a nép gúnyja közt távozott. Harmadnap megszökött maga a fejedelem is, aki imént még a nemzetiszínű lobogóra fogadta, hogy kiküzdi hazája függetlenségét. Még Brassóba sem ért (jun. 29.), midőn a magára hagyott nép fölesküdütt az alkotmányra és annak védelmére.

Igy hódított a szabadság, a népfőlség eszméje mindenütt.

•Nagy idők. Beteljesült az Írás
 Jóslata: egy nyáj, egy akol,
 Egy vallás van a földön: szabadság!

IX. FEJEZET.

A FORRADALMAK ELNYOMÁSA.

I. Francia- és Olaszországban.

Angyalok
1848/9
történetével.

Z URALKODÓK aggódtak, hogy Páris 1848-ban 1793-nak, a rémuralomnak, felújítására törekszik; hiszen a fővárosnak, a munkások tömeges jelentkezése következtében, alig két hónap alatt 190.000 nemzetőre volt. Lapjainak egy része a demokratikus köztársaságot sürgette a háromszínű lobogóval, a másik a szociális demokratikus köztársaságot a vörös zászlóval. Az alkotmányozó gyűlés 900 tagjának választásánál, az általános szavazatjog alapján most már 9,395.000-en járul-

hattak az urnához, tehát harminchétannyian gyakorolhatták *polgári* jogaikat, mint a »*polgár*-királyság« korában. Ez az első eset, hogy egy nagy állam az *általános szavazatjogra*, valamennyi polgárának politikai közreműködésére alapította a maga részesedését. *Elvben* felülmulták az amerikaiakat, akiknek demokráciáját pár éve még utólérhetetlen ábránd gyanánt dicsőítették. Franciaország társadalmi és politikai élete, e változás következtében, azóta tisztán demokratikus.

A munkások a *munkásparlamentben*, a sajtóban és a klubokban egyaránt a társadalom teljes átalakítását sürgették, amiben a kormány tagjai közül *Louis Blanc* és a munkás *Albert* is támogatták őket. Azt akarták, hogy Párisban 10, a vidéken 11 óránál tovább ne kelljen dolgozniuk, köztük és a munkaadók közt külön választott bíróság tegyen igazságot, a munkások közt termelő szövetkezetet alapítsanak s az államtól segített gyárak és műhelyek tiszta jövedelmében a munkások arányosan osztozzanak, ami szorgalmukat fokozná, képességeiket fejlesztené. Szerény kívánságok ahhoz képest, hogy — a polgárság (a »*bourgeoisie*«) közt elterjedt hírek szerint — egyenesen a magánvagyon elnyomására s a vagyonközösség megalapítására törekszenek. Mindamellett a kormány többsége, ettől tartva, ellenezte kívánságaikat s az ú. n. *nemzeti műhelyeket* (les ateliers nationaux) meggyűlöltette úgy a munkásokkal mint az adófizetőkkel.

Marie keresk. miniszter ugyanis úgy akart segíteni az ipar általános pangása miatt elbocsátott és foglalkozás nélküli munkásokon, hogy két frank nap-szám mellett állami töltések, utak építésére, folyamszabályozásra stb. használtassa őket. Természetes, hogy a szabók, csizmadiák, lakatosok stb. egészen más-kepen képzelték a nemzeti műhelyeket. Önérzetüket bántotta, hogy nem művelhetik a maguk szakját, hanem a pusztán izomerőt kívánó s mellé többnyire céltalan földmunkálatokat alamiznaszerű, silány s mégis panaszos bérért kellett végezniök. Panaszosok a kiscgazdák, a földművesek is, akiknek 45 centimeos pótadót, összesen 7 millió frankot kellett fizetniök, hogy az állam a 100.000 nemzeti munkást foglalkoztathassa. A május 4-én megnyílt alkotmányozó gyűlésben a gazdák, iparosok és kereskedők a munkások és a szociális forradalom ellen fordultak. Az öttagú végrehajtó bizottságba mind mérsékelt köztársaságiakat (Arago, Garnier-Pagès, Marie, Lamartine, Ledru-Rollin) választottak. Kibuktatták Louis Blancot és Albertet, sőt az erősen követelt *munkásügyi minisztériumot* sem szervezték. Május 15-én azonban a munkások egyik csapatja a városházát, a másik pedig az alkotmányozó gyűlés helyiségét (a Bourbon-palotát) megszállván, ideiglenes kormányt alakított, melybe Louis Blanc, Albert, Proudhon, Blanqui, Barbès, Raspail és Cabet mellett a törvényes kormányból csupán

280. ábra. Cavaignac tábornok (1802—1857).

Ledru-Rollint fogadták be. Leveretésök után a kormány Szajnamegyéből a Loire vidékére akarta áttenni a nemzeti műhelyeket, amelyeknek immár 117.000 munkását könnyen meg lehetett nyerni egy-egy párisi forradalom céljaira; a műhelyeket tehát június 11-én bezáratta s a kereset nélkül maradt munkásokat felszólította, hogy álljanak be katonáknak, vagy pedig menjenek el a solognei egészségtelen, mocsaras síkság szabályozására. Midőn a vonakodó munkásokat megfenyegette, ezek június 23-án kétségbeesésükben fölkeléssel feleltek s négy-napos útcái harcokban mutatták meg erejüket.

Cavaignac hadügyminiszter, teljes katonai, majdnem diktátori hatalommal felruházva, szállt velök szembe. Bedeau tábornok megvédte a belváros (Cité) nyugalma; a külvárosokat azonban *Cavaignac* hadai csak lépésről lépésre foglalhatták el. Affre, párisi érsek, a Bastille terének torlaszáról hiában kérte a munkásokat, hogy az ő vérével többet ne ontsanak. Lelőtték, mint Damesme, Bréa, Duvivier és Négrier tábornokokat, és ellenállásuk csak 26-án tört meg. *Cavaignac* Ciceroként kérkedhetett, hogy megmentette a köztársaságot az anar-

ohistáktól ; de viselnie is kellett ugyanazt a vádat, hogy a legyőzötteket a népre való hivatkozás nélkül sujtotta halállal vagy száműzetéssel. Ilyképen 11.000 áldozata lett ennek a fölkelésnek, amely engesztelhetetlen gyűlöletet támasztott a harmadik és a negyedik osztály : a vagyonosok és a munkások közt. Cavaignac, mint a végrehajtó hatalom főnöke, a vidéken is »helyreállította a rendet«, de csak okt. 29-én szüntette meg az ostromállapotot. Mindamellet az alkotmányozó gyűlés már szept. 5-én tárgyalni kezdte és nov. 4-én meg is szavazta az új alkotmányt, mely az 1789. évi és az amerikai elveket követte. Legfontosabb újítása, hogy *általános szavazatjogot adott*, vagyis kimondta, hogy választható minden 21 éves francia, még a katona és cseléd is. A törvényeket az államtanács készíti elő, a 750 tagú egykamarás nemzetgyűlés hozza s a köztársaság elnöke erősíti meg. A képviselőket 3, a köztársasági elnököt 4 évre választják s ez utóbbi az egyetlen polgár, kinek föl kell esküdni az alkotmányra.

December 10-én *Cavaignac* s mások elforgácsolódo szavazataival szemben 5,434.226 szóval *Bonaparte Napoléon Lajost* választották meg elnöknek. A polgárok és parasztok a Napoléon név varázsa és amiatt szavaztak reá, mert félték az anarchiától és helyre akarták állítani a tekintély uralmát, az orléanisták abban a föltevésben, hogy előbb-utóbb helyreállítja a monarchiát s a munkások azért, mert legyőzőjükkel, *Cavaignac*-kal, szemben, barátjuknak mutatkozott. Annyi bizonyos, hogy e választás következtében Franciaország nemcsak a vörös, hanem a legfehérebb köztársaság eszméjével is szakított ; mert senki sem hitte, hogy a hatalom birtokában egy Bonapartenak vágya ne támadjon Brumaire 18-a ismétlésére. A köztársaságnak meg kellett buknia abban a pillanatban, amelyben a polgárság többé foglalkozni sem akart a *szociális kérdés* megoldásával. Leplezett monarchia volt attól fogva, hogy vezetését 1848. dec. 20-án *Cavaignactól* a nagy császár egyik unokaöccse vette át, aki pár évvel azelőtt már ismételve (1840., 1846.) kereste nagybátyja koronáját. Hogy megkapja, teljes reménye lehetett rá, midőn az alkotmányozó gyűlés 1849. márc. 30. az elnökkel szemben nem tudta elérni, hogy az Olaszország egységeért küzdő Sardiniának Ausztria ellen francia segítséget adjon. Midőn Magyarországot az oroszok beavatkozása fenyegette, a szónokok hiában sürgették, hogy a szabad népekkel szövetezzék s ne engedje Franciaországot lealacsonyítani, a szabadságot megsemmisíteni. Május 22-én utasították ugyan a kormányt, hogy *a szabadság jövőjét* figyelemmel kísérje ; a Constituante azonban május 26-án eloszlott s a harmadnap összeülő törvényhozó gyűlés (assemblée législative) kétharmad részben monarchistákból állott. Junius 11-én le is szavazta a köztársaságiakat, és szociálistákat, kik az elnököt, olasz politikája s monarchista törekvései miatt, vád alá akarták helyezni. Ledru-Rollin örült, hogy másnap Londonba menekülhetett.

Olaszország már második esztendeje küzdött függetlenségéért. Carlo Alberto piemonti király még 1848. márt. 22-én elhatározta, hogy megsegíti az osztrák ellen fölkelő lombardokat. Másnap mozgósította seregét, harmadnap fiával együtt átkelt a Ticinón, mert »Isten csodálatosan kijelölte annak az idejét, hogy Olaszország önmagát szabadítsa fel«. Az olasz nemzetiszínű zászlón a savoyai ház keresztjével a király mint főparancsnok vezette 50.000 emberét. Bízott benne,

hogy a római és nápolyi rendes hadak s a vidéki önkéntesek (pl. tanáraikkal a pisai egyetemi hallgatók) szintén csatlakoznak hozzá. Március 23-án IX. Pius pápa meg is áldotta a római önkéntesek és nemzetőrök zászlaját, de nem a Szent Péter templomának erkélyéről (ahogy pl. az Egy az Istenben Jókai olyan költőileg írja), hanem benn a szobájában, néhány ember jelenlétében, s nem is azért, hogy Olaszország egységét küzdjék ki vele, hanem hogy az Egyházi állam határait oltalmazzák. Vezére, Durando tábornok, április 5-én keresztet varratott katonái mellére s Olaszország egységére gondolva, kiadta a keresztvesztékek jelszavát, hogy »Isten is úgy akarja«. Lodiból Carlo Alberto intette az olaszokat, mondjanak le az egyenetlenségekről, melyek Olaszország kapuit az idegeneknek megnyitották, kérjenek az égből sugallatot, IX. Pius angyali lelke legyen velök és lesz Olaszország. Azonban a pápa visszatartotta azt a föltevést, hogy ő a szövetséges olasz köztársaság elnöke akarna lenni s kijelentette, hogy iszonyodik a Németország (helyesebben Ausztria) ellen intézendő háború gondolatától. Nem mint világi fejedelem, hanem mint pápa, nem mint olasz, hanem mint egy világegyház tagja cselekedett. Emiatt miniszteriuma lemondott, de a pápát sem az új (Mamiani) kormány sürgetései, sem a nép forradalmi tüntetései nem bírhatták rá, hogy határozatát megváltoztassa s az európai demokrácia és az olasz egység zászlaját lobogtassa. Mindamellett *Gioberti* (Mazzini mellett az egységes Olaszország lelelkesebb apostola), Rómába érkezve, a pápát még május 25-én is mint az olasz függetlenségi mozgalom intézőjét dicsőítette. Az első olasz parlament megnyitásakor (június 5.) a pápa hallgatott az egész Olaszországot hevítő gondolatról; Mamiani azonban, ki a római csapatokat Carlo Alberto parancsnoksága alá helyezte, már előbb kijelentette, hogy Róma csak akkor lesz Ausztria barátja, ha az utolsó osztrák is kivonul az utolsó talpalattnyi olasz földről.

A piemonti sereg már április 8-án átkelt a Mincióon, de midőn az Adige felé nyomult, május 6-án Santa Lucianál vereség érte. Mostantól fogva *Radetzky* volt a támadó fél. Hadai Curtatone mellett ápr. 29-én győztek ugyan, a goitói csatát azonban (május 30.) és Peschiera várát (jun. 2.) elvesztették, mire a piemonti hadak Carlo Albertót *Olaszország királyának* kiáltották ki. Ausztria, mely idáig is főképpen magyar katonákkal harcolt az olaszok ellen, most újabb magyar hadak küldését sürgette. A magyar parlament július 11-én

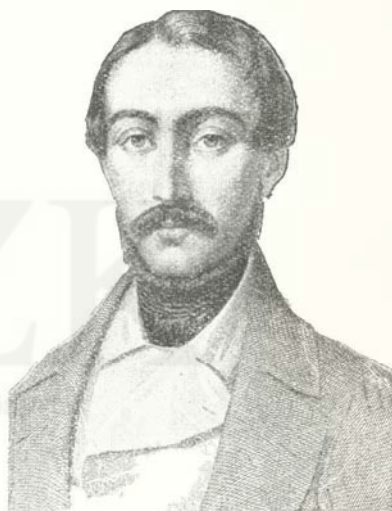
281. ábra. Gróf Radetzky József tábornagy (1766—1859).

meg is ajánlott 200.000 katonát, de a nemzeti becsület védelmére, a belső rend és nyugalom helyreállítására. A minisztérium s a parlament érezte, hogy a segítség kérdésének megoldásától függ a pragmatika szankció értelmezése, a Magyarország és az Ausztria közt való szövetség szabatos megállapítása. A lombard-velencei királyság szabad és alkotmányos önkormányzatát biztosítani kívánta, s Ausztriát csak abban az esetben akarta segíteni, ha ezzel az olaszok ilyen föltétel mellett sem egyeznének ki. Olyan politika, amely nem tetszhetett az olaszoknak s még jobban maga ellen ingerelte az osztrákokat, akik különben a vita idején a custozzai háromnapos csatában (jul. 23—25.) teljes győzelmet arattak az olasz csatatéren.

Radetzky augusztus 6-án győzelmesen vonult be Milanóba, 9-én fegyverszünetet kötött az osztrák területről kiszorított Carlóval s nyomban dél felé nyomult, hogy leszámoljon a rómaiakkal, kik hadüzenet nélkül támadtak Ausztriára. V. Ferenc modenai herceget visszaültette trónjára, Parmát megszállta, Toscanával azonban nem boldogult olyan könnyen. A pápa tiltakozott az osztrákok benyomulása ellen, egyúttal azonban augusztus 29-én elnapolta a forradalmi szellemű parlamentet. Új minisztere, *Rossi* gróf, inkább vasutakat akart építeni mint harcolni, amiért a nemzeti ügy árulójának tartották. A parlament megnyitása napján (nov. 15.) *Zambianchi* leszúrta s a nép a gyilkost, mint valami Brutust, ölelte, csókolta. A pápa a nép harcias és forradalmi hangulata elől november 24-én álruhában nápolyi területre, Gaetába menekült s ott nem fogadta a parlament küldöttségét, mely arra kérte, hogy térjen vissza, vagy pedig törvényes kormányt állítson Róma élére. Most tehát maga a parlament küldött ki egy bizottságot (*suprema giunta di Stato*), mely — mint nálunk ugyanakkor a honvédelmi bizottság — az átmeneti időkben az állam ügyeit intézze. A giunta 1849. januárius 21-re alkotmányozó gyűlést (*Assemblea costituente romana*) hitt össze, mely februárius 9-én a pápaságot a római államban a világi kormányzattól a valóságban és jog szerint megfosztotta, de a pápát lelki hatalmának független gyakorlásában biztosítani kívánta. Kijelentette, hogy mostantól fogva a római állam kormányának alakja a tiszta demokrácia és fölvette a *római köztársaság* dicső nevét. Másnap a végrehajtó hatalmat egy háromtagú bizottságra ruházta. Aznap, a melyen Toscana is kikiáltotta a köztársaságot, februárius 18-án, *Haynau* (1786—1853.) osztrák tábornok 6000 emberrel Ferraránál átkelt a Pón s a köztársaságiak leverésére s a pápa segítségére indult. Ennek következtében Carlo Alberto március 12-én felmondta a tavaly kötött fegyverszünetet, hogy »megbosszulja a haza szégyenét, fájdalmát, megszabadítsa Olaszország tartományait az idegen zsarnokságtól, segítse a hőiesen küzdő Velencét és biztosítsa az olasz függetlenséget«. 130.000 emberrel március 20-án kezdte meg újabb hadjáratát, 23-án azonban már elvesztette a *novarai* csatát. Midőn Radetzky rendkívül kemény föltételeket szabott, lemondott a trónról s Portugáliába bujdosott ki, ahol már július 26-án elhunyt. Fia és utódja, *Vittorio Emanuele* (1849—78.) március 26-án tisztességes föltételek mellett lépett fegyverszünetre. Így végződött a héthónapos küzdelem. Csak Brescia állt még ellen, de április 2-án ennek is hódolnia kellett, mire *Haynau*, a velencei hadtest főparancsnoka, 6 millió lira hadisarccal s férfiak,

nők és gyermekek megvesszőzésével büntette meg. Az olaszok és a magyarok, kik ellen pár hét múlva a fővezérletet átvette, ezért nevezik bresciai hiénának. Ausztria és Piemont csak augusztus 6-án kötötte meg a békét.

Ezalatt II. Ferdinando nápolyi király március 29-én újból megtámadta Siciliát, mely helyette Carlo Alberto második fiát, a genovai herceget, választotta királlyá. Néhány hét múlva hódolatra kényszerítette a szigetet. Ugyancsak március 29-én történt, hogy a római köztársaság a végrehajtó bizottság helyett triumvirátust (Mazzini, Saffi, Armellini) alakított, melynek egyik tagja, *Mazzini*, az egységes olasz köztársaságot *rémuralom* árán is akarta. »Örvendek, — mondta már a firenzeieknek — hogy elérkezett a mézszálás, a vérontás ideje. Most válik meg, Olaszországban mennyire vagyunk olaszok.« »A római köztársaság — szölt a triumvirek április 14-iki kiáltványa — az olasz szabadság menedék-helye és bástyája, nem enged és nem alku-dozik soha.« Annál merészebb nyilatkozat, mert Ausztria, Franciaország, Spanyolország, a két Sicilia, Belgium, sőt a nem katolikus Porosz- és Oroszország s Anglia is a pápa világi uralmának fenntartását óhajtotta. A francia nemzetgyűlés a pápa megsegítését, heves viták után, már csak azért is megszavazta, hogy Ausztria terjeszkedését és önkényes uralmát akadályozza. Főcélja, ahogy mondta, nem az alkotmányos szabadság elnyomása, hanem a pápa és a római nép kiengesztelése volt. Civitá-Vecchiában *Oudinot* francia katonái (április 20.) a római köztársaságot éltetve léptek partra, de a vezér megizente a triumvireknek, hogy a pápaság helyreállítására jöj. Tíz nap múlva a rómaiak visszaverték s a három milliónyi nép, melyet a száz milliónyi négy hatalom fenyegetett, újból a köztársaság mellett nyilatkozott, pedig Ferrarát, Bolognát, Anconát, a Romagnát és a legációkat osztrákok özönlötték el. A francia kamara leszavazta ugyan Ledru-Rollint, ki beavatkozása és a demokrácia megsértése miatt Napoléon elnököt és kormányát vád alá akarta helyezni, felszólalásának azonban mégis volt annyi haszna, hogy a nemzetgyűlés *Lesseps* Ferdinándot (1805—94.), a későbbi hírneves csatornaépítőt, küldte Rómába barátságos egyezkedés végett. Róma hajlandó volt befogadni a franciákat, ha megvédik őt mások beavatkozásai ellen; *Oudinot* azonban cserben hagyta *Lesseps*et, nem fogadta el Rómával kötött egyezségét s június 2-án 36.000 emberével ostromolni kezdte az örökvárost. Az ellen, hogy a múkincsek és műemlékek tekintetbe vétele nélkül bombáztatta, csak az osztrák és orosz konzulok nem tiltakoztak. Végre az alkotmányozó gyűlés, *Garibaldi* (1807—82.) tábornok meghallgatásával, a védelem abbahagyására határozta el magát. A triumvirátus lemondott, s így *Mazzininek* sem sikerülhetett, ami hétszáz év előtt nem sikerült Bresciai Arnoldnak, hogy a pápa világi hatalmának romjain

282. ábra. Mazzini József (1808—1872).

maguknak a rómaiaknak erejével szilárdítsa meg a római köztársaságot. Oudinot július 3-án bevonult, s az új római tanács a kapitóliumban az ókor legnagyobb vezérei közé vésette be a győztes idegen nevét. Garibaldi 4000 emberrel elmenekült: éhséget, szomjúságot, fekvőhelyül csupasz földet ígervén annak, aki még ezután is hisz Olaszország szerencsésében s küzd a hazáért, szabadságért. Erre azonban csak egy évtized múlva nyílt alkalom. Az osztrákok lefoglalták hajóit, melyeken Velence segítségére akart menni.

Velence 1848 március 23. óta köztársaság volt *Manin* Dániel elnöklete alatt. Július 4-én, midőn Piemonthoz csatlakozott, *Castelli* vette át a kormányt. Csodálatos végzetességgel éppen akkor engedte azt át a piemonti király helytartójának, amikor (augusztus 9.) a piemontiak az osztrákokkal megkötötték a fegyverszünetet. Velence tehát újból köztársaságnak nyilvánította magát, a sürgősen összehítt nemzetgyűlés pedig Maninra ruházta a diktátorságot. A várost az osztrákok a szárazföld felől elzárták, a novarai diadal után pedig Haynau újabb 30.000 embert vezetett ellene s 1849 május 4-én lövetni kezdte. A köztársaság egyetlen szövetségese Magyarország volt, melynek a június 3-i előleges szerződésben megígérte, hogy — amint már Nagy Lajos akarta — magyar hajóhadat állít az Adrián, ha pénzzel és szárazföldi csapatokkal segíti. De ilyen föllengző tervek sehogy sem feleltek meg a viszonyoknak. A nemzetgyűlés augusztus 6-án maga szólította fel Manint a város átadására, ami, az olasz forradalmak és Magyarország leveretése után, 24-én meg is történt. Manin Párisba menekült, hol cikkek írásával és olasz nyelv tanításával tengette életét. Október 20-án I. Ferenc József osztrák császár Lombardia és Velence kormányát *Radetzky* tábornagra bízta.

Osztrák Szász Királyság

II. A középeurópai forradalmak bukása.

Közép-Európa 1848 márciusában nem pillanatnyi fellobbanás következtében követte az olaszok és franciák példáját, mert a nép Németországban, Ausztriában, Magyarországon és Oláhországban őszinte buzgalommal dolgozott alkotmányos, nemzeti államainak kiépítésén.

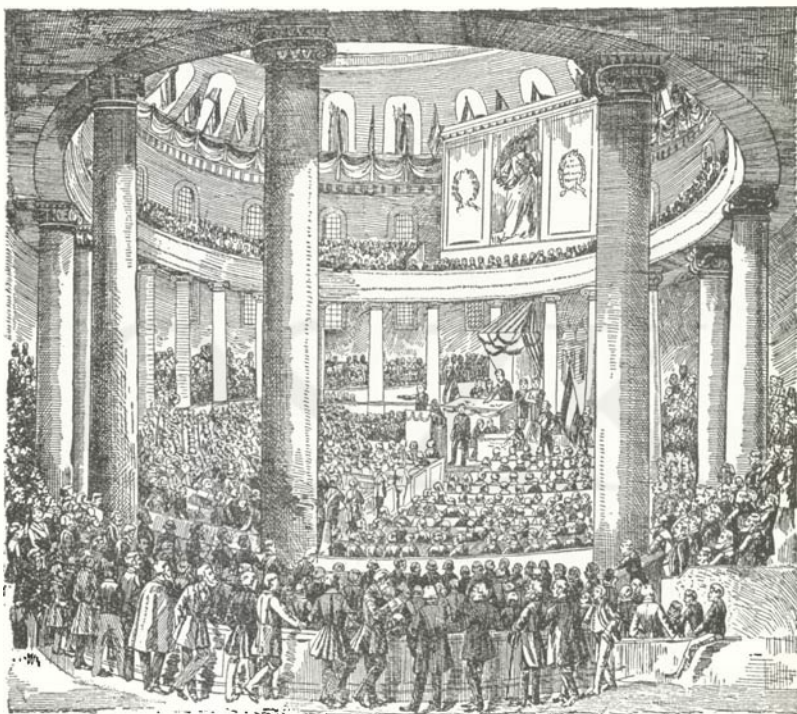
A *németek* Mittermaier, a híres heidelbergi jogász, elnöklete alatt már 1848 március 31-től április 4-éig megtartották előkészítő parlamentjüket s bizottságot küldtek ki az alkotmány tervezetének kidolgozására. Kimondták, hogy az első német parlament 605 tagját *általános szavazattal* választják. A választás izgalmai az előkészítő parlament eloszlása után azonnal elkezdődtek. *Badenben* Hecker, Struve stb. már április 5-én meg akarták kérdezni a népet, alkotmányos monarchiát akar-e, vagy köztársaságot? A kormány a szövetséggyűléstől kért katonasággal a köztársasági érzelmű badeni városokat megszállta, *Kandern-nél* április 20-án szétverte Struve és Hecker, s Dossenbachnál 26-án Herwegh, a költő, köztársasági csapatait. Másfélhét alatt vége volt a fölkelésnek; azonban a Svájcba menekült republikánusok bíztak újabb kísérletök sikerében. Más jellege volt a *poseni fölkelésnek*. Ott Mieroszlavszkij, az 1846. évi galíciai fölkelés egyik hőse, a németektől való elszakadásra, Lengyelország helyreállítására izgatta a lengyeleket; május 9-én azonban a bardoi s 13-án

az exini vereség véget vetett az elhamarkodott fölkelésnek s vele annak a rokonszenvnek, melyet a németek már előkészítő parlamentjökben is kifejeztek a lengyelek iránt.

Ausztriában I. Ferdinánd császár április 25-én 59 pontban foglalta össze az egységes osztrák birodalom alkotmányát. Belga mintára készült chartája rendszeres munka, de inkább csak általános kijelentéseket tartalmaz. Főérdeme a vallás, lelkiösmeret és személy szabadságának kimondása, a népképviselet s a felelős kormány behozatala. Gyöngeségei közé tartozik, hogy a tartományokban meghagyta a rendi gyűléseket. Az osztrákok azonban nem császáruk kegyének, hanem a népképviselet szabad határozatának akarták köszönni alkotmányukat: erre izgatott különösen az ifjúság és polgárság klubjainak középonti bizottsága. A Pillersdorf-kormány emiatt a bizottságot feloszlattván, május 15-én a bécsi nép a Burgba nyomult s a minisztériumot rendelete visszavételére, az április 25-i alkotmány felfüggesztésére s egy alkotmányozó gyűlés összehívására kényszerítette. Midőn a császár családjával Innsbruck felé menekült, egyes hirlapírók a köztársaság kikiáltása mellett izgattak. A nép azonban egyik küldöttséget a másik után szalasztotta Innsbruckba, mert attól tartott, hogy a császár Budapestre teszi át székhelyét. Az ifjúság ellenben, a munkásokkal egyesülve, május 26-án ismét torlaszokat emelt s nem nyugodott addig, míg a minisztérium el nem ösmerte a közbéke fenntartására s a nép jogainak védelmére dr. Fischhof elnöklete alatt alakított bizottságát. A tartományok is mozgolódtak. Stadion gróf galíciai helytartó április 26-án elnyomta a *krakói* fölkelést, a *csehekkel* azonban nem lehetett ilyen könnyen boldogulni. A császár ugyanis már április 8-án megígérte, hogy cseh alkotmányozó gyűlést hí össze. Az ennek előkészítésére *Thun* Leó gróf elnöklete alatt alakított nemzeti bizottság mindenképpen izgatott az ellen, hogy a csehek követeket válasszanak a német parlamentbe, s a csehek 68 helyett valóban csak 13 képviselőt küldtek Frankfurtba. A két bécsi forradalom sikereiből azt következtették, hogy Ausztriának nincs többé elismert kormánya, azért helytartójukat május 30-án ideiglenes cseh kormány alakítására kényszerítették. A csehek és németek közt levő ellentétet még inkább növelte a junius elején Prágában megnyílt szláv kongresszus, mely, *Palacky* történetíró elnöklete alatt, szélső panszláv eszmék megvalósítására törekedett s kiáltványt akart intézni Európa népeihez. Erre azonban már nem volt ideje, mert *Windischgrätz* herceg a június 12-én kitört felkelést 17-én véresen elnyomta és Csehországgal a katonai kormány teljes szigorúságát éreztette. Az innsbrucki kormány most már tőle remélte az osztrák és a magyar forradalmak leverését. A császár még mind a két államban kímélte az alkotmányosság formáit. Ausztriában junius 16-án *János* főherceget tette teljeshatalmú helyettesévé, aki Wessenberg elnöklete alatt szabadelvű minisztériumot nevezett ki (melynek egyik tagja, *Bach* Sándor, úgyszólván a torlaszokról került a közmunkaügyek élére) s július 22-én megnyitotta az első osztrák parlamentet.

A *német parlament* még május 18-án megnyílt Frankfurtban, a Szent Pál templomában. Másnap *Gagern* Henriket választotta elnökének. Egy hét mulva már száznál több indítvány hevert az elnökség asztalán, észrevétlenül

temetvén maguk alá az előkészítő parlament bizottságának alkotmánytervezetét, mely helyett egészen újat akartak készíteni. A parlament első nagy alkotása abban állt, hogy június 14-én 6 millió tallért szavazott meg a német hajóhad fölállítására. Nem értettek ennyire egyet a középponti hatalom szervezésének kérdésében, melyre nézve a bizottság munkálatain kívül 33 indítvány közt választhattak. *Blum* Róbert vezetése alatt, a baloldal egy parlamenti végrehajtó bizottság kiküldését kívánta, a mérsékelték azonban június 28-án elhatározták, hogy birodalmi kormányzót (*Reichsverwesert*) választanak. Másnap

283. ábra. Az első német parlament a frankfurti Pál-templomban.

meg is választották *János* osztrák főherceget, aki a császár engedelmével július 12-én a parlament színe előtt átvette hivatalát. Feloszlatta a parlament mellett meg nem állható szövetségi gyűlést s Leiningen elnöklete alatt megalakította az első német birodalmi minisztériumot, melynek irányadó tagja *Schmerling* belügyminiszter lett. Sok minden másképpen történik Németországban és Európában, ha a nemzetek nem oly jelentéktelen államférfiúra bízzák legszentebb kincsöket mint a főherceg, aki egységökkel igazán nem törődött. Ez egységmegteremtése végett a parlament már jul. 3-án tárgyalni kezdte, de, a roppant szóáradat miatt, csak október 13-án állapíthatta meg a német polgárok sarkalatos jogait. Időközben a szövetséges államok egy része nem engedte meg, hogy hadai fölesküdjenek a birodalmi kormányzó hűségére, Poroszország pedig a schleswig-holsteini kérdésben a birodalommal ellenkező politikát követett.

A két hercegségben a dánok ellen fölkelt németeket eleinte segítette, de a cár fenyegetőzésére hadait visszahíttá s a malmői fegyverszünetben (augusztus 26.) sorsukra hagyta ezeket a németeket, kik az új német birodalomhoz szerettek volna csatlakozni. A szerződést ugyan a frankfurti parlament szeptember 5-én semmisnek nyilvánította, de 16-án elismerte; mire másnap a frankfurti nép a következetlen parlament szétkergetését s a köztársaság kikiáltását sürgette. Azonban a parlament védelmére siető osztrák és porosz csapatok ellen emelt torlaszokat nem védhette meg. A szeptember 21-én, Struve, Löwenfeld és Blind Károly vezetése alatt, kitört badeni forradalmat Hoffmann tábornok már 24-én leverte. Meghiúsultak a Németország néhány más helyén megkísérelt fölkelések is. Csak Bécsben győzött még egyszer a forradalom.

Nagynémet szellem nem uralkodhatott az osztrák parlamentben, melynek többsége németül sem tudott. Németül vitatkoztak ugyan, de tíz képviselő kívánatára az indítványokat a birodalom minden nyelvén kellett tolmácsolni. Parlamenti érzéket alig lehetett keresni ott, hol 92 földműves képviselő úgyszólván most mozdult ki először falujából. Mindazonáltal a hűbériség maradványai tárgyában gyakorlatibb határozatot hoztak mint félesztendővel azelőtt a magyarok, amennyiben a maradványok egy részét föltétlenül eltörölték, a másikért azonban kárpótlást adtak a földesuraknak. A császár, ki a ház hívására aug. 12-én visszatért Bécsbe, ezt a törvényt már szeptember 7-én szentesítette. Szeptember 23-án a demokraták, újabb utcai zavargások közt, középponti bizottságot szerveztek s a szlávok túrhetlen parlamenti uralmának ellensúlyozása vagy éppen megtörése végett szorosabb összeköttetésbe kívántak lépni a magyarokkal, kiket a császár időközben teljesen kiszolgáltatott a szlávoknak. Mikor a magyarok Jellacsics horvát bánt Bécs alá szorították, egy bécsi ezred pedig vonatott Jellacsics alatt a magyarok ellen harcolni, a bécsi nép a magyarok és a demokraták mellett nyilatkozott. Október 6-án fölkelt, a rá lövő Bredy tábornokot lelőtte, Latour hadügyminisztert pedig lámpavasra akasztotta. A cseh képviselők Strobach elnökkel együtt elmenekültek, a csonka parlament azonban, *Smolka* alelnök vezetése alatt, közbátorsági bizottságot alakított s a katonaságot az ellenségeskedés abbahagyására, a császárt pedig demokratikus minisztérium kinevezésére kérte. A császár Olmützbe menekült s manifesztumban tudatta, hogy onnan hoz segítséget a lázadók ellen hű bécsi népének és megmenti a — szabadságot. A nemzetőrség parancsnoka, Messenhauser, s a mozgó gardisták vezére, Bem lengyel tábornok, védelmezte Bécset. A várost Windischgrätz tábor-

284. ábra. Gagern Henrik báró (1799—1880).

nagy, a császári hadsereg új fővezére, már okt. 26-án körülvette és a fölmentésre siető magyarok schwechati veresége után október 31-én elfoglalta

285. ábra. Blum Róbert (1807—1848).

s hadi törvények alá vetette. November 9-én főbelövetett 31 fölkelőt Blum Róbert német birodalmi képviselővel s Messenhauerrel együtt. A csonka parlament, melyet a császár már okt. 22-én elnapolt, nov. 22-én Olmütz közelében, Kremsierben, gyűlt össze s némán vette tudomásul, hogy december 2-án *I. Ferdinánd* császár lemondott a trónról unokaöccse, *I. Ferenc József*, javára.

Az ifjú császár eszménye az egységes Ausztria volt, melynek alkotmányán egy parlamenti bizottság heteken át dolgozott. A magyar csatatérről érkezett győzelmi hírekre 1849. március 4-én kiadta a birodalmi alkotmányt, amely 123 §-ban részletezte a Magyarországot is magában foglaló szabad, önálló, osztatlan, felbonthatatlan, alkotmányos ausztriai örökös

monarchia alapelveit. Bármi nagyok ennek az alkotmánynak fogyatkozásai, báró Eötvös Józsefnek tíz esztendő mulva tett nyilatkozata szerint, az alkotmányos szabadság minden lényeges kellékét elősmeri s megvolt benne minden, ami az egységes birodalom végleges szervezésénél alapul szolgálhatott. Mindamellett igaza volt Windischgrätz császári fővezérnek, hogy azt nem olyan államférfiú készítette, ki korát felfogta; mert felozlat számos, történelmileg keletkezett és megszilárdult szervezetet s helyökbe bonyolult gépezetet állít, mely olyan izgalmas időkben éppen nem nyújt biztosítékot a mű tartóssága iránt. A benne kimondott birodalmi egység nem kellett sem a magyaroknak, kik amúgy is félesztendeje harcoltak már szabadságukért, sem a horvátoknak, sem a cseheknek, sőt a demokratikus osztrákoknak sem. Azonban az osztrák parlament nem nyilatkozhatott róla, mert március 7-én már felozlatták.

A magyar parlament április 14-én az Ausztriától és a Habsburgoktól való elszakadással, Németország pedig azzal felelt, hogy márc. 28-án *IV. Frigyes Vilmos* porosz királyt választotta császárrá. A porosz országgyűlés is sürgette királyát a korona elfogadására. Azonban (Brandenburg gróf szerint) »Poroszországban a közvélemény olyan mint a vihar, melyet figyelembe vesznek, de aki révbe akar jutni, sohasem bízza rá az állam hajóját«. Maga a király meg volt győződve, hogy »demokraták ellen csak katonák segítenek«. Április 3-án nemcsak visszautasította a császári koronát, hanem ápr. 27-én felozlatta a porosz parlamentet is, mely a német alkotmányt elfogadta. Ausztria ugyan Frankfurtból visszahívta követeit, de János főhercegnek maradást parancsolt. Tudta, hogy most már visszanyeri hegemoniáját, melyet a márciusi napok előtt Németországban gyakorolt: ezért az egységes német birodalmat ismét szövetséggé kellett tennie. Nem volt nehéz feladat, mert a porosz király ápr. 28-án újból kijelentette, hogy az alkotmányt, amelyet pedig 28 kormány is elősmert, csak

forradalom és háború árán lehetne megvalósítani. »Nagy Frigyes talán elfogadná — szolt bizalmas körben — de én nem vagyok nagy uralkodó.«

A német parlament május 4-én maga hitta fel a népet, hogy képviselőket válasszon a július 15-én megnyitandó új parlamentbe. Württemberg, Szászország és Baden uralkodói csak újabb forradalmi tüntetések következtében fogadták el a német alkotmányt. Drezdában május 3-án az orosz *Bakunin* olyan forradalmat csinált, hogy 9-én is csak porosz segítséggel és 200 ember élete árán lehetett helyreállítani a »rendet«. Badenben a köztársaságiak május 9-én harmadszor is fölkeltek, a nagyherceget menekülésre kényszerítették s a kormányt egy honvédelmi bizottság kezébe adták. János főherceg nem küldhetett segítséget, mert a frankfurti parlamentben már csak köztársaságiak voltak, akik olyan helyen akarták folytatni tanácskozásukat, hol inkább számíthatnak a köztársaságiak védelmére. Május 30-án tehát a csonka parlament elhatározta, hogy Stuttgartba megy át. Mivel János főherceg nem ment vele, helyébe a württembergi királyt akarták megtenni Reichsverwesernek, de ő sem vállalkozván, őt képviselőre bízták a kormányt. Erre a württembergi király június 17-én serege élén szólította fel országa elhagyására a csonka parlamentet, mely másnap, az erőszak ellen tiltakozva, engedelmeskedett. Június 25-én Karlsruheban, Baden fővárosában, akarta folytatni üléseit, de nem tehetette, mert a poroszok aznap vonultak be oda. Így züllött szét a német parlament, melynek tagjai Németország legeszesebb, leglelkesebb emberei voltak. Vilmos porosz trónörökös porosz hadak élén június 30-án a badeni köztársaságiak utolsó csapatait is leverte, az alkotmányozó gyűlés tagjait jul. 7-én Svájceba szalasztotta és Rastatt bevétele (jul. 23.) után irtalom nélkül fölbölvette az elfogott fölkelőket. Augusztus 18-án, az ekként szerzett babérokkal, diadalmenetben tért vissza Berlinbe ugyanaz a férfiú, akit, mint egysége megteremtőjét, Németország ma ezer szoborral dicsőít.

Akkor már a *magyar honvédek* is egymásután tették le fegyvereiket Ausztria szövetségesei, az oroszok előtt, s október 5-én Komárom várát is odahagyván, véget ért a XIX. századnak és hazánknek legnagyobb szabadságharca.* A bécsi udvar a márciusi napok óta folytonosan attól tartott, hogy Magyarország szabadulni akar a pragmatika szankcióban (helyesebben az 1723. évi III. törvéncikkelyben) elfogadott személyes uniótól, ami Ausztria nagyhatalmi állását megrendítené. A magyarokat tehát a nemzetiségek fölizgatásával akarta lekötni. A szerbek Karlócán május 15-én már kimondták, hogy az osztrák ház és a közös magyar korona alatt politikailag függet-

286. ábra. János főherceg (1782—1859).

* Történetét megírtam a Magyar Nemzet Története (szerk. Szilágyi Sándor) X. kötetében az első 394 lapon.

lenek és szabadok akarnak lenni ; ugyanaznap Balázsfalván a románok utasították vissza »azt a szabadságot, melyet a magyarok az állam egysége s a magyar nép hegemoniája föltételével kínáltak nekik«. Junius 6-án a horvát országgyűlés tagadta meg az engedelmességet a magyar kormány iránt s külön felelős kormányt, horvát hivatalos nyelvet, területi nagyobbítást stb. követelt, a külügyeket pedig az osztrák középponti országgyűlésen kívánta tárgyalni. A tótok, szászok szintén szervezkedtek. Erdély május 30-án egyesült ugyan az anyaországgal s elküldte követeit a Pesten július 5-én megnyitott első magyar parlamentbe, de Horvátország, a határőrvidék s néhány nemzetiségi kerület nem képviseltette magát. Kossuth pénzügyminiszter figyelmeztette a parlamentet, hogy a haza fenyegető körülményei közt az angoloktól, franciáktól, németektől csak rokonszenvet várhat, nem szövetséget ; mire a ház példátlan lelkesedéssel szavazta meg a 200.000 főnyi honvédség föllállítását. Jul. 19-én a kormány Szalay Lászlót Frankfurtba küldte, hogy kísértse meg a Németországgal való szövetkezést s igyekezzék 100.000 főnyi hadsereg kiállítására rábírní. A parlamenti hadsereg föllállítása s a külön magyar papirospénz kibocsátása Doblhoff osztrák minisztériumát augusztus 31-én arra a nyilatkozatra ragadta, hogy a pragmatika szankció értelmében a had- és pénzügy közösek ; szept. 11-én azonban a ház fenntartotta a honvédség s a pénzjegyek ügyében hozott határozatát. A kérdés tehát akörül forgott, mint 1641-ben az angol, 1789-ben a francia forradalomban, hogy kit illet a had- és pénzügy ? A magyar parlament ebben a kérdésben egyenesen az osztrák parlamenttel akart tárgyalni, mely azonban küldötteit (szept. 18.) nem fogadta. A király — István nádor szökése és Lamberg gróf meggyilkoltatása után — a serege élén betört Jellacsics bánt nevezte ki teljeshatalmú helytartójává, aki pedig sukorói veresége (szept. 29.) következtében akkor már Bécs felé hátrált. Október 3-án a király az országot hadi törvények alá vetette s az országgyűlést »törvénytelen határozatai miatt« a törvény (1848 : IV. t.-c. 6. §.) ellenére feloszlatta. Az országgyűlés azonban együttmaradt s okt. 8-án Kossuth Lajos elnökle alatt *honvédelmi bizottságot* alakított, mely 1849. május 2-áig mint felelős kormány vezette az ország szabadságának védelmét.

Kevéssel azután, az osztrák alkotmányt féltve, a bécsi nép is fölkelt és (mint 1453-ban és 1608-ban) szövetkezni kívánt a magyarokkal, kik segítségökre siettek, de Schwechatnál (szept. 29.) csatát vesztek. Bécs elesett s forradalmáért Windischgrätz császári fővezér keményen büntette. Erdélyben a román ideiglenes »nemzeti« kormány még szeptember 30-án szervezkedvén, ott október közepén a polgárháború teljes erővel tört ki. Midőn a sorkatonaság nagyobb része megtagadta az engedelmességet a magyar kormány iránt s midőn nov. 6-án a király Windischgrätzet »a magyar lázadók« leverésére küldte, a lázadó nemzetiségek mindenütt új erővel támadtak. December 2-án ilyen előzmények után mondott le I. Ferdinánd császár I. Ferenc József javára ; az országgyűlés azonban dec. 8-án kijelentette, hogy ez a lemondás nem vonatkozhatik Magyarországra, mely külön, független állam. Felfogásához nyugodt időkben is annyira ragaszkodott, hogy a lemondást 18 év múlva is (1867 : III. t.-c.) azzal iktatta törvénybe, hogy minden trónlemondásnak Magyarország külön

értésítése mellett s alkotmányos hozzájárulásával kell történnie. Dec. 10-én a felsődunai magyar hadsereg szintén kijelentette, hogy csak a koronás magyar királyt ismeri el. Az új uralom viszont II. József politikájának megújítására törekedett s dec. 15-én haddal küldte Windischgrätzet Magyarország ellen, hogy azt föltétlen hódolatra bírja. Előle a parlament és a kormány 1849. újév napján Pestről Debrecenbe menekült s a kiegyezésre tett kísérletek meghiusultával onnan végső ellenállásra buzdította a nemzetet. Egész Európa lelkesedéssel fogadta a Bem erdélyi és Görgei felvidéki hadjáratairól érkező híreket. A nemzetiségek lassankint visszavonultak, de a császári hadak a két-napos kápolnai csata (febr. 26—27.) után az ország urainak tartották magukat. A császár március 4-én ebben bízva adta ki az *egységes Ausztria* új alkotmányát, mely Magyarországra is kiterjedt.

A nemzet törhetetlenül védte alkotmányát, egységét és önállóságát. Görgei, Damjanics, Klapka stb. Szolnok, Hatvan, Bicske, Isaszeg, Vác, Nagy-Sarló és Komárom közt »a szent tavasz« idején diadalról diadalra vezették honvédeiket s az ország nagy részéből kiverték az osztrákokat. Görgei szerint március 4-ére elég feleletet adtak az eddigi győzelmek, melyeket a törvényes király (V. Ferdinánd) és az alkotmány érdekében

287. ábra. Kossuth Lajos (1802—1894).

vívtak. A parlament április 14-én méltóbb feleletnek tartotta annak kimondását, hogy Magyarország szabad, önálló és független európai állam, mely ennek tagadása miatt az uralkodóházat trónvesztettnek, kirekesztettnek, száműzöttnek nyilvánította, az indítványozó Kossuth Lajost pedig kormányzónak választotta. A köztársasági Szemere minisztériuma Buda visszavétele (május 21.) után mindent elkövetett a nemzetiségek kibékítésére, a teljes győzelem biztosítására s az európai és amerikai kormányok támogatásának vagy legalább jóakarátának megnyerésére; de mindenki a vég kezdetét látta I. Miklós cárral szemben, melyben kijelentette, hogy betölti Oroszország szent hivatását: haddal segíti Ausztria császárárt a magyar lázadók és vakmerő pártütők ellen.

A cár akkor már tönkretette a szomszéd *Oláhország* fiatal szabadságát. Rávette a török kormányt, hogy a két tartomány őrzésére orosz csapatokat fogadjon be s hogy a török biztos, Fuad effendi, a forradalmi párt ellen Duhamel orosz konzullal egyetértve járjon el. Ezek a forradalmi kormányt elűzték és szept. 13-án az alkotmányozó gyűlés tagjait elfogatták. Ghica és Balcescu arra ösztönözték a nemzeti sereg parancsnokát, Magierut, hogy ütközzék meg az oroszokkal s ha vesz, meneküljön Erdélybe, békítse ki az ottani románokat a magyarokkal s Jancu erdélyi csapataival forduljon vissza az oroszok ellen. Magieru azonban egymaga menekült Erdélybe, melynek lázadóit decemberben már az Oláhországból behítt oroszok segítették a magyarok ellen. Beavatkozásuk sikertelensége után a román bujdosók, kiket Ghica szervezett, tárgyalni kezdtek Kossuthal, ki 1849. ápr. 25-én Jancuval fegyverszünetre lépett. Ez a fegyverszünet csakhamar fölbomlott, de a terv nem maradt abban. A bujdosók tevékenységét ugyanis fokozta, hogy Orosz- és Törökország a *balta-limani* szerződésben (május 1.) visszaállította a két fejedelemségben a régi rendet és Stirbey Barbót tette meg oláh, Ghica Gergelyt pedig moldvai fejedelemnek. Julius 14-én a román bujdosók és a magyarok már szerződést kötöttek, hogy román legiót alakítsanak, melynek tagjai Magyarországon és Romániában harcolni fognak az oroszok ellen a szabadságért. A magyar országgyűlés július 21-én megszavazta a nemzetiségi törvényt, mely a legváltásosabb időkben is kevesebbet nyújtott a nemzetiségeknek mint utóbb az 1868. évi XLIV. törvény-cikk, de éppen ezzel a mérséklettel tette volna lehetővé a kölcsönös megértést. Másnap (22-én) Bem tábornok 3100 magyarral Moldvába rontott, a románokat felszólította szabadságuk helyreállítására; mivel azonban felhívásának sikere nem volt, Usztrugoff orosz tábornok csapatának megverése után 25-én Erdély védelmére sietett vissza. Hat nap mulva az oroszok megverték Segesvárnál és kiszorították Erdélyből; augusztus 8-án tehát Jancu román fölkelővezért már nagyon elkésve nevezte ki magyar tábornoknak.

A cár azt hitte, hogy Bem és Dembinszkij a magyar táborban szolgáló lengyelekkel, a magyar szabadságharc sikere esetében, Lengyelország helyreállítására sietnek. A francia és az angol parlamentek nem akarván az oroszok beavatkozásával foglalkozni, ezek jún. 18-án a hatalmak ellenmondása nélkül támadtak Magyarországra. Összesen 374.380 orosz és osztrák, a lázadókkal legalább is félmillió ember, támadt a szabadságért harcoló 158.844 magyarra. Az oroszok *Pasztkjevics* Erivanszkij tábornagy, az osztrákok május 30. óta báró *Haynau* Gyula tábornoszernagy vezetése alatt állottak; a magyaroknak nem volt egységes vezetőség. A kormány és parlament június 5-én Debrecenből visszatért ugyan Budapestre, azonban, az első szerencsétlen csaták után, július 12-én Szegedre és aug. 1. Aradra kellett menekülnie. A Jellacsics ellen nyert hegyesi győzelem (júl. 13.) után a honvédek már csak babérokat arattak, nem diadalokat. A Tiszavidék, Erdély és (Haynau temesvári győzelme következtében) Délmagyarország is az ellenség kezére kerülván, Kossuth a kormánnyal Aradon augusztus 11-én lemondott s a legfőbb polgári és katonai hatalmat az elkésve fővezérré nevezett Görgei Arthur tábornokra ruházta. *Görgei* Világos és Szöllös közt aug. 13-án 32.314 emberével gróf Rüdiger orosz tábornok előtt letette

fegyverét. Így akarta megmutatni egész Európának, hogy nem Ausztria győzte le s nem kérkedhetik vele, hogy a magyarok lemondtak nemzeti lételökről, vagy akárcsak egyetlenegy jogukról is. Október 5-én hosszú, hősiességes küzdelem után, tisztességes föltételek mellett, Klapka csapatai is odahagyták Komáromot. Véget ért a magyarok szabadságharca, mely (a lázadókat is odaértve) 37.000 magyarnak és ugyanannyi ellenségnek életébe került. Ugyanakkor tört meg az olasz és a német forradalom ereje is. Úgy látszott, mintha mindazt, amit 1848 alkotott, 1849 elsöpörte volna; s ez év végére jobban illett, amit a forradalmak egyik vértanúja, *Petőfi*, az év elején panaszolt fel, hogy:

»Európa csendes, újra csendes: elzúgtak forradalmi...
Szégyen reá! Lecsendesült és szabadságát nem vívta ki!»

III. A reakció.

Magyarország, Paszkjevics jelentése szerint, a cár lábainál feküdt; de még ki sem vonult az orosz katonaság, amikor az osztrákok már elkezdték a rémuralmat. A bécsi forradalom évfordulóján, 1849. okt. 6-án, Aradon egyszerre 13 vezért végeztettek ki s ugyanaznap lötték főbe Pesten az első minisztérium elnökét, gróf Batthyány Lajost. Az 500 halálra ítélt közül összesen 114-et végeztek ki, 75-nek (köztük a Törökországba menekült Kossuthnak) csak nevét függesztették bitófára. Az osztrák haditörvényszék együttvéve 1765-öt ítélt halálra vagy börtönre. Londoni mesteremberek megverték ugyan a köztük járt Haynaut, aki annyi vért ontott, de Európának egyetlen egy szava sem volt a történetek ellen. Az a 12 esztendő, amely most következett, Deák Ferenc jellemzése (1861. május 13.) szerint súlyos szenvedések kora volt. Az ősi alkotmányt eltörölték s a magyarokra a korlátlan hatalom idegen rendszere nehezedett. »És e nyomasztó rendszert még súlyosabbá tették azok, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással s gyakran rosszakarattal kezelték. Bűn volt előttük a szabadság érzete, bűn a magyarok ragaszkodása nemzetiségükhöz, bűn

288. ábra. Rüdiger F. Vasziljevics gróf (1784—1856).

még a legtisztább honszeretet is. Az ország erejét kimerítették, a nemzet vagyonát jogtalanul elidegenítették, a magyar nemzetiséget üldözés tárgyává tették. Minden nap új szenvedést hozott, s a magyarok keblében minden új szenvedés egy gyökerét szakasztotta el a hitnek és bizalomnak. Isten úgy akarta, hogy a magyarok szenvedjenek, de ne csüggedjenek s hűtlenek ne legyenek önmagukhoz.«

Ausztria egységének föltétele Magyarország hatfelé darabolása és Észak-Olaszország beolvasztása volt. A császárság 25 tartománya az Olt és Maros forrásaitól a Boden-tóig, a Pótól a Visztuláig terjedt ; s az osztrák császár 1850. szept. 2-án a helyreállított német szövetségtanácsban is átvette az elnökséget. A varsói találkozón (1850. okt. 26—28.) megerősítvén a cárral kötött szövetségét, az olmützi szerződésben (nov. 29.) Poroszországot arra kényszerítette, hogy lemondjon egy külön német unió alakításának tervéről. A württembergieknek országgyűlésök megnyitásakor, 1850. márc. 15., megmondta királyuk, hogy »az egységes Németország álomkép, de nagyon veszélyes álomkép«. »Mit mondott volna az öreg király — szolt egy fültanú magyar menekült — ha megéri vala az 1870. évet?« Azonban az akkori württembergi s általában a német politikai élet szemlélése a magyarországi események után — ugyanazon megfigyelő szerint — »olyanforma érzés, mint a paprikás lére cukros vizet inni, vagy vasúti gyorsvonatról leszállva, az utazást ökörszekéren folytatni«. A Bund régi alakjában állt helyre, s Ausztria annyira nem tűrte az egységre törekvést, hogy még ennek hatalmas eszközét, az 1848-ban alakított német hajóhadat is *elárvereztette*, Schleswig-Holsteint pedig, mely harmadszor is fegyvert fogott, hogy a német szövetséghez csatlakozzék, osztrák csapatok hódították vissza — Dánország számára. 1852. januárius elsején a császár Ausztria március negyediki alkotmányát s az 1848. évi alaptörvényeket eltörölte s ettől fogva önkényesen uralkodott 38 millió alattvalóján.

Példáját csakhamar követte *Bonaparte Napoléon* Lajos, a *francia köztársaság* elnöke. A katonaság a satoryi csapatszemlén már 1850. októberben »Éljen a császár!« kiáltással fogadta, de Napoléon egyelőre még a köztársasági elnök szerepét játszotta. 1850. nov. 13. a törvényhozó gyűlésben nagy gonosztevőknek nevezte azokat, akik személyes dicsvágyukkal a köztársaság állandóságát veszélyeztetik ; ő maga megmarad az alkotmány korlátai között s nem törődik vele, hogy 1852 után, midőn elnöki megbízatása lejár, ki kormányozza tovább Franciaországot. Mégis benne volt a keze, hogy a nép több ezer kérvényben sürgette az alkotmány módosítását, különösen hogy a lelépett elnököt újra lehessen megválasztani. A törvényhozó gyűlés a módosítást elvetvén, a kormány, hogy engedelmesebb többséget biztosítson magának, 1851. nov. 4-én az új választási törvény eltörlését javasolta. A gyűlés azonban a szavazóképeség megszorításával nem akart egyszerre több millió polgárt kizárni az alkotmányos jogok gyakorlatából, egyúttal önmagát is biztosítani kívánta a feloszlás veszedelme ellen. Mindamellet nov. 7-én megbukott a quaestori javaslat, melynek értelmében a nemzetgyűlés bátorságáról az elnöknek és a háznagyoknak (quaestoroknak) kellett volna gondoskodniok. Napoléon, hogy saját hatalmát megmentse s letételét megelőzze, 2-án reggel, a császári koronázás és az

austerlitz-i csata évfordulóján, végrehajtotta az *államcsíny*t, melynek titkába csak *Maurepas* párisi hadparancsnokot, *Morny* herceget (saját féltestvérét) és *Saint-Arnaud* tábornokot avatta be. Elfogtak 78 kiválóbb tábornokot és köztársaságit; köztük volt Changarnier, Cavaignac, Lamoricière, Thiers. Reggel $\frac{3}{4}$ 7 órakor már a Mazasban ült az ellenzék minden vezére. A lapokat lefoglalták. A közönség csak a nagy titokban kinyomatott kiáltványból értesült, hogy az elnök felosztatja a kamarát, mint minden összeesküvés tanyáját, dec. 14-re azonban az általános szavazatjog alapján új választást rendel el, hogy új alkotmányt lehessen hozni. Páris és a szomszédos 12 département-t ostromállapotba helyezi, egyébként azonban »szentül fogadja«, hogy fenntartja a köztársaságot. Napoléon a nemzetgyűlésből szuronyokkal verette ki a képviselőket; közülök 220 mégis összegyűlt a 10. kerület házában. Megfosztották Napoléont az elnökségtől, az ellenállás vezetésére bizottságot szerveztek, Oudinot tábornokra bízta a sereg és a nemzetőrség vezetését s fegyverre szólították a népet. A katonaság azonban ide is benyomult és Páris utcáin a képviselőket szuronyok közt kísérte végig, kiket az elnök azután Vincennesbe záratott. Köztük volt Victor Hugo, a most alkotott bizottság egyik tagja, ki utóbb »Egy bűn története« címmel írta le a nevezetes nap eseményeit.

Ötven év múlva (1901. dec.), Millerand miniszter szerint annak, hogy a második köztársaság azon a nevezetes éjszakán meghalt, nemcsak egy Bonaparténak esküszegése volt az oka, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy a törvényhozó testületben igen nagy volt a klerikális hatalom. Űgy találta, hogy ötven év múlva is gyakran voltak olyan napok, amelyeneket a köztársaságiak 1848-ban és 1851-ben tapasztaltak s nekik a kormányban hasonló államcsínyt kellett meghiusítaniok, hogy megmentseék a köztársaságot, melyet a nevelés és jótékonyosság ürügye alatt lázadást szító szerzetesrendek veszélyeztettek. De a szocialista miniszterrel szemben hivatkozni lehet egy antiklerikális másik miniszterre, Jules Ferryre, aki szerint a második köztársaság azért bukott meg, mert a szociális kérdés megoldását követelték tőle. Ezekben a decemberi napokban a megbukott vörös köztársaság hívei, a munkások, csak nevettek az éppen most levert kék köztársaságiaknak, a bourgeoiknak baját. Tétlenül nézték, hogyan építenek torlaszokat a St-Antoine külvárosban. »Azért lövessük agyon magunkat — élveledtek *Baudin* képviselővel, — hogy ti tovább is 25 frank napidíjat kapjatok?« »Nézzetek ide, hogy' hal meg az ember 25 frankért!« szólt *Baudin* s a torlaszra lépett, hol a katonák azonnal lelőtték. Magnan tábornok december 4-én kartáccsal verte le az utcai fölkelést. Leverték a vidéki föld-

289. ábra. Napoléon Lajos (1808—1873), a francia köztársaság elnöke.

mívesek »lázadását« is. Ostromállapotba helyeztek 32 megyét, elfogtak vagy száműztek 10.000 embert, s így senki sem csodálkozhatott, hogy december 20-án 7,400.000 szavazattal (600.000 ellen) újból elnökké választották Napoléont.

1852. januárius 14-én már megjelent az új alkotmány, melynek értelmében a tíz évre választott elnök csak a nemzettel szemben felelős. Ő a hadsereg parancsnoka ; az ő joga a háborúizetés és a békekötés, a törvények javaslása, a kegyelmezés, az országgyűlés összehívása, eloszlatása, a miniszterek kinevezése és elbocsátása. Hűségére minden tisztviselő felesküszik. A képviselőket általános szavazattal, de hivatalos jelölés alapján választják ; a törvényhozó testület megvitatja és megszavazza, a szenátus pedig helybenhagyja a törvényeket s öröködi az alkotmány épségben tartása felett. Az elnök tetteit egyik sem bírálhatja s hogy ezt a lapok se tehessék, behozták az előleges cenzurát. A köztársaság elnöke tehát nemcsak diktátor, hanem valósággal önkényes uralkodó volt. Mindjárt ezután körutat tett az országban, hogy hangulatot keltsen a *császárság* helyreállítása érdekében. »Némelyek azt mondják, — jegyezte meg Bordeauxban — hogy a császárság : a háború. Én azt mondom : *a császárság a béke* (l'empire, c'est la paix).« Párisba császárt megillető diadalmenetben tért vissza, s a szolgalelkű szenátus a nemzetet már nov. 7-én felszólította a császárság helyreállítására. A nép az elnököt nov. 22-én 7,839.552 szavazattal csakugyan *örökös császárnak* választotta. A törvényhozás 25 millió frank civillisztát szavazott meg számára és 1852. december 2-án, az államcsiny évfordulóján, *III. Napoléon* név alatt ünnepiesen császárnak ösmerte el. Az orosz cárt kivéve, a külföldi uralkodók is elősmerték ; de Európaszerte derűtséget kelthetett a császárnak az a kijelentése, hogy a köztársaság utolsó alkotmányát megtartja és jóformán csakis annyit változtatott rajta, hogy az elnök szót a császárral cserélte fel. Mindamellet az alkotmányosságnak csupán színe maradt meg ; *III. Napoléon* egészen 1860. november 24-ig önkényesen uralkodott, amit azonban, nagybátyja módjára, katonai és államférfiúi sikereinek dicsőségével ügyekezett feledtetni. Népe demokratának tartotta tovább is, mert mindig népszavazat alá bocsátotta, Franciaországhoz csatoljon-e egy-egy meghódított területet. A munkások foglalkoztatására, a nép nyomorúságának enyhítésére, az ország jólétének emelésére nagyon sokat tett. Az elnyomott nemzetek tíz esztendeig éppen ettől az önkényes uralkodótól vártak segítséget, szabadulást. Mintha sohasem élt volna *I. Napoléon*, akit a népek »fényes családásba merülve imádtak !« A »csaladások« közé tartozott, hogy a császárság : a béke. *III. Napoléon* mindjárt uralkodása kezdetén, mint az európai egyensúly őre, szövetkezett Angliával, hogy Törökországot megvédje Oroszország ellen, mely azt hitte, hogy Franciaország hatalma elégett Moszkva lángjaiban és örökre elmerült a Berezina hullámaiban.

Oroszország Nagy Sándora 1825. nov. 19-én nyugtalan gondolatokkal tépelődve hunyt el. Egyik híve, Arakcsajev tábornok, 1833-ban alapítványt tett, hogy 1915-ben, *I. Napoléon*on nyert teljes diadala századik évfordulóján, majdnem két millió rubelt fizessenek annak, ki életét leghívebben vázolja. S valóban nagy feladat : megértetni egy férfiút, aki jakobinus szellemben növekedett, *I. Napoléon*nal kívánt, majd senkivel sem akart, osztozni a világ uralmán, elfojtott otthon minden szabad törekvést, de alkotmányt adott Lengyelország-

nak, Európa szárnyalását a szentszövetséggel három évtizedre tönkretette s egy katonai forradalommal végre is a megoldatlan kérdéseknek egész sorát hagyta maga után. Pár hétig nem lehetett tudni, I. Sándort idősebb öccse, Konstantin, vagy a fiatalabb : Miklós követi-e. Amaz lemondott, de a katonaság mellette nyilatkozott, s midőn december 26-án legnagyobb része fölesküdt, a moszkvai ezred még mindig ellenállt. A nép sem éljenezte már Konstantint és a konstitúciót (ahogy gondolta, amannak a feleségét), hanem Miklós mellett tüntetett, kivált azóta, hogy az új cár a katonai lázadás kitörésekor a palotája körül ácsorgó parasztok közül megcsókolt néhányat s kijelentette, hogy ez a csók mindnyájuknak szól. A háborgó katonaság hűségét végre is kartácslövésekkel és sortűzzel kellett biztosítani. 126 előkelő fogolyból »csak« ötöt akasztatott fel s egyidőre nyugodt lehetett, hogy birodalmában a francia forradalom eszméi senkit sem vezetnek hasonló meggondolatlanságra. Esküdt ellensége lett minden haladásnak, alkotmányra, szabadságra való törekvésnek, kivált ha a forradalmat akarták használni eszközül. Görögország, Moldva és Oláhország függetlenségét sem mozditja elő, ha beavatkozása nem teszi a Balkán-félsziget ügyeinek ellenőrévé. Az 1826—29. évi háború hősei : Paszkjevics az örmény felvidék, Diebics a Balkán-hegység hágóinak megvívhatatlanságáról terjesztett hitet megsemmisítvén, a cár Edirnéből, úgyszólván Konstantinápoly falai alatt, diktálhatta (1829. szept. 19.) a békét, mely Görögországot függetlenné tette, Moldvát, Oláh- és Szerbországot orosz befolyás alá juttatta s Oroszországot új területekkel, nagy kereskedelmi s gazdasági előnyökkel gazdagította. De nemcsak Kelet, hanem Nyugat ügyeit is Miklós cár akarta intézni. A júliusi forradalom hírére már haddal akart támadni Franciaország és Belgium ellen, mikor a lengyel forradalom kitörése otthonmaradásra, saját házi bajainak elintézésére kényszerítette. A lengyel tróntól megfosztatván, alkut, kíméletet nem ismerő katonai erővel vetett véget a lengyel függetlenség látszatának is, és Lengyelországot egyszerűen bekebelezte. Meg lehetett elégedve *Metternich*, aki már előbb megjegyezte, hogy a cár nagyobb és szükségesebb hódításokat tehet *otthon* mint bárhol másutt. Hódítása útját rendőrök és kémek egyengették. Trefort, a későbbi magyar miniszter, 1836-ban, mint szemtanú, élénken írta le a rendőrök mennyire zaklatják az utasokat érkezésök, ott tartózkodásuk s távozásuk idején egyaránt. Örült, hogy szemügyre vehette Észak földjét s nemzetét, mely nagy szerepre készül ; de örült, hogy nem kénytelen ott élni. Oly birodalom ez, melynek 7 egyetemére 60 millió lakosból csak 2000 ifjú megy, de bölcsészetet annak sem szabad hallgatnia !

290. ábra. I. Miklós cár (1825—1855).

Oroszország a lengyel háború után lett igazán katonai állam ; Miklós megháromszorozta seregét, mert háború idején 5—600.000 (a papiroson másfél

millió) embert mozgósíthatott. Maga a testőrség (garde) 1804-től 1848-ig 11.000-ról 50.000-re, a lovasság 1830-tól 1848-ig 60.000-ról 200.000 főre növekedett. A gránátosok 12 ezredben (48.000-en) a novgorodi kerületben, egyetlenegy óriási katonai gyarmatban, éltek. A gránátosnak feladatai közé tartozott, hogy családi életet éljen, de fiát is katonának nevelje s 8 éves korától fogva fegyverforgatásban gyakorolja. Miklós cár tehát a régi egyiptomihoz vagy indiaihoz hasonló katonai kasztot, az abszolutizmus számára valóságos nevelőházat, akart alkotni, mely más irányt adott volna Oroszország fejlődésének. 1831-ben azonban, a lengyel háború és a nagy kolera idején, a gránátosok családjai felázadtak, mire a kormány a hatalmas telepet felosztatta, a férfiak egy részét különböző ezredbe osztotta szét, a többit pedig kincstári jobbágygá tette.

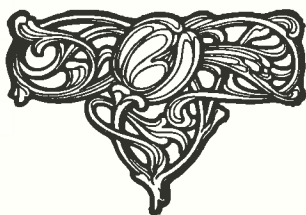
291. ábra. Mehemed Ali (1769—1849).

1842. április 2-án általában véve könnyített a jobbágyok helyzetén, de a nemesség maga tiltakozott, hogy ezt a felszabadítás kövesse. Otthon tehát középkori gondolkodást tapasztalván, a cár a külföldön annyival szivesebben állhatott a középkorból való kibontakozás útjába, kivált ha ez az ő terjeszkedésének útját keresztelte. Mikor pl. *Mehemed Ali* egyiptomi alkirály (1806—49.) hajlandó volt visszatérni a szultán hűségére, ha ez őt nagyvezírré, egyúttal tehát a török hadak parancsnokává teszi, a reformokat pedig nem akadályozza: a cár, a török birodalom újjászületésének megakadályozására, 1833. július 26-án, a *hunkiarlsruhei* szerződésben azonnal szövetkezett »a tola-
kodó hűbéres« ellen. Megszerezte azt a jogot, hogy a Dardanellákon és a Boszporuson az

idegenek közül csak az oroszok hajói járjanak. Midőn emiatt Anglia és Franciaország hajói tüntettek, a szentpétervári szerződés értelmében Moldva és Oláhország a szultán adózó fejedelemsége maradt, de — a cár védelme alatt; Szerbországban pedig a törökök csupán Belgrádot tarthatták megszállva. Az Új-Törökországért rajongók azonban, élükön Resid basával, rávették *Abd-ul-Medsidet*, az új szultánt (1839—61.), hogy nyugati módon reformálja birodalmát. 1839. nov. 4-én a szultán valóban alkotmányt adott, amelyben vallási és nemzetiségi különbség nélkül biztosította minden alattvalójának életét, vagyonát, becsületét. Nyilvános és rendes törvénykezést, méltányos adózást, európai modorú ujoncozást, törvény előtti egyenlőséget, a tisztviselőknek rendes fizetést stb. ígért. Az ó-törökök sokalták, a keresztények keveselték ezeket a reformokat, amelyek tehát nem is valósultak meg. Midőn pedig, a párisi forradalom hírére, a Balkán népei is éledezni kezdtek, Miklós cár 1848. márc. 26-án kijelentette, hogy a forradalmi törekvésekkel mindenütt szembeszáll. Július 6-án még biztosította külföldi képviselőit, hogy nem avatkozik bele, ha más országok változtatni akarnak belső szervezetükön, de 10-én hadai már benyomultak Moldva-

és Oláhországba, 1849. július 18-án pedig Magyarországra s amott Törökország, emitt Ausztria »érdekében« elnyomta azokat a népeket, amelyek »belső szervezetükön változtatni óhajtottak«. Magyarország lecsendesítését az orosz fegyvereknek tulajdonította, de Törökországtól, Ausztriával együtt is, hiában követelte a magyar menekültek kiszolgáltatását. Híre járt, hogy Ausztria szláv népeit orosz védelem alatt önálló birodalomban egyesíti s irodalmi és hivatalos nyelvökké az oroszot teszi. Egy ilyen északi szláv birodalom egészen más lett volna mint Lengyelország; nem gátja, hanem medre a panszlavizmus folyamának. A cár a schleswig-holsteini s több más tisztán német kérdésbe is beleszólt, mintha Németország védője volna. A két császár varsói találkozása (1850. okt. 26—31.) elvette ugyan a politikai ellentétek életét, de Szobieszkij szobra előtt a cár most tette azt a megjegyzést, hogy ők ketten (Szobieszkij és ő) követték el a legnagyobb balgaságot, midőn megmentették Ausztriát. Mindamellett még vele s Angliával akart osztozni egy »beteg, nagyon beteg embernek«: Törökországnak örökségén. »Ha Oroszország nevében szólok, Ausztriát is értem«, mondta volt egy ízben Hamilton Seymour angol követnek. Midőn azonban Kossuthot 1851. okt. 25. az angol nép valóságos diadallal fogadta s meetingjein egyszerre tüntetett az oroszok és osztrákok ellen, maga *Palmerston* angol külügyminiszter is sértő nyilatkozatot tett ellenök, Napoléont pedig az államcsiny után is elösmerte elnöknek, ami a francia szövetségre való készségét jelentette. E miatt ugyan december 22-én helyét Derbynek kellett átengednie, de egy esztendő múlva visszanyerte tárcáját s, a szabadelvű népek nagy örömére, európai szövetséget alakított Oroszország ellen.

Országos Széchényi Könyvtár

X. FEJEZET.

A KELETI KÉRDÉS.

Ozmán basa.

I. A krími háború és következései.

ENCSIKOFF (Mansékov) Szergejevics Sándor herceg orosz tengernagy 1853. május 5-én köpenyegben, uti ruhában, sáros csizmában jelent meg a török miniszterek előtt s úgy követelte, hogy a cár legyen a szultán tíz millió g.-kel. alattvalójának és Jeruzsálemnek a védője és hogy a szultán messzemenő önkormányzatot adjon Szerbiának, Boszniának, Bulgáriának s a dunai fejedelemségeknek. A cár Egyiptom és Kréta átengedésével kecsegtette Angliát, ha kívánatában gyámolítja; az angol államférfiak sasszeméi azonban tovább láttak a kínált két területnél s nem érték be velök, mikor tulajdonképpen az egész mohammedán világ jövődjéről volt szó. A porta 1853. május 20-án, egyrészt bennök bízva, de saját méltóságában is mélyen sértve utasította vissza a fennhéjázó kívánásokat, mire 21-én Mencsikoff azonnal elhagyta a török fővárost.

A szentföldi katolikusok védelmére Franciaország, a nagy Szulejmán szultánnal kötött szerződése értelmében, már 1535. óta jogot tartott s nem tágított tőle a nagy forradalom idejében sem, amikor pedig saját királya után az Istent magát is száműzte trónjáról. Akkor azonban már, az 1774. évi kucsukajnardsi béke pontjai szerint, a cár is átvette az ázsiai g.-kel. egyház érdekeinek védelmét, ami annyit jelentett, hogy a két hatalom egy harmadiknak területén minden pillanatban kész fellobbantani a felekezeti háború üszkét, ami viharos időkben az egész Keletet lángba boríthatja. Most is ez történt. Május 31-én a cár még egyszer felszólította a szultánt, hogy teljesítse Mencsikoff kívánásait, Ausztriát pedig, mint fegyveres barátját, a dunai fejedelemségek megszállására és — ha a porta úgy sem engedne — Szerbia, Bosznia és Hercegovina elfoglalására ösztönözte. Az első annyiban látszott kívánatosnak, mert román és magyar emigránsok (de nem Kossuth környezetében) két esztendő óta élénken érdeklődtek *Balcescu* terve iránt, mely szerint Magyarország, Besarábia, Moldva, Oláhország és Szerbia dunai szövetséges államokká (dunai konfederációvá) alakulnának három (magyar, román, délszláv) nemzetiségi és

D'HILLIERS

DESCHÉNES
tengernagy

PLUMRIDGE
tengernagy

NAPIER
tengernagy

SHAMYL

HAMELIN
tengernagy

BRUAT
tengernagy

DUNDAS
tengernagy

OMER
basa

IZMAIL
basa

RAGLAN
lord

CAMBRIDGE
hercege

BROWN
tábornok

St. ARNAUD
hadügym.

NAPOLÉON
hercege

CANROBERT
tábornok

A SZÖVETSÉGESEK HADVEZÉREI A KRIMI HÁBORUBAN.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

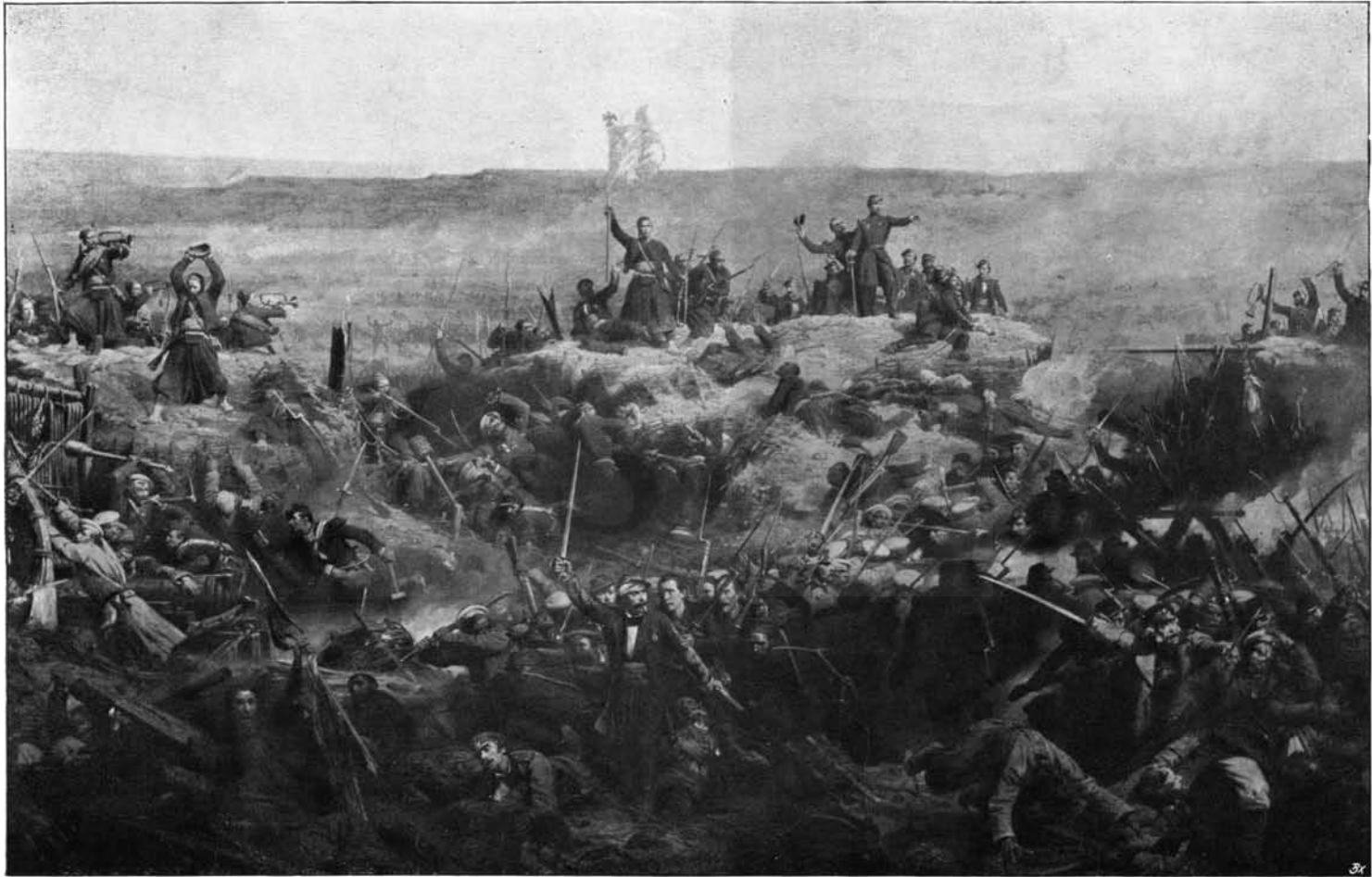
közigazgatási területtel, közös parlamenttel (mely az egyes területek fővárosaiban fölváltva gyűlne össze) és közös had-, pénz-, kereskedelmi és közlekedésügyi kormányral. Az 1852-ben *Mazzini* elnöklete alatt tervezett európai forradalmi bizottság ezt a tervet napirenden tartotta. Kossuth ebben az alakban ellenezte ugyan s Magyarország függetlenségét nem akarta feláldozni, de gyanítani lehetett, hogy ha a szultán csakugyan *Klapka* volt magyar tábornokot nevezi ki a dunai sereg fővezérévé, a magyar bujdosók vagy e terv, vagy hazájuk függetlensége érdekében élénken harcolnak jótévőik, a törökök érdekében. A fölkelés céljaira kiadott Kossuth-dollárok terjesztése miatt Magyarországon éppen akkor fogtak el és végeztek ki számos hazafit. Ausztria tehát már csak azért is Törökország mellett nyilatkozott, hogy ez minden kísérlettől visszatartsa a magyar bujdosókat. De *Gyulay* gróf útján nemcsak a császár intette mérsékleltre a cárt, hanem Anglia is figyelmeztette, hogy a dunai fejedelemségek megszállása esetében a franciákkal szövetséges hajóhadát a szultán egyszerű kívánatára Konstantinápoly alá küldi. Mindamellett a cár június 26-án tudatta népeivel, hogy megkezdte a *szent háborút*. Július 2-án Gorcsakoff Mihályt két hadtestben 80.000 emberrel küldte Moldvába, melynek fejedelme az oláh fejedelemmel együtt Ausztriába menekült. Az angol kormány, a bécsi konferencia, az olasz találkozó az osztrák császár, majd a török nagytanács s végre a szultán is hiában intette a cárt a dunai fejedelemségek odahagyására. A szultán parancsára tehát *Omer basa* (a horvát származású Lattas Mihály) 1853. okt. 23-án megkezdte az ellenségeskedést az Aldunánál s az orosz hadizenet negyednapján (nov. 4.) már meg is verte az oroszokat Oltenicánál. December 5-én Angol-, Francia- és Poroszország a »hálátlan« Ausztriával együtt a bécsi konferencián még egyszer figyelmeztette Oroszországot, hogy Törökországnak az európai egyensúly érdekében fönn kell maradnia s hogy ez a háború területi változással nem járhat. A cárt azonban sinopei tengeri győzelme (nov. 30.) abba a hitbe ringatta, hogy az angolok és franciák egyesült tengeri erejével is megmérkőzhetik. A két hatalom újabb fenyegetésére követeinek visszahívásával felelt, utóbb pedig már nem is válaszolt sürgetéseikre. Így történt, hogy a két hatalom 1854. márc. 12-én szövetkezett Törökországgal. Viktória angol királyné márc. 27-én, III. Napoléon pedig másnap megízente a háborút. Velők a bécsi konferencián Ausztria és Poroszország is közös eljárásban egyeztek meg s április 20-án ez a két állam külön védő- és dacsövetséget kötött egymással. Froude angol történetíró szerint ezt a háborút az a felháborodás tette elkerülhetetlenné, amelyet Európa szabadelvű államaiban Oroszországnak Magyarország ügyeibe való beavatkozása keltett. A háborút, amelyet állítólag Törökország védelmére viseltek, voltaképp *az európai szabadságért vívták*.

Paszkevics és a katonai párt a szövetség hírére egyenesen Bécs elfoglalását sürgette, mert hiszen »Bécsen át vezet az út Konstantinápolyba«. A cár azonban őt a Balkán elfoglalására, seregének más részét pedig a krími kikötők védelmére utasította. Az osztrák csapatok aug. 20-án bevonultak Oláhországba, szept. 16-án pedig Moldvába. Hesz tábornok, Omer basával egyetértve, feloszlatta Kantakuzenos kormányát, melyet különben is orosz hatóságnak tekintett s okt. 3-án visszavezette Bukarestbe Stirbeyt, a törvényes fejedelmet. Egy

akkori magyar politikus szerint, »jöhetne nap, melyen Hesz tábornok, ha szintoly gyöngédtelen akarna lenni, miként orosz kollégája (Paszzkjevics), azt írhatná koronás urának: Oroszhon legyőzve fekszik felséged lábai előtt. S ez a nap Európa újjászületésének napja lenne, — ez a nap hozná meg a világosság győzelmét a sötétség felett«. Esterházy Bálint gróf szentpétervári nagykövet már szept. 12-én kijelentette, hogy Ausztria elégtételt kapott, mert az oroszok kiűritették a dunai fejedelemségeket, az orosz lapok azonban a »hálátlan« Ausztria megtámadását sürgették; amire a Pesti Napló megjegyezte, hogy a magyarok a nemzeti (?) kölcsönre, melyet az osztrák császár a mozgósítás céljára fölvelt, nem félmilliárdot írtak volna alá, hanem legalább kétannyit, ha Oroszország megtámadására kellene. Azonban erre nem került a sor, mert Poroszország s néhány német fejedelem helytelenítette, hogy Ausztria a német szövetség megkérdezése nélkül járt el a dologban. Ausztria szept. 30-án kifakadt, hogy a német udvarok a szentpétervári politikával kacérkodnak s december 2-án, a Napoléonok történelmi napján, szövetkezett is Francia- és Angolországgal. »Szilárd önérzettel« még sem tudta mellőzni a német politikát; a németországi ellenséges koalíciókkal szemben nem mert a magyarokra támaszkodni, mint Mária Terézia a pragmatikai és a hétéves háborúban. Attól tartott, hogy Oroszország a közép-német államocskákkal felhasználja másfelé való elfoglaltságát s kiugrasztja a német szövetségből. Beírta annyival, hogy megfigyelő hadtestet állított fel Galiciában s a dunai fejedelemségekbe is újabb erősítéseket küldött. Oroszország azonban békében hagyta a Balkánt, ellenben teljes erővel akarta védelmezni Krim félszigetet, honnan a konstantinápolyi úton és a Fekete tengeren uralkodott.

Szept. 12-én 34 sorhajón, 50 gőz- és 5 vitorlás fregáton és 267 kereskedelmi hajón 21.480 angol, 30.000 francia és 6000 török kötött ki Krim partjain, Eupatoriában. A félszigetet 96.000 orosz védelmezte; ebből 35.000 magát Sebastopolt, melynek hatalmas gránitfalait Totleben tábornok tervezte és védte. A szövetségesek szept. 16-án indultak megszállására s az Alma folyónál 20-án már meg is verték Mencsikoffot, akinek 35.000 emberéből 5709 esett el. Október 9-én fogtak Sebastopol ostromához. A fölmentésére siető Mencsikoffot okt. 25-én Balaklavánál és nov. 5-én Inkermannál visszaverték, de a folytonos küzdelem, a várbeliek hősie ellenállása, a tifusz, kolera s a hideg tél az ő soraikat is nagyon megritkította. A telet mindakét fél újabb erő gyűjtésére használta. Az utolsó csapatokon, amelyeket még a csatátérre küldhetett, Miklós cár febr. 21-én lázasan, betegen tartott szemlét. Hazatérve, izgatottsága csillapítására s álmatlansága ellen a szokottnál jóval nagyobb adag morfiumot vett be, úgy hogy valószínűleg megmérgezte magát. Nagyon sokan hittek a békében, mikor 1855. márc. 2-án váratlan haláláról értesültek. »Isten, aki ítél a fejedelmek s koldusok felett, bocsássa meg vétkeiket«, szolt egyik ellensége, a szultán; a másik pedig, Ausztria, saját halottjaként gyászolta, mert még sem felejtette el, hogy 1849-ben neki köszönhette menekülését.

Utódja, II. Sándor (1855—81.) belátta, hogy Törökország felosztásának ideje még nem érkezett el; de, mint szuronyokra támaszkodó nagyhatalom ura, csak valamely győzelem után akart békét kötni. Ellenségeinek száma

A MALAKOFF-TORONY BEVÉTELE 1855. SZEPTEMBER 8.
(A. Yvon festménye a versaillesi múzeumban.)

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

márciusban *Piemonttal* növekedett, mely Lamarmora tábornok alatt 15.000 olaszt küldött Krimbe. Május végén már 174.500 szövetséges ostromolta Sebastopolt oly elkeseredéssel, hogy pl. a Malakoff-torony (bástya) ellen június 18-án intézett rohamban egymagában 10.000 ember esett el; a bástya mégis csak szept. 8-án jutott a szövetségesek kezébe.

A világ csodálattal olvasta a támadók s védők hőstetteiről érkező híreket. Negyven év múlva III. Sándor cár maga beszélte el a legszebb 52 történetet, amiket a családi házakban és a kaszárnyákban mesélgettek. Könyvének jellegéül Saussier tábornoknak azt a mondását választotta, hogy Sebastopolnál nem voltak sem győzők, sem legyőzöttek. *Gorcsakoff* herceg, az új fővezér, a szept. 8-iki roham után kiűrtette s nagyrészen levegőbe röpítette a várat, melyre az ostrom 349 napja alatt különben is másfél millió golyó hullt, s a szövetségesek szept. 10-én csak romokat foglaltak el. Az ázsiai csatatéren, Örményországban, török részről hasonló bámulatot keltett *Karsz* várának védelme, melyet az utolsó magyar szabadságharc két tábornoka: *Kmety* György (Izmail basa) és *Guyon* Rikárd (Kursid basa) vezetett. Sebastopol eleste után a szövetségesek lanyha védelemre intették őket, hogy az oroszok bevehessék s ekként győzelemre hivatkozván, békét köthessenek. A két hős azonban szept. 23-án visszaverte a rohamot, mely 6300 orosz életébe került. Ekkor *Williams* angol tábornok vette át a védelmet. Élelmiszerei elfogyván, nov. 28-án feladta ugyan a várat, de a magyarok akkor is keresztülvágták magukat; a szultán tehát méltán verethetett emlékérmét *Kmety* tiszteletére. *Karsz* egy részét ma is *Madsar-Tabiának* híják.

I. Ferenc József *Karsz* eleste után a cárnál, gr. *Esterházy* György útján, felajánlotta közbenjárását s a cár 1856. jan. 16-án bele is nyugodott, hogy a viszonyokat a párisi kongresszuson rendezzék. A febr. 25-én megnyílt kongresszus tanácskozásai március 30-án a *harmadik párisi békére* vezettek. Ennek értelmében Oroszország visszanyerte elvesztett területeit, de *Karsz* várát visszaadta és lemondott Moldva- és Oláhország védőségéről. A Fekete tengert semleges víznek nyilvánították, amelyen hadihajók nem járhatnak s Török- és Oroszország is csak a parti rendőrségre szorítkozhatnak, de katonai arzenált a partokon egyikök sem rendezhet be. Oroszország Sebastopolt lerontatja. Európai bizottság ügyel reá, hogy a Dunán a hajók szabadon közlekedhessenek. Mivel a szultán 1856. febr. 18-án szabad vallásgyakorlatot engedett alattvalóinak, külföldi beavatkozásra ebben a tekintetben nincs szükség.

Igy végződött az ú. n. *krimi háború*, melynél véresebbet az egyetemes történelem alig ösmer. A csatatéren 53.007, sebesülések és betegségek következtében 731.994, összesen tehát 794.994 halt meg a küzdőfelek közül; csupán az oroszok veszteségét 630.000-re teszik. St. Arnaud († 1854.), Canrobert, Pelissier, Mac Mahon francia, lord Raglan (a waterlooi hős) angol, Omer basa, *Kmety* és *Guyon* török, *Paszkevics*, *Mencsikoff*, *Gorcsakoff*, *Totleben* orosz vezérek valóban vérrel írták be nevüket a történelembe. A háború következtében Oroszország elvesztette hegemoniáját a Fekete tengeren s vele szemben a felvilágosult abszolutizmus határozott győzelmet aratott. Nemcsak megmentette Törökországot a felosztás veszedelmétől, hanem valahára be is fogadta az

európai nemzetek közé s az oroszok ellen körülbelül húsz esztendőre biztosította. Javára vált a szabadelvűségnek, hogy Oroszország és Ausztria elhidegültek egymástól. A párisi konferencián — a háborúban kétes szerepet játszó Ausztria ellen mintegy megtorlásul — Piemont is szavazatot kapott, ami az olaszok nemzeti törekvéseinek nemzetközi elismerését jelentette. Anglia szabad kezet nyert Ázsiában és sietett is végképpen megszerezni Indiát, mielőtt az oroszok újra megjelenhetnének a tengeren. Franciaországot nagy áldozataiért bőven kárpótolta, hogy bosszút állott az 1812. évi vereségért s az európai egyensúly helyreállításával egyidőre ismét átvette irányadó szerepét a világpolitikában. Párisban április 16-án a hatalmak a *tengerjogot* is szabályozták. Mindenkorra eltörölték a kalózkodásnak azt a nemét, mely szerint magánosok kereskedelmi hajói, államuk megbízásából, mint álcázott hadihajók az ellenség kereskedelmét károsították s megakadályozták, hogy semleges államok az ellenség számára hadi dugárút (*contrebande*) szállítsanak. Most azt is kimondták, hogy a semleges lobogó, az ilyen dugárú kivételével, az ellenség tulajdonát is védi. Ez a szabályzat még inkább megnehezítette Oroszországnak a Dardanellákon át vezető útját. A dunai s balkáni fejedelemségek kisebb országait egyébként is oltalmazták az orosz hatalom törekvéseivel szemben; amire legjobb módnak a *nemzeti törekvések* gyámolítása látszott, ha ez Törökország területének és államiságának rovására történnék is.

Bessarábiát, mely 1812. május 28-án a bukaresti békében Oroszországhoz került, a párisi béke visszaadta Moldvának, ennek és Oláhországnak a török kormányzattól független igazgatást biztosított s a külső hatalmakat minden beavatkozástól eltiltotta. Ausztria tehát 1857-ben, négyévi megszállás után, visszahitta csapatait a két fejedelemségből. 1857. október 4-én Jassyban a moldvai s október 11-én Bukarestben az oláh diván (gyűlés) a két fejedelemséget valamely külföldről választott fejedelem alatt óhajtotta egyesíteni. A hatalmak képviselői azonban, belga mintára, olyan alkotmányt javasoltak, mely szerint mindkét fejedelemségnek külön önkormányzata, külön nemzeti képviselőháza, nemzeti (választott, de a szultántól megerősített) fejedelme s külön felelős minisztériuma legyen; de közös legyen a főtörvényszék, semmítőszék, hadsereg, fővezér s a közös ügyekben a két ország delegációja határozzon. Ellenben *Cogolniceanu* más hazafiakkal az *uniót* akarta. Oláhországban a nép körülfogta a nemzetgyűlés termét s az »utca« *Cuza Sándor* ezredest mint az egységes, szabad *Románia* fejedelmét éltette. Kossuth szerint »ilyen szellem kell ahhoz, hogy a nép hazát alkosson, vagy, ha elveszett, visszaszerezze«. Cuzát 1859. januárius 30-án valóban Moldva, februárius 5-én pedig Oláhország fejedelmének választották. *I. Sándor János* (1859—66.) ekként a két fejedelemséget személyes, 1862-ben pedig, a kamara megkérdezése nélkül, reális unióban egyesítette és székhelyét Bukarestbe tette át. 1864. januárius 5-én, a kolostorok javainak világasítása következtében, ahelyett hogy az állam pénzügyeit rendezte volna, a katonaságot növelte és fölösleges hivatalokat állított fel, ami elégtelenséget okozott. Ekkor, 1864. május 14-én, államcsínyt követett el; fölözlatta a kamarát, általános választójogot adott és szenátust, államtanácsot nevezett ki. Az alkotmányosság színe alatt személyesen uralkodott.

A nép megnyerése végett eltörölte a robotot, behozta az általános tanköteletettséget s a büntető-, polgári és kereskedelmi törvénykönyvet. Mikor azonban a vámjövedelem csökkenése, az éhség és inség következtében a kincstár kimerült, s az államadósság 200 millió koronára növekedett, 1866. februárius 22—23-a éjjelén az összeesküvők lemondásra kényszerítették. A kormányt egy triumvirátus vette át s a nép 1866. április 20-án, a nemzetgyűlés pedig május 12-én, *Hohenzollern Károly* porosz herceget választotta meg az *egyesült Románia* fejedelmének. A hatalmak csak akkor ismerték el, midőn Konstantinápolyban a szultánnak bemutatva hódolatát.

Szerbország a párisi béke következtében szintén megszabadult az orosz védőségtől, de váraiban továbbra is török őrseget kellett tartania. Ez az ország a törökök ellen való fölkelésekor, 1804-ben, új életre kelt, de folytonos zavarokkal küzdött. Szabadítóját s első fejedelmét, *Karagyorgye* Pétert, az oroszok barátja, *Obrenovics* Milos ölette meg (1817. november 6.) s trónját is elfoglalta. Zsarnoksága miatt 1836-ban lemondatták; öregebb fia, Milán, csak egy hónapig uralkodott; a fiatalabbat, Mihályt, 1842-ben elkergették. Most az osztrákok barátja, *Karagyorgyevics* Sándor (1842—58.) vette át az uralkodást, aki 1848/9-ben Ausztriát a szerb fölkelés szításával támogatta Magyarország ellen. Midőn a szkupstinában (országgyűlés) az orosz párt fölülkerekedett, 1858. dec. 22-én letették, száműzték s visszafogadták a vén *Obrenovics* Milost, majd ennek halála után másik egykori fejedelmeket, Mihályt. 1862-ben lázadás keletkezett abból, hogy egy belgrádi török katona egy szerb fiút megvert. A basa bombáztatta a szerb fővárost s a szakítást csak a hatalmak közbelépése akadályozta meg. Mihály fejedelem 1866. október 5-én udvariasan megkérte *Abdul-Azisz* szultánt, hogy ne tartson többé török helyőrséget a szerb erősségekben s a szultán 1867. márciusában teljesítette is kérelmét, csupán azt kötvén ki, hogy a belgrádi váron a szerb zászló mellett folytonosan ott lengjen a félholdas török lobogó. 1868. június 10-én azonban Mihályt a toposideri parkban meggyilkolták.

A közvélemény a gyilkosság értelmi szerzőjének a volt fejedelmet, a Magyarországon élő *Karagyorgyevics* Sándort, mondta, a magyar bíróság azonban, bizonyítékok elégtelensége következtében, fölmentette. Az uralkodást a 14 éves *Obrenovics* Milán nevében egy háromtagú regenség vette át. A szkupstina 1869-ben új, demokratikus alkotmányt fogadott el, melynek alapján 1870-ben összeült Szerbia első törvényhozó testülete (*zakonadavna* szkupstina).

II. Orosz- és Törökország utolsó mérkőzése.

Oroszország »nem duzzogott, hanem készült«, hogy a krími háborúban megingatott tekintélyét visszanyerje, sőt növelje. Az, amit Európa Keletnek hitt, rá nézve tulajdonképpen Nyugat volt. *II. Sándor* cár és *Gorcsakoff* herceg (1856. április 24. óta külügyminiszter) Keletnek inkább *Ázsiát* tekintették. Ott érték el legnagyobb politikai és katonai sikereiket. A század végén Ázsiának majdnem egyharmada Oroszországhoz tartozott. De övé lévén Európának több mint fele is, sohasem feledkezett meg küldetéséről, melyhez különösen

a karlócai béke (1699.) óta a legmostohább körülmények közt is ragaszkodott, mint *valamennyi szláv nép* vezére és oltalmazója, a Balkán-félsziget megígért megváltója, és mindenekfölött mint a keletrómai császárság örököse.

Gorcsakoff külügyminiszter már 1870. október 19-én kijelentette, hogy elavult a párisi békének a Fekete tengerre vonatkozó intézkedése s ahhoz a cár nem alkalmazkodik többé. A szentpétervári, moszkvai, kijevi és odessai panszláv bizottságok akkor már folytonos izgatottságban tartották a Balkán népeit. A vihar a kis Montenegróból tört ki.

Montenegrót (Crnagorát), akkora területen mint a magyar Bács-Bodrog vármegye, *Daniló* vladika vagyis püspök (1852—60.) egyházmegyéből világi fejedelemséggé alakította; de függetlenségét a hatalmak a törökkel szemben 1850-ben még nem ismerték el. Unokaöccsét, *I. Nikita* fejedelmet (1860—) kétesztendei háboruszkodás után a hatalmak közbelépése (1862.) mentette meg a bukástól; a függetlenséget csak tizenhat év múlva biztosíthatta. A szomszédos Hercegovinában ugyanis addig szította az elégületlenséget, míg a kegyetlen adóztatások miatt a ráják (a keresztény alattvalók) 1875. július 7-én a törökök ellen fegyvert fogtak. Példájukat csakhamar a bosnyákok is követték s dalmát, szerb és montenegrói önkéntesek csatlakoztak hozzájuk.

A szultánnak 1875. december 12-én kelt reform-irádéja nem elégitette ki sem a fölkelőket, sem a hatalmakat; ez utóbbiak nevében gróf *Andrássy* Gyula, Ausztria és Magyarország külügyminisztere, december 30-án a szultán elé külön jegyzéket terjesztett. Őt pontban foglalta össze a legszükségesebb javításokat, pl. az adó bérbeadásának megszüntetését s azt a jogot, hogy a ráják földjeiket örökáron megválthassák. A szultán ezt is elfogadta, de a fölkelők, az oroszokban, szerbekben és montenegróiakban bízva, újabb követelésekkel állottak elő. Novemberben fölkeltek a bolgárok is, kikkel az oroszok elől 1865-ben odatelepitett kaukázusi cserkeszek kegyetlenül bántak. A lázadók ellen küldött 10,000 básibozuk néhány nap alatt fölégetett 79 falut, levágott 15,000 bolgárt és világgá kergetett 80,000-et. Ugyanakkor a szaloniki csőcselék fényes nappal megölte a francia és a német konzulokat. Erre az 1872-ben alakult *hármás* (orosz, német, osztrák-magyar) *szövetség* 1876. május 13-án a berlini memorandumban megfenyegette a szultánt s *Andrássy* és a fölkelők reformpontjainak elfogadására szólította fel, mihez, Anglia kivételével, a párisi békéért kezességek hatalmak is csatlakoztak. Aznap azonban (május 30.), melyen a memorandumot át akarták adni, *Abdul-Aziz* szultánt (1861—76.) egy összeesküvés megfosztotta trónjától, június 4-én pedig életétől. Utódja és unokaöccse, *V. Murád*, amúgy is a *Midhat* basa (1825—84.) vezetése alatt álló reformpártra hallgatott. Már június 1-én tudatta népeivel, hogy alkotmányosan fog uralkodni; mikor azonban június 30-án Szerbia s pár nap múlva Montenegro is háborút izent, elméjének gyengesége miatt a reformpártiak augusztus 31-én őt is letették († fogságban 1904.) s helyébe öccsét, *II. Abdul Hamidot* (1876—1909) emelték. Akkor már *Abdul Kerim* szerencsésen harcolt a szerbek és az orosz önkéntesek ellen, október 31-én pedig szétszórta hadaikat Djunisznál (amiért magyar ifjak karddal tisztelték meg). Győzelmében Oroszország fenyegető jegyzéke s az orosz hadsereg mozgósításának híre állította meg.

A hatalmak képviselői december 23-án Konstantinápolyban békeértekezletre gyűltek össze és *Szavfet* basa ágyúörgések közt jelentette nekik, hogy ebben a pillanatban *Törökország az alkotmányos államok sorába lépett*. A szultán a törvényhozó hatalmat megosztja a szenátussal és a képviselőházzal; biztosítja a költségvetés évenként való tárgyalását és megszavazását, a vallásszabadságot s a hatóságok állandóságát. Ellenben a konferencia valósággal azt akarta, hogy európai gyámság alá helyezze Törökországot, megkésztetve Montenegró területét s önkormányzatban részesítse Boszniát, Hercegovinát, Bulgáriát. A török nagytanács tehát *Midhat* basa, az új nagyvezér, elnöklete alatt kimondta, hogy inkább választja a halált mint a becstelenséget. Visszautasította a követeléseket, mire a konferencia 1877. januárius 20-án félbenmaradt. *Midhat* basa egy hónap muva megbukván, a szultán, Anglia közbenjárására, március 1-én békét kötött a kimerült Szerbiával, de visszautasította a hatalmak londoni (március 31.) jegyzőkönyvét, mely leszerelésre, Montenegroval békére és a konstantinápolyi konferencia reformpontjainak teljesítésére intette. Az időközben összegyűlt *első török parlament* április 11-én elhatározta, hogy a háborút Montenegró ellen folytatja. Ebben az oroszok kihívást láttak; már 16-án szerződtek a románokkal, kik nekik területökön szabad átvonulást engedtek s azonnal megkezdték, de csak 24-én izenték meg a háborút. »Nem hódításra indulunk, szólt az orosz sereghez aznap Nikolajevics Miklós nagyherceg és fővezér: segélyt viszünk elnyomott és meggyalázott testvéreinknek s megvédjük Krisztus vallását.« A szultán viszont kijelentette, hogy, ha kell, kibontja a kalifa és a szultán szent zászlaját s feláldozza életét a haza becsülete, jogai és függetlensége érdekében; mert nem akarhatta, hogy az Aja Sofián az oroszok kettős keresztje ragyogjon. Valóban kihirdette a szentháborút (dsihadot) s így a világ meglepetéssel tapasztalta, hogy a vallásháborúk kora még éppenséggel nem járt le. Az oroszok Európában s Ázsiában egyszerre, április 24-én, kezdték meg előnyomulásukat. A Kaukázusban a cserkeszek egy része föllázadt s a törökök Batumnál (május 11.) győzelmet arattak, Szuchum-Kalét pedig (május 14.) bevették, — azonban Lorisz Melikoff a kaukázusi hadsereg zömével Örményországra vetette magát. Megszállta Bajazidet, az Erzerumba vezető út kulcsát, május 18-án bevette Ardahánt, félévi ostrom után november 18-án elfoglalta Karsz várát s december 27-én körülzárta Erzerum várát, de hónapokon át nem boldogult vele.

Sokkal jobban érdeklődött a világ a *Balkánon* folyó küzdelmek iránt. Az oroszok 1877. április 24.—június 1. vonultak be Romániába, mely azonnal 50,000 főnyi hadsereget küldött a Duna melléke. Midőn emiatt a törökök bombázni kezdték dunamenti várait, az országgyűlés május 22-én kikiáltotta *Románia függetlenségét*. Viszont a cár, akinek hadai egyelőre (június 22—27.) a románok nélkül keltek át a Dunán, Szisztovában már június 27-én szabadnak nyilvánította Bulgáriát. *Gurko* tábornok Tirnovából, honnan a Balkán négy hágójára vezető utak kiindulnak, már 17-én átkelt a Hain-kiőji hágón s másnap szétugrasztotta a Sipka-hágó déli kijáratát őrző török zászlóaljkat. A kozákok csakhamar Edirne és Filibe közelében portyáztak s úgy látszott, nyitva áll az újtjuk egészen Konstantinápolyig. Időközben azonban *Mehemed Ali* átvette

a dunai hadak főparancsnokságát, az új seik-ül-izlám kibontotta a próféta zászlaját, a Viddin felől elősiető *Ozmán* basa pedig július 16-án megszállta és megerősítette Plevnát, honnan Szisztovát, Tirnovát s az oroszok egyetlen dunai hídját fenyegette. Alig 30,000 emberével és 54 ágyújával (július 20—21. és 26.) visszaverte a nagyobb számú oroszok támadásait. Július 31-én *Szulejmán*

292. ábra. Ozmán Nuri basa.

basa elől Gurko is a Sipka-hágóra vonult vissza, hogy megakadályozza a két basa seregének egyesülését. Szulejmán azonban augusztus 21-én megszállta a Sipkahágóban az oroszok hadállásától délre fevő magaslatokat s az oroszokat sakkban tartotta. A Lom és Jantra vidékén, néhány győzelmes csata után, szintén inkább védelemre szorított. Időközben az oroszok és románok, Károly román fejedelem parancsnoksága alatt, 9 hadosztályt vontak össze Plevna alatt. Lovcsa elfoglalása (szeptember 3.) után teljes erővel támadták Ozmán basát, ki a plevnai földvárban 45,000 emberrel, de csak 50 ágyúval védte magát 100,000 ember és 400 ágyú ellen. 11-én *Szkobeleff* oroszai elfoglalták a Zöldhegyet, a románok a grivicai erődöt; de másnap Ozmán Nuri basa *Szkobeleff* csapatait visszaűzte. Ekkor Szebasztopol védője, *Totleben* tábornok vette át az ostrom vezetését, Gurko pedig elvágta a déli török hadaktól Ozmán Nuri basát, aki tehát teljesen elszigetelve folytatta küzdelmét a 120,000 főnyi ostromló haddal, melytől 4—5 napi útra még 125,000 orosz állott. *Szulejmán basa*, ki Mehemed Alitól átvette a főparancsnokságot, november 19-től fogva több sikertelen kísérletet tett Plevna fölmentésére, mire, minden készletéből kifogyva, a hős *Ozmán basa* december 10-én, egy sikertelen kirohanás után, az ostrom 144. napján kénytelen volt magát megadni. A megsebesült hőst Miklós nagyherceg és tábornoka éljenzéssel és tapssal fogadta, a cár pedig személyesen adta vissza kardját. Plevna alatt körülbelül 35,000 orosz és román esett el.

A szigorú téllal nem törődve, az oroszok azonnal dél felé nyomultak. December 25—31. közt Gurko tábornok az Etropol-hágón másodszor is átkelt a Balkánon s 1878. januárius 2-án bevonult Szófiába. 9-én *Szkobeleff* és *Radetzky* tábornokok, rendkívüli fáradalmak után, *Wessel* basát 32,000 emberrel a Sipkahágó feladására kényszerítették s Gurko tábornok 16—17-én Filibe alatt megverte *Szulejmán* basát (akit ezért a haditörvényszék utóbb rangja elvesztésére s 15 évi várfogságra ítelt). Gurko, *Radetzky* és *Szkobeleff* hadai 20-án Filibében egyesültek, előhadaik pedig 30-án már a Fekete- és Marmara-tenger partjain álltak, Konstantinápolytól kétnapi járőföldre. Időközben a szerbek is fegyvert fogtak s elvették Nist és Pirotot, a montenegróiak pedig Antivarit s már Skutarit fenyegették. Ily körülmények közt a törököknek nagy áldozatok árán is békülniök kellett. Az edirnei fegyverszünetet (januárius 31.) március 3-án már követte a *san-stefanoi előleges béke*. Föltételei értelmében Szerbia, Románia és Monnegró teljesen függetlenek; Románia a termékeny Bessarabiát az oroszoknak

engedi át s kárpótlásul a törököktől az Aldunánál a posványos Dobrudsát kapja ; Bulgária Kelet-Ruméliával és északi Macedóniával a töröknek adót fizet, de egyébként önálló fejedelemséggé alakul. Ázsiában Batumot, Karszot, Ardahánt, Bajazidot Oroszország kapja, melynek Törökország 640 millió rubel (1200 millió korona) kárpótlást fizet. Végre Bosznia és Hercegovina, a hatalmak kezesége mellett, önkormányzatot kap.

A cár ezt a békét márc. 17-én megerősítette, azonban azt a fenyegető angol-osztrákmagyar-román-török szövetséggel szemben mégis a hatalmak birálata alá bocsátotta. Ehhez képest a *berlini konferencia* (1878. jún. 13—júl. 13.) ötvennyolc pontban intézkedett Kelet jövődjéről. Biztosította Bolgárország önkormányzatát, keresztény kormányát és nemzeti védelmét, de fejedelmét a szultán hűbéresének nyilvánította. A Balkántól délre Rumélia néven új török tartományt alakított, de szervezetének megállapítását egy európai bizottságra hagyta. Kötelezte a portát Kréta 1868. évi szervezeti szabályzatának végrehajtására. Intézkedett a török-görög határ rendezéséről. Bosznia és Hercegovina megszállásával és kormányzásával Ausztriát és Magyarországot bízta meg. Montenegro, Románia és Szerbia függetlenségét elismerte s mindaháromban biztosította minden vallás szabad gyakorlatát. Montenegro Antivarit, Románia a Dobrudsát, a Duna deltáját s a Kigyó-szigeteket, Oroszország Bessarábiát s az ázsiai Karszot, Ardahant és Batumot, Perzsia Khoturt kapta. A konferencia Törökországot Örményországban reformokra kötelezte. A Dunát szabadnak nyilvánította s a Vaskapu szabályozását Magyarországra bízta.

III. »Szabadság a hó alatt.«

»Mielőtt más népeket szabadítnátok föl, előbb *magatokat* szabadítsátok föl«, felelték a horvát ifjak az utolsó török háború idején köztük izgató oroszoknak. Az orosz nép szintén jobban szeretne volna, ha a berlini kongresszus az ő számára is biztosítja a vallási és a politikai szabadságot s ha a cár nem a balkáni szlávok, hanem *saját* alattvalói boldogulásával törődik.

II. *Sándor* cár (1855—81.) úgy hitte, nem adhat addig alkotmányt Oroszországnak, amíg ennek társadalmát újjá nem teremti. 1861. március 3-án egyetlenegy tollvonással szabadított fel 47 milliónál több muzsikot (másfélmillió rabszolgcselédet, 24,700.000 kincstári és koronai s 21 millió más uradalmi »röghöz kötött« parasztot). Urak, parasztok nem voltak megelégedve a fölszabadí-

293. ábra. II. Sándor cár (1855—1881).

tás módjával, de remélték, hogy ez a korszakos esemény újjáalkotja az orosz nemzetet és társadalmat, s azért 1862. szept. 20-án a cárral együtt kegyeletesen ülték meg Oroszország fennállásának ezredik évfordulóját. A *lengyelek* azonban Kosciusko születésének századik évfordulóját s a grochowi csata emlékezetét ünnepelték. A kormány közülök 14.833 gyanúsát fogatott össze és katonáknak akarta besoroztatni az elégületleneket, tüntetőket, a szolgálat alól különben fölmentett tanulókat stb. Ezek közül sokan az erdőkbe menekültek, csapatokba verődtek össze s harcoltak az üldöző katonasággal. A titkos forradalmi bizottság 1863. jan. 22-én föltétlenül felszabadította a jobbágyokat, de csak az orosz-lengyelországiakat hitta fegyver alá. Mint diktátor, eleinte *Mieroszlavszkij*, márc. 10-től pedig *Langiewic* vezette a fölkelést, de az oroszok elől már 19-én menekülnie kellett. A titkos forradalmi bizottság azonban tovább működött s fölkelésre bírta Litvániát is, melyet *Muraviev* csak félesztendő mulva »csöndesített le«: olyan kegyetlenségek közt, amiken egész Európa megbotránkozott. Kozájkjai belovagoltak a templomokba is és kikorbácsolták onnan a nemzeteket sirató asszonyokat. Anglia, Ausztria és Franciaország ismételve figyelmeztették a cárt, hogy Lengyelországnak, az 1815. évi szerződés értelmében, alkotmányt kell adnia; a cár azonban kijelentette, hogy *házi ügyeiben* senkitől sem fogad el tanácsot vagy éppen rendreutasítást. 1863. március 31-én különben is önként elösmerte a tartományi *önkormányzatot* az egész orosz társadalmi szervezet jogos alapjának. Belátta, hogy az orosz állami hivatalnokok nem képesek megérteni a nép kívánságait; behozta tehát az *önkormányzatot*, hogy a tartományok gyűlésein maguk a nép képviselői nyilatkozhassanak. Az 1864. évi törvényben magának tartotta fenn a törvényhozás jogát és csak közigazgatási hatásköréből engedett át egyet-mást a tartománygyűléseknek, de mégis tett egy lépést az alkotmányosság felé. Országgyűlést azonban sohasem hitt össze s elsősorban a lengyelországi események mutatták, hogy csak az 1855-ben megbukott rendőrállamot akarja helyreállítani.

1863—4-ben Berg és Muraviev Lengyelországban és Litvániában rémítéssel uralkodtak. A titkos kormány elfogott tagjait kivégeztették vagy Szibériába száműzték; 114 »forradalmi« kolostort becsuktak, a keleti vallást erőszakosan terjesztették, az országot orosz hivatalnokokkal árasztották el, mindent orosz lábra állítottak, Lengyelországot tíz kormányzóságra s 85 kerületre osztották és *Visztula-tartomány* néven teljesen bekebelezték Oroszországba. IX. Pius pápa élesen tiltakozott a lengyel katolikusok elnyomása miatt, mire a cár azzal felelt, hogy 1866. dec. 4-én megsemmisítette a vele 1847-ben kötött konkordátumot. Mindamellett az ausztriai, magyarországi és balkáni szlávok a moszkvai szláv néprajzi kiállításon (1867. május 4.) a cárt mint szabadítójukat üdvözölték.

A *nihilisták* (ahogy »Új föld« című regényében Turgenyev nevezte a nemzeti reform híveit) II. Sándor trónralépése óta irodalmi úton, bölcselkedve ajánlgatták az orosz közélet javítását. 1876 óta azonban a legszélsőbb forradalom elveit, a meglevő állam, társadalom felforgatását, a »semmiből«, a »nihilből« való újjáteremtését hirdették. Annál veszedelmesebbek voltak, mennél kevesebben értették őket. Kezdetben megelégedtek volna azzal is, ha a cár

alkotmányozó nemzetgyűlést hí össze; de a kormány féktelen kommunistákat látott bennök, akik a köznépet az urak földjeinek felosztására izgatják. Már pedig, a cárról nem is szólva, európai Oroszország $\frac{1}{11}$ -része (490.000 km²), vagyis egy Franciaországnál is nagyobb terület, 325 palotával és kastéllyal, a cári család magántulajdona volt; a cárt tehát a földosztás vágya mint magánembert is a nihilisták ellen ingerelte. A balkáni népek felszabadítására induló cárnak egy tiszt Jassyban (1877. jun. 6.) szemébe mondta, hogy nekik Oroszország szabadsága kell. Öngyilkos lett, mikor el akarták fogni; de a kormány, attól tartva, hogy a háború idején forradalmat támasztanak, a 86 titkos társulat néhány tagját elfogatta s az elitéltekkel kegyetlenül bánt el. Ekkor a nihilisták is a rémítés (terror) terére léptek. A hozzájuk nagy számban csatlakozó művelt nők közül Szasszulics Vera mindjárt az ítélet kimondása után való nap (1878. jan. 24.) lelötte Trepov szentpétervári rendőrfőnököt, mert a modern Gessler megkorbácsolatott egy tanulót, ki nem köszönt neki. Az esküdtszék Szasszulicsot fölmentette, a nép pedig kiszabadította a rendőrök kezéből. Bámulatosan terjesztett lapjaikban és a cár elé juttatott irataikban a nihilisták a lelkiösmeret, szólás, gyülekezés és sajtó szabadságát, a népképviselést, általános szavazatjogot, nemzetörtséget és önkormányzatot követelték. A cár majdnem diktátori hatalommal ruházta fel *Loris Melikov* tábornokot, ki a politikai üldözéseket enyhítette s a rendszer megváltoztatását javasolta.

II. Sándor, a reformoknak különben is barátja lévén, az alkotmány tervezetét sajtó alá adta; de, a forradalmi végrehajtó bizottság parancsa következtében, Petrovskájája Zsófia a főváros nyílt utcáján bombavetéssel még aznap (1881. márc. 13.) megölte őt. Az új cár, *III. Sándor* (1881—94.), azonnal kijelentette, hogy a régi módon, *önkényesen* fog uralkodni. Mindhalálíg nevelőjének, *Pobjedonoscevn*nek, a szent zsinat főkurátorának politikáját követte s a maga egyházi és világi mindenhatóságát állhatatosan védelmezte. Mestere hazugságnak tartotta az egész nyugati művelődést; megvetette azt a társadalmat, mely az egyéniséget betegesen fölماغasztalja; boldogságnak nevezte a tudatlanságot; a szlávok egyesítésénél, a keleti egyház általános uralmánál nagyobb nemzeti föladatot nem ismert; a nihilizmust, a forradalmi szellemet a panszlavizmus eszméivel akarta megölni s Rettenetes Iván Oroszországának újjáteremtésén dolgozott. Leghűségesebb munkatársa volt Ignatiev, Akszakov és Katkov. A nihilisták évekig hallgattak, mert vezetőik nagy része meghalt vagy Szibériában kínlódott. Az egyetemek önkormányzatát megszüntették, az iskolák látogatását korlátozták, a falusi iskolákat a pópáknak adták át, a munkások és szolgák fiai elől a tudományos pályákat elzárták. A zsidók kifosztását, legyilkolását túrték, letelepe-

294. ábra. III. Sándor cár (1881—1894).

désüket 1904-ig mindenképen gátolták, tömeges kivándorlásukat örömmel látták. A németeket, eszteket, letteket, finneket, lengyeleket vallásuk és nemzetiségök miatt zaklatták, orosz szóra fogták. Annál jobban feltűnt, hogy a zárkózott, ó-orosz nemzeti politikát folytató birodalom éppen a forradalmon alapuló Franciaországgal szövetkezett, ami különben csak III. Sándor cár halála (1894. nov. 1.) után jutott nyilvánosságra. Az új cár, *II. Miklós*, a zárkózottságnak véget vetett, a panszlavizmust nyíltan nem bátorította s a nyugati eszméktől nem iszonyodott. Az egységes orosz nemzeti állam kiépítését azonban tovább folytatta. A század végéig politikai okokból 4980 egyént végeztetett ki s ezzel a XIX. században Oroszországban összesen 33.294-re növekedett a politikai kivégzések száma.

Finnország alkotmányát, amelyet 1809. március 15-ike óta minden cár elösmert, 1894. nov. 3-án II. Miklós is biztosította; 1899-ben azonban felfüggesztette az alkotmányt, 1901-ben feloszlatta a finn hadsereget, a finneket egyenesen az orosz hadseregbe soroztatta be, a tiltakozó bírák és hivatalnokok helyét oroszokkal töltötte be. Bobrikovot diktatori hatalommal állította a »nagyfejedelemség« élére; 1902-ben megparancsolta, hogy 1905. újév napjától hivatalosan mindenütt az orosz államnyelvet használják s 1909-ben az alkotmányt eltörölte. Oroszország részére, az 1903. márc. 12-iki ukázban, *remél*ni engedte ugyan, hogy az önkormányzatot az egész birodalomnak megadja, de ezzel nem csitíthatta le a reformpárt türelmetlenségét. Rövid idő alatt 12 politikai gyilkosság történt s áldozatul esett többi közt Bobrikov finn kormányzó és két belügyminiszter is (Szipjagin és Plehve). Időközben azonban *Witte* annyira rendbehozta a pénzügyeket, hogy a kormány fedezni bírta az óriási évi kiadásokat, melyek a folytonos fegyverkezés és a vasutak építése, államosítása következtében tíz év alatt 1040 millió rubelről 2071 millióra emelkedtek. A világ mint a béke művét üdvözölte a *szibériai vasutat*, mely tizennégy év alatt (1891—1904.) épült ki s rajta a Páris és Peking közt levő 12.268 km. utat nem egészen három hét alatt lehetett megtenni. Mivel a cár 1898. aug. 28-án különben is az *örök béke* biztosítására intette a hatalmakat, remélni lehetett, hogy ez a vonal gyorsítani fogja Nyugat és Kelet művelődésének kiegyenlítését. Japán azonban fegyvert fogott (1904. febr. 9.), hogy a vasútépítés ürügye alatt Oroszország újabb tért ne foglalhasson Kelet-Ázsiában. Diadalt diadalra aratva, 1905-ben békére kényszerítette Oroszországot. A béke eszközlője, *Witte*, most már meggyőzte a cárt, hogy, a nép örökös forrongásával szemben, a régi rendszert többé fenn nem tarthatja. II. Miklós tehát, hogy a nemzet bomlását s a birodalom részekre szakadását megakadályozza, 1905. október 30-án *alkotmányt adott Oroszországnak*. Megadta a vallás, szó, egyesülés és gyülekezés szabadságát, mint a polgári jogok alapjait; megígérte az általános választójogot s a nép ilyen képviseletén alapuló dumát törvényhozó testületnek nyilvánította. Nagy havazás volt akkor országszerte, de a szabadságból valami már mégis kilátszott a hó alól.

IV. Az új Balkán-államok.

II. Miklós cár a »távolabbi« Kelet ügyeivel foglalkozván, a mürzstegi vadászatokon 1903. okt. elején I. Ferenc József császárral és királlyal abban állapodott meg, hogy a »közelebbi« keleti kérdést bolygatni nem engedik. A berlini szerződést, mely sok tekintetben módosította a balkáni államok térképét, a magyar országgyűlés csak 8 hónap mulva, 1879. márc. 29-én cikelyezte be (1879: VIII. t.-c.), amidőn Ausztria és Magyarország hadai Boszniát már megszállták. Philippovich tábornagy ugyanis 1878. július 29-én 75.000 emberrel Törökországnak ezen legészaknyugatibb tartományába nyomult s aug. 19-én Sarajevót bevette. Egyideig még küzdenie kellett a fölkelők s a hozzájuk csatlakozott török katonák ellen, úgy hogy csak 179 tisztjének és 5006 katonájának halála árán hajthatta végre feladatát. Ekkor, felségjogának újabb kikötése mellett, 1879. ápr. 21-én a szultán felhatalmazást adott Novibazár megszállására is, ami már szeptemberben megtörtént. A megszállt területet Kállay Béni közös pénzügyminiszter (1882—1903.) európai módon szervezte és gyorsan felvirágoztatta. I. Ferenc József végre 1908. október 5-én a magyar királyok ősi jogán kiterjesztette rá felségjogát s 1910. februárius 17-én alkotmányt és tartományi önkormányzatot adott neki.

Míg Ausztria és Magyarország itt Nagy-Szerbia megalakulásának útjába állt, *Bolgárországot* orosz kormányzója, Dondukov-Korzakov herceg, orosz szellemenben szervezte. Az 1879. febr. 23-án megnyílt első nemzetgyűlés éppen az ő előterjesztésére szabadelvű alkotmányt fogadott el s Bulgáriát alkotmányos örökös fejedelemségnek nyilvánította. Az alkotmányra Battenberg Sándor herceg június 9-én mint az első szabadon választott fejedelem esküdött meg. 1881-ben a nemzetgyűlés rendkívüli hatalommal ruházta fel, 1883-ban pedig, az oroszok katonai befolyásának megtörése végett, a fővezérletet is reá bízta. Midőn tehát Kelet-Rumélia 1885. szept. 18-án fölkelt s kikiáltotta a Bolgárországgal való uniót, Sándor fejedelem, a berlini konferenciával nem törődve, megszállta s Bolgárországhoz csatolta Kelet-Ruméliát. Törökországot és a hatalmakat megnyugtatóván, a Rumélia némely részét követelő Szerbiát egy két-hetes (1885. nov. 14—28.) háboruban megverte s 1886. márc. 8-án Bukarestben békére kényszerítette. Az unió megalapítóját és a szlivniczai győzőt ugyan az oroszbarát ellenzék ismételve (1886. aug. 8. és szept. 26.) lemondásra kényszerítette, a nemzetgyűlés azonban kilenc hónap mulva (1887. jún. 25.) az oroszellenes herceg Koburg Ferdinand magyar honvédhuszárhadnagyot választotta utódjává. Sztambulov miniszterelnök kiméletlenül elnyomta az orosz pártot, amiért buknia (1894. máj. 19.) és hálnia (1895. júl. 18.) kellett, de legalább biztosította Bolgárország önálló fejlődésének eszközeit. Az 1908. október 5-én kikiáltott királyságot minden állam elösmerte.

Szerbország fejedelme, I. Milán, a hatalmak jóváhagyása mellett, 1882. márc. 6-án királyi címet vett föl s országának 1889. jan. 2-án új, szabadelvű alkotmányt adott, de családi viszályai s a belső zavarok következtében már márc. 6-án lemondott fia, I. Sándor (1889—1903.) javára. Az új király 1893. ápr. 14-én az alkotmányt felfüggesztette, 1897-ben a bolgárokkal és görögökkel

Makedónia esetleges felosztására szövetkezett, erőszakoskodása és szerencsétlen házassága miatt azonban az összeesküvő katonák 1903. június 11-én Draga királynéval együtt meggyilkolták s a kiirtott Obrenovicsok trónjára Karagyorgyevics Pétert ültették.

Montenegro 1910. augusztus 28-án királyi címmel tisztelte meg Nikita fejedelmet, ki akkor ünnepelte trónralépésének ötvenedik évfordulóját.

Románia 1881. március 26-án királysággá alakult s május 22-én megkoronázta Hohenzollern Károlyt s feleségét, Erzsébetet. Az uralkodóház, német léte, csakhamar egybeforr a nemzettel. A királyné, írói nevén Carmen Sylva, egész Európával megösmertette és megkedveltette a román mondákat s a nemzeti nyelv, irodalom, tudomány, viselet stb. megbecsülésében maga járt elől jó példával. A király az állam belső erejének, közgazdasági életének, műveltségének növelésére fordította fő gondját. Sok körülmény zavarta munkásságának sikerét, pl. a magyarok ellen való izgatás (melyet az 1891-ben alakult Liga indított meg), a zsidók üldözése, az egyházpolitikai bonyodalom (midőn a zsinat Ghennadie metropolitát letette), továbbá a parasztok ismételt fölkelése. Azonban a király, a törvényhozás és társadalom a függetlenségi nyilatkozat huszonötödik (1902. május 23.) s a két fejedelemség uniójának ötvenedik évfordulóján (1909. febr. 6.) önérettel hivatkozhatott az ország biztos és meglepő fejlődésére s az európai államok sorában kivívott helyzetére.

Görögország a függetlenségi háború befejezése óta békében élt Törökországgal, de csak idő kérdésének tartotta, hogy — a panhellenizmus szellemében — ennek görög területeit magához csatolja. Athén 1835-ben ismét a görögök fővárosa, 1837-től fogva az athéni egyetem a görög tudományosság középpontja lett. 1848-ban egyes rajongók már a bizánci görög császárság helyreállításáról álmodoztak s 1854-ben, az orosz-török háború idején, ennek megvalósítására föl is lázították Epeirost, Thessaliát és Makedóniát. A franciák és az angolok megszállották, hogy a háborútól visszatartsák Görögországot, melyet csak 1857. febr. 27. hagytak oda. A görögök a sikertelenségért s a rossz pénzügyi helyzetért Ottó királyt s németjeit okolták, tehát 1862-ben elűzték s 1863. márc. 30-án I. György néven egy dán herceget választottak királyukká. Az angolok 1864. május 5-én önként átengedték nekik a Jóni szigeteket, mire 1866-ban a krétaiak is fölkeltek a törökök ellen, hogy György alatt Görögországgal személyes unióban egyesüljenek. Ezt ugyan a hatalmak közbelépése (1869. jan. 9.) megakadályozta, de Krétáról a görögök sohasem mondtak le őszintén. Nem érték be Thessaliával és az Artai öböl környékével sem, amelyet a szultán, a nagyhatalmak közbenjárására, 1881-ben háború nélkül engedett át nekik. A krétaiak újabb fölkelése miatt 1897. április 10-én végre kitört a görög-török háború. A törökök Edhem basa vezetése alatt minden ponton győztek, Thessaliát visszafoglalták, egy hónap alatt (a május 20-i fegyverszünettel) véget vetettek a háborúnak, de csak dec. 4. kötötték meg a végleges békét, mely a görögöket súlyos hadikárpótlás (4 millió török font) fizetésére kényszerítette. Mindamellett, a nagyhatalmak fenyegető magatartása következtében, a szultán 1898. végén visszahívta csapatait Krétából s fennhatóságának fenntartása mellett György hercegnek, a görög király kisebbik fiának, kormányára bízta a szigetet, mely a következő

évben már népképviselőten alapuló alkotmányt fogadott el. Görögország területe ekként a hellének ősi erényei nélkül is folytonosan növekedett, azonban a sok mozgósítás, beruházás és hibás gazdálkodás nagyra növelte az államadósságot. Mindamellet az ország fejlődik s pl., amire Perianndros és Nero császár óta annyian gondoltak, 1893-ban végre (még pedig a magyar Türr István és Gerster Béla tervei szerint) elkészült a korinthusi csatorna. Az angol, francia, amerikai, német kormányok Athénben intézeteket alapítottak a görögök klasszikus korának kutatására. A vitás származású görögök annyira beleélik magukat a klaszszikus hellének szellemébe, hogy annak biztosítására az egyetemes történelemben páratlanul álló fölkeléseket támasztanak : pl. 1901-ben amiatt, hogy Theotokis miniszteriuma Pallisszal az újszövetségi szentírást ógörögből újjöröggre (a nép nyelvére) fordíttatta, 1903-ban pedig azért, mert Aischylos Oresteiáját, Olga királyné kívánságára, a színészek újjörög nyelven adták elő.

A török birodalom 1878 után nem fejlődhetett, mert a hatalmak beleszóltak legbelsőbb ügyeibe is. Elhitették a szultánnal, hogy népe éretlen az alkotmányos életre s az 1876. évi alkotmány felfüggesztése után mindénféle, néha ugyancsak ellenmondó reformok megadására buzditották. Felosztását olyanformán készítették elő, mint valaha a Lengyelorszáágét. Az eladósodott országot gazdasági tekintetben szintén gyámságuk alá vették. Afrika történetébe tartozik, hogy az angolok pénzügyi fondorlatokkal miképpen forgatták ki Egyiptom birtokából s a franciák, béke idején, miként fosztották meg Tunisztól. Magában Európában és — hatalma forrásában — Ázsiában a makedóniai és az örmény kérdés örökös bolygatásával zaklatták. Makedóniára a görögök és a bolgárok tartottak jogot. Ez utóbbiak Szófiában (1895.) középponti bizottságot alakítottak, melynek az a legközelebbi célja, hogy a szultán Makedóniát keresztény kormányzósággá alakítsa, külön nemzetgyűléssel ; a távolabbi cél pedig az, hogy ez a nemzetgyűlés, Kelet-Rumélia módjára, kimondja a Bolgárországgal való egyesülést. A hatalmak a szultánnal sürgették ugyan a reformokat, de gátolták a nyilt fölkelés kitörését s tanácsukhoz képest a szultán 1903 végén egy olasz tábornokot állított a makedóniai rendőrség élére. Az örmény kérdés szintén ismételve fenyegetett európai

295. ábra. Erzsébet (Carmen Sylva) romániai királyné.

háborúval. A perzsák, oroszok és törökök közt háromfelé osztott Örményország lakosai nem tartották lehetetlennek, hogy legalább a törökök uralma alól szabadulhatnak. Egyelőre a berlini konferencián megígért reformok végrehajtását s a kurdok rablásainak megakadályozását sürgették. 1887 óta a forradalmi bizottságok annyira izgattak, hogy az örmények és a törökök már a templomokban is összeverekedtek, mire a szultán Örményországot 1890. júl. 10. ostromállapotba helyezte s néhány fölkelőt kivégeztetett. Midőn a forrongás Örményországból és Kis-Ázsiából Szíria és Törökország egyéb vidékeire is elterjedt, a mohammedánok utcákon, templomokban, házakban az örményekre rontottak s egyetlen egy évben 25.000-et gyilkoltak le közülök. Ilyen tömeges lincselést a Levante (Kelet) Mithridates óta nem látott. Anglia fenyegetőzött, de Oroszország—Örményország egy részének ura — hallgatott s így az újabb keleti háború elmaradt. Az európaiak folytonos gyámkodását megunván, a törökök 1908. július 24-én s a perzsák 1909-ben kikiáltották az *alkotmányt*, ellenszegülő uralkodóikat elkergették s ezzel megkezdődött a mohammedánok reneszánsz-korszaka.

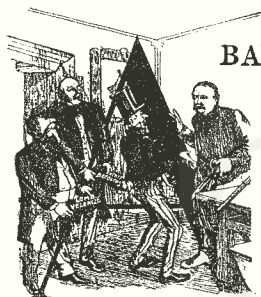
Százan és ezren ismételték mostan már *Kemál bejnek* (1837—1888.), Rodosto nagy fiának, szavaival, hogy »ha a zsarnokság az egész világra kiterjesztené is otromba karjait, érzem, meg tudnám semmisíteni. Ezért a szent célért szívesen áldozom fel életemet. Mikor indulunk, mikor szabadítjuk meg a világot a zsarnokoktól, ezeknek az átkozott fenevadaknak terhétől?« S Kemállal, kinek neve tökéletességet jelent, mindegyre több mohammedán hitte, hogy »el kell jönnie annak az időnek, mikor minden nép legfőbb vallása a hazaszeretet lesz«.

XI. FEJEZET.

UNIÓ ÉS DUALIZMUS.

I. Olaszország egyesítése.

A megtépett szárnyú frakkból csak zsinóros, pitykés spencli lehet. (Egykorú magyar gúnykép.)

BALKÁN FÉLSZIGET politikai egysége bomladozott, az Apenini félszigeté helyreállt; mintha teljesednék a két terület világtörténelmi végzete, hogy egységesek egy és ugyanazon időben nem lehetnek. *Mamiani* római miniszterelnök már 1848. június 9-én megmondta az első római parlamentben, hogy »a népek történetében vannak oly ünnepies pillanatok, melyekben a *nemzeti szellem* annyira átlengi és meghatja őket, hogy . . . egy gondolat száll meg minden lelket; egy érzelem uralkodik a szívekben, egy és rendíthetetlen határozatra szánják el magukat. Ez a gyors, bátor és csodákat gyümölcsöző egyetértés még azokban is bámulatot

kelt, akik részt vesznek benne; és szent lelkesedéssel ragadja őket, hogy hangoztassák azokat a hatásos és jelentőséges szavakat: Isten akarja!» Az 1848 és 1849. évi kísérletek meghiúsultak, de Piemont és uralkodócsaládja, a Savoyai ház, azután sem mondott le az egyesítés reményéről. Első sorban Ausztriával kellett elbánni, mely 1815 óta egyes, hozzá nem tartozó olasz területeken (Parmában, Modenában, Toscanában) is osztrák katonaságot tartott. Mazzini szerint ugyan ezt »Olaszország maga is megteszi« (*l' Italia farà da se*), Piemont azonban belátta, hogy egymaga nem köthet ki akkora hatalommal s így Franciaország segítségét kereste. *III. Napoléon* 1856-ban valóban meghívta Piemontot a hatalmak párisi kongresszusára s ott már csak azért is szóba hozta az olasz kérdést, hogy bosszantsa Ausztriát, mely a krimi hadjárat idején elszigetelte magát a nyugati hatalmaktól. Napoléon független, de nem egységes Olaszországot akart.

I. Ferenc József 1856. nov. 25-én körútra indult, hogy olasz tartományait megnyugtassa. Radetzkyt nyugalmazta s helyébe öccsét, Miksa főherceget nevezte ki a lombard-velencei királyság főkormányzójává. *Vittorio Emanuele* senkit sem küldött a császár üdvözlésére s a torinoiak éppen akkor határozták

el, hogy a lombardokkal közösen vívott legutóbbi szabadságharcuk emlékére márványszobrot állítanak. A lombardok közt is gyűjtöttek, hogy Alessandria várába száz új ágyút vegyenek, a lapok pedig élesen támadták a császárt. Cavour a panaszkodó osztrák követet felszólította, hogy, ha császára sértve érzi magát, a spanyol és francia uralkodók módjára indítson sajtópert, mert az olaszok tisztelik alkotmányukat s nem hozzák be az előleges cenzurát. Erre 1857. márc. 17-én a két ország diplomáciai összeköttetése tíz évre megszakadt. Az olasz *Orsini* párisi merénylete (1858. jan. 14.) Napoléont is arra készítette, hogy most már csakugyan foglal kozzék Olaszország fölszabadításával, ami nemcsak híré, hanem európai befolyását is növelné s egyuttal a belső ügyekről másfelé térítené a franciák figyelmét. *Cavour* gróf (Camillo di Benso, 1810—61.), a hirlapíróból lett piemonti miniszterelnök, Plombièresben Napoléonnal, 1858. jul. 21-én, végre is megkötötte a szövetséget, melynek értelmében Lombardiát és Velencét az osztrákoktól közös erővel elveszik és Piemonthoz csatolják, Piemont Franciaországnak engedi át Savoyát és Nizzát s eljegyzik a király leányát, Klotildot, Napoléonnal, a »vörös« herceggel. 1859. jan. 1., az újévi tisztelgések alkalmával, Napoléon már figyelmeztette az osztrák követet, hogy érzelmei nem változtak ugyan a császár iránt, a két kormány azonban többé nem él a régi jó egyetértésben ; pár nap mulva pedig — a parlament megnyitásánál — Vittorio Emanuele jelentette ki, hogy nem maradhat érzéketlen azok iránt, kik Olaszország annyi részéből kérnek tőle segítséget. A parlament 50 millió lira rendkívüli költséget szavazott meg, mire Ausztria a Ticinonál megfigyelő sereget vont össze, ápr. 19-én ultimatumot intézett Piemonthoz és, a tagadó válasz következtében, gr. *Gyulay* Ferenc tábornagyot 29-én 110.000 emberrel Piemont megtámadására küldte. Ausztriának tartalékban s a várakban még 100.000 embere volt ; velök szemben 60.000 piemonti és 120.000 francia állott. A piemontiak csalódtak a nápolyi Bourbonokban s a franciákon kívül csupán *Garibaldi* (1807—82.) önkénteseiben s a magyarok esetleges fölkelésében bízhattak. A hadjárat voltaképpen a montebelloi ütközetrel (május 20.) kezdődött, melyben az osztrákok önként odahagyták a csatátért. Tíz nap mulva az olaszok és franciák Palestronál győztek ; Vittorio Emanuele ez alkalommal, bátorsága előismerésül, az algiri zuávok *káplárnak* kiáltották ki. Az osztrákok a Ticino mögé vonultak, de a szövetségesek a turbigoi és buffaloriai hidak elfoglalása (jun. 2—3.) után ide is követték és *Magenta* mellett 4-én megverték őket. A győztes Mac Mahont Napoléon utóbb magentai herceggé nevezte ki, az olaszok pedig 1862-ben emléket állítottak a csata helyén, hol 4000 szövetséges és 6000 osztrák esett el. Másnap Gyulay folytatni akarta a harcot, de gróf *Clam-Gallas* altábornagy kijelentette, hogy a hadsereget csak a lehető leggyorsabb visszavonulással lehet megmenteni a megsemmisüléstől. Így Napoléon 7-én ellenállás nélkül vonulhatott be Milanóba.

»Ma csak katonák legyetek — szól kiáltványában az olaszokhoz — hogy holnap egy nagy ország szabad polgárai lehessetek.« Junius 16-án Gyulaytól a fővezérletet I. Ferenc József vette át (oldalán Hess tábornaggal). A három uralkodó *Solferino* és *Cavriana* közt junius 24-én 14 órahosszat tartó csatában mérkőzött meg egymással. »Nagy csata, nagy győzelem«: jelentette Napoléon lakonikus távirata. A lipcsei és waterlooi ütközet óta Európa nem látott véresebb

harcot ; 160.000 szövetségesből 17.000 és 150.000 osztrákból 22.000 esett el vagy sebesült meg. Ez vezette a hatalmakat utóbb (1864. aug. 22.) a genfi konvencióra, melyben a sebesültek nemzetközi ápolásáról és a táborigorodások semlegességéről gondoskodtak. Az olaszok utóbb (1893.) muzeumot állítottak a solferinói S. Martino-dombon, ahol Benedek tábornok a legvitézebbül verte vissza rohamait. Hét hadjáratuk legdicsebb helyének ezt a dombot tartván, ércablákon ennek muzeumában nevezték meg azt a 650.000 olaszt, aki részt vett az Olaszország egységéért vívott különböző harcokban. Solferinonál azonban csak ez a hadjárat ért véget. A francia és az osztrák császárok Villafrancában július 11-én találkoztak. Másnap kötött fegyverszünet. A béke értelmében Ausztria (Mantova és Peschiera kivételével) lemondott Lombardiáról III. Napoléonnak, ez pedig Vittorio Emanuelének javára. Olaszországot, IX. Pius pápa tiszteletbeli elnöksége mellett, szövetséges állammá alakítják, melynek az osztrák uralom alatt maradó Velencei királyság is tagja lesz. A császárok a legsürgősebb reformok behozatalára kérik a pápát. A toscanai nagyherceg és a modenai herceg visszatérhetnek országukba. A fölkelés részesei közbocsánatot nyernek. Franciaország hadikárpótlásul Nizzát és Savoyát kapja.

Az olaszok olybá tekintették a villafrancai fegyverszünetet, mint majdnem kétszázada a magyarok a vasvári békét, mert a haza felszabadításának küszöbén kötötte meg kezöket. Ők sem nyugodtak meg benne, hogy róluk, de nélkülök így rendelkezzenek. *Farini*, Piemont modenai királyi biztosa, kimondta, hogy »mi nem írtuk alá a villafrancai szerződést ; nekünk az hitvány rongyos papiros. Előre Olaszország csillagával !« A *zürichi béke* után (1859 november 10.), az általános elkeseredés láttára, Napoléon lemondott ugyan az olasz szövetséges állam gondolatáról s az elűzött fejedelmek visszahelyezéséről, de nemcsak megcsonkította az olasz területet Nizzával és Savoyával, hanem Piemontot is a lombard-velencei államadósság $\frac{3}{5}$ -ének átvállalására kényszerítette. Modena, Parma s Romagna már november 30-án azzal válaszolt, hogy, *Farini* diktátorsága alatt, Emilia néven egyesült, 1860 március 18-án pedig Piemonthoz csatlakozott. Ezt tette március 22-én Toscana is, melynek *Ricasoli* volt a diktátora. Most tehát, március 25-én, *Vittorio*

296. ábra. Cavour gróf (1810—1861).

Emanuele megalakította az olasz királyságot és április 2-án Torinoban megnyitotta annak első parlamentjét. »Ez a haza — szólt akkor — többé nem a

297. ábra. Vittorio Emanuele olasz király
(1860—1878).

rómaiak és nem a középkoriak Itáliája; most már nem az idegen nagyra-vágyások nyílt mezejének, hanem az olaszok Olaszországának kell lennie.«

Megmozdult végre Dél-Olaszország is: Róma, Nápoly és Sicilia, melyekre Cavour idáig nem hathatott. Vittorio Emanuele szövetséget ajánlott II. (Bourbon) Ferenc nápolyi királynak, hogy két alkotmányos királyságra osszák Olaszországot. — Azonban 1860 április 4-én kitört a forradalom Palermóban, 13-án megfosztotta trónjától II. Ferencet és előbb írta zászlajára Olaszország egységét mint maga Vittorio Emanuele, akit királynak óhajtott. A király ugyan előbbrevalónak tartotta hadserege szervezését, hogy Velencét

elfoglalja, de *Garibaldi* május 5-én tudatta vele, hogy a sicíliai szenvedők kiáltására megsegíti a nápolyi királyság 11 millió lakosát. Aznap 1062 olasz és 5 magyar önkéntessel 2 gőzhajón valóban elindult Genovából, május 11-én Sicilia nyugati részén, Marsalában (»a marsalai ezer«) kikötött s 14-én, Vittorio Emanuele nevében, mint diktátor vette át a sziget kormányát. II. Ferenc most már (junius 25.) alkotmányt adott népeinek, a milazzoi döntő csata után azonban másnap (julius 21.) lemondott Siciliáról. Vittorio Emanuele magánlevélben kérte Garibaldit, hogy ne keljen át Nápolyba; a hős azonban *későbbre* ígért neki engedelmisséget. Reggioni győzelme után szeptember 7-én egymaga, bérkocsin vonult be Nápolyba, honnan II. Ferenc Gaetába menekült. Ugyanaznap Cavour felszólította a pápát, hogy oszlassa föl idegen seregét, mellyel a nép akarátát lenyügni; 10-én pedig hadüzenet nélkül küldte ellene Cialdinit, aki castelfidardo-i győzelme után Anconánál a pápai sereggel letétette a fegyvert s Umbriát és a márkákat Piemonthoz csatolta. Rómát francia helyőrsége miatt oldalt hagyván, október 9-én a nápolyi királyság területére nyomult. November 1-én bevette Capuát s a nápolyi kir. csapatokat a pápa területére szorította, hol azokat a pápai katonák lefegyverezték. Mialatt II. Ferencet Gaetában ostromolta, a nép szavazata szentesítette a foglalást és Vittorio E. november 7-én diadalmenetben vonult be Nápolyba. Garibaldi kérte ugyan diktátorsága meghosszabbítását, de a király nem teljesítette kérését, mert attól tartott, hogy hatalmát Róma megtámadására használná, mi francia háborút vonna maga után. A hős tehát vonakodás nélkül átadta hatalmát s, mint egy Cincinnatus, Fabricius, vagy Washington, zúgolódás nélkül tért vissza mezei jószágára (Caprera szigetére).

Anglia már október 30-án elismerte a nápolyi királyság beolvasztását, Franciaország is kijelentette, hogy nem avatkozik be, a keleti hatalmak pedig a varsói találkozón nem tudtak megegyezni közös eljárásban. II. Ferenc tehát sehonnan sem kapván segítséget, Rómába menekült, Gaeta pedig aznap (1861. februárius 13.) megadta magát Cialdininek. A torinói parlament mostan, március 18-án, *Moriana* gróf indítványára, »Isten kegyelméből s a nép akaratából« Olaszország királyának kiáltotta ki Vittorio Emanuelét. Már is 21 millió alattvalón uralkodott s még csak Velence, az egyházi állam és a kis San-Marino köztársaság nem tartozott királyságához. (Ez utóbbi 1862 március 22-én helyezkedett védelme alá.) A parlament *Rómát* jelölte ki fővárosul; amit Cavour csak abban az esetben helyeselt, ha Franciaország nem ellenzi s ha megoldhatják azt a nagy kérdést, az egyház a szabad államban miként legyen szabad. Most is Anglia volt az első, mely március 30-án elismerte az olasz királyságot. Az új állam adóssága azonban — a régieknek átvételével — három milliárd lirára növekedett s a hadi, tengerészeti, közigazgatási stb. költségek emelkedése következtében az évi hiány 300 millióra rugott. A köztársaságiak s az elűzött fejedelmek egyaránt fenyegették az olasz királyság lételét, a nápolyi szökött katonák rablóbandái (brigantaggio) pedig annak a nyugalmát. Ilyen körülmények közt *Cavour* anélkül halt meg (1861. június 6.), hogy újabb kísérletet tehetett volna az egység kiépítésére; utóda pedig — *Ricasoli*, majd *Rattazzi* — a franciák miatt nem mertek mozdulni.

De csakhamar újra fölharsant *Garibaldi* himnusza:

»Megnyílnak a sírok, kikelnek az árnyak,
A vértanúk, íme, csatasorba állnak.
Kezökben a fegyver, fejök díszre repkény,
Szívükbe' csak egy fény: Itália ég
. . . Itália rajta, most, vagy soha! Űzd el,
Most, vagy soha Űzd el mind az idegent!«

Garibaldi a kormány aggodalmaival a nép szabadságának jogát állította szembe. Dalaiban a magyar nép is tőle várta szabadulását. A caprerai remete valóban foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Dalmácián s a Balkánon át segítséget vigyen a magyaroknak s őket az osztrákok ellen fölkelésre bírván, megkönnyítse Velence visszafoglalását. A kiszámíthatatlan népezér azonban váratlanul Sziciliában termett, Palermóban — a franciákkal nem törődve — 1862. június 29-én fegyverre szólította a népet s kiadta a jelszót, hogy: »Roma o morte!« (Róma vagy a halál!) Cataniából augusztus 24-én átkelt a félszigetre, 29-én azonban *Aspremontenál* a királyi hadak megsebesítettek és elfogták. A *Rattazzi*-kormány tehát igazolhatta magát a külföld előtt, hogy nem áll összeköttetésben a forradalommal; de a közvélemény ereje, mint a nemzeti ügy árulóját, elsöpörte. *Farini* és *Minghetti* szabadelvű új minisztériuma

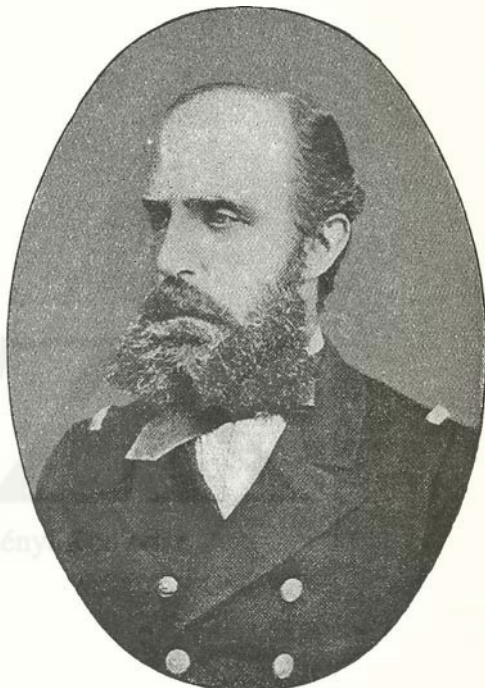
298. ábra. Giuseppe Garibaldi (1807–1882).

dec. 20-án megengedte, hogy Garibaldi visszatérjen Caprerára. »Ő az egyszerűségnek megtestesült evangéliuma — írta onnan lakótársa, gróf Teleki Sándor. — Legjobb a jók között, legbátrabb a bátrak között, de mindenekfölött a legegyszerűbb. Sohasem beszél magáról; ő sohasem csinált semmit; mindazon csodákat *mi* csináltuk az ő közreműködésével. Koldússzegény, de erényben dúsgazdag.« A kormány nem bánta, ha izgat is, csak sereget ne gyűjtsön Róma és Velence visszafoglalására. Napoléon különben az 1864 szeptember 15-i párisi szerződésben megígérte, hogy két év alatt visszahívja hadait Rómából, ha a király a szentatya jelenlegi területét nem támadja meg, nem akadályozza a pápai hadsereg szervezését, a régi egyházi állam adósságainak megfelelő részét magára vállalja és székhelyét Torinóból máshova teszi át. A parlament október 24-én nem Nápolyt, hanem Firenzét jelölte ki új fővárosul, de abban a reményben, hogy néhány esztendő múlva úgyis Rómában folytathatja tanácskozásait. »Ne kísértsék az Istent! — jegyezte meg *IX. Pius.* — Egy száműzött pápa a világ uraira és fiaira mindig veszélyesebb mint egy teljes dicsőséggel és tisztelettel körüvezett pápa.« *Napoléon* azonban már 1865. novemberében megkezdte a csapatok hazaszállítását és 1866 december 12-én az utolsó francia ezred is odahagyta Rómát. Aznap szabadult meg Olaszország, annyi szenvedés után, az *idegenektől*, mert az osztrákok már előbb odahagyták.

Olaszország ugyanis Poroszországgal 1866 április 20-án szövetekezett Velence elfoglalására; visszaautasította tehát Ausztria május 5-i ajánlatát, mely szerint, az osztrák-porosz háborúban való semlegessége jutalmául, Velencét kardcsapás nélkül megkapná. Olaszország, mint Poroszország szövetségese, június 20-án megizente a háborút Ausztriának és 23-án 240.000 emberrel támadt a várnégyyszögben levő 82.000 osztrákra. Másnap (június 24.) *Albrecht* főherceg Custozánál fényes győzelmet aratott Lamarmorának majdnem kétszeres erején. Június 30-án már *Albrecht* kelt át a Minción, de július 4-én a császár hazarendelte, hogy a csehországi vereségek következtében fenyegetett Bécsot mentse. Velence szárazföldje ekként kiürülvén, az olaszok július 8-ika óta egyremásra megszállották annak védtelen városait. Szívesen vállalkoztak volna Tirol déli olasz részének, a Trentinonak elfoglalására is, de Poroszország kijelentette, hogy ebben nem segíti őket. A tengeren különben is nagy vereséget szenvedtek, mert *Lissa* szigeténél július 20-án *Tegetthoff* egyórai heves küzdelem után tönkretette *Persano* erősebb hajóhadát. A porosz háború veszteségei és Napoléon közbenjárása mégis rábirták Ausztriát, hogy Cormonsban augusztus 12-én fegyverszünetet kössön az olaszokkal. Aznap, augusztus 24-én, amelyen békére lépett a poroszokkal, egy külön szerződésben Velencét, ígéretéhez képest, Franciaországnak engedte át. Ezzel épp úgy megalázta Olaszországot, mint őt alázták meg a magyarok Világosnál, midőn az orosz és nem az osztrák hadak előtt tették le fegyvereiket. A mindig megvert ellenség helyett mindakét esetben annak szövetségese kapta meg a vitás területet, amelynek megtartására a szövetséges nem gondolt sem itt, sem ott. Különben Ausztria és Olaszország október 3-án Bécsben külön békére lépett, melyben az Isonzót tették a két ország határává. Olaszország átvette Ausztriának Velencére eső államadósságát s 35 millió forint kárpótlást fizetett az el

nem szállítható hadi felszerelésekért. Október 9-én az osztrákok kivonultak a várnegyszögből, 16-án pedig Velencéből, melyet *Lebeuf* francia tábornok már 19-én átadott az olaszoknak. 22-én a velencei nép 647.315 szavazattal (69 ellen) kimondta, hogy az egységes Olaszországhoz csatlakozik. Az olasz király november 7-én a lakosság riadó lelkesedése és százezer idegennek testvéries üdvözlése mellett vonult be a lagunák városába.

Az olaszok ennél csak a Rómába való bevonulásnak örülhettek volna jobban. IX. *Pius* pápának 31½ millió helyett már csak 900.000 alattvalója volt, de az a négyszáznál több püspök, aki Szent Péter és Pál apostolok halálának tizennyolc százados emlékűnére (1867 június 29.) Rómába gyűlt, a világi hatalom fenntartása mellett nyilatkozott. Amikor *Garibaldi* 200 vörösinges önkéntessel 1867 szeptember 27-én ismét elindult Róma elfoglalására, a franciák október 13-án újból megszállották Rómát s Mentaná-nál (november 3.) visszaverték a garibaldistákat. Ez a megszállás Napoléont, a fenyegető porosz háború esetére, két olyan szövetségestől fosztotta meg, mint Ausztria és Olaszország. Maga a pápaság is újból megmutatta erejét. A Rómában 1869 december 8-án megnyílt (a trienti óta első) zsinatra a Földnek mind a 921 püspöke közül 683 jelent meg, úgy hogy a főpapok sohasem voltak együtt nagyobb számban. A pápa egyházfői tekintélyét föltétlenné tették 1870 július 18-án az egyházi alkotmány elfogadásával, különösen annak kimondásával, hogy hitágazatok dolgában a pápa, mint az egyház legfőbb tanítója, nem tévedhet, vagyis csalhatatlan; egyuttal szabatosan meghatározták az egyháznak az államhoz való viszonyát. Ez a viszony Európaszerte elmérgesedett, mert a legtöbb katolikus állam a középkori pápaság reneszanszára való törekvést sejtette benne. Az osztrák császár érvénytelennek nyilvánította a pápával 1855 augusztus 18-án kötött konkordátumot, a magyar király a zsinat határozataival és a pápa leirataival szemben a tetszvényjogot (*jus placeti regii*) érvényesítette; Franciaország, mely éppen a csalhatatlanság kimondására következő napon (július 19.) izent háborút Poroszországnak, július 31-én csapatait hazarendelte Rómából, mire öt olasz hadtest a 8000 pápai katonától szeptember 20-án elfoglalta Rómát. Ez a szeptember huszadika (*venti settembre*) a keresztény katolikus világ fővárosát egyuttal egy nemzeti állam fővárosává tette. Az olasz király

299. ábra. Tegetthoff Vilmos tengernagy (1827—1871).

ugyanis az október 2-iki népszavazat alapján 9-én bekebelezte az egyházi államot; saját szavai szerint: »a nehéz vállalatot befejezván, a haza megalkult. Róma neve, a legnagyobb, mely emberi ajkon hangzik, ma Olaszország nevével egyesül«. A pápa, a foglalás szerzőivel és eszközlőivel együtt, november elsején kiiktatta ugyan, de a király december 31-én bevonult a Quirinaleba. 1871 februárius 3-án szentesítette azt a törvényt, mely Rómát tette Olaszország fővárosává, május 13-án pedig megerősítette a garancia-törvényt, mely a pápának az államhoz való viszonyát szabályozza. Eszerint a pápa személye szent és sérthetetlen; a királyság területén fejedelmi tiszteletben részesül; test- és palotaőreit teljes számban megtarthatja; az államtól évi 3,225.000 lira ellátást (dotációt) kap; lakásul a vatikáni és lateráni palotákat nyeri. Lelki tisztének végzésében teljesen szabad; követeket küldhet és fogadhat; a világ minden püspökével a kormány beavatkozása nélkül közlekedhetik. A többi hat pont az állam és egyház viszonyát szabályozza. A pápa május 15-én ezt a törvényt visszautasította, jogait fenntartotta, de fogolynak tekintette magát a Vatikánban. Pápasága huszonötödik évfordulóján (1871 jun. 16.) mégis megáldotta Olaszországot, »ezt az annyi mártir vérével áztatott, minden időben annyi szentnek példájával megdicsőített földet«. *Vittorio Emanuele* 1878 januárius 9-én s *IX. Pius* 1878 februárius 7-én gyorsan követték egymást a halálban. Utódaiknak: *I. Umberto* (1878—1900.) és *III. Vittorio Emanuele* királyoknak s *XIII. Leó* (1878—1903.) és *X. Pius* pápáknak egymáshoz való viszonya nem változott. A tizennyolcszázados pápaság, a világi uralom elvesztése után, teljes erejével a legutóbbi zsinat határozatainak megvalósítására, az egyház reneszanszára törekedett. Több százezer papja segítségével a lelkiekben azontúl is a régi módon kormányozta a világ 230 millió katolikussát. Az ifjú királyság, tíz milliárd lira adóssággal küzdve is, óriási haladást tett s a nagyhatalmak sorába lépett, midőn 1873 szeptemberében — századok legendáit feledve — Német- és Ausztria-Magyarországgal megkötötte a hármas szövetséget. *Garibaldi* halála (1882 junius 2.) sem oltotta ki azt a hitet, hogy addig Olaszország nincs megváltva (*Italia irredenta*), míg uralma alá nem jut Nizza, Savoya, Dél-Tirol, Isztria, Dalmácia, Albánia. A kormány azonban a meglevő területre korlátolta nemzeti politikáját s nagyhatalmi állásának biztosítása végett inkább afrikai gyarmatok szerzésére buzdította a nemzetet.

II. Ausztria és Magyarország dualizmusa.

Olaszország egységre-törekvése együttjárt a német szövetségnek és Ausztria egységének megbontásával. Ausztria tulajdonképpen legnagyobb kiterjedésének idejében, 1854-ben, sem volt egységes, mert a magyar, lengyel és olasz »koronatartományok« s a katonai határörvidék odaszámításával 20 tartományból (összesen 147 kerületből) állt. 667.180 km² területen 39,411.309 lakosa lévén, területére és népességére Európának második birodalma volt, mert csupán Oroszország multa fölül. Ausztriából azonban csak 205.000 km² (13,382.189 lakos) tartozott a német szövetséghez. Odaszámítva a szövetséget is, *I. Ferenc József* 1,190.187 km² területen 65 millió embert kormányzott. Az alkotmány

eltörlése (1852.) és a pápával kötött konkordátum (1855.) Ausztriát Oroszországhoz hasonló önkényes hatalommá tette; de a Bach-rendszer (1852—59.)

300. ábra. I. Ferenc József 1853-ban.

német jelleget, főképpen pedig német szellemet, mindamellet sem adhatott neki, hogy a hadseregben, az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban a németet emelte állami nyelvvé. A németek ezt a rendszert abszolutizmusa, a nemnémetek ezenfelül még germanizálása miatt is gyűlölték. Bach rendőr-állama (külön rendőrminisztériummal és zsendársággal) az ostromállapot megszüntetése (1854.) után is elnyomta az egyéni, egyesületi és a sajtószabadságot s Thun közoktatási miniszter, ki az egyetemek szervezésénél még a tanítás és a tanulás szabadságának híve volt, a konkordátumban a népiskolákat úgyszólván teljesen a papságnak engedte át. A katonai jelleg fenntartása tizenkét év alatt (1848—59.) négy milliárd koronába került ugyanakkor, amikor Ausztria hitele megrendült, mikor politikai megbízhatóságát (a krími háború idején) csorba érte, katonai tekintélye pedig (1849-ben az orosz segítség igénybevétele, 1859-ben pedig az olaszországi hadjárat miatt) aláhanyatlott.

A magentai és solferinói vereség híre s a magyar forradalomtól való félelem 1859. augusztus 21-én végre is megbuktatta *Bach* Sándort s vele az önkényes uralmat, melyet Széchenyi Blickje (1859., London) teljesen leálcázott. Különben sem volt kéznél Oroszország, hogy — mint tíz esztendeje — megmentse Ausztriát, amely másfél-százada mindig szövetségesekre támaszkodott s kudarc érte abban a pillanatban, amelyben egyedül maradt. Önámításnak bizonyult német hegemoniája is, mivel (a szövetség legtekintélyesebb tagjának, Poroszországnak, ellenzése miatt) a Ticino mellett küzdő Ausztria kedvéért semmiképen sem volt hajlandó megtámadni Napoléont a Rajna mellett. Ausztria, az olasz nemzeti öntudat megmozdulása következtében, szerencsétlen harcok után, most még csak Lombardiát

vesztette el; de az alkotmány helyreállítását követelő magyarok s az egységre vágó németek nemzeti érzületének fölgerjedésével el kell vesztenie Magyar-

301. ábra. Bach Sándor báró (1813—1884).

és Németországot is, ha politikai rendszerét gyorsan meg nem változtatja. Ausztria azonban mindakét irányban csak félrendsabályokkal védekezett, mert nem találta meg a lenn mutatkozó forradalmi és a fenn tovább kísértő önkényuralmi célok közül kivezető utat. Mindenkit gondolkodóba ejthetett két öngyilkosság, ami majdnem egy és ugyanazon helyen és időben történt: *Széchenyi*, akit az osztrákok most már forradalmárnak tartottak, agyonlőtte magát (1860. ápr. 8.), mert másodszor is a forradalom véres egét látta hazája fölött; és *Bruck* osztrák pénzügyminiszter, aki az államhite kimerüléséig támogatta az önkényes uralmat, elvágta a nyakát (1860. ápr. 23.), mert sikkasztónak mondták, mihelyt szabadelvű reformokat javasolt. Most is főképp

302. ábra. Bismarck Ottó (1815—1898).

a pénzügyi bukás elkerülésére történt, hogy a császár az ú. n. októberi diplomában (1860. okt. 20.) ismét népképviselaten alapuló alkotmányt adott Ausztriának s abba illesztette be Magyarország rendi (1848. előtti) alkotmányát. Harmadnap (1860. okt. 22—26.) Varsóban a császár, a cár és a porosz király találkozáván egymással, sokan a szentszövetség följújtásától tartottak, ami nagyon megrendítette az alkotmányos törekvések őszinteségébe vetett hitet. Az aggodalmat igazolta a februáriusi pátens (1861. febr. 26.), amely a birodalmi tanácsban (az urak és a képviselők házában) egységes birodalmi képviselést adott, de miniszteri felelősség nélkül s az osztályérdekeknek kedvező módon. A magyar országgyűlés (1861. ápr. 2. — aug. 22.), mely csak a neki

fenntartott ügyekben, tehát voltaképpen mint tartománygyűlés, határozhatott volna, *Deák* Ferenc remekül fogalmazott felirataiban (május 13. és aug. 8.) egyenesen az 1848. évi alkotmányt követelte vissza. Ezért a császár feloszlatta, az ország alkotmányos jogait felfüggesztette, gróf Pálffy Mór helytartó ideiglenes kormánya alá vetette s aug. 23-án kijelentette, hogy a Reichsrath Magyarország nélkül is folytathatja működését. Az 1863-ban újra összehívott Reichsrathban az erdélyi szászok és románok résztvettek ugyan, de a magyarok távolmaradtak, a csehek és morvák kiléptek belőle; ilyen csonka parlament tehát nem képviselhette az »összbirodalom« érdekeit. 1863-ban Magyarország, *Tisza* Kálmán (mint Anglia valaha Hampden) példájára, csak karhatalomnak engedve fizette meg adóját s ellenszegülésének nem annyira az inséges esztendő, mint politikai jogfenntartás volt az oka. Ausztria belső átalakításának kísérlete tehát az 1860—1. évi alapon nem sikerült.

A német hegemonia kérdése szintén válságra vezetett. Ausztria Németországban keresett kárpótlást olaszországi veszteségeiért. Mivel Poroszország

nem vállalkozott velencei birtokának biztosítására, megbuktatta (1860. máj. 2.) azt a javaslatot, hogy a német szövetség hadainak vezetésén Poroszország és Ausztria osztozzanak. Ez annál kellemetlenebb volt Poroszországra nézve, mert ugyanakkor Roon hadügyminiszter is megbukott a porosz hadsereg reformjának tervével. I. Vilmos azonban, ki IV. Frigyes Vilmost 1861. januárius 2-án követte a trónon, uralkodásának legközelebbi feladatává éppen ennek a reformnak megvalósítását tette. Azt akarta, hogy az általános védkötelezettség alapján, az újoncjutalék és a szolgálati idő fölemelésével, 700.000 jól begyako-
 rolt, jól fegyelmezett és teljesen fölfegy-
 verzett katonája legyen s amellett a népfölkelést (Landsturm) is igénybe vehesse. A képviselőház feloszlata (1862. márc. 11.) nem használt, mert az új képviselőház is megtagadta (szept. 23.) a hadsereg reformjának költségeit s az újabban fölállított ezredek feloszlataát követelte. Azonban éppen aznap lépett a minisztérium élére Bismarck Ottó (szül. 1815. ápr. 1. † 1898. jul. 30.). Németország leggyűlöltebb államférfia már szept. 30-án szemébe vágta az ellenzéknek, hogy »a kor nagy kérdéseit nem beszédekkel, nem is a többség határozataival, hanem *vérrrel és vassal* döntik el«. Okt. 13-án a házat még a költségvetés letárgyalása előtt feloszlatta, az újat pedig, mely ebben az 1859. évi alkotmány megsértését látta, elnapolta, a »heveskedő« sajtót pedig szigorú felügyelet alá vetette.

303. ábra.

IX. Keresztély dán király (1863—1906).

De csakhamar kitűnt, hogy ez az államférfiú, akit a korlátlan monarchia hívének tartottak, tulajdonképpen *német nemzeti politikát* folytat. Két hadtesttel fenyegette meg a hesseni választófejedelmet, aki népétől megtagadta az 1831. évi alkotmányt. Poroszországot visszata-
 tartotta a német fejedelmek frankfurti tanácskozásától, melyet I. Ferenc József 1863. aug. 17-re hitt össze, hogy a német alkotmányt módosítsák, Ausztria rendes és Poroszország helyettes elnökleite alatt szövetségi igazgatóságot s az egyes államok kiküldöttjeiből (delegáltjaiból) közös parlamentet, szövetségi törvényszéket stb. alakítsanak.

Ezt 24 fejedelem szept. elsején el is határozta, de Baden, Weimar, Mecklenburg és Poroszország tiltakoztak, mert az új szervezet csak Ausztriát erősí-
 tené. Bismarck megmondta, hogy a császár ne Németországba és Frankfurtba, hanem Magyarországra és Budapestre tegye át székhelyét, ha segíteni akar magán. Azonban a schleswig-holsteini kérdésben követett politikája miatt eleinte a német ügy árulójának tartották.

VII. Frigyes dán király uralkodása (1848—63.) abban telt el, hogy az egységes, alkotmányos Dániát Holstein és Schleswig beolvasztásával megeremtse, ami csak az egységes Németország rovására történhetett. Végre 1863. márc. 30. Holsteint adófizető tartománynak nyilvánította, Schleswigit pedig beolvasztotta országába, melynek alkotmányát a dán birodalmi tanács 1863. nov. 13. ehhez képest módosította. Ő ugyan két nap mulva meghalt, de utódja, IX. Keresztély, a nép fenyegető magatartása következtében az új alkotmányt már nov. 18. szentesítette. Frigyes augustenburg herceg azonban, VIII. Frigyes néven, Schleswig és Holstein hercegének nyilvánította magát s helyreállította a két hercegség 1848. évi alkotmányát. A holsteiniak azonnal elősmervén uralmát, Dánia ellen a Bundot hitták segítségül. A német szövetség szász és hannoveri csapatokkal dec. 23-án csakugyan megszállatta Holsteint és Lauenburgot, melyet a dánok önként odahagytak s törvényes uralkodónak ösmerte el VIII. Frigyes; 1864. januárius 14-én azonban kijelentette, hogy a schleswigi ügyekbe nem avatkozik. Bismarck nem törődött a trónkövetelő jogaival. Tőle és Dániától egyaránt el akarta venni a hercegségeket, 1864. jan. 14-én Ausztriával szövetkezett s Dániától hallatlan módon azt követelte, hogy a Schleswigre is kiterjesztett nov. 18-iki dán alkotmányt 48 óra alatt fölfüggeszse. A tagadó válasza Wrangel porosz és Gablenz osztrák tábornok vezérlete alatt az 55.000 főnyi porosz-osztrák sereg már febr. 1-én átkelt az Eideren (Schleswig déli határfolyóján). A szövetségesek 6-án kiszorították a dánokat a dannewerki sáncokból, majd egész Schleswighból, kivéve a düppeli sáncokat, melyeket hősies védelem után csak április 18-án vehettek be. Az eredeti tervtől eltérve, febr. 18-án benyomultak a tulajdonképpeni Dániába is és a Jüt félszigetet

304. ábra. Wrangel Frigyes tábornagy (1784—1877).

harmadfél hónap alatt majdnem egészen elfoglalták. — *Tegetthoff* osztrák sorhajókapitány Helgolandnál május 9-én a tengeren is győzven, a dánok fegyverszünetet, okt. 30-án pedig *Bécsben békét kötöttek* s a hercegségeket a két hatalomnak engedték át. Ausztria a maga részét odaadta volna Poroszországnak, ha ez Glatz grófságot néhány más határszéli hellyel visszabocsátja s Velence megtartására szövetkezik vele. III. Napoléon viszont az egésznek megtartására ösztönözte Poroszországot, remélve, hogy támogatása fejében ettől megkapja Luxemburgot vagy a

305. ábra. A düppeli sánok.

rajnai Pfalzt. A háború kitörését csak úgy lehetett késleltetni, hogy a gasteini szerződésben (1865. aug. 14.) Ausztria Holstein, Poroszország pedig Schleswig kormányát vette át. Kiel német kikötő, Rendsburg német vár lett s Ausztria $2\frac{1}{2}$ millió tallérért Lauenburgról Poroszország javára mondott le. Midőn azonban Gablenz osztrák kormányzó Holsteinban türte VIII. Frigyes jelenlétét és izgatásait, Poroszország a tartomány megszállásával fenyegetőzött. Április 8-án szövetkezett az olaszokkal s ezzel semlegességre bírta Napoléont. Másnap általános választás alapján a német parlament összehívását sürgette. Midőn Ausztria június 1-én mégis a szövetségi gyűlésre bízta a döntést, 10-én Ausztriának a szövetségből való kizárását indítványozta, 12-én pedig az osztrákokat Holstein elhagyására kényszerítette. Június 14-én a szövetségi gyűlés többsége ennek következtében elhatározta, hogy csapatait a hercegségek visszavételére mozgósítja, mire Poroszország azonnal kilépett a szövetségből s azt felbomlottnak nyilvánította. Harmadnap, június 16-án, egy-egy porosz hadtest benyomult az ellenséges német területekre. Hannover 19.000 embere már 29-én letette fegyverét, Hessen, Nassau és Frankfurt meghódolt, Szászország 23.000 főnyi serege pedig, Drezda és Lipcse feladása után, átmenekült Csehországba s az osztrákokhoz csatlakozott.

Poroszország tehát délfelé a Majnáig néhány nap alatt minden ellenállást megtörvén, egész erejével a déli államok és Ausztria ellen fordulhatott. A király névleges és *Moltke* (1800—91.) tábornokari főnök valóságos vezérlete alatt június 22-én három felől 300.000 porosz támadt Csehországra, melyet *Benedek* Lajos (1804—81.) tábornoszernagy 270.000 emberrel védett. *Klapka* György olasz pénzen gyűjtött magyar legiójának Szilézián keresztül kellett volna Magyarországra törnie, hogy azt fölkelésre bírja; ezt pedig más oldalról Románia támogathatta volna, melynek 1866 május 22-ike óta egy Hohenzollern volt a fejedelme. Különben — *Moltke* szerint — egy magyar forradalom egymaga is

összetörné Ausztriát. Nem volt rá szükség, mert Csehországban két hét alatt eldőlt a háború sorsa. A nachodi, podoli, münchengrätzi, soori, skalitzi, jicini csaták után az osztrákok 35.000 emberök elvesztésével sem akadályozhatták meg a poroszok egyesülését (jul. 1.). Végre július 3-án Benedek 201.000 embere *Königgrätz* és *Sadowa* vidékén Moltkének és Frigyes Károly hercegnek csak felényi erejével kerülve szembe, az osztrákok már-már győztek, midőn d. u. 2 óraker végre megjelent Frigyes Vilmos porosz trónörökös hadteste s ezzel a csatatéren számszerint a poroszok lettek erősebbek. Új szerkezetű, hátultöltő puskájuk (a *Zündnadel-Gewehr*) hatszorta gyorsabb tüzelése, a csapatok nagyobb mozgékonyága, a terep alaposabb ismerete s a kitünőbb vezérlés

306. ábra. Benedek Lajos tábornagy (1804—1881).

következtében, egyúttal azonban a köd védelme alatt Chlum elfoglalásával, csakhamar megszakították az osztrákok hadállását. Délután $\frac{1}{2}$ 5-kor már általános támadásra mentek át s este 8 óraker Benedek visszavonulót fuvatott. A fáradt poroszok, akik maguk is 9000 embert veszettek, nem üldözték az osztrákokat, akik 42.000 halott, sebesült s fogoly és 174 ágyú hátrahagyásával menekültek. A császár az olaszországi győzöt, Albrecht főherceget, azonnal hazarendelte Bécs védelmére, Napoléont pedig, kinek javára Velenecéről feltétlenül lemondott, közbenjárásra szólította fel. Julius 11-én Albrecht vette át a fővezérlést, de Nikolsburgban július 21-én sietve fegyverszünetet kötött, hogy megakadályozza Bécs ostromát és a Magyarországba való betörést. Maga Bismarck is sürgette a békét, mert az oroszok európai

kongresszus elé akarták vinni az ügyet, a franciák pedig a felbomló szövetség néhány rajnai vidékét maguknak követelték. A porosz király már aug. 13—22. közt kiegyezett Ausztria délnémetországi szövetségesei közül Württemberggel, Badennel és Bajorországgal, aug. 23-án pedig megkötötte a *prágai békét*. A béke értelmében Ausztria végképen kilép a német szövetségből, nem ellenzi annak újjáalakítását, lemond Schleswig-Holsteinről s hadikárpótlás fejében 40·millió tallért fizet.

Másnap az Augsburgba menekült Bundestag *feloszlatta a német szövetséget*, de tizenhat állam még aug. 18-án megalakította az *északnémet szövetséget*, mely Poroszország vezetése alatt nemzeti irányban kívánta folytatni amannak működését. Az új szövetségben Hannover, Hessen, Nassau és Frankfurt csak mint Poroszországba keblezett tartományok vehettek részt. Poroszország népessége most már 19 millióról egyszerre 23 $\frac{1}{2}$ millióra növekedett; ellenben az olaszokkal okt. 3-án kötött *bécsi béke* Ausztria népességét, Velence átengedése következtében, 35 millióról 32 $\frac{1}{2}$ millióra csökkentette. Idejárt, hogy Franciaország, az

Amerikai [Egyesült-Államok fenyegetésére, Mexikóból visszahíttá hadait, melyek *Miksa* osztrák főherceg császárságát (1864—7.) támogatták. A Habsburg-családnak tehát le kellett mondania arról a reményéről, hogy az óceánon túl ismét uralkodhatik.

307. ábra.
Deák Ferenc (1803—1876).

bizottsága elfogadta az Ausztriával közös érdekű viszonyokról szóló munkálattal, mire Belcredi megbukott. Az uralkodó febr. 17-én helyreállította a magyar alkotmányt, *Andrássy* Gyula gróf elnöklete alatt parlamenti magyar minisztériumot nevezett ki, s az országgyűlés hosszas (1867. márc. 9—május 29.) tárgyalás után elfogadta a kiegyezésről szóló (1867 : XII.) törvényt. Ennek első tizennyolc §-a felsorolja a pragmatika szankcióból folyó közös ügyeket (a külügyet s az évenkénti költségvetés megállapítását azon költségekre nézve, melyeket a külügy és a hadsereg igényelnek); Magyarországon az alkotmány fenntartása s Ausztriába az alkotmányosság behozatalának föltétele mellett a közösügyek kezelésére nézve a teljes egyenjogúság (paritás) alapján a 26—51. §§-ban a háromtagú közös minisztériumot s a két ország parlamenti delegációit jelölte meg a kezelés eszközeiképpen, végül pedig (52—67. §§) ezek hatáskörébe utalt néhány nagyfontosságú közügyet, »melyeknek közössége nem foly ugyan a pragmatika szankcióból, de melyek részint a helyzetnél fogva politikai tekintetből, ré-

308. ábra. Beust Frigyes báró (1809—1886).

Német-, Olasz- és Dánországban s Mexikóban elvesztett befolyásáért a *Magyarországgal való kiegyezésben* kereste nagyhatalmi állásának újabb biztosítékát. A császár 1866. okt. 30-án Beust Frigyeset, a külföldit és protestánst, nevezte ki külügyminiszternek s nov. 17-én újra összehívta az 1865. dec. 14-én megnyitott, de a custozzai győzelem hírére elnapolt magyar országgyűlést. *Beust* és *Deák* a két állam dualizmusát sürgették, míg Belcredi osztrák minisztériuma öt szövetséges államból akarta újjíteremteni a Habsburgok birodalmát. 1867. febr. 4-én azonban a magyar országgyűlés 67-es

szint a két fél érdekeinek találkozásánál fogva, célszerűbben intéztek el közös egyetértéssel mint szorosan elkülönítve«. Ide sórolta az államadóságokban való részesedést, bizonyos esetekben a hitelügyet s a kereskedelmet annyiban, hogy a másik állammal (Ausztriával) tízévenként, kölcsönös alku alapján, kész volt vám- és kereskedelmi szövetséget kötni. Szükségesek tartotta végül, hogy a két állam bizonyos vasútvonalak kiépítése s a pénzrendszer és pénzláb megállapítása iránt közös megállapodásra jusson.

I. Ferenc József ezek után június 8-án Budapesten megkoronáztatta magát s feleségét, Erzsébetet, kit a magyar nemzet épp olyan védőangyalának tekintett, mint a porosz nemzet tekintette hasonló megpróbáltatások idején Lujza királynét. I. Ferenc József most már, július 28-án, mint magyar király szentesítette az első XII törvénycikket. A XII-iket (a kiegyezésről szólót) mint császár az osztrák államjognak is alapjává tette, midőn Ausztriának 1867. dec. 27-én alkotmányt adott s azt 31-én kihirdette. 1868. nov. 14. óta az uralkodó magát Ausztria császárának és Magyarország királyának, s a két államot a külfölddel szemben Osztrák-Magyar monarchiának nevezte.

A »monarchia« valódi nagyhatalom lett; 1872-ben Német- és Oroszországgal, 1879. okt. 7-én pedig Német- és utóbb Olaszországgal szövetkezve, az európai béke biztosítására törekedett, amellettt azonban hadseregét folytonosan fejlesztette. Bosznia megszállásával (1878.), majd bekebelezésével (1908.) a Habsburg-államok területét 657.887 km²-re és lakosainak számát ötven millióra növelte. A két államnak egymáshoz való viszonyát főképp a cseheknek a trializmusra való törekvése, a közös vámterület kérdése s a hegemonia miatt való féltékenység zavarta. Ausztriát különösen a nemzetiségi kérdés, a valódi alkotmányos érület hiánya parlamenti válságokba sodorta, gazdaságilag azonban jobban fejlődött mint az abszolutizmus idején. Magyarországon a kormányok 1867 óta (1906—1910 közt a szövetkezett ellenzékéből alakult kormány kivételével) mindig a Deák († 1876.) hagyományaihoz ragaszkodó (1875—1906-ig szabadelvűnek nevezett) pártból kerültek ki. Oly tartós kormány is alakulhatott, mint a Tisza Kálmáné, mely tizenöt éven át (1875—1890.) működött. Magyarország 1896-ban nagy fényvel és bensőséggel ülte meg fennállása ezredik évfordulóját. 1867-től 1910 végéig kerekszámban 2000 törvénycikkkel igyekezett biztosítani békés továbbfejlődését, melyet azonban az Ausztriához való viszony megfelelőbb szabályozásának és a nemzeti állam kiépítésének kötelessége újabb közjogi küzdelmekkel gátolt.

XII. FEJEZET.

FRANCIÁK ÉS NÉMETEK.

Jelenet
a német-francia
hadjáratból.

I. A harmadik francia köztársaság.

APOLÉON Ausztriát Olasz- és Németországban s Mexikóban egyaránt cserbenhagyta ; de Németországban századokon át gyakorolt befolyását nem azért segített megsemmisíteni, hogy Németország porosz vezetés alatt nagy katonai hatalommá alakuljon. Még föl sem oszlott a német szövetség, amidőn (1866. augusztus 5-én) kijelentette, hogy joga van a rajnai Pfalzra és a rajnai Hessenre ; de mindjárt tudtára adták, hogy azonnal megbuknék az a német miniszter, aki csak egy talpalatnyi német földet is odaigérne. Midőn tehát 1867. márc. 22-én *III. Vilmos* holland királytól 90 millió frankért megvette *Luxemburgot*, a megszűnt német szövetség egyik tagját, a poroszok megszállták a nagyhercegség fővárosát, mert, *Bismarck* szerint, német területet elidegeníteni nem szabad. A francia-porosz hadjáratnak a londoni konferencia azzal vette elejét, hogy Luxemburgot 1867. május 11-én a holland király felsősége alatt hagyta és semleges területnek nyilvánította. Árnnyat vetett Napoléon dicsőségére, hogy kivégeztetni engedte *Miksa* mexikói császárt (1867. jún. 19.) s nem akadályozhatta meg a délnémeteknek az északnémetekkel (1867. júl. 8.) kötött vámszövetségét. *Bismarck* visszautasította (szept. 7.) Napoléonnak a német ügyekbe való avatkozását és zár alá helyezte a segélyében bízó hannoveri és hessenkasseli elűzött fejedelmek magánvagyonát. Franciaország azonban még mindig tekintélyes volt ; az 1867. évi világkiállításon 58 fejedelem és sok százezer idegen kereste fel, »a világ szellemi fővárosát«, de kevesen gondoltak rá, hogy ugyanakkor, amikor Napoléon *Hausmannal* kiépíttette Páris fényes boulevardjait, egy milliárd frankot fordított a város megerősítésére is.

Párisba 1868-ban mint menekült érkezett *Izabella* spanyol királyné (1843—68.), akinek uralkodása a karlisták s egyéb forradalmiak ellen való küzdelemben telt el. A győztes forradalom vezérei, *Serrano* tábornagy és *Prim* tábornok, Spanyolországot alkotmányos, szabadelvű monarchiává akarták átalakítani és,

sok kísérletezés után, Hohenzollern Lipót herceget kínálták meg a koronával. Vilmos porosz király, mint a Hohenzollern-ház feje, megengedte a jelölés elfogadását. Egy ilyen engedély, melyet Hohenzollern Károly 1866-ban kapott a román fejedelmi cím felvételére, ötödéve egyik oka volt az Ausztria és Poroszország közt kitört háborúnak. Franciaország, mely a XVI—XVII. században folyton küzdött a Habsburgok ellen, kik Német- és Spanyolország felől közrefogták, nem akarhatta, hogy mostantól fogva ugyanonnan a Hohenzollernnek fenyegetés hasonló veszedelemmel. Tiltakozása következtében a herceg (vagy inkább az ő nevében apja) 1870. júl. 12-én visszalépett a jelöltetéstől, de másnap Vilmos porosz király hidegen elutasította *Benedetti* francia követet, ki szokatlan módon, az emsi fürdő nyílt sétányán, kívánta

309. ábra. Miksa mexikói császár (1863—1867).

tőle, hogy más Hohenzollernnek se engedje meg a jelölés elfogadását. A követ megsértése miatt a párisi nép felzúdult, Berlin elfoglalását sürgette és — ezúttal a császári kormány örömére — a Marseillaisét énekelte. A kamara — a mérsékletet tanácsoló *Thiers*re nem hallgatva — *Grammont* herceg hadügyminiszter előterjesztésére július 15-én »könnyű szívvel« szavazta meg a 60 milliónyi kölcsönt s a tartalék behívását. Másnap mindakét fél elrendelte a mozgósítást s 19-én a franciák megizenték a háborút, melyet saját erejökre utalva kellett megkezdniök. Anglia csak oly föltétel mellett maradt nyugton, hogy Franciaország nem foglalja el Belgiumot. *Andrássy* magyar miniszterelnök már július 14-én, *Beust* külügyminiszter pedig 20-án köriratban jelentette be Ausztria és Magyarország semlegeségét és csak határainak biztosításáról gondoskodott, pedig a katonai párt a poroszokon szívesen állott volna bosszút Königrätzért. Oroszország még készületlenebb lévén, csöndesen maradt, mert a poroszok megígérték, hogy nem akadályozzák keleti politikáját. Olaszország ezúttal nem szövetkezett a poroszokkal, mert remélte, hogy a franciák kivonultával Rómát úgysis megszállhatja.

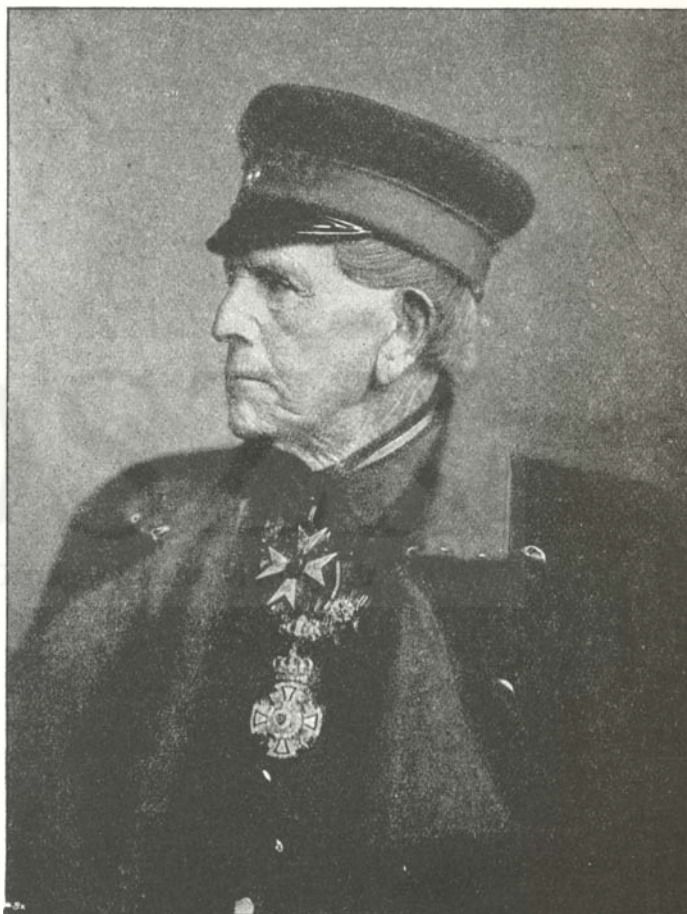
Poroszország egy-hét alatt (júl. 16—23.) végrehajtotta a mozgósítást, ami 1866-ban hétannyi idejébe került s 31-én (a mozgósítás 16. napján) egész felvonulását befejezte. A vasuti szolgálatot idáig

310. ábra. Juan Prim (1814—1870).

példátlan módon kifejlesztette, mert naponként 12—18 csapatszállító vonatot indíthatott a harctérre. Hadügyminiszterek szerint a franciák is készen voltak az utolsó cipőgombig; de csakhamar kitűnt, hogy kevesebb készüléttel és nagyobb önámítással sohasem kezdtek háborút. Kapkodtak is, mert elejtették *Frossard'* tábornok tervét, mely Langrest tette a védelem középpontjává. A Középső-Rajrán keresztül Dél-Németországba akartak hatolni, hogy azt csatlakozásra bírva, mint I. Napoléon 1806-ban, Berlinbe nyomuljanak. A délnémet államok azonban már július hó 16—17-én Poroszországra, a németek egységének hirdetőjére, ruházták át seregeik egységes vezetése jogát, ami egymaga is kiábrándíthatta volna III. Napoléont, a rajnai sereg névleges főparancsnokát.

A 400.000 főnyi német sereg 1200 ágyúval, be sem várva a francia Cunctatorokat, három sereggel háromfelől támadt s, Moltke és Blumenthal tervei szerint, magában Franciaországban akart egyesülni. A 300.000 francia 250 km.-nyi vonalon eloszolva fogadta. A délnémetek *Frigyes Károly* porosz herceg vezetése alatt aug. 4-én Weissenburgnál Mac Mahon 50.000 franciájából 10.000-et ejtettek el. Nemcsak

311. ábra. Moltke Helmut tábornagy (1800—1891).

nagyobb számuk miatt győztek: ugyanaznap *Steinmetz* a saarbrücken-spicherni magaslatról 27 zászlóaljjal kergetett el 52 zászlóalj franciát s ágyúkat is vitt támadása közben a magaslatokra. Az első vereségek hírére Párisban *Ollivier* s *Grammont* minisztériuma (aug. 10.) *Palikao*-nak engedte át a helyét, Napoléon pedig (aug. 12.) *Bazaine* tábornagnak adta át a fővezérletet. *Bazaine*, hogy a tartalékkal egyesülhessen, Páris felé akart visszavonulni, de a Metz körül vívott (pont-à-moussoni, rézonvillei, mars-la-touri és gravelottei) háromnapos (aug. 14., 16., 18.) csata következtében Metzbe szorult. Míg a német sereg zöme

Páris ellen nyomult, Mac Mahon és a császár 120.000 franciával (oktalanul az Ardenneknek kerülve) Metz fölszabadítására sietett, *Sedannál* azonban szept. elsején 220.000 német ellen csatát vesztvén, másnap a császár, 50 tábornokkal, 5000 tiszttel, 83.000 emberrel, 10.000 lóval és 650 ágyúval megadta magát.

A veszteség számszerint is óriási volt, a szegény páratlan az egész francia történelemben. Nyomban buknia kellett tehát az egész nyomorult rendszernek, amely okozta. A törvényhozó testület Jules *Favre* indítványára már szeptember 3-án éjjel száműzte III. Napoléont és családját, mely Angliába menekült, 4-én pedig *Gambetta* (1838—82.) indítványára *kikiáltotta a köztársaságot*, 78 év óta immár a harmadikat. *Trochu* tábornok elnöklete alatt Páris 11 képviselőjéből

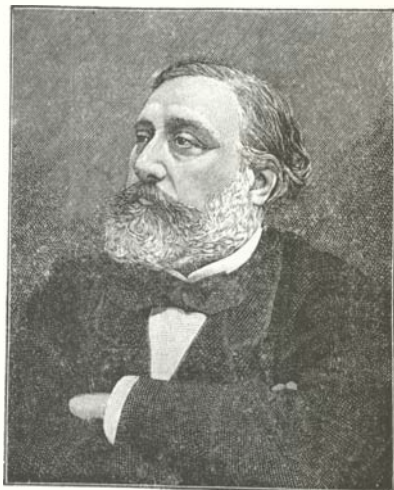

312. ábra. Moltke Sedannál.

honvédelmi bizottság alakult. Trochu már előbb Páris akarta a védelem közép-pontjává tenni, annak oltalmára hihetetlen gyorsasággal emelt 94 rondellát s midőn a poroszok szeptember 19-én körülzárták, négy és fél hónapon át vezette védelmét, a legbámulatosabbat, melyet Babilon eleste óta egy világváros kifejtett. De csak a városra szorítkozhatott. Elsasst és Lotharingiát nem menthette meg. A poroszok már szeptember 28-án bevették Strassburgot s Frigyes Károly herceg Metzben október 28-án megadásra kényszerítette *Bazaine* tábornagyot. A közvélemény nem hiában beszélt árulásról; a világ fennállása óta sohasem történt, hogy akkora haderő (173,000 ember, 1570 ágyúval és golyószóróval s 270,000 puskával) oly kishitűen hódolt volna az ellenségnek. *Thiers* hiában járt Londonban, Bécsben, Szent-Péterváron, Firenzében, hogy szövetségeket keressen; Andrassy a magyar képviselőházban már október 31-én félszeg politikának nevezte, hogy semlegességet hirdessenek és mégis békeföltételeket

akarjanak diktálni. *Favre* Ferrièresben hiában tett békeajánlatokat; a »vas-kancellár« gyönyörködni látszott benne, hogy a franciák hozzá képest »báránynak tartják Attilát« s a vénasszonyok már neve hallatára térdenállva könyörögnek életükért. Úgy hitte, hogy a porosz baka mellett »Leonidas valóságos Kis Miska« s már augusztus 14-én örvendezett, hogy a hősteteket jutalmazó vaskeresztek még nem készültek el, mert ekkor éppen nem lehet bírni velök; hogy kitűnjenek, még a francia ágyúk csövébe is bedugnák a fejüket. De úgy találta, hogy mindenkit az ezredek ragadnak magukkal, nem a tábornokok. »A hadvezetés dicsősége — írta karácsony estéjén — a csapatok hősiességéből áll; ebből csak valamivel kevesebb és a vezetőség nem állaná meg a kritikát.«

Valóban, túlságosan elhuzódott Páris ostroma, aminek egyik oka, hogy 234,000 porosz és 900 ágyú kevés volt egy világváros körülkerítésére; a másik, hogy a bombázástól a vezérkar sokáig visszariadt; s a harmadik, hogy a bezárt két millió polgár vitézül ellenállt, kitartóan tűrte az éhséget. Szakácsai és gazdasszonyai a pat-

313. ábra.

Léon Gambetta (1838—1882).

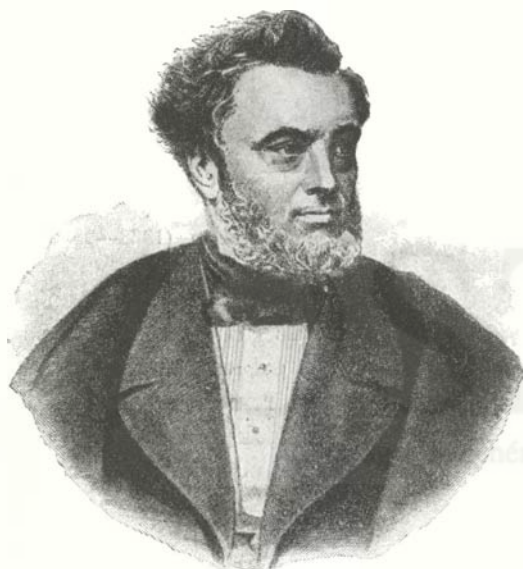
314. ábra. Bazaine tábornagy (1811—1888).

kány- és macska-pecsenye elkészítésében remekeltek s amellet nem mondtak le szokott kedvteléseikről, sőt politikai torzsalakodásaikról sem. A szociális-ták (*Flourens* és *Blanqui* vezetése alatt) ismételten is — 1870. október 31-én és 1871. januárius 22-én — kísérletet tettek, hogy az utca föllázításával ragadják magukhoz a város vezetését. *Gambetta* miniszter már október 6-án léghajón távozott, hogy a főváros fölszabadítására lelkesítse a vidéket, különösen szülőföldjét, *Guyennet*. *Toursban* diktatori hatalommal valóságos fiókkormányt szervezett. November 2-án általános fölkelést hirdetett, 11 gyakorló tábornokot állított fel, Angliától és Észak-Amerikától több

százezer fegyvert vásárolt s 600,000 embert gyakorolt be. A poroszok azonban már december 5-én elfoglalták *Orléanst*, 21-én pedig *Tourst*, a nemzeti védelem

vidéki középpontját. Gambetta Bordeauxból is erélyesen folytatta az ellenállást, míg a porosz király Versaillesből intézte a támadást. Ducrot, Faidherbe, Chanzy tábornokok nem bírták az ostrom alól fölmenteni Párist, Bourbaki tábornok pedig Elsass, sőt Baden fenyegetésével hiában akarta másfelé terelni a németek figyelmét. Mindenütt a németek győztek. Száznolcvan nap alatt 156 ütközetet, 12 nagy csatát vívtak, 26 várat vettek be, 80,000 franciát ejtettek el, 382,000 francia tisztet és katonát fogtak el, 6720 ágyút és 120 zászlót zsákmányoltak.

Fegyvereik győzelmén lelkesedve, a német fejedelmek 1871. januárius 18-án magában Versaillesben alapították meg az új német császárságot. Ennyi világtörténelmi esemény hatása alatt a francia kormány Versaillesban már tíz nap mulva fegyverszünetet kötött. Januárius 29-én Páris külső erődítéseit a poroszok

315. ábra. Jules Favre (1809—1880).

szállták meg, Páris pedig 200 millió frank hadisarcot fizetett. Februárius 13-án hősiesség után Belfort is meghódolt. A Bordeauxban megnyílt nemzetgyűlés köszönetet szavazott Gambettának, ki idáig mint diktátor vezette az ország védelmét s lemondása következtében Thiers Adolfot állította a végrehajtó hatalom élére. Míg Gambetta életre-halálra akarta folytatni a harcot, Thiers már 21-én Versaillesba, a poroszok főhadiszállására ment s megkezdte az előleges béketárgyalásokat, melyekben kivüle még csak J. Favre vett részt. Bismarck szerint a béke föltétele: az egész Elsass, Lotharingia némely része Metz-zel, hat milliárd frank

hadikárpótlás és ennek lefizetéséig az elfoglalt francia területek megszállva tartása, esetleg Olaszország részére Savoya és Nizza visszaadása. Thiers ez alapon nem akart tárgyalni. Favre pedig a hadikárpótlás összegének hallatára elszörnyedve jegyezte meg, hogy Krisztus óta nem telt el annyi perc. »Csak-hogy — jegyezte meg Bismarck — a bankár (Bleichröder), ki az ügyet lebonyolítja, a világ teremtésétől számítja a perceket.« Februárius 26-án végre is aláírták az előleges békét, mely az ország területét Elsasszal és Lotharingia egy részével valóban megcsonkította, az olaszok kárpótlását azonban mellőzte s a hadisarcot öt milliárdra szállította le (körülbelül annyira, amennyit az emberiség évenként szeszes italokra költ). A bordeauxi nemzetgyűlés a föltételeket március 1-én s I. Vilmos császár 2-án elfogadván, a poroszok 3-án már elhagyták Párist, majd Versaillesst is, hová 20-án a francia kormány és a nemzetgyűlés átköltözött. Másnap, március 21-én, I. Vilmos Berlinben megnyitotta a német császárság első parlamentjét s április 16-án megerősítette a birodalom alkotmányát, melynek értelmében Németország 26 állam (4 királyság, 6 nagy-

hercegség, 5 hercegség, 6 fejedelemség, 3 szabad város és Elsass-Lotharingia birodalmi tartomány) szövetségéből alakult örökös császárság s élén Poroszország Hohenzollern-királya áll. A szövetség ügyeit a szövetségtanács intézi, melynek 58 tagját, megszabott arányban, a szövetséges államok fejedelméi nevezik ki. A birodalmi parlament tagjait, szintén megállapított arányban és országokonkint, maga a nép választja. A szövetségi tanács elnöke s a birodalom legfőbb felelős hivatalnok a birodalmi kancellár, ki a 11 államtitkár működését vezeti, ellenőrzi s a szövetségtanácsban elnököl.

A *németek egysége* nem volt olyan teljes és olyan nemzeti jellegű mint az olaszoké. Ausztria németjeit kizárta, ellenben befogadta a schleswig-holsteini dánokat, a poseni lengyeleket és az elsass-lothringiai franciákat. Ez utóbbiak képviselői március elsején búcsúztak el a bordeauxi nemzetgyűléstől. Tiltakoztak az ellen, hogy kiszolgáltatassák őket az idegen uralomnak. Nevökben Grosjean képviselő abban a pillanatban, amelyben őket a közös családtól elválasztják, erős fogadalmat tett, hogy Franciaország iránt való hűségüket megtartják arra a napra, amikor ismét visszanyerik régi helyüket. Sorukat azonban s a franciák sorsát megpecsételte május 10-én a *frankfurti végleges béke*, mely egészben véve a versaillesi előleges béke föltételeit ismételte.

Egyelőre beveződött Német- és Franciaország közt az a küzdelem, melyben 700 év alatt 1.100,520 francia és 1.057,780 német esett el, miközben a franciák 235, a németek 240 csatában győztek. A németek azt hitték, hogy Franciaország sohasem heverheti ki azt a csapást, melyet a történelemben páratlanul nagy hadisarc kivetésével s a máskülönben is okozott károkkal ráróttak. Hiszen a francia kormány nyolc esztendő mulva 14½ milliárd frankra tette a hadjárat összes költségeit. Mikor azonban a kormány a hadisarc fedezésére harmadfél, majd ismét három milliárd frank kölcsönt akart fölvenni, a Franciaország jövőjébe vetett hittel hazai és külföldi tőkepezések nem kevesebb mint 44 milliárdot jegyeztek; a kormány tehát gyorsan kifizethette a hadisarcot és 1873. szeptember 16-án az utolsó német katonának is távoznia kellett Franciaországból.

A köztársaság politikailag is szilárdabbnak bizonyult mint megalakulása válságos körülményei között hitték, mert két hónap alatt megalázta a *párisi commune*-t (községet), mely az országos kormány helyébe a város uralmát akarta állítani, mint egykor a rémuralom idejében (1792. aug. 10. — 1794. júl. 27.). Midőn ugyanis a poroszok kivonultával *Vinoy* tábornok a kormány parancsára

316. ábra. Louis-Adolphe Thiers (1797—1877).

lefejeverezni akarta a párisi nemzetőröket, ezek megtagadták az engedelmességet, mert a porosznál nagyobb ellenségnek tartották az akkori nemzetgyűlést, mely — hitők szerint — a monarchia helyreállítására törekedett. Páris községe (commune) vezetése alatt Franciaországot *szövetséges köztársasággá* akarták átalakítani. *Kommunisták* (a községi önkormányzat hívei) s nem kommunisták (a vagyon egyenlő felosztására törekvők) voltak. Rendes hadsereg helyett nemzetőrséget akartak, mert ezt nem lehet használni a zsarnokság helyreállítására. A császárság idejében Párisba csődített munkások anyagi helyzetének javítására, a községi szabadságok fejlesztésére, az állam és egyház teljes különválasztására törekedtek. Életrevaló terveikhez azonban a küzdelem hevében megvalósíthatatlan elvek járultak, amik a kommunalistákat csakhamar a legszélsőbb kommunisták színében tüntették föl és szertelenségekre ragadták.

A kormánynak, *Vinoy* tábornok vezetése alatt, csak 40,000 embere volt, 100,000 fölkelővel szemben. Midőn 1871. március 17—18-án megszállta a Párison uralkodó magaslatokat, melyeket a németek odahagytak, a nemzetőrök ellene indultak, a katonák egy részét átállásra bírták s két tábornokot föbelőttek. A háromszínű lobogó helyett most már vörös zászlók lengtek Párisban. Március 21-én *Assy* elnöklete alatt a városházán megalakult a commune (község) forradalmi kormánya, mely 28-án 120,000 szavazat alapján véglegesen szervezkedett. A 87 községtanácsosból csak 15 volt a mérsékelt köztársasági. A községi (communardok) középponti bizottságában (miniszteriumában) a budai *Frankl* Leónak († 1896.) jutott a közlekedési tárca. *Garibaldi* nem fogadván el a fővezérséget, *Dombrowszkij* állott a 200,000 községi (communard) katona élére. A párisi kormánynak egyelőre pénze is volt, mert 26 millió franknyi egyházi vagyont foglalt le. A köztársasági kormány csapatait Versaillesba vonta vissza, de április 2-án és 3-án a communardok ott is megtámadták őket, mire *Mac*

317. ábra. Mac Mahon tábornagy (1808—1893).

Mahon tábornagy vette át a fölkelők ellen küldött csapatok vezetését. A communardok kezesek gyanánt tartották maguknál *Darbois* párisi érseket s papjait, »egy úgynevezett Isten szolgáit«; Thierst társaival együtt vád alá helyezték, házáat lerombolták s a Vendôme-oszlopot ledöntötték. Május 2-án *Pyat* elnöklete alatt öttagú jóléti bizottságot alakítottak a középponti bizottság mellett, melynek tagjai minduntalan változtak. Midőn azonban *Mac Mahon* 128 ágyúütege ellen nem boldogulhattak, s május 19-iki kirohanásuk nemsikerült, elhatározták, hogy

»méltó temetést rendeznek a szabadságnak«. Május 23-án petróleummal fölgújtották a városházát, a Louvret, a Tuileriákat, a Palais-Royalt stb., Darboy érseket pedig társaival agyonlőtték. 28-án a commune utolsó elnöke, *Delescluze*, fegyvertelenül állt a torlaszokra, de öt lövés leterítette. A fölkelők közül 17,000 elesett, 30,000 fogságba jutott. Páris mellett a Satory-síkságon, június 7-én, nagy részöket kivégezték, 10,137-et Polinéziába száműzték. A »rendet« ilyen áron állították helyre a Bertalan-éj s a guillotine országában.

Franciaország azóta *mérsékelt köztársaság*. Első elnöke, *Thiers* (1871—3.) idejében kifizette a hadisarcot, s az ország felszabadult a porosz megszállás alól. Folytonosan a megtorlás (revanche) gondolatával foglalkozva, behozta az általános hadkötelezettséget s 825,000 főre emelte rendes hadseregének, 510,000-re a tartaléknak s egy millióra a területi hadseregnek létszámát. *Mac Mahon* elnökle alatt (1873—9.) az 1875. februárius 25-én megszavazott új alkotmányban, a monarchikus törekvésekkel

szemben, szilárdabb alapokra fektették a köztársaságot, melynek elnökét ezentúl hétévenként választották. *Grévy* idejében (1879—87.) a nemzetgyűlés visszaköltözött Párisba, melynek eszményképe, Gambetta, egyideig a kormány élén állt. *Gambetta*, Bismarck megjegyzése szerint, a kormányon azt a hatást tette Európa idegeire, mint az az ember, ki a betegszobában veri a nagy dobót. Békésebb irány kerekedett felül s a parlament első sorban a belső ügyeket akarta rendezni. Szabadelvűen reformálta a közoktatást, az egyházi egyesületeket és szervezeteket alapszabályaik bemutatására utasította, a jezsuiták iskoláit becsukatta. A politikai foglyokat, 17 communard kivételével, szabadonbocsátotta, de a volt uralkodócsaládok tagjaitól a választás és tisztviselés jogát elvette, utóbb pedig egy részöket számkivetette s 1884. augusztus 4-én a köztársaságot Franciaország végleges kormányformájának nyilvánította. *Carnot* elnöksége alatt (1887—94.) *Boulangier* tábornok, ki szívesen vállalkozott volna I. Napoléon szerepére, az alkotmány módosítását sürgette, hogy diktátor vagy talán ennél is több lehessen s bosszuló hadjáratot vezethessen Németország ellen; midőn azonban a kormány vád alá akarta helyezni, Belgiumba szökött, amivel eljátszotta népszerűségét.

A nemzet 1889-ben már igazi köztársasági érülettel s Párisban nagy-szerű világkiállítással ünnepelhette meg a forradalom századik évfordulóját. 1891. óta III. Sándor cár és XIII. Leó pápa bevallott barátai lettek a köztársaságnak, míg mások a Panama-csatorna társaság botrányos bukását, mely képviselők és államférfiak megvesztegetésével állt kapcsolatban, a köztársaság erkölcsi alapjának megrendítésére szerették volna felhasználni. Midőn egy

318. ábra. Boulanger György tábornok (1837—1891).

anarchista Carnot elnököt meggyilkolta (1894. június 24.), a köztársaság iránt a világ minden uralkodója részvétét nyilvánította. Az anarchisták ellen drákói törvényeket hoztak, de Casimir *Périer* azok alkalmazása előtt, héthavi elnökség (1894—5.) után, lemondással tért ki. *Faure* (1895—99.) a köztársaság tekintélyét Madagaszkár elfoglalásával emelte, az orosz barátságot szorosabbra fűzte s meggátolta *Dreyfus* hazaárulási pörének megújítását, mely a tekintélyt a hadseregben akarta megtámadni. Hirtelen halála után utódját, *Loubet* elnököt, mint a revízió barátját, *Déroulède*, a hazafias liga elnöke, el akarta fogatni, az államcsíny azonban, Roget tábornok ellenállása következtében, meghiusult. A semmitőszék 1899. június 4-én a revíziót elrendelte, a pör azonban, az egész világ óriási érdeklődése közt, szeptember 9-én Dreyfus elítélésével, egyúttal elnöki megkegyelmezéssel ért véget. 1900. januárius 4-én viszont a Fülöp orléansi herceg királyságát akaró *Déroulède*t és társait ítélték el és csak öt év mulva kegyelmeztek meg nekik. Mivel a monarchisták főképp a szerzetesrendekre és vallásos társulatokra (kongregációkra) támaszkodtak, ezeknek működését, különösen pedig tanítását, az 1901. március 29-iki törvény csak alapszabályaik helybenhagyása alapján engedte meg. *Combes* miniszterelnök e törvény alapján 1902—3-ban 5214 kolostort és 3494 szerzetesiskolát csukatott be s kimondta, hogy ott kell folytatni az egyházpolitikát, ahol a nagy forradalom 1795-ben elhagyta. A szociális demokrácia, melyet 1899-ben *Millerand* már magában a minisztériumban képviselt, vezére, Jaurès, szerint az államnak az egyháztól való különválására, Jules Guesde szerint pedig első sorban a munkásosztály felszabadítására törekszik. Jaurès azzal a megjegyzéssel adja kezünkbe a francia szocializmusnak 112 esztendőre (1789—1900) visszatekintő tizenhat nagy kötetre terjedő történetét, hogy a forradalmi Franciaország kimondhatatlan megpróbáltatások, a monarchia ismételt bukása, a köztársasági eszme éledezései, beavatkozások, földaraboltatások, államcsínyek és polgárháborúk után csak teljes száz esztendő alatt juthatott el a köztársaságnak s az általános szavazási jog alapján a törvényes szabadságnak szervezéséig. De három évtizeddel a sedani csata és a frankfurti béke után nagyobb volt mint valaha: a gyarmatokat odaértve, 6,623,667 km² területen 85½ millió lakosa volt.

II. A német császárság.

Mikor (1896.) Franciaország katolikusai a keresztény állam alapításának ezerháromszázadik évfordulóját ünnepelték, Németország még csak harmincöt-esztendő *állami* életre tekinthetett vissza; de már mint *világbirodalom*, melynek több mint 3 millió négyzetkilométeren 70 millió lakosa s ugyanannyi (olasz és osztrák-magyar) területen 80 millió szövetségese van. Magva az északnémetek szövetsége, amelyet Poroszország 1870-ben a franciák ellen vezetett. A délnémet államok csak a hadjárat hevítő hatása alatt fogadták el az északnémetek alkotmányát, de most már éppen ők buzgólkodtak legjobban, hogy a laza szövetséget egységes, erős monarchiával pótolják. Fejedelmeik már 1870. dec. 3-án felajánlották a német császári címet Vilmos porosz királynak; 9-én az északnémet szövetség német birodalomnak nevezte magát, 1871. januárius 18-án pedig —

a porosz királyság alapításának 170. évfordulóján — II. Lajos bajor király indítványára kikiáltották *Vilmos* porosz királyt német császárnak s ezzel az új német birodalmat megalapították. Mindez Versaillesban, XIV. Lajos palotájában, az ellenség földjén, Párisnál farkasszem nézve, történt. Hasonló nemzeti és katonai önbizalom nyilvánult benne, mint midőn Péter cár az ellenség földjén alapította meg birodalma új fővárosát. De a császárság megteremtője, *Bismarck*, már harmadnap (jan. 21.) megvallotta, hogy munkaközben sokszor óhajtott, bárcsak szétrobbanna mint valami bomba s romba döntené az egész alkotást! Nagy ellenfele, *Gambetta*, utóbb úgy találta, hogy I. Vilmos *a magyaroknak* köszönheti császári koronáját, mert gr. *Andrássy* akadályozta meg *Albrecht* főhercegnek azt a tervét, hogy Ausztria-Magyarország a háború kezdetén Franciaország javára beavatkozzék.

Parlament sohasem volt olyan kellemes helyzetben mint az 1871. márc. 21. megnyitott első német birodalmi gyűlés, mely (a hadisarcból) egyszerre 4219 millió márka készpénz hovaforrásáról gondoskodhatott. *Bismarck* el volt tökévelve, hogy a 65.000 osztrák és 80.000 francia vérével megváltott németegységet, ha kell, ezután is vérrel és vassal oltalmazza meg; a hadsereg és hajóhad fejlesztésére tehát semmi áldozatot sem tartott elég nagynak. Magától a háborútól mégis óvakodott. A három (német, osztrák, orosz) császár berlini találkozása 1872. szeptemberében, a keleti kérdés ügyében 1878. júliusában tartott berlini konferencia, melyen *Bismarck* elnökölt, az Ausztria-Magyarországgal 1879. okt. 7-én kötött és 1883-ban Olaszország hozzájárulásával megújított *hármasszövetség* úgy a keleti, mint a francia kérdésben megóvta a birodalmat minden rázkódtatástól, sőt azt Európa vezető hatalmasságává tette. 1888. februárius 6-án *Bismarck* a parlamentben büszkén mondhatta, hogy a németek csak Istentől félnek. Azt azonban az új császárság egysége s nagyhatalmi tekintélye érdekében sohasem tartotta szükségesnek, hogy, a Karolingok császársága példájára, a pápasággal szövetkezzék s annak világi hatalmát az olaszokkal szemben helyreállítsa. Inkább a Hohenstaufokat követte, kik a pápasággal szembeszállva, az egyházat az állam alá akarták rendelni. Erre jó alkalom kínálkozott, midőn *Döllinger* müncheni tanár föllépése következtében 1871. szeptemberében megalakult az ó-katholikusok felekezete, mely a pápa csalhatatlanságát el nem ösmerte s a világi hatalomnak a papságra nagyobb befolyást engedvén, magva lehetett a német katolikus egyháznak. A felekezet azonban sohasem erősödött meg, ellenben a római katolikusok parlamenti pártja (a centrum) számban egyre növekedve küzdött az ellen, hogy az egyház az állam felügyelete alá kerüljön. Az iskolák 1872. februáriusában mégis oda kerültek s az állam megtiltotta, hogy a papok a szószéken politikai dolgokat érítsenek. Midőn a pápa nem ösmerte el Németország követéül *Hohenlohe* bibornokot, kinek az államot csak lelki ügyekben kellett volna képviselnie, *Bismarck* a parlamentben kijelentette, hogy Rómával egyezkedni nehéz, ő pedig *Canossa*ba nem megy. Politikáján nem változtatva, a lelkiösmeret szabadságának alapján, önállóan kívánta helyreállítani a vallásbékét. 1872. június 4. egyszerre 758 jezsuitát utasított ki; az 1873. évi májusi törvényekben biztosította az állam befolyását a papság neveltetésére, kinevezésére és az egyház fenyítő hatalmára; megszüntette az egyházi büntetőjog határait s

az egyházból való kilépés módját. Az 1874. májusi törvények viszont a papokat és püspököket hivataluk elvesztésével, sőt száműzetéssel fenyegették, ha az állam törvényeire föl nem esküsznek. 1875-ben szabályozták az egyházi vagyon kezelését, a törvényeket el nem ösmerőktől megvonták az államsegélyt, az ó-katholikusoknak bizonyos föltételek mellett megengedték a római kath. templomok használatát s kitiltották Poroszországból az összes szerzetesrendeket. Mindez emlékeztetni kezdett a nagy francia forradalom egyházpolitikájára. A pápa 1875. febr. 5-én éppen a lelkiösmeret szabadsága nevében tiltakozott ellenök, a híveket pedig eltiltotta, hogy a polgári papok istentiszteleteit látogassák. A templomok sok helyen üresen maradtak s a kormány kényelmetlenül tapasztalta, hogy az állam és az egyház torzszalkodása közben a szocialisták száma váratlan gyorsasággal növekedik. Ez volt az oka, hogy Bismarck, IX. Pius halála és XIII. Leó trónralépte (1878.) után, békülékenyebb politikát kezdett követni; enyhítette a májusi törvényt, ismét követet küldött a Vatikánhoz és most már a *szocializmussal* vette föl a harcot.

A német birodalom a vámegeyesületből (Zollverein) fejlődött ki s a biztos közgazdasági politikát, mint egységének legjobban kipróbált eszközét, azután sem hevertette. A posta, távíró, pénz és bank egységes lett s nem Bismarckon mult, hogy a vasutakat a birodalom nem államosíthatta. Védővamos politikát követett s a munkát mindenben az állam felügyelete és védeime alá akarta helyezni. Az odáig főképpen mezőgazdasággal foglalkozó Németország különben is éppen akkor tért át a *gyáríparra*, ami nem eshetett meg bizonyos társadalmi rázkódtatások nélkül. Az ellenség milliárdjai nagyon sok új gyártelep alapítására vezettek; a *munkások* száma megsokszorozódott s akarattuk a sztrájkokban már erősen nyilatkozott. 1875-ben a gothai kongresszuson megalakult a szociális demokrata munkáspárt, mely 1878-ban már 12 s a század végén 57 követet küldött a parlamentbe. Bismarck először az 1878. okt. 19-iki kivételes törvénnyel lépett föl a szocializmus ellen, melyet akkor egyes merényletek miatt összetévesztettek az anarchizmussal. Utóbb úgy találta, hogy »az állam gépezetét egy kis szocialista olajjal kell kengetni« s 1881. nov. 17. a *munkáskérdést* tette a törvényhozás elsőrangú feladatává. Gondoskodott a beteg, szerencsétlen és elaggott munkások segélyezéséről; de midőn a kivételes törvényt állandóvá akarta tenni, nemcsak a parlament, hanem az új császár is ellene fordult.

I. Vilmos ugyanis, a birodalom alapítója, 91 éves korában 1888. márc. 9-én meghalt és június 15-én követte őt a halálban fia, *I. Frigyes* is, az osztrák és francia háborúk diadalmas hőse, ki száz napig haldokolva ült a trónon. Az ifjú *II. Vilmos* új eszmékkal eltelve lépett atyja és nagyatyja trónjára. Beköszöntő kiáltványában a béke fejedelmének, a szegények és az elnyomottak védőjének, a jog alkalmazójának, az isteni félelem és igazi vallásosság örének mondta magát. Az európai fejedelmeknél tett körútjáról hazatérve, nemzetközi konferenciát tartott a munkások ügyében s nem engedte meghosszabbítani a szigorú szociális törvényt, mire *Bismarck* 1890. március 18-án lemondott s többnyire *Friedrichsruhei* birtokán élte le életének még hátralévő nyole esztendejét († 1898. jul. 30.) A német parlament palotája előtt állították fel (1901. jun. 16.) a szob-

rát, melyre az első koszorút II. Vilmos császár tette le. Bülow kancellár ünnepi beszéde szerint »a politikában és a tett birodalmában Bismarck az a németeknek, ami Goethe a szellemek birodalmában, a művészet és az irodalom terén. Ő is megfojtotta a kígyót, mely a német génuszt fojtogatta, mint Schiller mondta Goethéről. Goethe tisztította meg a németeket a műveltség terén; Bismarck tanította meg őket politikusan gondolkodni és cselekedni. És amint Goethe örökké csillagként ragyog szellemi egükön, úgy Bismarck a biztosítékuk arra nézve, hogy a nemzet más nemzetekkel való egyenjogúságáról, egységre való jogáról, függetlenségéről, hatalmáról nem mondhat le sohasem«. A német birodalom alapítóinak: »Nagy« Vilmos császárnak, Bismarck kancellárnak és Moltke tábornagynak († 1891.) érdemét, dicsőségét annyi szobor hirdeti, amennyit, a római császárok ideje óta, a világ egyetlen népe sem állított jeleseinek.

II. Vilmos »imperator, rex« hatalma isteni eredetét hangoztatta szellemes, eszes alkalmi beszédeiben, melyek a közélet különböző feladataival foglalkoztak. Szónoki szépségeik mellett is sok ellenmondással találkoztak, mert még irodalmi, tudományos és művészeti kérdésekben is engedelmességet, vagy legalább alkalmazkodást, követeltek. De Németországot az ő lelkesítő beszédei tették igazi tengeri hatalommá s néha egy csapással nyerték meg valamely idegen állam (pl. az 1897. szept. 21-i budapesti áldomással Magyarország) rokonszenvét. A protestáns császár, ki személyesen utazik a jeruzsálemi protestáns templom felavatására, de koszorút tesz a keresztések ellen lovagiasan küzdő Szaladin szultán sírjára s emitt a kalifát (II. Abdul Hamid török szultánt), amott a római pápát üdvözli fiúi tisztelettel: a felekezetiesség korában a vallásszabadság méltó képviselője. XIII. Leó pápa szerint (1902.), a német birodalom

319. ábra. II. Vilmos császár.

Európa egyetlen állama, ahol minden katolikus zavartalanul és szabadon követheti hitét. De a birodalom német jellegét sérteni nem engedte; nemzeti kérdésekben (saját nyilatkozata szerint) »nem értette a tréfát« s politikai és gazdasági téren egyaránt keményen bánt lengyel alattvalóival, kik nemzetiségüket megtagadni s a németesítést tűrni nem akarták. A német a nagy nemzetek minden igényével léphetett föl, mert az a birodalom, melyet I. Vilmos 540.743 km² területen alapított, három évtized múlva, az afrikai és a csöndestengeri gyarmatokkal (2,656.620 km²), hatszorta nagyobb lett s népessége 41 millióról 70 millióra emelkedett. Védelmére 2½ millió katona, 3 millió népfőkelő és 110 hadihajó állt készen, s katonasága mintaképül szolgált az egész világnak. Kereskedelmét az európai országok közül már csak Nagybritannia multa felül. A kiel-i Vilmos-csatorna megnyitása (1895. jun. 20.) óta hajói a Keleti tengerből német területen juthatnak el az Északi tengerbe. Közel 4000 hajója jár az óceánokon s a vasutak 53.000 km. hosszóságban ágazzák be a birodalmat. Városai, melyekben a német erő és szellem századok óta lüktet, a népesedés arányában Nagybritannia is felülmulják; 1880 óta 1900-ig ott 12 millióról 18½, itt 5½ millióról 13 millióra növekedett a városi népesség s 47-ről 90-re a 40.000-nél népesebb városok száma. A falusiak azonban nemcsak a városokba tódulnak, hanem ki is vándorolnak (1881—1910-ig két és fél milliónál többen). A kivándorlás legfőbb oka a mezőgazdasági válság és a szociális kérdés. Tizenegymillió szavazat közül a XIX. század végén a szociálisták már 3 millióval rendelkeztek. A gyár-ipar, kereskedelem, gyarmatosítás, hadsereg, főképp pedig a tanítás, irodalom és tudomány terén elért fényes eredmények a németek nemzeti önértékét túlzottan fejlesztették, de a birodalom egységét nem növelték hasonló arányban.

Országos Széchényi Könyvtár

XIII. FEJEZET.

ANGOL VILÁGSZELLEM.

Yankee, Viktória királyné arcképével.

I. A britt impérium és az indiai császárság.

VIKTÓRIA királyné trónraléptekor (1837. jun. 21.) Nagybritanniának $10\frac{1}{2}$ millió km^2 földön 138 millió lakosa volt; 64 esztendő múlva, a királyné halálát a szárazföldnek egy ötödrészen (majdnem 30 millió km^2 területen) a világ népeinek egynegyedrésze (400 millió ember) mint alattvaló gyászolta. E 64 esztendő alatt Nagybritannia lett minden idők legterjedelmesebb és legnépesebb birodalma; ami nem eshetett meg anélkül, hogy egyszer-másszor »gránitba ne harapjon«. A hatalmas nép megkoronázta királynéjét (1838. jul. 28.), férjhez adta Albert szász-koburgi herceghez (1840. febr. 10.); gyönyörködött boldog családi életében, szomoruan látta özvegyen maradását (1861. dec. 14.), szeretetének jelével halmozta el, midőn (1876. április 29.) India első császárnéjává tette, kegyelettel ülte meg uralkodásának ötvenedik, majd hatvanadik évfordulóját, nemzeti veszteségnek tekintette halálát (1901. jan. 22.) s nevét szívesen kötötte össze Nagybritannia legfényesebb, legdicsőbb korával. De csak *uralkodni* engedte, nem kormányozni. A királyné egyetlenegyszer, husz éves korában szegült, ellene az alkotmányos szokásnak, midőn nem akarta megengedni, hogy a minisztériummal együtt az ő *udvarhölgyei* is változzanak; de csakhamar ebben az igazán legbensőbb ügyeit érintő kérdésben is alkalmazkodott a hagyományokhoz.

Azonban míg világszerte (pl. a magyar doctrinairek) a szabadelvűség, alkotmányosság, parlamentarizmus mintaképének tekintették Britanniát, az angol radikálisok, az írekkel szövetségbe, francia szellemben demokratikus átalakulást sürgettek s 1838—1848 közt folytonos izgalomban tartották a királyságot a nép szabadságlevele (the peoples charter) követelésével. Ezeknek a chartistáknak derékserege a *munkásokból* került ki. O'Connor és Jones hat pontban foglalta össze kívánságaikat: a férfiak általános szavazatjoga, választások alkalmával titkos szavazás, a képviselők számára napidíj (hogy a parlamentbe szegyenek is bejuthassanak), a választókerületek egyenlő felosztása, a birtoktala-

nok választhatósága s évenként parlament. A parlament azonban nem foglalkozott a kérvényekkel, pedig az egyik (1839.) 1,280.000 aláírással ellátva érkezett be. *Cobden* Rikárd és *Bright*, a szabadkereskedelmet pártoló »manchesteri iskola« vezetői, *Smith* Ádám szellemében a gabonavámok eltörlése érdekében külön szövetkezetet (the Anti-Corn-law League) alakítottak, mellyel az egész országot behálózták. A vasutak és a gyárak gőzgépei akkor már több száz-ezer embert elvontak a mezőgazdaságtól s a munkásoknak olesó kenyér kellett, amit csak úgy remélhettek, ha az angol gazdák nem egymaguk, hanem a vám nélkül szállító külföldiekkel versenyezve árulják a gabonát. A chartisták és az antikornisták a városi proletáriusok közül kerültek ki. Küzdelmök a szegényeknek a milliomosok és arisztokraták ellen viselt háborúja volt. Első sorban

320. ábra. Cobden Rikárd (1804—1865).

Irország nyomorúságos közgazdasági viszonyai s a politikaiak és vallásiak csak másodsorban okozták, hogy *O'Connell* kiadta (1830-, s még élesebben 1843-ban) e korszak angol történetének harmadik nagy jelszavát, az Angliával kötött író unió eltörlését (Repeal of the Union), az írek önkormányzatát. A »felfuvalkodott koldus« Britannia legnagyobb népszónoka volt, aki, mielőtt 54 éves korában a parlamentbe jutott, egy-egy meetingen sokszor beszélt százezer, sőt egy negyedmillió ember előtt. Óriás kelta, akit egyszer, lord Lytton költeménye szerint, a mérhetetlen levegő falazott körül s a határtalan ég boltozott be.

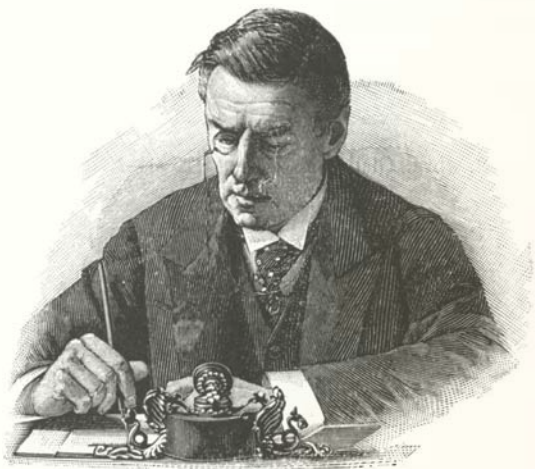
De erről az égről nem cikkáztak le a forradalom villámai, s Anglia a másik két kérdésben is a forradalomnak csak delejes villogását látta, aminél egyebet már földrajzi helyzeténél fogva sem láthatott.

Peel kormánya (1841—46.) így is annyi villámhárítóval vette magát körül, hogy 1848-ban Britannia nyugodtan nézhetett az Európát pacskoló fürgeteg elé. *O'Connell* azzal végezte politikai pályafutását († 1847.), hogy az unió helyett az Angliával való szövetséget, s addig is a törvények tiszteletét, ajánlotta. Halála után az Új-Irország legforradalmibb embereinek (*Mitchell*, *O'Brien* *Smith*, *Meagher*) eliteltetése, a személyes szabadság (*Habeas Corpus*) jogának felfüggesztése hamarosan eloltotta (1848.) az »ifjú írek« irodalmi és költői fellángolását. Irország a szenvedések régi iskolája maradt, melynek lakossága az 1845—6. évi éhség, betegségek és kivándorlások következtében két év alatt 8 millióról 6 millióra apadt le.

Új-Irország a tengeren túl, Észak-Amerikában alakult meg, de a kivándorlók utódai, a *féniek*, sohasem mondtak le a visszatérés reményéről s még sok zavart okoztak Angliában.

A *chartisták* sem boldogultak. 1848. ápril 10-i és június 12-i londoni tüntetések óriási arányuaknak ígérkeztek, de oly semmiségekké zsugorodtak össze, hogy a forradalmi kísérlet meghiusulása véget vetett a *chartizmusnak*. A harmadik mozgalom, *Cobden manchesterizmusa*, a fegyveres fölkelés gondolatával sohasem foglalkozott s 1846-ban különben is diadalt aratott; mert Peel Róbert, ki 1841-ben éppen a védővám fenntartására alakított kormányt, most teljesen a szabadkereskedelem hívének vallotta magát. A királyné már 1846. jun. 26. megerősítette azt a törvényt, mely szerint a védővámot 1849. elejéig fokozatosan eltörlik s a gabona szabad behozatalát megengedik. 1849-ben az 1651. évi hajózási törvény (Navigations Act) megsemmisítésével mindenféle külföldi teher szállító hajó előtt megnyitották az angol kikötőket. A *szabadkereskedelem* győzelemre jutott elve Nagybritanniában a XIX. század második felében mindvégig megtartotta uralmát, de Európában több helyütt tért vesztített. Angliában magában is bizonytalan lett a jövője, mióta (1902.) *Chamberlain* gyarmatügyi miniszter a *Nagyobb Britannia* (Greater Britain) megalkotása végett az anyaországot és gyarmatait, a szabad kereskedelem kizárásával, vámegyesületben akarta szorosabban egyesíteni.

Az a birodalom, mely Londonban 1851. május 1.—okt. 15. az ember alkotóképességét az első világkiállításban mutatta be, a *munkások* sorsát sohasem hanyagolhatta el. Fielden már 1844-ben követelte, hogy a napi munka ideje ne legyen több 8 óránál, mihez a szociális demokraták épp úgy ragaszkodtak mint a gyárosok a tízórás munkaidőhöz, melyet az 1847. évi törvény szabott meg. De a törvényhozás a gazdát és cselédjét, a munkaadót és a munkást nem a törvény előtti egyenlőség elve szerint ítélte meg. Az iparosok szövetségeseit, a munkásegységeket sokáig összeesküvők társulatainak tekintette. A szerződések kötésében csak 1875-ben tette a gazdákat és a munkásokat egyenlökké s, előismerve a munkásegységeket, még azt is megengedhetőnek tartotta, hogy a munkások, ha méltó díjazásban nem részesülnek, a munkát egyelőre megszüntethessék, vagyis sztrájkoljanak. Ridegen bántak eleinte a rochdalei takácsok találmányával, a *munkások fogyasztási szövetkezeteivel* és kölcsönös segélyegyesületeivel is, amelyek ma világszerte olcsóbbá teszik a munkások megélhetését. A *népoktatás* (melyre az állam 1870 óta elhatározó befolyást nyert), a *gyülekezés* és a szólás szabadsága, a *hírlapok* rendkívüli elterjedése, az önképzés és magának a munkának már említett szervezése a munkások sorában az értelmességet annyira kifejlesztették, hogy azt a törvényhozásnak is észre kellett vennie. Így történt, hogy az 1867. aug. 15-i

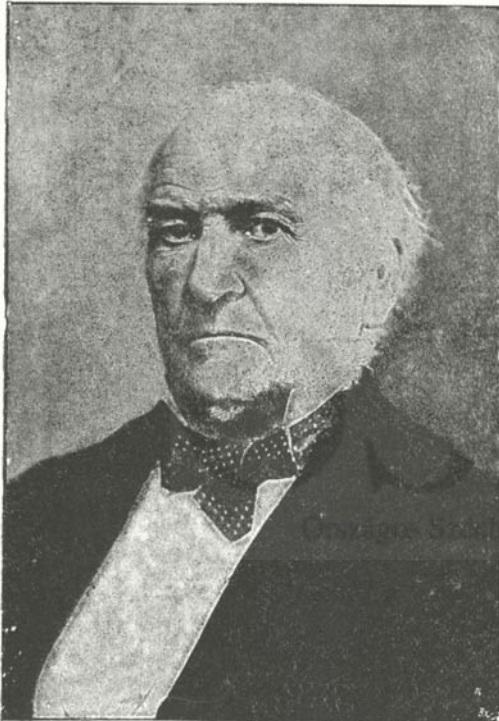

321. ábra. Chamberlain József.

1867. aug. 15-i

törvény olyanoknak is megadta a szavazat jogát, akik a szegénydíjat megfizették s legalább 250 korona házbért fizettek. A választópolgárok száma ekként egyszerre 400.000-rel növekedett: felében a munkások sorából. Az 1884. dec. 15-i bill még $2\frac{1}{2}$ millióval növelte a választók és 670-ben állapította meg a képviselők számát. A demokrácia ezt a két diadalát, a chartisták régi vágyának teljesedését, a konzervatív Gladstonenak köszönhette.

Gladstone másik föladata az *ír kérdés* megoldása volt, ami első sorban a gazdasági föladatok közé tartozott. Nálunk is ösmeretes Wingrove Cook könyve

322. ábra. Gladstone Vilmos (1809—1898).

Anglia haszonbérleti állapotairól (magyarul 1858.), amelyek szigorú, sőt embertelen voltak az ír bérlőket nem egyszer kergették a kétségbeesésbe. O'Mahoney haszonbérelő már a század elején avégből alapította meg a *féniek* társaságát, hogy a haszonbérletnek az angol nagybirtokosok elűzésével, Irország felszabadításával, veszen véget. 1865. okt. 6-án Philadelphióban az amerikai féniek kongresszust tartottak s nyíltan izgattak, hogy Irországot köztársasággá alakítsák át. A fölkelés nem sikerülvén, a féniek a földesurak meggyilkolásával, megkárosításával stb. akartak célt érni; miért IX. Pius már 1870. jun. 12. kiátkozta őket. Gladstone javaslatára az ír földbirtoktörvény 1870. aug. 1. a haszonbérlet sok tekintetben megvédte a tulajdonos önkénye ellen; pl. nem engedte meg a fölmondást, míg bérletét rendesen fizette s kikötötte befektetéseinek visszatérítését.

Mindez azonban nem elégítette ki a fénieket; 1872-ben *Butt*, majd *Parnell* vezetése alatt megalakították az önkormányzatiak (homerulers) pártját, amely Irországnak külön parlamentet, kormányt és közigazgatást követel s politikai gyilkosságoktól szintén nem riadt vissza. Harmadik minisztériumának megalakításakor (1886.) Gladstone nyíltan sürgette a home-rület s ápr. 8-án javaslatot tett az ír parlament megadására. Megbukott vele, de 1893. febr. 13-án (negyedik minisztériuma nevében) újra előterjesztette a home-rület s megmondta, hogy Irországnak olyanforma helyzete lenne Angliával, mint Horvátországnak Magyarországgal szemben. A képviselőház 82 napi heves tárgyalás után javaslatát 1893. szept. 1. elfogadta, a felsőház azonban szept. 8-án elvetette. Az ellentétek tehát megmaradtak. Viktória királyné, midőn 1900 április 3—26. meglátogatta Irországot, melyet 39 éve nem látott, az írek udvariasan, de észrevehető hidegséggel fogadták.

Anglia egyházi téren is folytonosan forrongott. Alig történt meg 1829-ben a katolikusok emancipációja, Newmann oxfordi anglikánus plébános olyan második reformáció után sóhajtozott, amelyben az egyetemes (római kath.) egyháznak az állami (anglikánus) állam-egyház csak helyi formája és szerve legyen. Pusey oxfordi tanárral együtt, számos füzetben hirdette eszméit; de míg Pusey csak fenyegetőzött, hogy áttér a kath. hitre, ő valóban áttért (1845.) s mint bibornok halt meg (1890.). IX. Pius pápa 1850-ben már elérkezettnek látta az idejét, hogy egy érsek (*Wiseman* bibornok) és 12 püspök kormányzata alá rendelje az angol katolikusokat s Angliát ismét fölvegye a kath. államok közé. Újra fölhangzott a régi jelszó: »No popery!« (Nem kell pápistaság), s a nép valami 7000 gyűlésben tiltakozott egy idegen hatalom: a pápaság beavatkozása ellen. A parlament törvényt hozott a kath. egyházi

323. ábra. Lord Palmerston (1784—1865).

címek ellen s ezt csak húsz esztendő mulva (1871.) törölte el. XIII. Leó pedig (1885. nov. 27.) kiemelte, hogy ha vele az angol hazafiak nem egyeznek is *minden* tanban, azt az egyet mélyen értik és érzik,

324. ábra. Viktória királyné (1837—1901).

milyen nagy érdekében áll a társadalomnak, hogy ne vesszen ki az a kereszténység, amelyet őseik Szent Ágoston önfeláldozó buzgalmából nyertek s amelyet az Angliára később zúdult viharok sem irtottak ki. 1878-ban a pápa ellenmondás nélkül állíthatta helyre a skót kath. egyházat (2 érsekséggel s 4 püspökséggel). Magukat a kath. püspököket azonban az angol király (VII. Edward), 343. évi mellőztetés után, először csak 1901. május 3-án fogadta hivatalosan. Az anglikánus egyház Irországban 1869. július 26-án elvesztette állami jellegét s részben javadalmaikat is, amelyeknek értékét 400 millió koronára becsülték. — A skótországi állami (prezbiteriánus) egyházban minden javadalomról önként mondott le Chalmers, a legnagyobb skót egyházi szónok,

ki ötszázadmagával 1843. május 18-án kilépett az állami skót egyházból és megalapította a *skót szabadegyházat*. A teljesen vagyontalan új egyház céljaira a hívek az első ötven év alatt 583 millió koronát adakoztak össze.

Belső reformokkal bevallottan csak Peel és Gladstone miniszteriumai foglalkoztak, amelyek összesen 21 esztendeig vezették az ügyeket. A többi kabinet elsősorban külügyi és hatalmi politikát űzött. *Palmerston* (1784—1865) miniszterségének ideje (megszakításokkal összesen 31 esztendő) alatt főképp az európai egyensúly fenntartásán dolgozott. Ezért teremtette meg 1834-ben Anglia, Portugália, Spanyol- és Franciaország négyes, 1839-ben az oroszok ellen Anglia, Ausztria és Törökország hármasszövetségét. Az 1849. évi forradalmak leveretése után ezért viseltetett jóindulattal az olaszok és magyarok iránt (akik népiesen Pál mesternek neveztek). De ha 1851 őszén jó szívvel látta is *Kossuth* angliai körútját, mely annyira bántotta Ausztria és Oroszország érzékenységét, ugyanaz év végén már megmutatta, hogy Európa elnyomott népei nem bízhatnak benne őszintén, mert elősmerte Napoléon első államcsínyjét, ami különben bukását okozta. De a második államcsíny (1852.) ismét a külügyminiszteriumban találta. Visszautasította a cár tervét, hogy Anglia Oroszországgal osztozzék Törökországon s 1853-ban Franciaországgal, majd Piemonttal és Törökországgal szövetekezett a cár ellen, akit a krími háborúban meg is alázott. 1857-ben Perzsiától elvette Heratot s levette a keletindiaiak fölkelését. De másodszor is megbukott III. Napoléon miatt, kinek megígérte az Angliába menekült politikai merénylők kiadását; így tehát utódjára, *Disraelire* (a későbbi Beaconsfield lordra) maradt az a dicsőség, hogy Kelet-Indiát a kereskedelmi társaság kezéből kivegye s Nagybritanniával szorososan egyesítse. Még visszatért Palmerston s mindhalálig vezette a külső ügyeket (1860—65.), ezúttal azonban már óvakodott III. Napoléontól s ellenében az angliai partokat erősítette. Egymásután cserbenhagyta mindama népeket, amelyeknek egyideig jogot adott az angol segítségben való bizalomra: a szabadságról álmódzó magyarokat, a rabszolgatartó déliek ellen küzdő északamerikaiakat, az oroszok ellen fölkelt lengyeleket, a Schleswig-Holstein megtartására vágyó dánokat.

Az imperializmus (Imperial policy) egész nagyságában csak tíz esztendő múlva, 1875-ben került napirendre, midőn *Disraeli* kormánya kimondotta, hogy az angolok érdekeit az egész világon megvédi. Erzsébet korának helyreállítására vállalkozott, a világ, de legalább is Európa és Ázsia vezetésére, a leg-hatalmasabb császárság megalapítására készülődött. Modern módon azon kezdte, hogy (1875.) egyszerre 176.000 Suez-részvényt vásárolt az egyiptomi khedivétől, hogy ilyen módon is biztosítsa az angoloknak a Kelet-Indiába vezető utat, mely egyúttal Kelet uralmának az utja. 1876 április 29-én rávette a parlamentet, hogy Viktória királynét *India császárnéjának* nyilvánítsa. Az angolok különben minden császárnál fényesebbnek tartották a maguk királyi koronáját, s övök lévén a Föld negyedrésze, az új címmel még kevesebbet törődtek mint a négy folyam magyarjai, akik 1804-ben közel álltak hozzá. Oly nemzetek, amelyeknél Európa legrégebb alkotmányai összeforrtak a királyság egész történetével, nem akarhattak játszani a szavakkal, a címemeléssel. Az angolok továbbra is első helyen említették a királyságot, csak másodsorban a császárságot, melyet

különben is csupán Indiában akartak használni, hogy Ázsia népeivel jobban megéreztesék világraszóló hatalmukat. Ezt a hatalmat Anglia Ázsiában egyedül Oroszországtól féltette. Az orosz-török háborúban tehát Törökországnak kedvezett. Midőn az oroszok Konstantinápoly alá nyomultak, hajóit ő is odaküldte, a san-stefánói szerződést el nem ismerte, az annak fölülvizsgálatára tartott berlini kongresszuson Törökországgal titkos szerződést kötött, melynek értelmében a szultánt megvédi ázsiai birtokaiban, ennek a fejében azonban megkapja Ciprust. Disraeli, most már Beaconsfield lordja, valódi diadalmenetben tért vissza Londonba.

Ázsia, Afrika és Ausztrália történetéből tűnik ki, milyen eredményekre vezetett az az imperiális politika, melyet Disraeli a kormányon mindvégig (1880. április 19-én történt bukásáig) hirdetett s melyet azontúl, akarva nem akarva, minden kormánynak folytatnia kellett.

325. ábra. Benjamin Disraeli, lord Beaconsfield (1805—1881.)

II. Az Amerikai Egyesült-Államok válsága.

Van Buren ugyanakkor (1837) lett az Egyesült-Államok elnöke, amikor Angliában Viktória lépett trónra. Akkor az Unióban $6\frac{1}{2}$ millió km^2 területen 17 millió ember élt, most $9,806.333 \text{ km}^2$ területen 93 millió lakos. Így az *angol elem* nagybritanniai és amerikai területe Viktória 64 éve alatt — VII. Edward haláláig és Taft elnökségéig — 17 millióról 49 millió km^2 -re s népessége 155 millióról 493 millióra szökkent. A szárazföld egy harmadrészének területe és lakossága angol, s mint kereskedők, az óceánok $\frac{2}{3}$ -án is angolok uralkodnak, mert — a hadihajókról nem szólva — 37.295 nagy tengeri gőzhajó közül 24.584 az angoloké és a yankeeké. Mi ehhez képezt Róma $6\frac{1}{2}$ millió km^2 -e, 90 millió lakosa, a partok mellett tapogatózó tengerészete? Akármennyi ellentét van a nyugati és keleti félteke angoljai közt, az angolhoz hasonló egységes műveltséget a történelmi időkben még egyetlen faj sem terjesztett el; de viszont, már a terület méreteinél fogva is, egyetlenegy másiknak sem kellett megküzdenie annyi területi, faji, néprajzi és politikai ellentéttel.

Európa országaiban származás, együttélés, nyelv, öszezokás, közös történelmi mult lassan-lassan törülte el azokat a különbségeket, amik ugyanazon föld lakosait politikailag és társadalmilag egymástól valaha elválasztották. Amerikában az ellentétek sohasem élesedtek ki ennyire, sőt alkalom sem kínálkozott kiélesedésükre. Amint az európai bevándorló a letelepedés szándékával lépett Amerika földjére, azonnal természetesnek találta, hogy akadémikusodás

nélkül illeszkedik Amerika viszonyaihoz. Európából úgyszólván átmenet nélkül lett amerikai. Szabatos alkotmányában az állam hazafias és föltétlenül amerikai életmódot követelt mindenkitől, ki oltalmában és jótéteményeiben akart részesülni. »Hol — miként Bölöni *Farkas* Sándor már 1830-ban észrevette — mindenkinek megadják a törvények a természet eredeti szent törvényeinek jogát; hol az igazgatás a társadalmi élet elvein alapul és misztériumra nincs szüksége; hol minden ember szabadon gondolkodhatik és szólhat s Istenét elméje meggyőződése s lelkiismerete sugallata szerint szabadon tisztelheti, és ahol a születésnek és gazdagságnak a törvények előtt a szegény fölött jogot nem adnak: — oda, igenis, sietve sietnek az emberek; s akármily előítéleteik s eltaszító érdekeik voltak azelőtt, ott az egyformaság jogai szíves egységbe csatolják őket. Ahonnan kénytelen volt elköltözni — borongott az élesen látó magyar utazó, — ott bizonyosan hibás volt valami a társadalom rendszerében; ott talán meg voltak bántva természeti jogai, vagy nem is bírhatta azokat. Fájt valami lelkének, mit ott nem tudott s talán nem is mert kimagyarázni, s ott feltalálta azt, amit józan gondolkodásai közt sejtített s minek birtokától meg volt fosztva. És csupán ez azon egyszerű eszköz, mely Amerika népességét oly szemlátomást gyarapítja.« Ez a gyarapodás valóban bámulatos arányokban történt. 1821—30. közt még összesen csak 143.000 kivándorló érkezett az Unio kikötőibe: 1831—40. közt már 552.000. Olyan tömeg, amelyet a nagy népvándorlás korszaka óta a világ nem látott s olyan tömeg, mely a következő évtizedekben háromszor, sőt négyszer akkora lett: az egész XIX. században összesen tizenkilenc millió. Akkora, amennyi a századvégi Magyarország egész népessége, melyből összesen egy millió polgár vándorolt ki Amerikába.

A napóleoni háborúk után a franciák, 1831-től kezdve a lengyelek nyitották meg s 1849 után a magyarok, németek, olaszok, írek folytatták a politikai emigránsok sorát. Ezeket csábítottak oda az 1849-ben Kaliforniában, 1892-ben pedig Klondykeben fölfedezett aranytelepek, de még többet a halatlan fejlődésnek indult gazdasági élet. Eltűnt a prairiek vadregényessége, az őserdők sötét rengetege, hogy helyet adjon az ekének, a világ legóriásibb gabonatermő földjének. Azóta, hogy *Slatter* Sámuel, »az amerikai ipar apja«, megkezdte áldásos működését, a gyáripár bámulatos arányokban fejlődött; s összes értéke egy milliárd koronáról 65 milliárdra emelkedett. A kereskedelem pedig szárnyakat adott a földművelés, állattenyésztés, bányászat és ipar emelkedésének. 1837-ben több mint másfél, a század végén pedig 12 milliárd korona volt az Unió be- és kiviteli kereskedelmének forgalma. Az Unió lakosságának összes vagyonát 1820-ban alig 10 milliárd, nyolcvan esztendő múlva azonban már 370 milliárd (fejenként előbb 1025, utóbb 5195) koronára becsülték, ami évente átlag $4\frac{1}{2}$ milliárd korona emelkedésnek felel meg.

Már Monroe utóda, az ifjabb *Adams*, büszkén utalt reá elnöki székhelyében (1825 márczius 14.), hogy az Unió határai immár egyik óceántól a másikig terjednek. A szövetségbe majdnem oly terjedelmű államokat vettek föl mint a mekkorák az első szövetséghez tartozók *együttvéve* voltak. Békét, barátságot, kereskedelmi szerződéseket kötöttek a Föld első hatalmasságaival. Más vidékek lakosait nem hódítás, hanem egyesség, egyenlő jogok és kötelességek hirdeté-

sével, a terhek és előnyök egyenlő megosztásával s azzal kapcsolták magukhoz, hogy erdeiket irtogatták, földjeiket szántogatták, kereskedésüket kiterjesztették minden tengerre. Iparosaik és gépészeik az emberi nemet a természet uraivá tették; szabadság és törvény együttesen fejlődött s az egyesek birtokának és biztosságának lehető kimélése mellett teljesülni kezd az emberi társadalom minden célja. Azonban Észak 13 államának szabadelvű kereskedőivel és iparosaival szemben Dél 11 államának rabszolgatartó ültetvényesei, Georgia kormányzójának, *Troup*nak, elnöklete alatt, már 1825-ben megkezdték azt a küzdelmet, amelyet negyven év múlva Északnak véresen kellett elnyomnia, hogy megakadályozza az Unió felbomlását. »Mi — szoltak a georgiaiak 1825-ben — a déli államok buja éghajlata alól földünk termékeit (a gyapotot, rizst, dohányt) elküldjük a világ piacaira, hol azokat tárt karokkal fogadják. Lássák azután északi atyánkfiai, ha annyira terhökre van az egyesület s ha nem maradhatnak velünk békességben, hogyan tarthatják fenn az egyetértést önmaguk közt; lássák, mint boldogulhatnak emberszerető nagylelkűségökkel. Ha úgy tetszik, tekintsenek csak megvetéssel a Potomactól délre eső részekre. Mi nem akarunk mást mint amit Athén, Spárta, Róma akart. Ezeknek is voltak rabszolgái; mi is akarunk rabszolgákat tartani. Az északi rész dolga azután, mint épít magának országútakat; vámtételekkel mint mozdítja elő saját hasznát; mint terheli meg magát államadósságokkal mindaddig, míg ezek következtében gögös arisztokráciája támad, mely szabadságát megöli.« Ők fegyveresen is megoltalmazták mostani állapotukat. A kongresszus azonban 1828 május 24-én elfogadta a vámtörvényt s »Ausztria császárával és Magyarország királyával« megkötötte az első kereskedelmi szerződést.

Adams utóda azonban a déli államok bálványja és reménye, *Jackson*, lett (1829—37.), aki tábornok létére azonnal az állandó hadsereg növelése ellen nyilatkozott, de a tengeri erő és a nemzetőrség fejlesztését megígérte. Divatba hozta, hogy a hivatalba lépő elnök a politikai nézeteiben nem osztozó hivatalnokokat elcsaphassa. A párturalmat és a politikai erkölstelenséget az ő elnökségétől számítják. A nép jogait annyit hangoztatta, hogy már nem is demokratának, hanem demagogusnak tartották, utóbb pedig zsarnoknak, akinek akarata egyedül teljeseedik a köztársaságban. Tudni sem akart róla, hogy az indiánok, akik 77½ millió holdon, 69 törzsben, 430.000-en voltak a szövetség kötelékében, külön államot alapíthassanak. Egyre-másra kisajátította és európai telepéseknek adatta el földjeiket, hogy drága pénzen is mentül több európai munkást édesgessen be, mert a munkáskezek hiánya már is az Unió főbb bajai közé tartozott. Midőn az északiak iparának érdekében az 1828 május 19-i és 1832 július 14-i törvények a külföldi gyárak készítményeire magas vámot szabtak, a behozatalra utalt déli államok közül Dél-Karolina elszakadással fenyegetőzött s nemcsak a tiltakozásra, hanem az elszakadásra való jogát is kijelentette. Ezek az alkotmány- és közjogi viták a demokrácia apjával szemben éppen a demokrácia érdekében követelték az egyes államok teljes és független kormányzatát, a szövetség központosító törekvéseivel szemben. Egy tekintetben azonban maga *Jackson* is a központiség ellen fordult, amennyiben hétesztendei harc után, 1836 márc. 4., megbuktatta az Egyesült-Államok bankját s az újat az állam részvétele nélkül

alakította meg. Az Egyesületben akkor már 557 bank működött. Ezeknek bankjegyeit következetesen mellőzte és már 1833-ban 5,765.710 dollár (ötannyi korona) értékű arany- és ezüstpénzt veretett s az ércpénzt évről-évre szaporította. Így akarta megakadályozni a börze nyerekedését s azt, hogy pénzarisztokrácia képződjék. A számításaikban csalódott tőzsérek neveztek el demagogusnak. De a népnek nem volt oka panaszkodni olyan elnökre, ki 1835 januárius elsején elenyésztette az összes államadóságokat, az ugyanazon évi költségvetést 3 millió dollár fölösleggel zárta le, 1836-ban már 46 millió dollár készpénzzel rendelkezett s ennek következtében — mert a pénz hevertetése nem sokkal kisebb veszedelem mint az államadóság — az állami adók megfelelő leszállítását javasolhatta. *Jackson* az alkotmány és a szabadság dicsőítésével búcsuzott el 8 évig viselt hivatalától. Valóban szépek voltak a búcsuzás szavai s megható a hivatkozás az egyetértésre, amikor 16 politikai párt működött, s a szabadságra, abban az esztendőben, amelyben 250.000 rabszolgát adtak el Mississippi, Alabama, Louisiana és Arkansas államok számára, mert a rabszolgaság eltörlése (az abolitio) ellen maga *Jackson* is hevesen lépett föl.

A reá következő elnökök személyes akaratukat nem erőszakolták annyira. Már *Van Buren*nél (1837—41.) tapasztalták, hogy egyéni nagyság vagy legalább valódi személyiség hiányában, a köztársasági elnök kevesebb jót tehet mint erős monarchiában a teljesen gyöngye uralkodó. A mindjobban elharapózó fényűzés, a kétes természetű értékek összehalmozása, főképp pedig a kockáztató, mértéktelen üzérzsellelem tömérdek bukásra vezetett, amivel szemben a kormány egyebek közt az adósok büntönetének eltörlésével, a bankok számadásainak felülvizsgálatával, a szédelgések kiderítésével és megakadályozásával, a közpénzek biztosításával védekezett. Hogy megmentse a déli ültetvényesek érdekeit, a rabszolgaság eltörlését sürgetők (*Clay* és *Adams*) ellen behozta a klotürt, a lázongó floridai indiánok ellen pedig nemcsak katonákat, de vérebekeket is küldött. *Kossuth* szerint »szenny- és gyalázat-csík ez a csillagos lobogón. Eloszlatta a fénykört, melyben Washington hazája ifjabb korunkban szemünk elébe tündezett«. *Széchenyi* szintén undorítónak találta ezt a Kelet népében s kimondta, hogy az amerikai csak úgy válhatik dicső nemzetté, fényben úgy haladhatja túl az angolt, »ha egyedül az értelemnek minden szenvedelem és minden kurta számolás nélküli köréből fogja kormányozni magát«. S ha kissé nagyon is bitortottnak látta Amerika köztársasági fényét, az új elnök *Harrison* (1840.) már maga is kikelt a monarchikus törekvések ellen, amelyek — egyebek közt — a végrehajtó hatalom befolyásának növelésében s az elnökök újraválasztásában nyilvánulnak. Azonban egy hónap mulva történt halála után *Tyler* (1841—5.) a megrótt irányban haladt tovább, mert nem szentesítette az Egyesült-Államok kincstári bankjáról hozott törvényt s ezzel megmutatta, amit gr. *Dessewffy* Aurél itthon akkor a megyei kérdésben tagadott, hogy vetőja nem oly felette gyarlón pótolja azt a semleges kiegyenlítő hatalmat, melyet nálunk a korona gyakorol.

Abban pedig határozottan hódító irány mutatkozott, hogy 1843-ban Texas elfoglalására és bekebelezésére hadakat küldött. Midőn e miatt egy francia hirlap (a *Journal des Débats*) gúnyolódott, *Kossuth* Pesti Hirlapja (1844.) meg-

jegyezte, hogy az elnök nem a júliusi charta papiros-demokráciájához szólt, hanem egy tetteleg országló s maga fölött semmi hatalmat el nem ismerő demokráciához. Hivatalának letelte előtt két nappal (1845 március 2.) szentesítette a kongresszus határozatát, mely a rabszolgatartó Texast bekebelezte s háromévi háborúban nemcsak azt, hanem Kalifornia, Arizona és Új-Mexikó nagy részét is elfoglalta. A kimerült Mexikó 1848 febr. 2-án a guadalupe-hidalgói békében átengedte a hazánknál ötszörte nagyobb egész területet, amiért csupán 75 millió koronát kapott. Időközben (1846.), az angolok nagy bosszúságára, bekebelezték a terjedelemre nézve Franciaországgal fölérő Oregont is. Ekként »a jelentéktelen« *Polk* elnök alatt kétakkora birodalmat szereztek, mint amekkora a Nagy Lajos birodalma volt s a Csendes óceánt tették az Egyesület nyugati határává. Hány csatahelynek, vezérnek, államférfiúnak a nevét kellene megtanulnunk, ha ily területért s ily fontos partvidékért Európában folyik a küzdelem s emberéletben, vagyonban mily óriási veszteségekről kellene megemlékeznünk! Csökkentheti lelkesedésünket, hogy abban az esztendőben (1848.), mely Európát a szabadság eszméjével töltötte el, az amerikaiak csak azért fogadták el ezt a területet, mert — rabszolgák vannak rajta. Különben nem kellett volna nekik, »ha tízakkora volna is, és ha minden talpalattnyi földjét egy láb vastagon borítának is arannyal«.

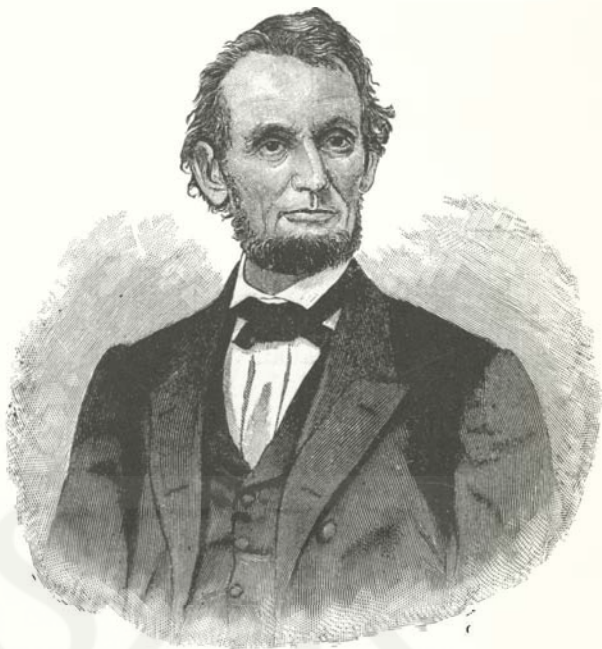
James Marshall 1848. dec. 8-án már valóban aranyat talált Kaliforniában, aminek hírére egyszerre megnövekedett a kivándorlók száma. 1850. második felében már csupán a Feather, Yuba, Bear és Fiume folyók mentén 57.000 aranymosófoglalkozott egyszerre. Közöttük magyarpolitikai menekültek is voltak. *Taylor* elnök (1849—50.) a magyar szabadságharc idején *Stilest* és *Dudley Mannt* bízta meg a magyar ügyek tanulmányozásával, s midőn ez Ausztriát felszólalásra készítette, *Cass* tábornok a szenátusban 1850. jan. 29. az osztrákokkal való diplomáciai összeköttetések megszakítását, *Seward* pedig azt javasolta, hogy az Egyesület a letelepedni akaró magyar, német, olasz és ír politikai menekülteknek ingyentelket adjon. *Taylor* halála (1850. júl. 9.) után *Fillmore* elnök kormányja (1850—3.) a magyar menekülteket Kis-Ázsiából amerikai hajón hozatta el, s *Hülsemann* osztrák követnek 1850. szept. 30. tiltakozását *Webster* államtitkár dec. 21. visszautasította. *Kossuthot*, ki 1851. dec. 3. érkezett Amerikába, a kongresszus két háza s több más állam törvényhozása nyílt ülésben fogadta s félévig tartott körútján gyújtó beszédjeit a nép ezrei óriási lelkesedéssel hallgatták. Ilyen fogadtatásban *La Fayette* körútja (1824—5.) óta s azután egyetlenegy európai szabadsághős sem részesült Amerikában. Ezt a magyar képviselőház 1861. május 16-án viharos éljenzések közt vette tudomásul akkor is, amikor már régen tisztában voltak vele, hogy az Egyesület sohasem akart beavatkozni a magyar és más európai szabadságkeresők küzdelmeibe. Hiszen *Kossuth* megjelenésével csaknem egy időben lépett föl *Jefferson Davis*, aki tíz esztendő múlva külön szövetségben egyesítette a rabszolgatartó déli államokat. Az első tizenkét amerikai elnök a szabadság apostola volt ugyan, de még mindig csak *egy faj* szabadságának apostola. *Kossuth* 1852-ben valóban fölemelhette csüggedt fejét, midőn, *Washington* sírjánál saját hazája szabadságát siratva, a néger a sírről lemeteszett botokkal kínálta meg. Amerika szabad földjéről a néger nem adhatott

egyéb emléket. *Webster*, aki beszélt a magyar szabadság érdekében, otthon maga is a rabszolgaság fenntartása mellett szónokolt. *De Beecher Stowe* asszony ekkor már az egész világot könnyre fakasztotta a rabszolgák szomorú sorsának elbeszélésével. »Tamás bátya kunyhója« című regénye (angolul 1852., magyarul 1853.) csakhamar 600.000 példányban terjedt el s minden politikai szónoklatnál jobban hatott.

Pierce idejében (1853—7.) a kongresszus két új területet (Kansast és Nebraskát) azzal a joggal ruházott fel, hogy a rabszolgotartás ügyében önmaga határozzon s ezzel tág mezőt nyitott a rabszolgotartók izgatásainak, melyek Kuba megszerzésére is kiterjedtek. Féktelenségeikkel szemben az északiak (*Sumner* és *Stevens*) új köztársasági pártot alapítottak s két új államban meg is akadályozták a rabszolgaságot; de *Buchanan*, az új elnök (1857—61.), a rabszolgaság barátja volt, aki a virginiai rabszolgák erőszakos felszabadítására törekvő *Brownt* felakasztatta (1859. dec. 2.) Mindenképpen kedvezett a déli államoknak, melyek közül Dél-Karolina arra a hírre, hogy az elnökválasztáson az északiak jelöltje, *Lincoln* győzött, 1860. dec. 20. elszakadt az Uniótól. Példáját csakhamar Mississippi, Florida, Alabama, Georgia, Louisiana és Texas is követvén, a hét secessziós állam 1861. febr. 4. megalakította az Amerikai Szövetséges Államokat. Elnökül *Jefferson Davist*, alelnökül *Stephent*, fővárosul előbb a georgiai *Montgomeryt*, utóbb a virginiai *Richmondot* választották. Az új törvényes elnök, *Lincoln* Ábrahám (1861—5.) hiába fáradozott az egység helyreállításán; sőt (márc. 4.,— máj. 20.) Virginia, Arkansas, Észak-Karolina és Tennessee is a secesszióhoz csatlakozott. Az Unió tehát kétfelé szakadt: a 11 államból álló déli szövetségre (2,249.890 km² területen 9,102.000 lakossal) és a 22 államból s 7 területből álló északra (4,493.470 km²-en 22,034.000 lakossal). A támadást a felényi, de katonailag jobban szervezett Dél kezdte 1861. ápr. 12-én a *Charleston* kikötőjén uralkodó *Sumter* erőd ostromával, mely harmadnap megadásra vezetett. Spanyol-, Francia- és Angolország, az Unió elfoglaltságát fölhasználva, 1861. okt. 31. szövetkezett egymással s megszállta Mexikót, honnan titokban a délreket is gyámolíthatta; ellenben Poroszország elősegítette az északiak fegyverkezését. *Bülow* államtitkár 1899. febr. 11. hivatkozott is rá a német birodalmi gyűlésen, hogy »a német nép nem szavakkal, hanem tettel bizonyította be Washington alkotásának jövődjébe s maradandóságába vetett bizalmát«. A magyarok is önérzetesen gondolhatnak reá, hogy önkénteseik: *Asbóth Sándor* és *Stahel Gyula* altábornagyok, *Knefler Frigyes*, *Schoepf Albin*, *Pomutz György*, *Mándy (Mundee) Károly* és *Kozlay Jenő* brigadérosok, *Zágonyi Károly* és *Gálffy Endre* őrnagyok (utóbbi *Grant* *Ulysses* tábornok szárnysegéde) az északiak oldalán küzdöttek.

Lincolnnak különben az európai nem kellett még jóbarátnak sem; beavatkozást nem tűrve, Amerika baját magával Amerikával akarta eligazíttatni. S ezt nagyban előmozdította azzal, hogy 1862. szept. 22-én a fölkelő államok összes rabszolgáit szabadoknak nyilvánította s ekként 4½ millió néger szabadságát adta vissza. Az Egyesült-Államok kormánya utóbb (1872—94.) 120 kötetben iratta meg a nagy polgárháború történetét, melyben az északiak vezérei: *Mac Clellan*, *Grant* *Ulysses*, *Butler*, *Farragut*, *Hooker*, *Sheridan*, *Halleck*, *Pope*,

Hancock, Thomas, Shermann, Burnside hősiesen küzdtek a déliek vezérei : Lee, Jackson, Bragg, Early, Johnston stb. ellen. A hadjárat a gettysburgi ütközet (1863. júl. 2—3.) óta határozottan az északiaknak kedvezett s 1865. április 9-én *Leenek* appomatox-court-housei fegyverletétele következtében a déliek teljes vereségével végződött. A déliek elnöke asszonyruhában menekült, de a győztesek elfogták. A négyévi polgárháború 803.000 ember (303.000 északi és 500.000 déli) életébe s 50 milliárd koronába került. Áldozatul esett a másodszor megválasztottelnök, *Lincoln* is, akit 1865. április 14-én a déliek egyik embere, Booth színész, a washingtoni színházban lelőtt. Egy magyar költő (Tóth Kálmán) szerint a sors gúnyolódása, hogy Lincoln a megtestesült szeretet volt s a gyűlölet áldozata lett ; az élet volt, mert sok millió rabot támasztott új életre s jutalmul halált kapott ; kezében volt a világ legelső szerepe s éppen egy hitvány komédiás lötte le.

326. ábra. Lincoln Ábrahám (1809—1865).

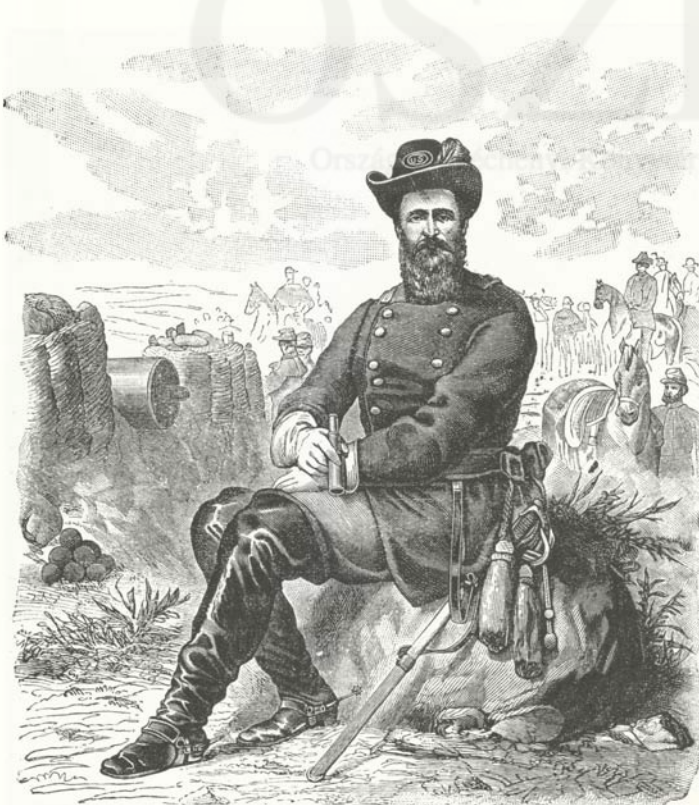
III. Amerika egyesítésének terve.

Lincoln már a polgárháború idején megmondta, hogy nem enyészhetik el olyan állam, amelynek kormánya a nép kormánya : »a nép által, a nép javára, az Isten változhatatlan törvényeinek örökigazságú elvein fölépült igazgatás«. A meggyilkoltnak helyébe *Johnson* alelnök (1865—9.) lépett, »a greenvillei szabó« ; s az ő feladata lett a megzavart egység biztosítása, sőt az összes amerikaiak egyesülésének előkészítése.

A kongresszus már 1865. dec. 18-án teljes szavazatjogot adott a felszabadított négereknek, de megtagadta azt a fölkelésben résztvevő déliektől s más államokból küldött hivatalnokokat a nyakukra. 1867. márc. 2-án törvényt hozott, hogy az elnök egy kinevezett hivatalnokot se mozdíthasson el hivatalából. Midőn Johnson ez ellen tiltakozott és jogai fenntartásának jeléül Stanton helyett Grant Ulyssesst nevezte ki hadügyi államtitkárnak, a kongresszus vád alá helyezte, a szenátus azonban fölmentette. Johnson azzal felelt, hogy a déli fölkelők nagy részének kegyelmet adott. Az Egyesület területét Alaszka óriási (1½ millió km²), de néptelen területével növelte, melyet Oroszországtól 1867. márc. 30-án 36

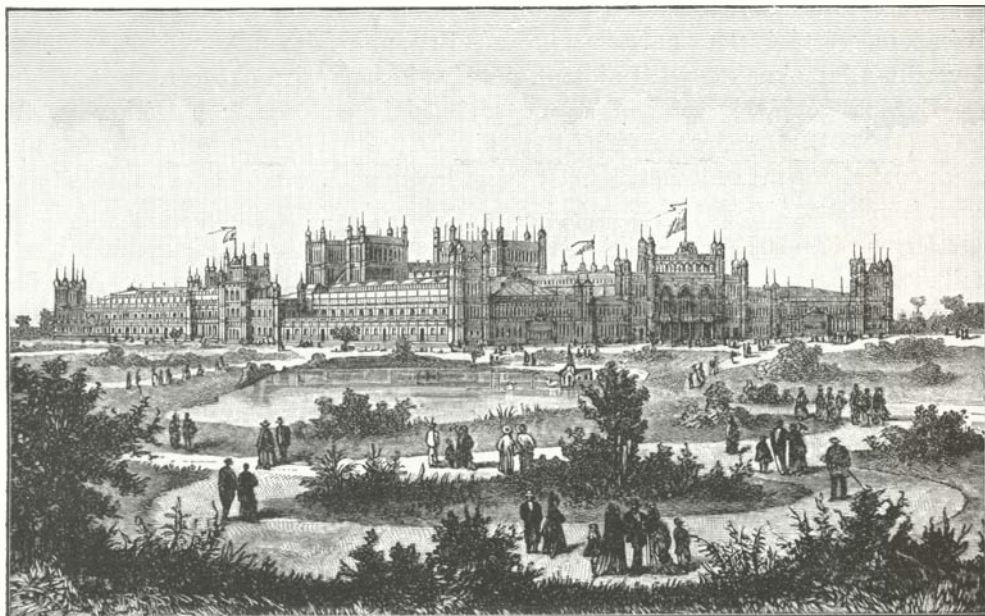
millió koronáért vásárolt meg. Fenyegetéseivel III. Napoleont is rávette, hogy, a spanyolok és az angolok módjára, hadait haza rendelje Mexikóból (1867.) s köztársasági elnöknek ösmertesse el *Juarez Bemtót*, ki a franciáktól elhagyott *Miksa* mexikói császárt csakhamar föbelövette. Monroe elvét tehát megvédte s az Unió tekintélyét benn és kinn helyreállította. Mégis megátkozva vonult vissza a magánéletbe, midőn az elnöki széket — a négerek szavazatával is — *Grant Ulysses* foglalta el (1869—77). Benne is csalódtak s a politikai romlottságot, melyet kormánya támogatott, grantismusnak nevezték el. Az elnök annyira beavatkozott egyes déli államok belső ügyeibe, hogy csaknem újabb fölkelésre ingerelte őket. Az 1873. évi pénzügyi válság, a szociális demokrácia terjedése, a sok nagyarányú sztrájk, az államadósságok újabb felszaporodása szintén akadályozta ugyan az állam egyenletes fejlődését: de Európa méltán csodálta azt a köztársaságot, mely egysége helyreállítását a két óceánt összekötő (Pacific) vasút megnyitásával (1869. jún. 10.) és a függetlenség kimondásának századik évfordulóját Philadelphiában világkiállítással (1876 márc. 10. — nov. 10.) ünnepelte meg. Az újvilág azóta még két világkiállításon (Chicagóban 1893. és St-Louisban 1904.) mutatta meg a réginek, hogy minden téren milyen bámulatosan fejlődött.

Hayes (olv. Hész) elnökségének (1877—81.) főcélja a romlottság kiirtása s a déliek s a különböző fajuk kibékítése volt. Utóda, *Garfield* elnök, már 1881.

327. ábra. Grant Ulysses tábornok (1822—1885).

szept. 19-én áldozata lett annak a merényletnek, amelyet egy csavargó (Guiteau) júl. 2-án intézett ellene. Helyét *Arthur* alelnök (1881—5.) foglalta el. Külügyi államtitkára, *Blaine*, az Unió hegemóniája mellett az egész Amerikát egyetlen szövetségben akarta egyesíteni, mire a Chile és Peru közt kitört háború kínálkozott alkalmul; *Blaine* azonban politikájával együtt megbukott s az elnökválasztásnál magával rántotta a köztársasági pártot is, mert 24 esztendei kisebbség után ismét a demokraták győztek, s az elnökséget *Cleve-*

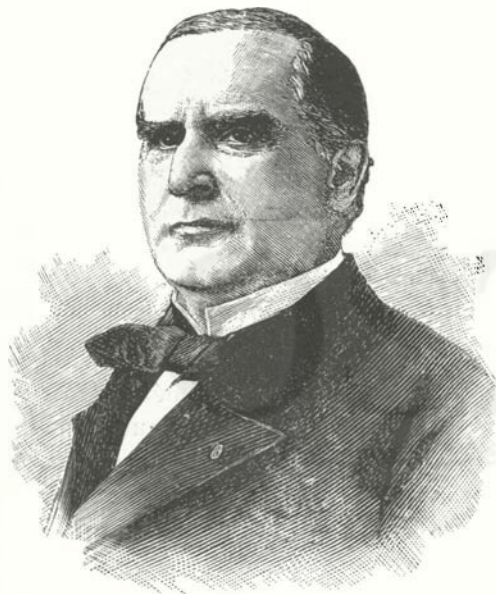
328. Az első amerikai világkiállítás Philadelphiában, 1876-ban.

land-nak (1885—89.) szerezték meg. Cleveland a nagyhatalmi hiú politika helyett a *munkások* helyzetének javítására hitta fel a kongresszus figyelmét. Akkor félmillió munkás, a családtagokkal körülbelül 3 millió ember volt munka nélkül, kik »a munka lovagjának«, *Powderly*nek, vezetése alatt 1886. május elsején azt követelték, hogy tíz óra helyett ezentúl csak 8 órát kelljen dolgozniok. A Marat-szellemű *Most* hirlapíró izgatásai Chicagóban (május 4—5.) a munkások nyílt fölkelésére vezetett, amelyet azonban a rendőrség elnyomott s az esküdtszék 7 anarchistát halálra ítelt.

A köztársaságiak Clevelandot megbuktatták s *Harrison* elnöklete (1889—93.) és Blaine államtitkársága idejében ismét Amerika egyesítésére gondoltak; azonban az összes amerikaiak washingtoni kongresszusa még az egységes amerikai pénzlábat s a közös súlyt és mértéket sem fogadta el. Maga az Unió az ezüstvalutát hozta be s az európaiak ellen fontos intézkedéseket tett; megnehezítette a bevándorlást, európai, különösen angol társulatok részére a nagybirtokok vásárlását s a védővamos Mac Kinley-bill értelmében elviselhetetlenül magas vám alá vetette az európai iparcikkek egy részét. A közvélemény azonban elégedetlenkedett; újra *Clevelandot* állította az állam élére (1893—97.) A kongresszus az ezüstérték helyett már 1893. nov. 1. elfogadta az arany- és ezüstértéket (bimetallizmust), 1894. febr. 2-án pedig az európai árucikkekre megfelelőbb vámtételeket szabott. Európával szemben föltétlenül megoltalmazta Monroe elvét. Midőn Britannia Guyana területét Venezuela rovására akarta gyarapítani s egyúttal azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Spanyolországtól megvásárolja a folytonosan lázongó Kuba szigetét, az Unió ezt túrheterlennek nyilvánította. Kijelentette, hogy nem ösmerne el olyan ítéletet, melyet valamely

választott bíróság európaiak és amerikaiak határvillongása ügyében Monroe elvének megsértésével hozna. Erre a bosszús Britannia felmondta a hitelt, s ezzel az Egyesült-Államoknak egy hét alatt öt milliárd korona kárt okozott.

Európa gögjével szemben a megtorlás ideje csakhamar megérkezett. Az elnök (1897—1901.) *Mac Kinley* lett, ki Monroe elvét elsősorban *gazdasági* szempontból tartotta elavultnak. Új vámtörvényével, amelyet ezúttal *Dingley* indítványozott, újra kezdte a *vámháborút* az egész világ ellen, hogy megfizethetetlen — 40—70%-os — vámtételekkel kiszorítsa minden idegen árucikket, amit Amerika maga is előállíthat. Másrészt mindent el akart adni, amit Amerika termelt. Elnökségének négy éve alatt a kivitel valóban hétmillió hétszáz ezer koronával haladta felül a behozatalt s a nemzeti vagyon (aranyban, mert Mac

329. ábra. Mac Kinley (1844—1901).

Kinley ennek az értéknek volt híve) több mint két milliárddal gyarapodott. A kormány azonban, amely milliomosokból alakult, keveset törődött vele, hogy a munkások százszázalékos nyomorult napszámot kapnak, míg azelőtt az amerikai munkás tisztességes díjazásban részesült. A merkantilista elnök gyarmatok és új piacok szerzésére törekedett. Sürgette tehát a kereskedelem kiterjesztését, a gőzhajóforgalom növelését, a panamai csatorna s az egysegers amerikai vasutak kiépítését. Milliárdnyi alaptőkékkel (pl. Carneggie, Morgan és Rockefeller triumvirátusa tíz milliárd koronával) trösztöket alapított, hogy pl. az acél, vas stb. árusításában az amerikaiak szabják meg az árakat. Sür-

gette a tengerészet, hajóhad, sőt az állandó hadsereg fejlesztését is, mert a gyarmatosítás, mint az új piacok szerzésének legbiztosabb módja, a kereskedő államnak bizonyos fokig katonai jelleget ad. Katonai sikerekre csakhamar hivatkozhatott. A párisi békeértekezlet 1899. október 3-án Angliával szemben Venezuelának adott igazságot, december 10-én pedig Spanyolországot, mely egy amerikai hajó felrobbantása miatt másfél év óta háborút viselt az Unióval, megfosztotta Kubától, Puerto-Ricotól s a kisebb nyugatindiai szigetektől, tehát *amerikai összes birtokaitól*, továbbá a Filippi-szigetektől; s mindezért az Unió összesen csak 100 millió korona kárpótlást adott. Hogy a Csendes-tengeren befolyását biztosítsa, az Unió, a bennszülöttekkel kötött egyezség értelmében, a Hawai- és Sandwich-szigeteket már 1898. aug. 12-én bekebelezte. Most történt első ízben, hogy az Unió az Atlanti- és a Csendes-óceán szigetein mint hódító foglalt el összesen 441.876 km² földet 9 $\frac{1}{2}$ millió lakossal. Mac Kinleyt ezért az európaiak Amerika császáranak nevezték s másodszer a yankeek is abban a

reményben választották meg elnöknek, hogy az *egész Amerika egyesülését* előkészíti, vagy éppen el is végzi.

Amerika egyesítésének, a pánamerikánizmusnak, megvalósítására *Bolívar* Simon, Bolivia diktátora tette az első kísérletet, midőn 1826-ban a panamai kongresszusra a közép- és az északamerikai államokat, sőt Hayti néger köztársaságát is meghívta. A yankeek azonban elnöküknek, Monroenak, 1823. dec. 2-án elhangzott nyilatkozatához képest, maguk akartak gondoskodni, hogy Amerika csakugyan az amerikaiaké legyen. Másrészt attól tartottak, hogy, néger köztársasággal szövetségbe, a néger rabszolgaságát el kellene törölniök. Elsőségüket és gazdasági érdekeiket egyaránt féltve, a kongresszus sikerét meghiusították. Kaliforniától Chile déli részéig, az egyenlítőtől északra és délre 40—40 fokig, Amerika nyugati része különben is a spanyol elemé volt s az egyesítésnek más alapja alig lehetett volna, mint a köztársasági szellem, amely 1811—1830. közt a monarchikus formák megdöntésére vezetett. Közép-Amerikában akkor két köztársaság volt: *Mexikó* közel négy (most csak két) millió km² területen 8 (most 13½) millió lakossal; és a *Középamerikai Egyesült-Államok* 577.000 négyzetkilométeren 2 millió lakossal, mely azonban tizenhat évi (1823—39.) fennállás után öt köztársaságra oszlott. Ezek ismételve, de mindig csak rövid időre (1842—5. és 1896—9.) egyesültek; e közben területükből körülbelül 100.000 km²-et elvesztettek, lakosságuk azonban megkétszereződött. Dél-Amerikában a harmincas években 8 köztársaság volt. *Columbia*, mely 1819-ben közel 5 millió km² földön 2.700.000 lakossal alakult köztársasággá, 1830-ban háromfelé (Columbia, Ecuador, Venezuela) s 1904-ben a negyedik köztársaság (Panama) is kivált belőle; a négy köztársaság lakossága öt millióval emelkedett, de területe felényire fogyott. *Peru* területéből (1.841.600 km²) a Bajorország területével fölérő déli rész 1883-ban Chiléhez került, Peru lakossága (1.800.000) mégis 4½ millióra emelkedett. *Chile* területe (380.000 km²) megkétszereződött, lakossága (900.000) majdnem megnégyszereződött. *Argentina* vagy La Plata szövetséges köztársaság (2½ millió km²) akkora területtel növekedett, mint Olaszország s népessége (670.000) hatszoros lett. *Paraguay* 373.000 km²-ről 253.000-re fogyott le, de népessége (600.000) ugyanaz maradt. *Uruguay* területe (57.000 km²) és lakossága (60.000) meghatszorzódott.

Mindent összevéve, a közép- és délamerikai legrégibb tíz köztársaság területe majdnem 16 millió km²-ről, egyrészt az Unió, másrészt Brazília javára, 9.101.602 km²-re fogyott, lakosainak száma azonban 17 millióról majdnem 39 millióra emelkedett. *Brazília* 6½ millió km²-en 3 millió lakossal 1822-ben *császársággá* alakult s időközben 8.361.350 km²-re növekedett, 15 millió lakossal. Kormányformájául II. Pedro császár (1831—89.) elűzése után, 1891. febr. 24. szintén a köztársaságot fogadta el. A területek ingadozásai nem estek meg

330. ábra. II. Don Pedro, braziliai császár (1831—1889).

forrongások nélkül, de nagy háborúkat csak öt esetben okoztak: 1. Mexikó és az Unió közt 1845—8-ban; 2. Mexikó és Franciaország közt 1863—67-ben, mely Habsburg Miksa rövid császárságának bukására, a köztársaság helyreállítására és Miksa főbelövetésére (1867. jún. 19.) vezetett; 3. Peru, Bolivia és Chile közt 1879—84., amelynek következeit Peru három évtizeden át sem heverhette ki; 4. Venezuela és britt Guyana közt 1899-ben s 5. az Unió és Spanyolország közt Kuba miatt ugyanakkor. A többi belső és külső háborúval Amerikán kívül jóformán senki sem törődött. Annyi bizonyos, hogy Mac Kinley korában Amerika $\frac{7}{10}$ része már köztársaság volt: négy unióban (Brazília, Észak-Amerika, Mexikó, Venezuela) 101 állam és 22 terület egyesült s azonkívül még 15 önálló köztársaság virágzott összesen 27,346.568 km² területen 142 $\frac{1}{2}$ millió lakossal.

Amerikának többi része az európaiaké maradt. Az első gyarmatosítók, a *spanyolok*, 1899-ben utolsó birtokaikat is elvesztették. A *dánoknak* — a föl-fedező normánok ivadékainak — Grönland óriási hómezői jutottak, de a nyugat-indiai négy kis szigetet ezeknél hasznosabbnak tartják. Guyanán hollandok, franciák és angolok osztoznak. Az *angoloké* Kanada is (Dominion of Canada); de jóformán csak személyes unióban él az anyaországgal. Az 1867., 1873. és 1895. évi angol törvények értelmében 7 tartományból alakult szövetséges állam külön parlamenttel, kormányzóval, minisztériummal. Majdnem akkora, mint az Unió, amely már többször tett kísérletet megszerzésére.

Mac Kinley előtt tehát körülbelül olyan feladat állott, mint Caesar előtt a dáciai hadjárat tervezésekor. Midőn másodszer lett elnök, a yankeek imperátort megillető fénnel iktatták be hivatalába (1901. márc. 4.); de neki is akadt Brutusa. Egy anarchista akkor (1901. szept. 6.) sebezte halálra, midőn a buffaloí kiállításán éppen a pánamerikanizmust ünnepelte. A helyébe lépő alelnök, *Roosevelt* (1901—9.) még sem vállalkozott Oktáviánus szerepére. Az anarchisták ellen szigorú törvényeket hozatott ugyan, de nem az önző és óvatos milliomosoktól, hanem a demokráciától várta Amerika egységének megvalósítását. Azt akarta, hogy az amerikaiak cselekvésének alapja a személyes nemzeti érdek, tehát a hazafiság legyen. »Nagy szolgálatot — szerinte — nem tehet a világnak az az ország, amelyik önmagát nem szolgálja elsősorban. Minden igazi hazafi, minden valamire való államférfiú lássa maga előtt azt a napot, amikor egyetlen európai hatalomnak sem lesz egy talpalattnyi földje sem Amerikában.« 1904. nov. 8-án az elnökválasztókra tizennégy milliónál többen szavaztak: olyan szám, amilyennel a világ a polgári jogok gyakorlatában még soha és seholsem találkozott. *Roosevelt* 1905. márc. 4-én ezeknek a millióknak akaratából lett újból a hatalmas köztársaság elnöke. Ekkor már mindtöbben foglalkoztak az alkotmány átalakításának kérdésével s attól féltek, hogy az amerikai köztársaság is követni fogja a történelemnek minden korban érvényesülő törvényeit s államcsiny, polgárháború vagy egyéb mód következtében monarchia lesz belőle. De négy esztendő mulva, *Taft* megválasztásával, rendületlenül köztársaság maradt. Az intézmény az embereknel erősebbnek bizonyult.

XIV. FEJEZET.

MÁS FÖLDRÉSZEK POLITIKAI VISZONYAI.

Afrika, Ázsia és Európa közt járó hajó, ó-egyiptomi képen.

I. Ausztrália és Oceánia szervezése.

MERIKÁBAN elvesztett gyarmataikért az európaiak a többi földrészekben kerestek kárpótlást; még pedig oly sikerrel, hogy a XIX. század végén Ázsia, Afrika, Ausztrália és a Sarkvidék több mint 87 millió négyzetkilométernyi területének 67%-a és egy milliárdnyi lakosságának a fele nekik hódolt. S mivel nincs a Földnek egyetlenegy országa sem, amellyel ne érintkeznének, nem lehet csodálkozni,

hogy az egyetemes történelemnek *európai színezete* van. Ez a történelem nem valami dicsőséges, ha szembeállítjuk az amerikai és a francia nagy forradalmak elvével, amely szabadságot, egyenlőséget és testvériséget hirdetett. De a fehér emberfaj nem is érzelt, mint egy »gyöngé« pillanatában az afrikai Liberia (1821.), vagy Maryland (1834.) néger köztársaságok alapításakor, hanem föltolta, ahol lehetett, a maga »fehér« műveltségét, még inkább pedig uralmát, az afrikai feketékre, az ázsiai sárgákra s az ausztráliai és a polinéziai barnákra. Az egyiknek aranyát, ezüstjét, gyémántját, a másiknak buján termő földjét kívánta meg; minden esetben pedig hitét, meggyőződését, törzs- vagy állami szervezetét kívánta áldozatul és zsákmányul, sőt, ha lehetett volna, még történelmi multjától is megfosztotta volna. Jámbor hithirdetők, vagy elszánt, tudós utazók törtek útat katonáinak, akik páncélos hajóikról ágyúk dörgése közt léptek olyan partokra, melyeknek lakóiról biztosan tudták, hogy lélekvesztőiken, nyilakkal fegyverkezve, nem indulhatnak Európa partjainak fölkeresésére, a kölcsön visszaadására. Annál jobban meglepődtek, mikor egy ázsiai állam, *Japán*, először vállalkozott arra, hogy egy európai népet európai fegyverekkel kényszerítsen megállásra, ha nem is éppen visszatérésre. A régi és az új Európa (ahogy Amerikát nevezhetjük) a XIX. század második felében már olyan gazdasági versenyt folytatott egymás ellen, amely háborúnak is beillett. Hogy Európa az amerikai búza, gyapot, tengeri, dohány, arany stb. beözönlése ellen védekezzék, a másik három földrészre vetette magát. Gyárosai,

kereskedői, börzéi, sőt még államai is idegen földeknek, a gyarmatoknak kincseiből meggazdagodva készülődtek új meg új mérkőzésekre.

Más földrészek államai közül Törökország volt az utolsó, mely Európát magát is meghódítani való területnek tekintette s erejének súlypontját Ázsián kívül kereste. Gyengülése következtében egyes európai államok az ő rovására kezdtek terjeszkedni s egymásután szedték és szedik el tőle Európában, Ázsiában és Afrikában levő birtokait. A másik jellemző körülmény, hogy Európa régebbi gyarmatai, amint megerősödtek, rendre önálló országokká alakultak át vagy akartak átalakulni s lerázták alapítójuk gyámkodását. Amerikának egykori spanyol gyarmatai teljesen kiküzdtek függetlenségüket és Spanyolország, valaha a világ leghatalmasabb gyarmatosító állama, most már — Afrika néhány pontját kivéve — csak európai területére szorítkozik. A harmadik feltűnő jelenség, hogy a XIX. században az Amerikai Egyesült-Államok (valaha Angol-, Spanyol-, Francia- és Oroszország gyarmatai) maguk is a gyarmatosítók sorába léptek. Rajtuk kívül nagyobb gyarmatai csak Európának vannak, mely önmagánál hatszorta nagyobb idegen területen uralkodik. Gyarmatpolitikát tehát csak Európa és az amerikai Unió folytat.

Nagybritannia áll első helyen, mert az övé a többi földrészből 28·2 millió km² 357 millió lakossal. Még Európában is megszállott olyan katonai és kereskedelmi tekintetben fontos helyeket, mint Gibraltár (1704.), Málta (1800.) és Ciprus (1878.), melyek a Földközi-tenger szorosain s az Egyiptom és Kelet-India felé vezető úton uralkodnak.

Ausztrália a legkésőbbben fölfedezett, de az egyetlen földrész, melynek szárazföldje ellenmondás nélkül került egy európai hatalom, Nagybritannia, uralma alá. Gyarmatosítását Anglia 1776-ban, éppen abban az esztendőben határozta el, mikor a mai Északamerikai Egyesült-Államok magvát tevő gyarmatai kimondták függetlenségüket. *Phillip* Arthur kapitány 1788. januárius 18-án kötött ki Déli-Walesben az első 778 deportálttal, megalapította Sidney városát s februárius 7-én megalakította az első katonai kormányt. Újabb deportációk következtében Ausztráliának 1818-ban már 25.050 gyarmatososa volt, akik összesen 31.810 acre földet műveltek s a mezei gazdaságon és állattenyésztésen kívül némi szövő-fonó-, bőr- és agyagipart is folytattak. Halzsírnál, halcsontnál, bőrnél, gyapjúnál egyebet alig adtak még el külföldre. Sidneynek 250 háza volt és 2600 lakosa. Az első nyolc évtizedben a világ tudományos érdeklődéssel olvasgatta, egyes nagy utazók (Murray, Flinders, Sturt, Wickham, Leichhardt, Gregory, Stokes, Burke, Stuart, Warburton, Hunt, Giles, Forrest stb.) hogyan tárják föl a földrész ismeretlen tájait. Dél-Ausztrália 1788-ban, Tasmania 1823-ban, Nyugat-Ausztrália 1829-ben, Észak-Ausztrália 1834-ben, Victoria 1851-ben, Queensland (»A királyné földje«) 1859-ben alakult meg. Önkormányzatukat az 1851. aug. 5-i törvény szabályozta. A világ figyelme csak akkor fordult igazán Ausztráliára, mikor 1848-ban és 1851-ben fölfedezték az aranytelepeket. Ezeknek híre 1860-ig 613.570 bevándorlót (köztük néhány magyart) vonzott Ausztráliába. A század végén már 300.000 volt a be- és 270.000 a kivándorlók száma. A kormány, mely már 1840-ben Tasmaniára korlátolta, 1857-ben teljesen megszüntette az elítéltek odaszállítását s így lehetővé tette az *egységes társadalom*

megalakulását. A szegény bennszülöttek 1869-ben Tasmaniából teljesen kipusztultak s Ausztráliában magában nincsenek többen 50.000-nél. A közműveltség ügyét a század végén 6000 népiskola, 4 egyetem, több tudós társaság, 700-nál több lap és folyóirat mozdította elő.

A lakosok főképpen őstermeléssel foglalkoztak. Hazánkat Schindler és Korizmics már 1850-ben figyelmeztette az ausztráliai versenyre, kivált a búza-, hús- és a felülmulhatatlan (már akkor másfél millió métermázsza) gyapjúkivitelre. Ausztráliának, mely a század elején kezdte az állathonosítást, a század végén több mint száz millió juha, tíz millió szarvasmarhája, másfélmillió lova, egy millió disznaja volt; s 17 millió hektoliter búzája, 9 millió hl. zabja, 3½ millió hl. tengerije stb. termett. Gazdag bányáiban évenként száz métermázsza aranyat, három-négyannyi ezüstöt fejtettek. Kereskedelmi (be- és kiviteli) forgalmát 3267 millió koronára s így valamivel többre becsülték, mint a majdnem harminczorta népesebb Afrikáét. Csodálatos fejlődésének az az egyik oka, hogy Ausztrália földjét ellenség sohasem zaklatta, bár 1877-ben közel állott hozzá, hogy az oroszok megtámadják. A fejlődés következtében *Parke*s, »Ausztrália Bismarckja«, már 1889. okt. 24-én javasolta az *Ausztráliai Egyesült-Államok* megalakítását, ami 1901. januárius elsején meg is történt. A hat államnak s magának az Uniónak majdnem köztársasági szervezete van, de a főkormányzót az angol király nevezi ki, az Unió anyagi ügyeit ellenőrzi s igénybe veheti hadi-erejét (mely 32.000 katonából és 22 hadihajóból áll).

Oceánia vagy Polinézia sok ezer szigete együttvéve is csak harmadfélakkora, mint hazánk, de oly nagy területen van elszórva, mint Ázsia s így nincs is egységre teremtve. Politikai jövője csak nagy szigeteinek van: *Új-Guinea*-nak, melynek szárazföldje nagyobb *Oceánia* felénél és *Új-Zealand*nak, mely akkora, mint Olaszország. A kisebbek közül pl. *Hawaii* 1840-ben alkotmányos királysággá, 1893-ban köztársasággá s 1900-ban az Amerikai Egyesült-Államok egyik területévé alakult át. A gyarmatosítást (különösen 1841 óta) valamennyi szigeten a hittérítők készítették elő. Történelmi küldetésök csakhamar betelt s az európai államok közül különösen az angolok, franciák, németek s az amerikaiak közül a yankeek politikai és gazdasági érdekei adtak irányt *Oceánia* fejlődésének. Ez a fejlődés olyan újkeletű, hogy már nem is a történelem, hanem a földrajz keretébe tartozik.

Antarktisz, a déli sark vidéke, csak lassanként bontakozott ki a teljes ösmertelenség homályából. A fölfedezések sorát 1772-ben *James Cook* nyitotta meg s a XIX. században *Bellingshausen*, *Weddel*, *Biscoe*, *Balleny*, *d'Urville*, *Wilkes* és a két *Ross* folytatta. *Gerlache*, *Carsten*, *Borchgrevink*, *Nordenskjöld*, *Bruce*, *Drygalski*, *Scott* és *Charcot* mind merészebben közeledtek a déli sark felé és *Shackleton* angol hadnagy 1909. januárius 9-én — attól már csak 180 km. távolságban — a déli szélesség 88° 23' alatt egy 3300 méternyi magaslatra kitűzte az angol lobogót. A jéggel borított sivatag mészkövében köszénréteget talált s egy csontvázlelet bizonyítja, hogy az őserdőkben valaha emberek tanyáztak. A körvonalaiiban is csak hézagosan föltárt hatodik földrésznek területét tizen-négy millió négyzetkilométerre becsülik; akkora tehát, mint Dél-Amerika s másfélakkora, mint Ausztrália. Gazdasági s politikai jövője ettől a kettőtől függ.

II. Afrika felosztása.

Afrika legnagyobb része, Ausztráliához hasonlóan, a XIX. század első kétharmadában csak földrajzi érdekesség volt, mely többnyire mint a fölfedező

331. ábra. Livingstone Dávid (1813—1873).

utazások célponja érdekelte a világot. Rendszeres kutatására az első társaság 1788-ban Londonban alakult s ennek megbízásából Mungo Park 1795—6. és 1805. különösen a Niger vidékét kutatta (első útjának rendkívül érdekes leírása magyarul 1816.), Clapperton (1820—27.) kivált a Cad-tó környékén járt, ahova ő jutott el először. Szolgája, Lander, ösmer-tette meg (1830—3.) a Niger alsó folyását és torkolatát. Északnyugati Afrikát raj-tuk kívül különösen Barth H. (1850—8.), Vogel (1853—6.), Rohlf's F. G. (1865—7. és 1878—9.), Nachtigal Gusztáv (1869—74.), Lenz (1879—80.) stb. tárta föl a maga való-ságában. A tudományos kutatások alapja

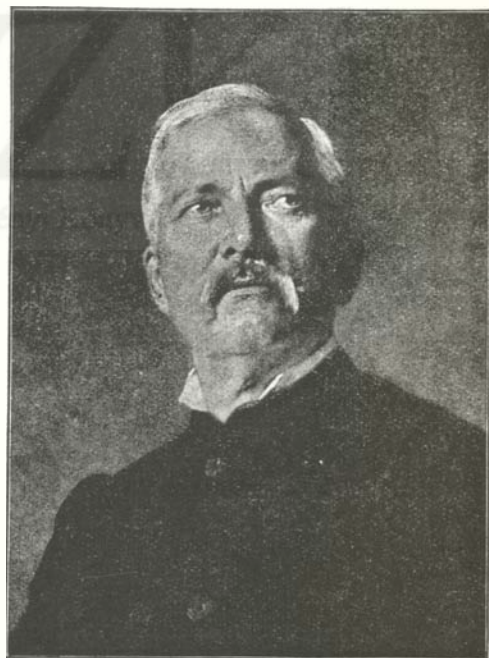
Afrikának ezen részében *Algéria* volt, melyet a franciák 1830-ban foglaltak el.

Északkeleti Afrika földerítésében *Egyiptom* szolgált hasonló alapul. A Nilus vidékét, mely azután annyi nagy és bátor utazót vonzott magához, tudományo-san (1768—73.) Bruce kezdte kutatni. Egyiptom csodáit először az I. Napoleon seregével (1798—1801.) járt tudósok magyarálták meg. A Nilus völgyének, különösen pedig forrásainak megösmertetése 1824 óta a bátor és jeles utazók (Linant de Bellefonds, Speke és Burton, Baker és magyar felesége, továbbá Schweinfurth, Long, Junker, Emin pasa stb.) érdeme. Rebmann hittérítő 1849-ben fölfedezte a Kilimandsaro-hegyét, Speke 1858-ban a Victoria-Nyanzát, Baker 1864-ben a Mvutant (a Nilus forrástavát) s 1873-ban a Luta Nzigét, gr. Teleki Samu 1888-ban a Rudolf- és Stefánia-tavakat stb. Afrika déli részének és bel-sejének kikutatására már 1825-ben és 1839-ben alakultak társaságok. Amott a kutatások alapja a Fokföld, emitt pedig különösen a Zanzibári szultánság volt.

A világ csodálatát először *Livingstone* Dávid (1813—73.) érdemelte meg, aki Afrika szárazföldjén egyik parttól a másikig minden európai közül először ment keresztül s útja hosszát és vizsgálódásai értékét tekintve, minden addigi afrikai utazót felülmult. Nagy nevéhez különösen a Zambezi folyam, a Ngami, Dsilolo, Nyasza, Sirva, Tanganyika, Moero és Bangveolo tavak alapos ki-kutatásának s részben fölfedezésének érdeme fűződik. Midőn a Tanganyikánál nyoma veszett, fölkeresésére 1869-ben Zanzibarból kiindulva, Henri Morton *Stanley* hírlapíró vállalkozott. Az egész világ rendkívüli érdeklődéssel olvasta könyvét (magyarul 1872.), melyben leírta, hogy 1871. nov. 10. Udsisiben miként találta meg Livingstonet. Későbbi útjaiban különösen a Kongo folyamnak és vize környékének, az Aruvimi mentén levő őserdőknek bejárásával s annak ki-

mutatásával szerzett érdemet, hogy a Tanganyika nem tartozik a Nilus folyamrendszeréhez, hogy tehát a Nilusnak és a Kongónak önálló folyamrendszere van. *Afrika Bismarckjának* nemcsak azért nevezték, mert karavánja élén vérrel és vassal tört útat magának a műveletlen népek közt, hanem azért is, mert 1881—4. közt ő készítette elő az óriási (hazánknál kétszerte nagyobb) Kongo-állam megalakulását. A többi utazó, pl. a francia Du Chaillu, Brazza, Crampel, az angol Cameron, Thomson és Arnot, a német Lenz, Juncker, Baumann és Emin basa, a portugál Serpa Pinto stb. a tudományos érdekeken kívül szintén nemzete politikai és gazdasági érdekeit szolgálta; míg pl. hazánkiai közül *Magyar László*, *Teleki Samu gróf*, *Inkey László* stb. mellékes célatok nélkül vizsgáloztak Afrikában.

A kutatók az egyenlítőől délre is találtak a fáraók uralkodásának emlékeivel s azért *Egyiptom* a Nilus völgyét a legújabb korban is magának követelte. *Mehemed Ali* egyiptomi basa (1806—48.) sereg élén tört útat a Nilus núbiai szakaszába, majd a Földközi-tenger mellékén, főképpen Szíriában terjeszkedett. Fia, *Szaid* basa, Szudánba nyomult (1857.) és megengedte a Szezei csatorna munkálatainak megkezdését. *Izmail* basa (1863—79.) már önállóságra törekedett. 1866. november 18-án behozta a parlamenti rendszert, 1867-ben családjában örökössé tette az uralmat, perzsa módon khedivének (fenségesnek, alkirálynak) nevezte magát. Sorra látogatta az európai fejedelmeket, akik Lesseps nagy művének, a Szezei csatornának, megnyitásakor (1869. nov. 13—18.) többnyire viszonzták is látogatását. A szultán sok huzavona után 1873. június 8-án majdnem teljes függetlenséget engedett Egyiptomnak, mely önálló hadseregét 1874-ben először is a darfuri szultánság meghódítására, 1877-ben pedig a Maszauát fenyegető János abessziniai császár visszaszorítására használta, s ugyanakkor némi segítséget küldött az oroszokkal küzdő szultánnak. Azonban sok háborúja és pazarlása miatt anynyira eladósodott, hogy, az állambukás elhárítása végett, 176.602 csatornarészt adott el egyszerre az angoloknak, angolokra és franciákra bízta pénzügyei rendezését, sőt minisztériumába is befogadta őket. A szultán, hogy Egyiptom az idegenek zsákmánya ne legyen, 1879. június 26-án Izmailt letette, fiát és utódát, *Tevfiket* (1879—92.) pedig eltiltotta újabb kölcsönök felvételétől. Az idegenek gyámkodása azonban tovább tartván, Kairóban 1881. szeptember 9-én előbb a khedive, Alexandriá-

332. ábra. Stanley Henrik (1841—1904).

ban pedig s több más helyen 1882. június 11-én az idegenek ellen fölkelés tört ki. Az angolok Alexandria bombázásával feleltek s Tel-el-Kebirnél megvervén a nemzeti párt vezérét, *Arabi* basát, a fölkelést három hónap alatt elnyomták. Egyiptomot katonailag megszállták, még a belföldi hadsereg élére is angol tábornokot állítottak s a khedivét valósággal

333. ábra. Kitchener lord, tábornok (sz. 1850).

gyámság alá helyezték. Ahmed Mohammed, ki máhdi-nak (megváltónak) adta ki magát, a vallásukat féltő mohammedánusok élén kiüzte őket Szudánból és Kordofánból, *Gordon* basa megtorló csapatait Khartumnál (1885. januárius 26.) megverte s bár a járványnak áldozatul esett, néhány év mulva egyik híve, Abdullah, kalifának kiáltotta ki magát. Végre *Kitchener* lord az omdurmani csata (1898. szeptember 2.) következtében leigázta Szudánt, azt az egyiptomiak és angolok közös uralma alá vetette s a Nilus egész völgyét megnyitotta a művelődésnek. A Nilus asszuani vízduzzasztójának elkészítése (1902. december 10.) a régi Egyiptom legnagyobb alkötésaira emlékeztet bennünket. Mindez

azonban, valamint Egyiptom pénzügyeinek rendezése, gazdasági helyzetének fölvirágozása, régiségeinek kutatása stb. nem az egyiptomiak és a törökök, hanem az angolok érdeme s Egyiptom ma már csak neve szerint tartozik a török birodalomhoz.

Tripolisz ugyan a Karamanli-ház bukása után (1835.) török vilajet lett, de harminc év mulva Olaszország vetett rá szemet. *Tunisz*nak a szultán 1871.

334. ábra. Abd el Kader (1807—1883).

október 25-én teljes önkormányzatot adott, tíz év mulva azonban a franciák, az algéri határok megsértése miatt, hadüzenet nélkül rontottak rá s 1881. május 12-én, a bardói békében, a francia fenhatóság elismerésére kényszerítették. A régi Karthago környéke ismét úgy fölvirágzott, mint valaha, függetlenségének elvesztése után, a rómaiak és a vandálok uralkodása alatt. A szomszédos *Algériében* (Algeriában) a franciák, követőknek megsértése miatt, már 1830. július 5-én elűzték Husszein bejt, a török szultán hűbérését. Az arabok a hős *Abd el Kader* emir (1807—83.) vezetése alatt még tizenhét esztendeig védelmezték

függetlenségöket és csak vezérok elfogatása (1847.) után hódoltak meg. A franciák Algérie és Tunisz felől egészen a Guineai öbölíg szerették volna terjeszteni uralmokat. Evégből Roudaire azt javasolta (1872.), hogy a Szahara algériai és tuniszi részeit belső tengerre alakítsák át, de tervét tíz év mulva elejtették, mert a költség (1300 millió frank) nem állt volna arányban a várható haszon-

nal. Az Algert és Tombuktut a Szaharán át összekötő (4000 kilométeres) vasút tervét először (1875. januárius 13.) Soleillet utazó vetette föl. Azóta a franciák sok oázist elfoglaltak s az angolokkal 1890. augusztus 5-én kötött szerződésben körülbelül az északi szélesség 14. fokáig biztosították maguknak a Szahara középső részét s 1894-ben Tombuktut is megszállták. Erre 1895-ben *egységes kormányt adtak Nyugat-Afrikának*, melyhez az 1626 óta hatalmukban levő Szenegambiát, Szudán és Guinea egy részét s az Elefántcsont-partokat számították. Más irányban a Cad-tó keleti részén Darfurig s onnan délnyugati irányban a Kongóig terjeszkedtek.

Mivel harmadfélszázados kísérletek után 1896. januárius 18-án keleten Madagaszkárt is bekebelezték, az afrikai francia gyarmatok területét 7.380.000 km²-re növelték, ami a birodalom területének több mint $\frac{7}{8}$ -a.

Afrikában tehát nagyobb birtokuk van, mint *Nagybritanniának*, mely ott 6.354.000 km² területen uralkodik, oda nem számítva a majdnem 3 millió km²-nyi Egyiptomot, mely, török hűbérállam létére, az angolok befolyása alatt áll. Nyugaton a hollandoktól 1871-ben megszerezték az Aranypartot, de azt csak az ashantik leverése után (1873—4.) biztosíthatták. 1886-ban az angol kereskedelmi társaság a franciákat teljesen kiszorította az Alsó-Niger és mellékvíze: a Benue, valamint a Cadba ömlő Csaba mellől. Dél-Afrikában a hollandoktól a Fokgyarmatot (Capeland) már 1795-ben elvették, de 1869-ig csak mint az Indiába menő hajók állomását becsülték meg. Az előlük kibujdosó holland parasztokat, a *búrokat*, fenhatóságuk elismerésére kényszerítették 1843-ben Natálban s 1848-ban Oranjoban; de 1852-ben függetleneknek ismerték el a transvaliakat, sőt 1854-ben a tőlük elszakadt oranjeiket is. A búrok földjén 1854-ben fölfedezett arany- és 1867-ben talált gyémántmezők újraélesztették kapzsiságukat. A búrok oranjei köztársaságától már 1871-ben elfoglalták a Kimberley vidékén levő gyémántbányákat; 1879-ben meghódították a zulukaffereket s elfogták királyukat, Cetewayót. Transvaal búrjai első ízben (1880—1.) megvédték ugyan függetlenségüket, de mégis angol védelem alatt alakították meg a *Délafrikai köztársaságot*. Rosszabbodott a helyzetük, midőn szomszédságukban az angolok elfoglalták a keleti partvidéket (a becsuánok földjét), északon pedig, Cecil

335. ábra. Cecil Rhodes (1852—1902).

336. ábra. Krüger Pál (1825—1904).

Rhodes elnöklete alatt, egy kereskedelmi társaság (Chartered Company) megalakította Rhodesiát. *Rhodes* Kairó és Capetown (Fokváros) közt vasutat tervezett, mely az időközben elfoglalt nagy tavak vidékét s a két köztársaság aranymezőit is érintené s mindenütt angol földön haladna.

A két búr köztársaság most már (1897.) szorosabban szövetkezett. 1899. október 11-én kitört a szabadságharc, melynek Washingtonja, Transvaal ősz elnöke, *Krüger* Pál (1825—1904.) lett. »Ha ezek jönnek is ellenünk, — szolt — ne féljünk, mert Isten, a legfőbb bíró fog dönteni.« *Kronje*, *Botha*, *Dewett*, *Delarey* stb. búr vezérek haditetteit az egész világ dicsóította. Az angolok hétszeres erővel (448,435 emberrel) küzdöttek ellenök, mégis csak két esztendő múlva (1902. május 31.) kényszeríthették őket békére. Ebben a háborúban az angolok közül 20,621 katona esett el s négyannyi volt a sebesültek, betegek és a harcra képtelenek száma. A háború Britanniának háromnnyi pénzébe (3375 millió koronába) került, mint a véres krimi háború s az lett a vége, hogy, önkormányzatának biztosítása mellett, a két búr köztársaság brit gyarmat lett. Csekély vizsgálás volt mindezért, hogy az angol parlament 1909. augusztus 20-án megalakította a *Délafrikai Egyesült-Államokat* olyképpen, hogy a főkormányzó és a kormány székhelye Pretoria, a parlamenté Capetown s a legfőbb törvényszéké Bloemfontein lett. Négy hónap múlva (december 12.) Kairó és Capetown közt — a Kongo-vasutak bekapcsolásával — megnyílt a vasúti összeköttetés s ezzel Afrika belseje is föltárult az angol kereskedelem és gyarmatpolitika előtt.

Nyugat felé a portugálok és németek, kelet felé a portugálok, északon a Kongo-állam s a németek akadályozzák az angolok terjeszkedését. Az akadályok leküzdése azonban csak idő kérdése; Zanzibár szultánja 1890. július 1-én meghódolt nekik s a Victoria-tótól kezdve a Nilus egész völgye az ő befolyásuk alá került. Az 1890. augusztus 20-iki és 1891. május 28-iki szerződésekkel meghíusították a portugáloknak azt a törekvését, hogy Angola és Mozambique közt egybefüggő gyarmatot alapítsanak.

Németország csak 1884-ben szánta magát a gyarmatpolitikára s másfél évtized alatt már — nyugaton és keleten — $2\frac{1}{2}$ millió km²-nek és 13 millió alattvalónak ura volt Afrikában. 1885. februárius 12-én alakult meg a német keletafrikai társaság, mely a Tanganyika-tó és az Indiai-óceán közt terjeszkedett, de már 1891. április 1-én átadta gyarmata területét a német államnak. Az *olaszok*, kiket Tunisz elfoglalásában a franciák megelőztek, 1882-ben a Vörös-tenger mellett Assab és 1885-ben Massaua elfoglalásával kárpótolták magukat. 1890-ben a megszállt területet *eritreai gyarmat* néven szervezték; azonban az abessziniaiak 1896. március 1-én az aduai győzelemmel megakadályozták előhaladásukat. Az olaszok afrikai gyarmata az anyaország terjedelmét sem éri el.

A legsajátságosabb politikai alkotások közé tartozik a *Kongo-állam*. Az afrikai fölfedezések folytatása s a bennszülöttek érdekeinek megóvása céljából ugyanis *II. Lipót* belga király 1876. szeptember 12-én megalakította a nemzetközi Afrika-társaságot, melynek több országban, hazánkban is, volt fiókja. *Stanley* ennek a társaságnak megbízásából 1879—84. közt a Kongo vidékén jelentékeny

területeket vásárolt s azokat zajtalanul szervezte. A Bismarck meghívására Berlinben tartott afrikai értekezleten a hatalmak képviselői 1885. februárius 26-án kimondták, hogy a Kongo folyamon és mellékvizein minden nemzet hajói szabadon járhatnak. A felügyeletet külön bizottságra bízzák, az egész területet semlegesnek nyilvánítják, a hittérítőket, tudósokat, kutatókat különös védelemben részesítik, a lelkiismeret szabadságában a bennszülötteket is megoltalmazták s a rabszolgakereskedést mindenképpen gátolják. Ezeket a megállapodásokat 1886. május 9-én (az 1886 : XIV. t.-c.-ben) a magyarok is elfogadták. 1885. áprilisában II. Lipót (1865—1909.), a belga országgyűlés engedelmével, a független Kongo-állam uralkodójának nevezte magát. Hazánknál nyolcszorta nagyobb területen uralkodott s 2346 európaival tartotta féken a 14 milliónyi bantu népet. Húsz esztendő múlva már 37 gőzös közlekedett a Kongón s 444 kilométeren járt a vasút. A kivitel (45 millió korona) háromakkora volt, mint a behozatal, az állam mégis deficittel küzdött s adóssága 118 millió koronára növekedett. Végre 1906 június 3-án Kongo kormányzását maga Belgium vette át.

Egész Afrikában csak két állam : *Marokkó* és *Abesszinia* őrizte meg függetlenségét. Marokkó azonban az 1860. április 23-iki béke óta a spanyolok hatása alatt áll. Bekeblezéseért a spanyolok és a franciák versengenek, sőt 1904. október 2-án már szövetkeztek is, hogy 15 év múlva Marokkót egymás közt kétfelé osszák. A másik államnak, Abessziniának, akkora területen, mint Franciaország, alig van több lakosa 4 $\frac{1}{2}$ milliónál, de 1900 esztendő óta államiságát s 1600 esztendő óta saajátságos kereszténységét mindig megoltalmazta. *II. Theodoros* 1855-ben régi egységét s hűbéri szervezetét helyreállította, a közigazgatást javította, a papoknak állami fizetést adott és 150.000 főnyi állandó hadseregével hódításokra törekedett; de midőn az angolok Magdalanál megverték, 1868 április 14-én föbelötte magát. Britannia s Egyiptom megbontották, de *János* császár 1872-ben helyreállította Abesszinia egységét. Az olaszokkal folytatott küzdelmeiben halálos sebet kapott s meghalt 1889. március 8-án. *Veje, Menelik*, május 2-án és szeptember 29-én olasz védelem alá helyezte országát, de újabb fölkelése és aduai győzelme (1896. március 1.) után az addis-ababai szerződésben (1896. november 13.) felszabadította az olasz gyámkodás alól. Ez a nagy ember teremtette meg a kereszténység reneszanszát Abessziniában, melyet teljesen megnyitott az európai műveltség előtt, midőn (1907. október 12-én) behozta a kötelező népoktatást és intézkedett, hogy minden faluban népiskola legyen.

Azonban nem akadt afrikai, aki a »sötét« földrészben világosságot gyújtott s Afrikát visszaadta volna önmagának. A néger nem rabszolga már, csak gyarmatos: idegenek akaratának így is kénytelen-kelletlen eszköze. Függetlenségre törekvése csak annyit ér, mint Longfellownál a rabszolga álma :

»Nem érzi őre ostorát, se' nap tűző hevét :
 Álma földjén hajnalra kelt s itt csak holtteste még,
 Mint nyűtt bilincs, mit tovaszállt lelke szakíta szét...«

III. Az ázsiai kérdés.

Európa a XIX. század utolsó harmadában körülbelül harmincöt millió kivándorlóval növelte Afrika, Ausztrália és Amerika népességét s az első kettőt teljesen magának követelte. Minden vállalkozásánál merészebb volt az a terve, hogy meghódítsa Ázsiát, amelynek népvándorlásai a középkorban annyszor fenyegették végső romlással; rákényszerítse műveltségét, amelyet a történelem kezdetén éppen tőle kölcsönzött; gyarmatokká tegyen olyan államokat, mint Kína, Japán, India, Perzsia, melyek, régiségökre és nagyságukra nézve, felülmúlták Európa bármelyik országát; és Ázsiába szorítsa vissza a törököt, Európa egyetlen népét, amelyik ázsiai jellegét sohasem tagadta meg.

Európa minden ázsiai ország közül *Kelet-Indiára* vágyakozott leginkább. Az ősrégi műveltségnek ez a klasszikus földje a plasseyi csata (1757. június 23.) óta az *angolok* szigorú, de okos uralkodása alatt állt. A hinduk szentül hitték, hogy ez az uralom nem tart száz esztendeig; de az angolok éppen a csata századik évfordulójának megünneplésére készülődtek. A bengáliai hindu katonaságot 1857. május 9-én arra akarták kényszeríteni, hogy Enfield-féle vontesövű puskáikban disznósírral kent töltéseket használjon, holott vallása tiltja a disznósír használatát. A hindu katonák, a *seapoyk* (szpáhik), ebben kasztjuk tisztaságának megsértését látták. Másnap az európaiak elől Delhi felé menekültek s annak vén királyát, Mohammed *Bahadur* saht, Timur és a nagymogulok ivadékát, *India császáranak* kiáltották ki.

A nemzeti állam visszaállításának eszméje nemcsak a katonákat, hanem a polgárokat is magával ragadta: a hindukat és a mohammedánusokat egyaránt. A cawnporei őrség lekaszabolásának és egyéb kegyetlenségeiknek hírére Anglia rettenetes megtorlást követelt; de Lord *Canning* nem akarta Indiában Alba herceg németalföldi szerepét játszani. Így sem akadályozhatta meg, hogy Delhi bevételekor (szeptember 20.) egyik lovastisztje ítélet nélkül ki ne irtsa Timur családjának hercegeit s magával a királlyal is méltatlanul ne bánják. 1858. március 19-én elesett a forradalom másik középpontja, Lucknow, június 18-án pedig Gvalior is, mire a forradalom már csak egyes hőstettekben lángolhatott fel. Az angol parlament 1858. augusztus 2-án megszüntette a keletindiai kereskedelmi társaságot, Indiát a birodalomba kebelezte, főkormányóját alkirályrá tette s Londonban az ügyek intézését az indiai tanácsra (egy államtitkásra és 10 államtanácsosra) bízta. Az elfogott fölkelőket tömegesen végeztették ki, ágyuk elé kötözve sortűzzel »fuvatták« el. Hiszen nem pusztult el annyi ember, mint amennyit (587.420-at) a század utolsó negyedében csupán a kígyók és fenevadak öltek meg Indiában; de ezt a véradót a hinduk már évszázadok óta megszokták, míg amazt örökös kihívásnak tekintik a bosszúra, az elveszett függetlenség helyreállítására. Fölkelések azóta is zaklatták a hatalmas tartományt, melyet a kormány a gazdasági élet nagyszerű emelésével akart megnyugtatni.

Az angol parlament 1876. április 29-én *Indiát császársággá alakította át*, amit Delhiben 1877. újev napján *Lytton* alkirály 63 uralkodó fejedelem jelenlétében nagy ünnepek közt hirdetett ki. India ekként nemcsak egyesült,

hanem óriási mértékben növekedett is, mert a parlament Hátsó-India nyugati részét, Beludisztánt s az arab megszállt területeket is hozzácsatolta. Az Európa felénél nagyobb (4,859.594 km²) császárság 295 millió lakosát most 75.000 angol katona őrzi s az alkirály 69.000 hivatalnok segítségével kormányozza. Anglia tehát itt olyan sikert ért el, amilyenre nincs példa az egész egyetemes történelemben. Angliának Ázsia egyéb részeiben 367.000 km²-en szétszórva még 6¹/₂ millió alattvalója van (Ciprusban, Ceylonban, a Maledivokon stb.). *Younghusband* angol ezredes 1904. augusztus 4-én bevonult *Tibet* titokzatos fővárosába, Lhassába, is és az ottan (szeptember 9.) kötött szerződéssel Tibetet megnyitotta az angolok előtt.

Franciaország az annami császártól 1787-ben megkapott Turán kikötőből akarta megteremteni *Indo-Kínát*. 1858—1867. közt valóban elfoglalta a császárság déli részét, Kokinkínát, s 1863-ban francia védelem alá vetette Kambodsa királyságot. *Garnier* (1866—68.) a Mekongon, *Dupuis* (1868—73.) a Jangcekiangon fölfelé akart eljutni Kína legdélibb tartományaiába. Ez utóbbi bebizonyította a tonkingi Song-kho (Vörös-folyam) hajózható voltát s maroknyi népével saját felelősségére el is foglalta annak torkolatát. Kormányja parancsára odahagyta ugyan, de a *saigoni békében* (1874. március 15.) az annami császár megígérte, hogy megnyitja előttük Tonkingot, ha őt Kínától függetlennek ismerik el s ágyúkkal, hajókkal, hadifelszerelésekkel ajándékozzák meg. A jogait nem hagyó Kínával szemben Annam 1883-ban francia védelem alá helyezkedett; mit hosszabb háború után a *tienszini békében* (1885. június 9.) a kínaiak is elismertek és Tonkingot egészen átengedték a franciáknak. 1887. október 17-én az ekként meghódított Tonkingot, Annamot, Kambodsát, Kokinkínát és az 1896. évi szerződés következtében Siam északkeleti részét *Indo-Kína néven egyesítvén*, Ázsiában most hazánknál kétszerre nagyobb, de nem egészen olyan népes területen uralkodnak.

Oroszországnak Ázsiában háromannyi földje van, mint Angliának és Franciaországnak együttvéve; ezt földrajzi helyzetének köszönheti. Oroszország a tőszomszédságot használva, hódított, mert 9100 km. hosszan határos Ázsiával. Az Ural- és a Kaukázus-hegységeket, amelyek a két földrészt évezredek óta elválasztották, politikailag egyszerűen európai Oroszországba kebelezte, hogy Ázsia ne védhesse vele szemben hágóit, szorosait. Ázsia északnyugati részével, Jugriával, a novgorodiak már a XI. század óta élénken kereskedtek, sőt foglalgattak is; és ezzel a politikai hatalom útját egyengették. 1465-től fogva Jugria adót fizetett Oroszországnak, mely 1499-ben már kebelezte az alsó Ob vidékét; Tobolszk vidéke, ahová a »tatárok« szorultak, 1557. óta szintén adót fizetett. Az apró tatár országok egyesítésére s az iszlámra térítésre az özbeg *Közüm* vállalkozott, ki 1563-ban Szibéria császáranak címét is fölvette és hadai Oroszországban Permig portyáztak. A Sztroganow permi kereskedő cég 1579-ben 7000 kozákkal *Jermak Timofajevet* küldte ellene, aki 1582. október 23-án el is foglalta Közüm fővárosát, Iszkert, s helyette Tobolszkot alapította. A meghódított területet a cár nevében vette birtokába s 1598-ban Közümöt Ázsia belsejébe szorította. Az oroszok hódítva vagy szép módjával lassanként a Csöndes-óceánig terjeszkedtek. 1632-ben a Lena mellett alapították

Jakutskot, 1638-ban már elkezdtek a teakereskedést Kínával, 1643-ban kozákjaik megszállták az Amur vidékét, 1652-ben a Bajkál-tó mellett alapították Irkutszkot, 1696-ban elfoglalták Kamcsatkát. 1728—29-ben békés úton szabályozták a határokat a kínaiakkal szemben, akik ezalatt új uralkodóházuk ősi országát, Mandzsuriát, műveltségök körébe vonták. A hódításokat Szibéria tudományos kutatása követte. *Bering* (1725—30.) bebizonyította s negyven év múlva a magyar *Benyovszky* újabb adatokkal igazolta, hogy Ázsia nem függ össze Amerikával. Oroszország mindamellett megszállta Amerika legészaknyugatibb részét, Alaszkát is, melyet azonban 1867-ben 7,200.000 dollárért az Egyesült-Államoknak adott el. Délibb, járhatóbb tenger megszerzésére törekedve, 1849-ben ellenállás nélkül megszállta az Amur s 1851-ben az Ussuri torkolatát. Amott Nikolajevszket, emitt Vladivosztkot alapította. Kína az *aiguni* szerződésben (1858. május 28. és 1860. november 14.) átengedte neki az Amur és az Ussuri balpartján levő egész területet. Így az Ochotszki-tengeren és a Japán-tenger nyugati partján már az oroszok uralkodtak.

Most minden erejükkel arra törekedtek, hogy Ázsia nyugati részén megszerezzék az Aral és a Kaspi tavak egész vízkörnyékét, melyet a természeti viszonyok különben is Európára utalnak. Örményország egy részét Perzsiától már 1828-ban elfoglalták, de megtartásáért még kemény harcokat kellett vívniok. Csak harmincöt esztendei (1824—59.) küzdelem után győzhették le a *cserkeszeket*, akik csodálatos vitézséggel védték szabadságukat, melynek oltalmára *Bem* alatt a menekült magyarok egy része is készülődött. Ennek a készülődésnek *Bem* halála, a cserkeszek szabadságának pedig ősz vezérek és prófétájuk, *Samil* elfogatása (1859. szeptember 6.) vetett véget. Néhány százezer cserkesz kiköltözött a török birodalomba, az otthonmaradtak egy része 1877-ben újra fölkelte, a berlini kongresszus azonban Oroszországot 1878-ban elismerte a Kaukázus urának. Az oroszok 12 kormányzóságra osztották a Kaukázust, a hegygerincen át kiépítették a világ egyik legremekebb műútját (a vladikavkázit) s a hatnyelvű népet anyagi jóléttel kárpótolták az elvesztett szabadságért.

Turkesztán ellen Oroszország 1850. óta lépett fel határozottabban. A Szír Darja jobbpartján erősségeket épített s Bokharától 1865-ben elfoglalta Tas-kendet, 1866-ban (a folyó legdélibb kanyarulatánál) Khodsentet, 1868-ban pedig magát Szamarkandot is, Timur hajdani fővárosát. A bokharai, majd 1873-ban (az Amu Darja torkolatánál) a khívai kánság megmaradt része hűbéres fejedelemség lett, Khokand kánság pedig — Fergana néven — egyszerűen beolvadt a birodalomba. Ezt az Aral-tó, Amu Darja s a Kaspi-tó közt levő sivatag elfoglalása követte s a turkomán törzsek meghódítása, amely Perzsia határán Gök-Tepe bevételeivel (1881.) s a Perzsiával kötött határszerződéssel ért véget. A mervi turkománok 1884-ben önként hódoltak s most már 1887-ben Afganisztán felé is meg lehetett állapítani a határokat. Oroszország elérte azt a célját, hogy a nomádok ellen biztosítsa magát; de senki sem hitte, hogy beérje ennyivel s Perzsia, India vagy Kína rovására tengerpartot ne szerezzen magának. Mint valaha Róma, Oroszország is utak és pedig vasutak építésével akarta biztosítani hódításait: kormányzati, kereskedelmi és katonai érdekeit. *Annenkov* tábornok halhatatlan nevéhez fűződik Ázsia legóriásibb vasútvona-

lainak tervezete. 1880—88. közt ő építtette ki a transzkaspiai vasutat, melynek egész hossza azóta 2395 km.-re növekedvén, Oroszországnak s vele az európai hatásnak utat nyitott Közép-Ázsiába. Hol 1863 táján Vámbéri Ármin »szüntelenül életveszéllyel küzdve, mezitláb és rongyokba burkolva járt a turkománok közt ; hol nyomtalan úton, a homokban térdig süllyedő teve hátán csak csigalépésekkel haladhatott, ott ma már szilárd síneken, villámgyorsasággal halad a gőzkocsi s a nyugati kereskedő és tudós szinte otthonosan érzi magát«. Annenkov másik nagy alkotása a szibériai vasút, mely 1891—1904 közt készült el s európai Oroszországot 4677 km. hosszan köti össze a Csendes-óceánnal. Oroszország 1896. szept. 6-án a Mandsuországon át Pekingig vezető vonal kiépítésére is vállalkozott. Ennek biztosítására Kínától 1898-ban 25 évre »bérbevette« Port-Arthurt és Talienvant s 1900-ban ideiglenesen megszállta Mandzsuországot, de azt a határidő (1903. okt. 8.) elteltével sem hagyta oda. Most már arról volt szó, a Csöndes-óceán nyugati partvidéke, amelyen Kína hatezer esztendő óta majdnem ellenmondás nélkül uralkodott, Kínáé maradjon-e, s ha nem maradhat, az európai Oroszországhoz vagy az ázsiai Japánhoz kerüljön-e ?

Oroszországnak majdnem kétakkora s magában Ázsiában is sokkal nagyobb területe, de csak harmadrésnyi lakossága volt, mint a másik kettőnek együtvéve. 22,245.000 km²-en 131 millió »fehér ördög« állott szemben a »sárga veszedelem«-mel : Kína 330 és Japán 48 millió lakosával ; s ami talán ennél is többet jelent : ezeresztendős mult a hatezeressel.

Kína semmit sem tagadott meg hatezeréves multjából ; nincs a világnak népe, mely a maga történetével jobban összeforrt volna. Az ősoket mostan is úgy tiszteli, mint valaha a római. A mennyei birodalom fiai most is keveset törődnek az égiekkel, a természetfölöttivel ; annyit hisznek, amennyit megértenek. Lao-ce erényre (tao), Kong-fu-ce erkölcsre a régiek életbölcseége alapján tanította őket. A nép harmadfélezer esztendő óta vallásnak tekinti filozófiájukat, s vagy az egyiket, vagy a másikat követi, pedig az istenség eszméjével egyik sem foglalkozik. Az idegen buddhizmus, iszlám és a kereszténység soha sem tudta megváltoztatni a nép jellemét. Már egy XIV. századbeli hittérítő csodálkozva írt arról a »téves« fölfogásukról, hogy mindenki üdvözülhet a maga hite szerint s hogy a meggyőződésnek teljesen szabadnak kell lennie. Ezt az állami életre is értették, azért csináltak annyi forradalmat fölkelvén minden kormány ellen, mely megsértette a nép jogait és érdekeit. Pedig a törvényes kormányt egy nép sem tisztelte jobban. Rendekre sohasem különítették e magukat s a polgárok egyenlőségét nemcsak hirdették, de meg is valósították. A törvénytől talán csak egy nagyobb hatalmat ismertek : a szokást. Amikor lerázták a mongolok igáját, amelyet jó száz esztendeig (1260—1367.) viseltek, a dicsőséges *Ming* uralkodóház alatt (1368—1644.) visszatértek a régi jó szokásokhoz és gyűlölték minden idegent, mint ezeknek ellenségeit. Tisztán, sértetlenül őrizték meg műveltségüket, mely, a régi csapáson haladva, újat és nagyot alig alkotott, de szellemöknek, művészetöknek, vagyonosodásuknak elég teret biztosított. Idegent nem tűrtek maguk közt ; mégis megesett az a csoda, hogy a Mandzsúk uralkodása kezdetén (1644.) az első császár, *Szun-ci*, egy német jezsuitára, *Schall* Ádámmra hallgatott. Birodalmuk 1689-ben Dzsungariát, Turkesztánt és T betet

is magában foglalta s már akkor alig lehetett megakadályozni az Európával való összeütközést. Ez azonban csak másfél század múlva kezdődött el, mikor Kína 1839-ben az angolokat a becsempészett 20.263 láda ópium kiadására kényszerítette s a néprontó angolokat kitiltotta. Az »ópium-háború« azzal végződött, hogy a *nankingi békében* (1842. aug. 29.) Kína öt kikötőben (pl. Kantonban és Shanghaiban) szabad kereskedést engedett az angoloknak s nekik adta Hong-Kong szigetét. Az amerikai Unió és Franciaország hasonló engedményeket csikart ki, sőt az utóbbi 1844-ben a keresztény hit terjesztésének megengedését is elérte.

Az idegenek betolakodása miatt lázadás tört ki, de ennek vezére, a *Tai-ping* uralkodóház alapítója, Krisztus testvérének nevezte magát s a bibliát és a kereszténységet terjesztette. Mivel 1856-ban az angolok erőszakkal foglalták el a nekik odaigért Kanton várat s a császári hajóhadat is tönkretették, a törvényes császár, *Hien-tung*, irtóháborút hirdetett az angolok s általán az idegenek ellen. Az angolok és franciák hosszas harcok után 1860. okt. 24-én bevonultak Pekingbe s ott kötötték meg a békét, melynek értelmében az európaiak követségeket tarthatnak a fővárosban, Kína hadisarcot fizet s a keresztényeknek vallásszabadságot enged. Kína most kereskedelmi szerződéseket kötött az európaiakkal, pl. az osztrákokkal és magyarokkal Pekingben 1869 szept. 2-án (a magyaroknál az 1871 : XXXV. t.-cikkben). Európai segítséggel nyomta el a Tai-ping lázadást, mely 17 esztendeig emésztette a birodalmat, de nem irtotta ki az idegenek iránti gyűlöletet s így Kína nem is alakíthatta át seregét európai módra. Maguk a kínaiak (a kulik) bevándorlásaikkal valósággal elárasztották Ausztráliát és Amerikát, úgy hogy az Unió már 1876-ban törvényt hozott ellenök, mi csaknem háborúra vezetett. Ahelyett 1876—80. közt Kína szabad kezet engedett az európaiaknak, hogy vízeiről kiirtsák a rendkívül elhatalmasodott kalózokat, mi meg is történt. Ekkor azonban Hátsó-Indiában Francia-, Turkesztánban pedig Oroszország megkezdték *Kína földarabolását*. Hogy Mandzsúria, Kórea s velök a Japán-tenger nyugati része orosz kézre ne jusson, Japán az 1894—95. évi háborút követő *simoneseki békében* Kínát Kórea függetlenségének elismerésére, a Liaotung félsziget és Formosa-sziget átengedésére s nagy hadisarc fizetésére kényszerítette. Francia- és Németország közbelépése következtében Liaotungot visszaadta Kínának, de Oroszország már 1897-ben bérbe vette annak legerősebb helyét, Port-Arthurt, hogy odáig vezesse a szi-bériai vasutat.

Ennyi veszteségen okulva, Kína európai szellemben készült reformálni hadseregét. Igérte a nemzetörség fölállítását, vasutakat építtetett, gépeket hozatott, növelte a szabad kikötők számát, európai mintára fő- és szakiskolákat alapított stb. Az ifjú császár azonban, *Kuang-szü*, az oroszok biztatására és anyja akaratára, 1898. okt. 4-én az összes újításokat eltörölte. Ahelyett, hogy szövetségessé volna a győztes Japánnal, mely esetben 378 millió »sárga« nézhetett volna szembe 385 millió európaival, egyszerűen túrta, hogy *Tuan* herceg vezetése alatt a testgyakorló egyesületek tagjai, a *bokszolók* (boxerek) szabadcsapatokat alakítsanak az idegenek kiirtására ; pedig a boxolók magát a Mandzsú császári házat is idegennek tekintették. Pekingben 1900. jún. 20-án megölték *Ketteler*

német követet, a többit pedig ostromállapotban tartották; mire az oroszok, japánok, angolok, franciák, amerikaiak, németek stb., 31.000-en, július 15-én bevették Pekinget, honnan az udvar Singanfuba menekült. A nemzetek csapatai *Waldersee* német tábornagy parancsnoksága alatt továbbra is együtt maradtak s pusztá jelenlétükkel megalázó *békére* kényszerítették Kínát, mely 1901. aug. 17-én bocsánatkérésre, a vétkesek megbüntetésére, 450 millió tael (közel 3400 millió korona) hadikárpótlás fizetésére stb. kötelezte magát.

Japán azonban nem akarta többé megengedni, hogy gyöngeségével és készülétlenségével Kína állandóan olyas zavarokat és veszedelmeket okozzon Ázsiában, mint Törökország Európában. *Mutsu Hito* császár Kelet-Ázsia vezetését (hegemoniáját) a japánoknak akarta biztosítani. Amikor 1867. febr. 13-án trónra lépett, tulajdonképpen csak mikádó volt, a Sin-to államvallás feje. A világi hatalmat 1603 óta a nagyvezér, a sogun gyakorolta. *Mutsu Hito* 1868-ban véres polgárháború után eltörölte a sogunságot, véget vetett az oligarchiának, az egész hűbériségnek, és új székhelyén, Tokióban (a régi Jeddóban) 1869. febr. 13-án már mint valódi császár fogadta a külföldi követek üdvözlését. Okt. 18-án hazánkkal (az 1871: XXIX. t.-cikkben) és Ausztriával kereskedelmi szerződést, örök békét és állandó barátságot kötött. Merészebb és gyökeresebb újító volt, mint a magyaroknál valaha Szent István. Az európai műveltséget anélkül fogadta be, hogy feláldozta volna a japán nemzeti szellemet. Bezárult vele a japán történelem és időszámítás első 2553 esztendeje; de a Gergely-naptár behozatalával (1873. jan. 1.) egy még biztatóbb korszak: a *meiji*, vagyis »a felvilágosodás kora« kezdődött. A császár meghonosította a postát, távirót, telefont, vasutat, gőzhajózást. Új pénzürendszert, nemzeti bankot alapított; papirospénzt nyomtatott, a vámokat részben eltörölte, részben könnyítette. Kimondta, hogy mindenkinek iskolába kell járnia, katonáskodnia, adót fizetnie s hogy a törvény előtt mindenki egyenlő. Külföldre küldte tanulni a tehetséges ifjakat s otthon egyetemet, fő- és szakiskolákat, tudományos intézeteket állított. Rendes hadsereget szervezett porosz mintára. A katolikusoknak vallásszabadságot s magának Japánnak 1889. febr. 11-én *alkotmányt* adott parlamenttel és felelős kormányval. Japán iparának és kereskedelmének bámulatos haladásáról több világkiállításon, katonai hatalmáról pedig az 1894—95. és 1900—1901. évi kínai hadjáratokban győzte meg a világot. Valódi nagyhatalomnak érezve magát, élére állt annak a törekvésnek, hogy *Ázsia az ázsiaiaké legyen*.

Oroszország tudni sem akart Kína és Kórea területe épségének biztosításáról, hanem Mandzsúriát magának követelte, Kóreán pedig osztozni akart Japánnal. Japán tehát 1904. febr. 8. és 9. közt hadüzenet nélkül megkezdte a háborút, s már az első két napon három tengeri csatában győzött. Kóreából csakhamar kiszorította az oroszokat s ápr. 26-án benyomult Mandzsúriába, hol *Kuroki* és *Oyama* a tizenkétnapos liaojangi csatában az első nagyszerű győzelmet aratta *Kuropatkinon* (szept. 6.), a tíznapos jantáji csatában pedig *Oku* verte vissza (okt. 13.) *Kuropatkin*t, ki Liaojangot visszafoglalni törekedett. Meghiúsultak azok a kísérletek is, melyeket az oroszok úgy a szárazon, mint a tengeren Port-Arthur fölmentésére tettek. A nagyszerűen megerősített kikötőt

héthavi ostrom után 1905. januárius elsején *Stössel* tábornok feladta *Nogin*ak. Teljesen eldöntötte a hadjárat sorsát a mukdeni csata (márc. 8.), melyben az oroszok holtakban, sebesültekben és foglyokban százötvenezer embert vesztek. A csuszimai tengeri ütközet (1905. május 27.) a japán tengernagyot, *Togót*, a trafalgári hőssel állította egy sorba s a Csöndes-óceánon véget vetett Oroszország tengeri hatalmának. Az Amerikai Egyesült-Államok elnökének, Rooseveltnek, közbenjárására a felek most már alkudozni kezdtek és az amerikai Portsmouthban 1905. szept. 4-én megkötötték a békét. Ehhez képest Oroszország elösmerte Kóréában Japán hegemoniáját (sőt utóbb az ellen sem tiltakozott, hogy *Mutso Hito* 1910. aug. 22-én Kóréát *Csoszen* néven japán tartományá tette és császárat nyugalomba küldte). Mandzsúriát mindakét fél egyszerre tartozott odahagyni s ott minden nemzetnek egyenlő kereskedelmi jogot biztosítottak. A mandzsúrszági vasúton és Szachalin szigeten megosztottak s kereskedelmi szerződéseket megújították. A kis Japán a nagy Oroszország ellen a csatatéren épp oly vitézül, de a békekötésben bölcsőbb mérséklettel védelmezte hazája és Ázsia érdekeit, mint egykor a kis Görögország a nagy Perzsia ellen a maga és Európa szabadságát. A béke szentesítésekor (1905. okt. 14.) a mikádó az Ise templomában megállott az isteni tükör előtt, melyben őseinek lelkét kellett látnia ; és császári háza alapítójának jelentést tett, hogy hazafias kötelességét ő is teljesítette, a háborút szerencsésen befejezte.

A LEGÚJABB KOR MŰVELTSÉGE.

I. Irodalom.

A dicsőség génusza.
Caracci után.

EMZETI himnuszában a japán ezer éve fohászkodik isteneihez, hogy tízezer esztendeig uralkodjék a császár és még tízezerig azután is, hogy sziklává keménykedik a Föld s moh lepi be a világot. Az angolok 1743 óta éneklik *Carey* dalát: »God save the King«. Az osztrákokat 1797. óta lelkesíti *Haydn* Gott erhaltéja. 1738-ban harsant föl először *Thomson* nemzeti dala, a *Rule Britannia*, mellyel angol matrózok járnák az óceánokat; s 1755-ben éledt újra

a *Yankee Doodle*, mellyel csakhamar az *amerikaiak* indultak elnyomóik, az angolok ellen. 1792-ben csendült föl »a jövő dala«, *Rouget de l'Isle* *Marseillaise*-e, mely annyi diadalra vezette a franciákat s ma is hevíti a szabadság barátait. »Jeszcze Polska ni zginella« (Nincs még veszve Lengyelország!) énekelték 1796 óta a lengyel önkéntesek Bonaparte seregében. Ugyanakkor írta meg *Rhigas* a görögök harci dalát. A XIX. században (1820.) *Jouvenal* a *Brabançonne*-nal a belgákat, *Kölcsey* (1823.) a Himnusszal és *Vörösmarty* (1835.) a Szózáttal a magyarokat, *Schneckenburger* (1840.) a *Wacht am Rheinnal* a németeket és *Francis Scott Key* (1843.) »The starspangled banner«-ral az amerikaiakat buzdította hazaszeretetre. Nemzetöknek olyan tulajdonai már, mint maguk a népdalok, népmesék, hagyományok és közmondások, amiket most, a demokrácia korában kezdtek gyűjteni, hogy a maga valójában ösmerjék meg a nép lelkét. A *folklore*, mely velök foglalkozik, a demokratikus érzületben gyökerező új tudomány, összehasonlító tanulmányok következtében minél alaposabban akarja megösmerni a rokon népek gondolatvilágát. S a testvériséget erősítik a *műfordítások*, amelyek bennünket a legkülönbözőbb nemzetek irodalmának legszebb alkotásaival ösmertetnek meg.

Szabadság, szerelem: ez a kettő kellett a legújabb kor legnagyobb költőinek. *Franciaországban* *André Chénier*, jambusaiban a jakobinusok ostora, börtönéből »szelid fehér galambját« dicsőítve lépett a vérpadra, s Thermidor 7-én (1794.)

a forradalom Pindarosa bátran hajtotta ifjú fejét a guillotine alá. *Chateaubriand*, »a romantikus költészet atyja«, Napoleonból kiábrándulva, a királyság helyreállítása korában a kereszténységet és a vértanuságot dicsőíti. *Béranger*, a pajkos szerelmi dalok írója, »a kis szürke ember«, addig biztatta hazáját, »a világ királynéját«, hogy »emelje föl sebzett homlokát«, míg végre fölemelte s a júliusi forradalomban ismét »tiszteletet szerzett a franciáknak«. *Lamartine* megírja a béke Marseillaise-ét, és — élére áll a februáriusi forradalomnak, hogy azután mint a császárság kegydíjasa vénüljön meg. Victor *Hugo* viszont, a romantikusok feje, 1822-ben mint a királyság költője tűnt föl, hogy azután a köztársaságot hirdesse, a zsarnokságot ostorozza teljes félszázadon át (1835—85.). »A nyíló rózsa kelyhén és Plátó ajakán« nyugvó méheket a császár felé kergeti: »hadd fusson bogarak előtt, kitől ember reszketve tart«; a »Századok Legendáiban« az egyetemes történelem legsötétebb eseményei nyomán beszéli el az ember tragédiáját; de eget, földet, hazát, költőket, dalokat feled, »midőn a gyermek jó«. Erősen hatott a magyar romantikusokra is, akik főbb műveit nemcsak lefordították, hanem követték is. *Musset* az eszményi, *Maupassant* a könnyed, *Catulle Mendès* az érzéki szerelem, *Leconte de Lisle* és *Theuriét* a természet, *Sully-Prudhomme* a magány költője. A politikai és hazafiui szenvedély a nagy század utolsó negyedében már csak *Déroulédet*, *Coppéet* és *Rostand-t* lelkesítette nagyobb alkotásokra.

Az *olaszoknál* Ugo Foscolo, Giusti stb. a szabadság dalosai, míg *Leopardi* és *Carducci* az elnyomatás napjaiban magát a gondviselést is megtagadták. Az évtizedeken át forradalomban égő *Spanyolországot* költői nem szüntek meg lelkesíteni. A század legnagyobb spanyol költője *Zorilla*. A latin népek közt legifjabb a *románok* irodalma, melynek legünnepeltebb költője *Alexandri*.

Az *angoloknál* a francia forradalomért rajongott a skót balladák írója, *Burns*, azonban az ír dalok költője, *Moore*, nemzete multján borongott. *Shelley* a szentszövetség korában is a zsarnokságot és a nyegleséget ostorozta s lord *Byron* lelkesedni tudott a szabadságért, amelyért harcolt is Hellasban. Childe Heroldja, Don Juanja, Manfrédje (amelyeket magyarra is lefordítottak) »vad, zord zenéjökkel«, »a kétség jajszávával« azonnal a világ legnagyobb költői közé emelték *Byront*, akiről kortársa, *Lamartine*, nem tudja még, mi a való neve: szellem vagy földi lény, démon-e vagy angyal? *Wortworth* »a tavak költője«, a természetet és az életet szerette, *Coleridge* a borzalmasan szépet, *Hood* a humort, *Browning* az erős szenvedélyeket, *Keats* a balladai anyagot, *Tennyson* a legendákat. Király-idilljeivel Viktória királynő korának legnagyobb angol költője, de mégis csak udvari költő lett. *Amerikában* *Bryant*, *Dana* és *Percival* költői triumviratusát elhomályosította a Holló költője, *Poe* *Edgar* és a *Hia-watha* költője, *Longfellow* (kiknek költeményeiből egy-egy kötetre való magyarul is megjelent).

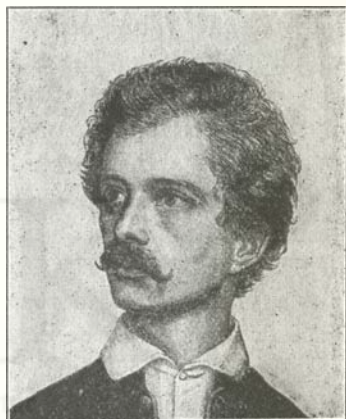
A *németeket* legnagyobb kritikuskuk, *Lessing*, mint költő is megszabadítani törekedett a franciás szellemtől; de — Schiller panasza szerint — alig mult el a franciaság láza, a görögösség hevítette őket. A németek legnagyobb két költője, *Schiller* és *Goethe*, sem annyira a nemzeti, mint inkább az emberi eszményekért hevült. Schiller *Tell Vilmosa* a svájciak, *Don Carlosa* a németalföldiek, *Orléansi*

Szüze a franciák haza- és szabadságszeretetét dicsőítette, de Wallensteinja egy németnek árulását vitte színpadra. Goethe halhatatlan alkotása, Faust, a tökéletességre törekvő emberiség, Wertherje pedig az egyes ember szomorú sorsát, meddő küzdelmeit rajzolja. *Arndt*, *Rückert*, *Körner* lantja a napoleoni viharok és szorongatások idejében hazaszeretetre buzdította a németeket; de a szabadság dalosa és halottja, *Körner* is, a magyar *Zrínyi* hazaszeretetét magasztalja; *Lenau* a magyar alföldre, szülőföldjére vágyakozik vissza; *Heine* pedig, Goethe mellett a németek legnagyobb lírikusa, a Dalok könyvének írója, annyira gúnyolta nemzetét, hogy hazai földön neki ez még emléket sem engedett állítani. *Bodenstedt* dalait, amiket *Mirza Saffy* ajkaira adott, sokáig arab eredetűeknek tartották. *Scheffel* Olaszországban írta meg bájos eposzát, a Säckingeni Trombitást s épp oly szívesen merült el a középkor szemléletében, mint *Lingg*, a népvándorlás korának költője. Az osztrák *Hamerling* képzeletét Kelet és Nyugat izgatta s európai hírűvé Ahasverusával lett; *Grillparzer*, Ausztria legnagyobb drámaköltője, annál jobban magasztalja hazáját.

Tisztán csendül meg a nemzeti érzés a svéd irodalom legremekebb művében, *Tegnér* Frithjofmondájában vagy gr. *Snoilsky* szabadságdalaiban, míg a szintén svéd *Runeberg* a finnek hazaszeretetét élesztette. A norvég *Björnson* *Björnstjerne* a köztársaságért és függetlenségért lelkesedett s a világirodalomba Ibsennel együtt diadalmasan vezette be a norvég szépirodalmat, mely csak a XIX. század elején szabadult föl a dánoknak s a dánoké a németeknek és franciáknak gyámkodása alól. *Oehlenschläger* a normán-regekörben kereste a dán nemzeti érzés forrását, *Inge-*
mann nemzeti dalokat írt, *Andersen* bájos meséivel ragadta el a világot.

Az oroszok első nagy nemzeti költője *Puskin*, aki legremekebb művével, *Anyegin*nel (magyarul 1866.) mesterét, *Byront* is felülmulta. Közel áll hozzá *Lermontov*, aki ugyan szintén *Byron* pesszimizmusának hódolt, de igazi ó-orosz szellemben írta kaukázusi eposzát, melyhez a magyar *Zichy* Mihály rajzolt képeket. A lengyelek legnagyobb költője, *Mickiewicz*, a krimi szonettek, *Konrad Wallenrod*, *Pán Tadeusz* s annyi más hazafias költemény halhatatlan írója. A cseh hazafias költészet atyja a magyarországi tót *Kollár* a Slávy Dcerával (A dicsőség leányával), melynek 600 verse a szlávok együvértartozását hirdette. A csehek legnagyobb költője *Vrchlicky*, a horvátoké *Preradovics*, a szerbeké *Jovánovics Zmáj*, a bolgároké *Rakovskij*. A délszlávok (különösen szerbek) népdalai Európaszerte tetszettek.

A törökök legnagyobb és legnemzetibb költője *Kemal bej*, a magyaroké *Petőfi*, aki mellett azonban *Vörösmarty*, *Arany* és *Madách* is utat tört a világirodalomba. A finnek ösköltészetők, különösen nagy eposzuk, a *Kalevala*, föllevenítésével szereztek irodalmuknak tiszteletet. Az ázsiai népek (perzsák, arabok, hinduk, kínaiak, japánok) költészetének régi kincseit is csak a leg-

337. ábra.
Petőfi Sándor (1823—1849).

újabb korban ismerték meg igazán, midőn európai nyelvekre (részben magyarra is) kezdték fordítani a Sakuntalát, Mahabharátát, Firduszit, a Koránt s antológiákat adtak perzsa, kínai, japán stb. költőkből.

A XIX. század költői a *drámai irodalomnak* minden fajtát művelték: a tulajdonképpeni drámát, a szomorú- és vígjátékot, a szín- és népszínművet, bohózatot stb. Sophokles, Euripides, Aischylos, Plautus újra tapsokat aratott a színpadon; Shakespeare, Molière, Calderon stb. most hódított igazán. A legújabb kor halhatatlanai a németeknél Lessing, Schiller, Goethe; a franciáknál Victor Hugo, Scribe, Augier, Dumas, Sardou, Rostand; a spanyoloknál Echegaray; az olaszoknál Metastasio, Alfieri, Goldoni, Giacosa, D'Annunzio; az angoloknál Sheridan és Garrick; a norvégeknél Björnson és Ibsen; az oroszoknál Tolsztoj; a lengyeleknél Fredro; a magyaroknál Katona, Csiky; a törököknél Kemal bej, kinek Gülnihálja magyar nyelven az első török dráma.

Legnagyobb olvasóközönségük a *regényíróknak* volt. Már Rousseau, Diderot, Voltaire, Bernardin de Saint-Pierre is a regények tetszetős alakjában terjesztették reformeszméiket. A nagy forradalom idejében az érzelgős regényeket szerették; pl. az angolok Richardson Clarisse-át, a németek Goethe Werther-ét, a magyarok Kármán Fanny-ját. A szentszövegség éveiben a skót Walter Scott kezdte meg a történelmi irányt, amelyhez azonnal csatlakozott az amerikai Cooper (Az utolsó mohikánnal stb.), Washington Irving, Bret Harte, Beecher Stowe asszony (Tamás bátya kunyhójával), az olasz Manzoni (Jegyesek), a magyar Jósika, Eötvös, Kemény. Scott tanítványai, az ú. n. romantikusok, az érdekesítés mesterei, akik nemcsak történelmi, hanem társadalmi regényeket is írtak; pl. a francia Victor Hugo (A notre-damei toronyőr, a Nyomorultak, a Tenger munkásai stb.), George Sand, Sue, a két Dumas; az olasz Fogazzaro, Matilde Serao; az angol Dickens, Thackeray, Bulwer, Eliot stb.; az amerikai Bellamy; a német Spielhagen, Hackländer, Gutzkow, Heyse; az orosz Turgenyev, Gorkij, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Csehov; a lengyel Sienkiewicz (Quo vadis?); a magyar Jókai, Mikszáth; a török Ahmed Midhat; a japán Bakin és Osaki Koyo. Az újkor legnagyobb *humoristái* az angol Goldsmith (A wakefieldi pap), Sterne, Dickens, Thackeray; az amerikai Mark Twain; a német Jean Paul a magyar Jókai stb. *Regényeivel* Verne és Edmondo de Amicis lett az ifjúság kedves írója. A természetesség (naturalizmus) főképviselői Balzac és Zola. A regényírók rendkívüli hatást gyakoroltak korukra; volt idő, midőn »az egész világ Dickens módjára beszélt és Thackeray módjára gondolkozott«. Egyes regények száz- meg százezer példányban terjedtek el világszerte. A XIX. század második felében a magyar irodalom egymaga körülbelül hétezer kötet eredeti és fordított regénnyel, elbeszéléssel, adomás- és meséskönyvvel gyarapodott; viszont pl. Jókai egyes regényeit minden művelt nyelvre, japánra is, lefordították.

A rémes és erkölcstelen regények, színdarabok, képek terjedésével szemben az esztétika, ahogy Baumgartner könyvének megjelenése (1750—56.) óta nevezik, tudományos rendszerbe foglalta a *szép* fogalmának alapelveit. Ebben a tekintetben különösen a németeknek (Winckelmann, Lessing, Kant, Schiller, Goethe, Jean Paul, Schelling, Hegel, Zimmermann stb.) vannak halhatatlan érdemeik. Széptani tanulmányaikkal és bírálataikkal Kazinczytól Gyulai Pálig

az írók nálunk is sokat tettek az ízlés nemesítésére, az irodalmi és művészeti színvonal emelésére. A XIX. században jelentek meg a *világirodalom történetét* összefoglaló első nagy művek is, úgy hogy az egyetemes történelem írója bővebb részletek végett most hozzájuk utasíthatja olvasóit. Toldy magyar, Gervinus német, Nisard francia, Taine angol, Symonds és Bartoli olasz, Sismondi dél-európai, Pypin orosz irodalomtörténetét vagy Symondsnek, Castellarnak, Burghartnak, Voigtnak, Müntznek a reneszánszról, Ruskinnek Velence köveiről írt munkáit senki sem nélkülözheti, aki egy-egy nemzet vagy kor irodalmát megismerni és élvezni akarja. (Az esztétika történetét magyarul három kötetben Jánosi Béla írta meg.)

II. Művészetek.

Taine Németalföld növekedő gazdagsága és hanyatló művészete közt szoros összefüggést látott. Azt akarta bizonyítani, hogy ott a festők leleménye a gyakorlati eréllyel ért véget; más szóval, hogy az egyéni eredetiség a társadalmi élethez fűződik s a művész feltalálóképességei arányban állnak a nemzet cselekvő-erejével. Goethe a műveltség s a művészetek történetét nagy zeneműhöz hasonlítja, ahol a maga idején minden nép hangja érvényesül; s ennek az emberi hangversenynek szépségét emeli, hogy minden hang megtartja a maga jellegét és tulajdonságát. Így történt, hogy a XIX. században nem mindenkor a leghatalmasabb nemzetek voltak a művészet zászlóvivői. A kisebb, különösen az észak-európai nemzetek (dánok, norvégok, svédek) szintén dicsőségesen jelentek meg ezen a téren. Egészben véve a XIX. század népeinél a művészet olyan köz-szükséglet volt, mint a Perikles-korabeli Athénben s talán még inkább mint az Augustus-korabeli Rómában. Vagyonos emberek mindenütt remekművekkel töltik meg házaikat, palotáikat s megrendeléseik következtében a művészet a hírnéven kívül immár a megélhetést is biztosítja. Műbarátok vagy egymással vetekedő milliomosok egy-egy képért vagy szoborért néha százazreket adnak. Államok, társulatok és magánosok múzeumokat, kép- és műcsarnokokat állítottak, amelyekben a legszegényebb is ingyen és eredetiben láthatja a régi nagy mesterek vagy kora művészeinek alkotásait és gyarapíthatja ismereteit, fejlesztheti ízlését. A világhírű képeket a technika minden eszközével sok ezer példányban sokszorosítják, hogy szerényebb anyagi viszonyok közt élők is megszerezhessék. A művészeket szak- és mesteriskolákban képezik ki s pályázatokkal, kiállításokkal ösztönzik nemes versenyre.

Az *építészet* remekeit is csak most lehetett igazán megismerni, mikor a vasutak és gőzhajók mindenüvé olcsón és gyorsan elvitték a tanulni és látni vágyókat. Baedeker és mások útikalauzai még az avatatlant is könnyű szerrel tájékoztatták a legapróbb részletekről is. A forradalom kora szakított a királyok kedves stílusával, a barokkkal és a rokokóval s ismét a görög és római mintákon lelkesedett, mint valaha a reneszánsz korában. I. Napoleon Párist úgyszólván második Rómává akarta varázsolni; a Pantheon, a Madelaine-templom, az Arc de triomphe (diadalív) stb. remek példái ennek az empire (császári)-stílusnak. A III. Napoleon-korabeli *Garnier* viszont a párisi operaház stílusát kedveltette meg a világ minden rohamosan építkező nagyvárosával.

III. Napoleon Párisban, I. Vilmos Berlinben és Strassburgban, I. Ferenc József Bécsben, I. Károly Bukarestben, Vittorio Emanuele Rómában és Nápolyban egész várfalakat, házsorokat, sőt városrészeket bontattak le, hogy körutakat (boulevardokat, Ringeket) s beléjük nyíló széles, hosszú, egyenes utcákat nyissanak, melyeket fényes paloták, középületek, bérházak szegélyezzenek. Ilyképp a városok külseje csodálatos gyorsasággal változott meg; pl. Nürnberg pár év alatt elvesztette középkori jellegét. Még ennél is bámulatosabb az amerikai városok fejlődése. Pl. Chicagonak 1831-ben száz lakosa volt, a század végén már másfél millió; főutcája 40 kilométer hosszú s 10—20—30 emeletes házai közt olyan is van, amelyikben egymagában 20.000 ember lakik. Egyik színháza a 23. emeleten épült. New-York lakossága a XIX. század elején 50.000 volt, a század végén három millió hétszázezer; főutcája, a Broadway, tizennégyszer akkora, mint a budapesti Andrásy-ut. Ebben az utcában 11.000 ház van (csak kétezerrel kevesebb, mint az egész Budapesten), pedig a legtöbb épület 10—12 emeletes. Nagyon természetes, hogy ily rohamos fejlődés mellett nem lehet a régiek aggodalmas műgondjával építkezni. Az óriási arányok és a gyorsaság következtében a vassal is bővebben bánnak, mint azelőtt, amiben különben a franciák példáját követik. *Eifel* háromszázméteres párisi vastornya (1889.) az építészetnek új irányát jelentette. Azonban az emlékszerű építészet továbbra is a régi nyomokon haladt. *Schinkel* (berlini múzeum), *Klenze* (regensburgi Walhalla) klasszikus, *Semper* reneszánsz, *Ferstel* és *Steindl* ezenkívül csúcsíves mintákat is követett (amaz pl. a bécsi fogadalmi templomnál, emez a magyar parlamenti palotánál). A budapesti királyi palotánál *Ybl* az eredeti francia barokk stílushoz ragaszkodott. A XIX. század elején az amerikaiak klasszikus stílusban építették nyilvános palotáikat, pl. a washingtoni kapitóliumot s New-Yorkban az Aja Sophia mintájára tervezik a világ legnagyobb templomát.

A szobrászat a reneszánsz kora óta sohasem szakíthatott teljesen a klasszikus iránnyal, ha — pl. a versaillesi park szobrainál — eléggé barokk ízlésben ábrázolta is a mitológia isteneit. A művészet csak akkor szabadulhatott meg ezektől a sallangoktól, amikor Winckelmann Róma s az akkor föltárt Pompeji és Herkulánum régiségeinek tanulmányozása alapján (1755—68.) megalapította az ókori műtörténelmet. Lessing a Laokoonban (1766.) széptani szempontból méltatta a klasszikus szobrászat remekeit, a brit múzeum pedig megszerezte Elgin lordnak (Bruce Tamásnak) az athéni Akropolis faragott képeiből magával hozott nagyszerű gyűjteményét. Azóta a múzeumok mindenütt lázasan gyűjtötték, ásatásaikkal folytonosan gyarapították, a művészek pedig tanulmányozták és utánozták a klasszikus szobrokat. A velencei *Canova* (Theseus harca Minotaurusszal, Ámor és Psyche stb.), a dán *Thorwaldsen*, a francia *Pradier* (A leláncolt Prometheus) valóban a nagy görög mesterekre emlékeztető szobrokat készítettek, míg az angol *Flaxman* és a magyar *Ferenczy* (Canova és Thorwaldsen tanítványa) inkább akadémiai értékű műveket alkottak. Az angolok és a németek csak hazai művészeket foglalkoztattak s ezzel egy század alatt nemzeti jellegű szobrászatot teremtettek. A londoni Westminster-apátság vagy a Pál-templom nagy halottainak szobrai egyúttal az angol képzőművészet fejlődéséről tanuskodnak. A németek nemzeti ébredésének egyik jele, hogy jeleseiknek

mindenütt szobrokat állítottak. *Rauch* berlini Nagy Frigyesé, *Schwanthaler* szobrai a Walhallában, *Fernkorn* bécsi Savoyai Jenője és Károly főhercege, *Zumbusch* bécsi Mária Tereziája mellett majdnem minden német város szobrokban dicsőítette I. Vilmos császárt, Bismarckot, Moltkét s az 1870. évi francia háború hőseit. A legnagyobb magyar mester, *Fadrusz*, Mária Terézia pozsonyi és Mátyás király kolozsvári szobrának alkotója. Egyes nemzetek az óriási arányokban is gyönyörködnek; pl. Münchenben *Schwanthaler* Bavariája 20¹/₂, New-Yorkban a francia *Bartholdi* Szabadságszobra 46 méter magas.

338. ábra. David műterme (Cochereau festménye a Louvre múzeumában).

Most, hatszáz esztendő s korában, lett világhírű Daibuds (Buddha) kamakulai (japáni) 18 méteres szobra is. De több művészi élvezetet biztosítanak a franciáknak és az olaszoknak karrarai márványból faragott bájos szobrai. A japáni, kínai és indiai szobrocskák inkább mint néprajzi érdekességek terjedtek el Nyugaton.

A festészet a nagy forradalom idejében ismét visszatért a klasszikus minták követésére; pl. *David* a rémuralom jeleneteinek festése közben is klasszikus történeteket (a szabin nők elrablása stb.) vetett vászonra. Már *Delacroix* inkább Rubens szellemében dolgozott; *Dantét* s a nagy angol és német költőket illusztrálta s a festészetbe ő vitte be a romantikus irányt. A németeknél *Cornelius* és *Kaulbach* Vilmos szintén illusztrátorok, egyúttal a nagyarányú festészet mesterei. (Pl. *Kaulbach*tól a »Húnok csatája« sokszorosításban nálunk is el-

terjedt.) Kitűntek rajtuk kívül a német *Piloty*, a francia *Delaroche* és *Meissonier* (többnyire XIV. és XV. Lajos és I. Napoleon korából), s *Lenbach* (arcképeivel), az osztrák *Makart*, a svájci *Böcklin*, a lengyel *Matejko* és *Siemiradzki*, a cseh *Brozik*, az orosz *Verescsagin*, a magyar *Munkácsy* (egyúttal a népelet festője), *Liczenmayer*, *Lotz*, *Benczur*, *Zichy* Mihály stb. Főképp a nép életét s a természetet festették az északiak; pl. a dán *Johansen* és *Kroyer*, a norvég *Dahl*, *Gude*, *Tidemand*, *Thaulow* s a nálunk legjobban ismert *Norman* (a fjordok festője), a svéd *Zorn* stb. A nagyobb városokban (Budapesten 1884.) alakult mesteriskolák hagyományaival szakítottak az ú. n. *szecesszionisták*, kik (élükön *Stuckal*) 1893-ban a müncheni külön kiállításon mutatkoztak be először s új, inkább a műiparban jogosult ízlést igyekeztek meghonosítani.

Az *iparművészet* legnagyobb s hazánkban legismertebb festője a legújabb korban az angol *Walter Crane*, aki azonban nem tartozik a szecesszionistákhoz. Az iparművészet ebben a korban érte el fejlettségének legnagyobb fokát. Óriásibb mennyiségben sohasem készültek s olcsóbban sohasem voltak megszerezhetőek a fém-, csont-, fa-, üveg- és agyagipar művészi alkotásai, mint a XIX. században. A gyárak számára a legkitünőbb művészek is rajzoltak, festettek és mintáztak. Japán, Kína, India csecsebecsét, a perzsa és szmirnai szőnyeget szintén gyárilag és művészileg utánozták s az iparművészeti múzeumok (amilyet hazánkban az 1878: XVII. t.-c. alapított) a legremekebb minták bemutatásával buzdították az iparosokat művészi alkotásokra.

A *színművészet* mindenütt hathatósan fejlesztette az irodalmi, nemzeti, művészeti érzést, magát a közműveltséget. A színész alakítását kísérő tapsokban a tömeg elismerése, a demokrácia ítélete nyilatkozott meg. Míg a korábbi századokban színházak rendszeren csak a fejedelmek kegyelméből emelkedtek, a francia forradalom óta a polgárság még kisebb városokban is maga épített állandó színházakat. A XIX. század végén Franciaországnak már 394, Olaszországnak 389, Németországnak 264, Angliának 205, Spanyolorzágnak 190, Magyarországnak 27 színháza volt. A franciáknál *Talma*, *Coquelin* s a nők közül *Rachel*, *Réjane* asszony és *Sarah Bernhard*; az olaszoknál *Rossi*, *Salvini*, *Zacconi* s a nők közül *Ristori Adél* és *Duse Eleonora*; a románoknál *Barzescu Agatha*; az oroszoknál *Szavina Mária*; az angoloknál *Kean* (»a színészet Demosthenese«) és *Irving*; az amerikaiaknál a néger *Ira Aldridge*, a németeknél *Engels*, a magyar születésű *Sonnenthal* és *Barnay* s a nők közül *Wolter Sarolta*, a legnagyobb német tragika; a magyaroknál *Megyery*, *Lendvay*, *Egressy*, a nők közül *Déryné*, *Jóka*iné, *Jászay Mari* s »a nemzet csalogánya«: *Blaháné* nemcsak a nemzeti, hanem a világműveltségnek is apostolai, kik minden idők legnagyobb színművészei közé tartoznak.

A *zeneirodalom* voltaképpen szintén a színházakból hódította meg a világot. Párisban 1830-tól 1905-ig 7984 francia, 4022 olasz, 3991 német operai este volt. Az olasz operát a legújabb korban emelte igazán művészi magaslatra *Bellini*, a *Norma* költője és *Verdi*, a *Troubadour* és annyi más remekmű teremtője. *Mascagni* (a *Parasztbecsülettel*) és *Leoncavallo* (a *Bajazzókkal*) a század végén tűntek fel. A németeknél *Mozart* (*Don Juan*), a franciáknál *Rossini* (*Tell Vilmos*), *Meyerbeer* (*Hugenották*, *Próféta*), *Halévy* (*Zsidónő*), *Gounod* (*Faust*) stb. szintén klasszikus

operákat írtak. A magyar operát *Erkel* teremtette meg (Bánk bán, Hunyadi László, Dózsa György). Rajongó német nemzeti szellemben, minden régi iránnyal szakítva, írta meg *Wagner* Rikárd a maga zenésdrámáit (Tannhäuser, Lohengrin), de erős, férfias hangja sohasem nyomhatta el egészen az olasz zene szívéhez szóló, bájos dallamait. A század közepén a francia *Offenbach* (Orpheus a pokolban stb.) nagyon megkedveltette a könnyed és ledér operetteket, amelyek a színpadot utóbb egészen hatalmukba kerítették. Annál fölségesebben szólalnak meg a himnuszok, oratóriumok és szimfóniák *Haydn*, *Beethoven*, *Berlioz*, *Liszt* stb. remekműveiben. Beethoven »elment a zenei kifejezések legszélső határáig; olyan messzire, ahonnan — Grillparzer szerint — már csak a visszatérés lehetséges«. A modern programzenét és a modern zenekart Berlioz (a Rákóczi-induló átírója) alakította meg. Mint előadó művészek hegedűn Paganini, Joachim, Reményi, Hubay, Sarasate, Wilhelmi, Kubelik stb., zongorán pedig Mozart, Chopin, Liszt, Zichy Géza stb. arattak világszerte tapsokat »a velőket rázó húrokon«.

339. ábra.
Liszt Ferenc (1811—1886).

III. A társadalmi tudományok.

Istennel, »kit a bölcs lángesze fel nem ér«, a hit és a tudományos vizsgálódás a legújabb korban is folytonosan foglalkozott. A francia forradalom szakított az istenség eszméjével, melyet a józan ész, majd a legfőbb lény fogalmával akart pótolni; de, legalább a külsőségekben, visszatért hozzá azonnal, amint újra elfogadta a monarchikus államformát. Az istentagadás (ateizmus), mint filozófiai irány, továbbra is megmaradt, de nem bontotta meg a meglevő vallásokat. Számra nézve a különböző vallások a XIX. század végén ilyen rendben sorakoztak egymás mellé: római katolikus 272¹/₂ millió, Confucius-követő 232, mohammedán 216¹/₂, hindu 207, protestáns 166, bálványozó 157, buddhista 138, görög (kat. és keleti) 120, sintoista 25, izraelita 11 millió.

A római katolikus egyház Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának (1854.) és a pápa csalhatatlanságának (1870.) kimondásával növelte egységét, amelyet a pápaság világi hatalmának megszűnése (1870.) s Döllinger vezetése alatt az ókatolikusok elszakadása (1871.) sem gyöngített. IX. Pius pápa már 1864-ben kárhoztatta a hittel ellenkező tanításokat, egyuttal azonban kijelentette, hogy a pápának nemcsak lehet, de kell is alkalmazkodnia a haladáshoz, a szabadelvűséghez, az új műveltséghez. Annyi bizonyos, hogy a francia Chateaubriand-t, De Maistre-t, Lamennaist, Montalambert-t, az angol Wiseman bíbornokot, a magyar Hoványit stb., akik a XIX. század első felében a kereszténység szellemét ékesen írt könyvekben dicsőítették, a XIX. század második felében a történelmi kritikában Renan, Döllinger, Delitzsch stb., a természettudományokban a darwinizmus, a bölceletben a materializmus (»az anyagelviség«) követték s a

velők összefüggő monizmus, mely a világot és jelenségeit egységes alapelvekre vezeti vissza. A néprajz a természetes népeknek idáig alig ösmert vallásos nézeteivel ismertette meg a világot s a buddhizmus Európa gondolkodóira is hatni kezdett. A zsidókat minden művelt államban emancipálták s vallásuknak szabad gyakorlatot engedtek. Új vallásfelekezetek szabadon alakulhattak (pl. Amerikában a mormonoké 1827-ben, hazánkban a nazarénusoké 1840-ben stb.), amennyiben az állam törvényeibe nem ütköztek; sőt egyes államok (pl. Magyarország az 1895: XLIII. t.-c.-ben) a felekezetenélküliséget is megengedték.

A szabad kutatás nagy mesteréről, Kantról és követőiről már Schiller megírta:

»Egy gazdag mi tömérdek kolduson könyörülhet:
Ha a király épít, — dolgozik a talyigás.«

Kant bölcsészeti rendszerét azonban valódi nagy szellemek is fejtegették: Schelling, Fichte inkább eszményekért, Hegel és Herbart a valóért hevülve. Kant hatása alatt állt Schleiermacher és Schopenhauer, aki szerint mindenben legfőbb az akarat; minthogy pedig az akarat annak a jele, hogy valami hiányzik és minthogy a hiány érzése szenvedést okoz, az ember élete folytonos küzdelem, fájdalom, szenvedés. Ez a világfájdalom, sötét világnézet (pesszimizmus) sok hívőre talált abban a korban, mely csakugyan többet akart, mint amennyit óriási sikerei mellett is valósíthatott.

A *bölcsészetet* a németek (a már említettekén kívül Hartmann, Wundt, Zeller, Fischer Kuno, Lotze, Nietzsche stb.) és az angolok (Bentham, John Mill Stuart és Spencer Herbert) művelték legnagyobb sikerrel. Spencer a fejlődést (evolúciót) általános és természetes törvénynek nyilvánította. Elméletét gyakorlati tényekkel igazolta s megalapította a *társadalmi tudományt* (szociológiát), mely csakhamar az egész világot foglalkoztatta. A három angolnak művei részben magyarul is megjelentek. A franciák közül nálunk Comte, Janet és Taine filozófiáját ismerik leginkább. A magyarok (pl. Köteles, Eresey) a XIX. század elején Kantot követték; az evolúciót nálunk (A társadalmi fejlődés című munkájában) Beöthy Leó hirdette először.

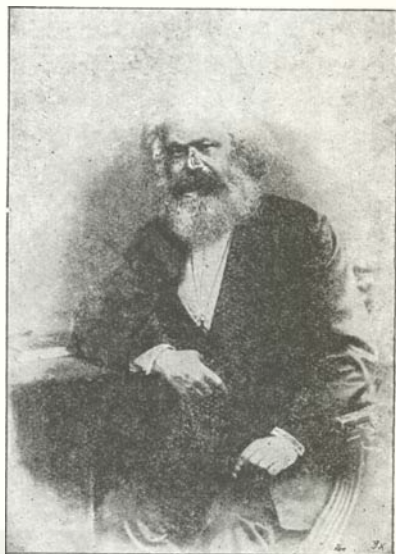
A *jog- és államtudományok* a rendi alkotmányok bukása és a népképviselő elfogadása következtében új alapra helyezkedtek. Savigny, a római jog középkori történetének megírója, bebizonyította, hogy a jog nem a véletlen munkája, hanem minden nemzetnek legsajátosabb tulajdonsága, mely a nemzet tudatában él, belőle fakad, lényével, jellemével szervesen összeforrt, a nemzettel nő és izmosodik. Tételének igazsága, a jogfolytonosság, adott egységet a XIX. század második felében Német- és Olaszországnak; az emelte vissza Magyarországot az államok sorába. Mások észszerűen bölcselkedve akarták fejleszteni az ember jogait, amiket az amerikai és francia forradalmak egész terjedelmökben állami követelményeknek ösmertek el; a legtöbben pedig, a történelmi és bölcsészeti irányt egyesítve, a gyakorlati életet tartották szem előtt. A társadalom gyökeres átalakulásai a magánjogot, az államok nagy változásai pedig a közjogot (ideértve az állam-, egyházi, büntető- és népjogot) új meg új felfogásokkal és tantételekkel gazdagították. A törvénykönyvek híven visszatükrözik a nemzetek történeti fejlődésének főmozzanatait. Pl. a magyar Corpus Jurisba

1910. végéig fölvelt 8000 törvénynek egyharmadát a legújabb korban hozták, ami a fejlődés sokoldalúságát bizonyítja. A népek a jog- és államtudományok terén sem zárkoztak el egymástól; például I. Napoleon polgári, büntető- és kereskedelmi törvénykönyvét világszerte követték. Mégis minden ország nemzeti szellemben akarta megalkotni törvénykönyveit, azért tehát 1900-ban Németország is szakított valahára a római joggal.

A legújabb korban különböző népek körülbelül száz esetben módosították alkotmányukat, ami a vele járó szakirodalmat rendkívül fejlesztette; pl. csak a magyar alkotmányjogot s annak egyes részeit körülbelül ötszáz munka tárgyalta. A parlamenti naplók, irományok és beszédek egész könyvtárt töltenek meg. A *parlamenti élekszólás* nagymesterei Angliában az ifjabb Pitt, Fox, Bright, Derby, Peel, Cobden, O'Connell, Palmerston, Gladstone, Disraeli, Chamberlain; Amerikában Franklin, Jefferson, Jackson, Everett, Calhoun, Clay, Webster, Lincoln; a franciáknál Mirabeau, Danton, Constant, Thiers, Guizot, Lamartine; a spanyoloknál Castelar; az olaszoknál Cavour és Crispi, a románoknál Bratianu, a magyaroknál Kőlcsey, Deák, Széchenyi, Kossuth, Szemere, Eötvös, Apponyi;

341. ábra. Lassalle Ferdinánd
(1825—1864).

340. ábra. Marx Károly (1818—1883).

a németeknél Gagern, Bismarck, Caprivi, Richter, Bebel stb. A parlamenti élet Tocquevillenak a demokráciáról, Mill John Stuartnak a képviselői rendszerről s Toddnek a parlamenti kormányzatról írt (magyarul is megjelent) könyvei megjelenésekor — a XIX. század első felében — magasabb színvonalon mozgott, mint a század második felében, amikor pl. Dicey írt az angol alkotmányjogról (magyarul 1902.). A parlamenti tárgyalások azonban, melyek a közélet minden mozzanatára kiterjeszkedtek, a hírlapirodalom óriási föllendülése következtében ebben a második korszakban minden egyébnél jobban lekötötték a közfigyelmet.

Az 1848. évi februáriusi forradalom történeti előzményei közt (az 549. lapon) ismertett érzélgős, ábrándos, titokzatos *szocializmust* a század második felében a *tudományos szocializmus* váltotta föl, mely legerősebben

éppen a nem tudományos körökben hódított. Marx, Engels, Schaeffle, Bebel, Liebknecht és Lassalle alapvető munkáit népszerű kivonatokban most már

342. ábra. Bebel Ágost (sz. 1840).

hazánkban is széltére olvassák. A szocializmus, mint tudomány, a világot és annak fejlődése törvényeit akarja megösmerni. Mint politikai törekvés, az így szerzett ösmeretek és törvények alkalmazásával akarja megváltoztatni a meglevő állapotokat. Ezt a két irányt legtisztábban Marx Károly egyesítette, aki a társadalmi élet törvényszerűségét keresve, a munkában és annak módjaiban találta föl a társadalmi élet kialakulásának legdőntőbb tényezőit. Két nagy fölfedezése: a történelmi materializmus és a tőkés termelés titka az értéktöbblet révén. Legfontosabb sikere, hogy a szocializmus és a munkásosztály szerves összefüggését fölismerte és tudományosan bebizonyította.

Ezzel vetette meg a *szociális demokrata* törekvések alapját, mellyel szemben a *keresztényszocialisták* a keresztény alapra való visszatérést sürgették. Az általános szavazatjog mellett Lassalle harcolt leghathatósabbban. Bebel 1871 máj. 25-én adta ki pártjának jelszavát: »Harc a paloták ellen mindenütt!« Bakunin a vagyonközösséget (*kommunizmust*), Krapotkin herceg az *anarchiát* hirdette. Elveiket száz- meg százezer példányban elterjesztett könyveik, vagy azoknak könnyen érthető kivonatai mélyen bevésték »a negyedik osztály«: a munkások szívébe. Ma az államok mindenütt számolnak a tudományos szocializmussal. Jaurès azzal adja kezünkbe a francia szocializmusnak tizenegy évtizedre (1789—1900.) terjedő történelmét, hogy a szocializmus a forradalomhoz tapad, de nincs hozzáláncolva. »Fáklya az, melyet viharok szele élesztett, s miközben félig fölemésztette magát, szomorú fénnel ragyogta be a világot. Nyugtalan, de halhatatlan láng az, melyet a zsarnokság és az ellenforradalom kioltani törekedett, de mindig újra éledt, s a szocialisták égő reménysége lett.« Ez a reménység minden állam közül először az Ausztráliai Egyesült-Államokban valósult meg 1909-ben; de a szociális demokratáknak brisbanei (1908.) programja alapján, mely szerint a fehér emberek országainak jellegét megőrzi, hajóhadat, hadsereget állítanak s behozzák a kötelező katonai szolgálatot. Ezek a fajgyűlöletet s nagy hatalmi törekvéseket hirdető elvek nagyon távol állanak a tudományos szocializmus eszményeitől.

Mialatt a szocialisták új világról álmodoztak, az *archaeológusok* új világításban mutatták be a régit s annak tanulságaira figyelmeztettek. Napoleon 1809—13. közt 38 kötetben adatta ki egyiptomi hadjáratának (1797—8.) tudományos eredményeit. Meglepő adalékokkal gyarapította azokat Champollion (1790—1832.), ki a rosettei kő háromnyelvű felirata alapján végre megfejtette

a hieroglifák olvasásának titkát. Az odáig ismert adatok alapján elkészítette a régi egyiptomiak szótárát és nyelvtanát s ekként évezredekéről adott biztosabb tudást az eddiginél. Az ázsiai ékiratokra a figyelem szintén körülbelül az egyiptomi fölfedezések idején térült. *Grotefend* 1802—37. közt már kibetűzte a Persepolisban Dárius és Xerxes királyok idejéből talált emlékek óperzsa feliratait. Kutatásait *Burnouf*, *Lassen* és *Rawlinson* folytatták. *Rawlinson* az asszír-babilóniai ékiratok olvasásának módját is kitalálta, de erről szóló főművét csak 1851-ben adhatta ki. Az egész magyarság szívét megdobogtatta az a föltevés, hogy Mezopotámiában a *sumir*, Belső-Ázsiában (*Stein* Aurél hazánkfia kutatásai alapján) a *taklamakámi* városok romjai közül fajunk történetének legrégebb emlékei kerülhetnek elő.

A kihalt nemzetek nyelvének újabb megcsendülése, a halottak tanuskodása, kétségkívül a XIX. század legcsodásabb eredményei közé tartozik; de azt a 6—7000 éves társadalmi és állami életet csak a század második felében folytatott ásatások és kutatások alapján ösmerhettük meg egész nagyszerűségében; tanulságait csak azóta mérlegelhetjük a modern társadalom javításáról folytatott vitákban. A parszik szent könyvét, a *Zend-Avesztát*, *Anquetil-Duperron* († 1805.) már a XVIII. században franciára fordította, a dán *Rask* 1826-ban tökéletesebben közölte s mindezek alapján *Burnouf* (1836.) megvetette a zend történelmi és nyelvészeti kutatások alapját. A brahmánok szent nyelvének, a szanszkritnak, titkait Európa előtt *Jones* († 1794.) tárta föl először. *Colebrooke* 1804-ben megírta az első szanszkrit nyelvtant, melyet annyi más követett. *Bopp* 1816-ban összehasonlította a szanszkrit igeragozását a görög, latin, perzsa és germán nyelvekével; később pedig hat kötetben megírta szanszkrit, zend, görög, latin, litván, gót és német összehasonlító nyelvtanát. Az összehasonlító nyelvtudomány, melyet ekként megalapított, nemcsak az ösmereteket bővítette, hanem a politikai életre is hatott, mert a fajszeretetet és a nemzeti-ségi érzést, a XIX. századnak egyik legjellemzőbb tulajdonságát, rendkívül fejlesztette. A rokonság megalapítása azonban nem mindenütt emelte ezt az érzést. Nálunk pl. nem fogadták szívesen *Sajnovicsot* (1770.) és *Gyarmathly Sámuel*t (1799.), kik nyelvtanilag bizonyították a magyar és finn-lapp nyelv rokonságát; de *Révay* az első történelmi magyar nyelvtanban (1803.) már számolt ezzel a föltevessel, a

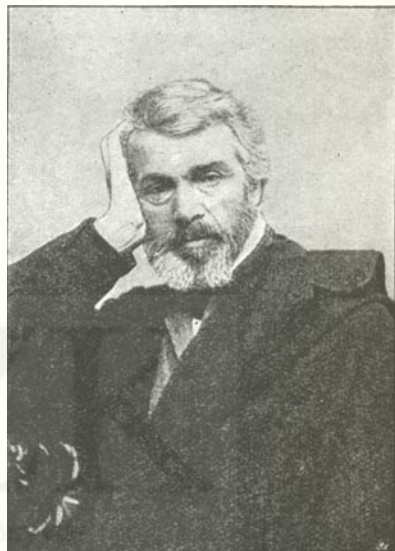
343. ábra. Humboldt Vilmos báró (1767—1835).

század második felében pedig Hunfalvy Pál, Budenz és Szinnyei József a magyart határozottan a finn-ugor nyelvek közé sorozták. A nyelvtudomány ekként rejtett forrásokat nyitott meg a történetírás előtt is, amely a nagy forradalom után valóban az élet mestere akart lenni.

A *történetírást* a társadalom keletkezése, a közszabadság eredete, a polgári érzület és a népjog fejlődése érdekelte legjobban. Maguk a tudósok az egész XIX. században feszegették, van-e történelmi logika; bölcsészeti gondolkodásra a mult eseményei, a történelem adatai valóban alkalmasak és szükségesek-e? A történelem bölcsészettét Kant, Fichte és Schelling elfogadták, de nem foglalták rendszerbe; Humboldt Vilmos a történetíró főfeladatának az emberiségen uralkodó *eszmék* ösmertetését tartotta, Hegel pedig részben a történelemre alapította bölcsészeti rendszerét. A történelmi vizsgálatnak abban a józan irányában, mely első feladatának az események tisztázását tartja, mestereink és kalauzaink a német, francia és angol historikusok lettek. A történetírást elsősorban *Niebuhr* figyelmeztette tulajdonképpeni feladatára; Róma történetében (1811—32.) a valóságból először ő választotta ki a költeményt és a hamisítást s módszeresen, teljes, szigorú kritikával állapította meg a tényeket. Livius kedves elbeszéléseit Niebuhr, Savigny, Mommsen stb., Herodotosét Curtius és a magyar Schwarcz Gyula szigorú kritikája váltotta fel. De pl. Schliemann ásatásai sok tekintetben igazolták, hogy Homeros helyrajzai alapjokban véve helyesek. Az ókor történetét az ásatásokon kívül az írásos adatok is ösmertelen adatokkal gazdagították. Rajner főherceg egymaga százezer egyiptomi papyrost gyűjtött össze, Mommsen pedig a latin feliratoknak egész sorozatát adta ki. A középkor is más színben áll előttünk, mióta a különböző nemzetek tudósai »Monumenta« vagy »Acta« címen sok száz kötetben tették közzé a bizánci, latin, germán, arab stb. krónikások műveit, a rendiség megszűnte után pedig a levéltárak óriási kincseit. (Hiszen pl. csak a velencei levéltárban 14 millió köteg és csomag okirat van!) Ezeknek az akadémiák, történelmi társulatok s egyes tudósok megfeszített munkássága mellett is csak egy részét dolgozhatták föl. Egész könyvtárt írt össze a legkitünőbb egyetemes történelem szerzője, *Ranke* Lipót (1795—1886.), aki kettőt követelt a historikustól: ember szerzetet s érzéket az általános, az egyetemes iránt. Kimondta, hogy a történelemben nem a kényszerűség, nem a véletlen, hanem a szabadság működik s éppen ebben rejlik a varázsa. Elméletében legjobban megragadta a historikusok és politikusok (nálunk különösen b. Eötvös József) figyelmét az uralkodó eszmékről szóló tanítása, amelyet különben Humboldt Vilmos már előtte hirdett a történetíró feladatáról szóló örökbecsű értekezésében. A történetíróknak rendkívüli befolyásuk volt koruk gondolkodására; pl. Német- és Magyarország politikusai sokáig állottak Rotteck és Welcker szabadelvű világtörténelmeinek, Anglia és több más ország Buckle, Macaulay s főképp Carlyle történelmi fel fogásának hatása alatt. Franciaországban az 1830. és 1848. évi forradalmakat sokban előkészítették Thiersnek, Mignetnek, Quinetnek és Micheletnek a nagy forradalomról írt művei. Az ő lángoló, lelkes történetírásuk korában csak szakférfiak sorakozhattak *Comte* Ágost mellé, ki a pozitív bölcsészetről írt nagy művében (1830—42.) azt sürgette, hogy az eseményeket (mint természeti

tüneményeket) minden sallang és elfogultság nélkül, a maguk valóságában kell tárgyalni, s nem okoskodásra, hanem elbeszélésre, nem ítéletre, hanem előadásra kell törekedni. Szerinte a fejlődés (nem a tökéletesedés) törvényei szabják meg a történelem irányát; ezek a törvények pedig abban a bizonyosságban állnak, hogy az emberi szellem a teológiai felfogáson kezdi, a metafizikain folytatja és kétségkívül a pozitívizmuson végzi fejlődését; a pozitívizmus országa azonban még csak ezután következik el. Magyar ösmertetője, Pauler Gyula szerint, Comte ezzel a hármas törvénnyel megtalálta a történelemben azt a pontot, amelyet Archimedes a természeti világban hiában keresett és amellyel a jelenkor egyoldalú felfogását kiemeli sarkaiból.

Azóta (ahogy a Történettantásról 1902-ben kiadott könyvemben részleteztem) a történelmi módszert igen sokan kutatták s annak szellemét is módosították, mert a csaták ledarálása helyett a lelki, gazdasági, társadalmi fejlődés kutatására ösztönözték az írókat. Egyetemes történelmet írt a német Rotteck, Welcker, Schlosser, Weber, Ranke, Jäger, Schiller, Weisz, Lindner; a francia Lavisse-Rimbaud; az olasz Cantù; az angol Acton. A *történetírás mesterei* az angol Macaulay, Buckle, Freeman, Lecky, Carlyle; a német Ranke, Sybel, Mommsen, Curtius, Droysen, Treitschke, Lamprecht, Lindner; a francia Michelet, a Thierryek, Thiers, Guizot, Renan, Taine, Maspéro, Seignobos; az olasz Cantù, a magyar Szalay László, Horváth Mihály, Salamon; a lengyel Lelewel, Siemienszki; az orosz Karamzin, Solovjev, Besztusev-Rjumin, Kosztomarov stb. A *történelem segítő tudományai közül* a XIX. század teremtette meg vagy fejlesztette ki a régiségtant (archaeológiát), mely részint a történelmi időkkel foglalkozik (Lubbock, Montelius, Virchow, Pulszky), részint, mint műrégészet, a műveltség emlékeivel (Winckelmann, Müller Ottfried, Champollion, Layard, Rawlinson, Oppert, Rossi, Henszlmann, Pulszky stb.). Az oklevéltan, érem- és pecséttan, antropológia stb. szintén sok tekintetben földerítette a népek multját. A világ egyetemein körülbelül ezer tanár adja elő a történelmet, amelynek köréből a XIX. században, különböző nyelveken, legalább is félmillió könyv, tanulmány és cikk jelent meg.

344. ábra. Carlyle Tamás (1795—1881).

IV. A matematikai és természettudományok.

A XIX. század tudósait főképpen a világ hét rejtelmes kérdése foglalkoztatta: az erő és anyag mibenléte; a mozgás eredete; az első élet keletkezése; a természet célszerű berendezése; a mindennapi elmélkedésnek és az öntudatnak előállása; az észszerű gondolkodás és a vele szorosan egybefüggő nyelvek eredete:

az akarat szabadsága. A feleletet legtöbbször a természettudományok művelésétől várták s amit ezen a téren elértek, valóban felülmúlja minden régebbi kor tudását. A legparányibbnak mikro-, a legnagyobbak teleszkopikus vizsgálatával kutattak minden létezőt. A vízcseppben épp úgy észrevették az odáig nem is sejtett életet, mint az égbolton azt a sok ezer világtestet, mely milliárd kilométernyi távolságból az avatatlan szemében a Tejút egyetlen egy fehér sávolyának látszik. Schiller a korszak elején bosszankodott a csillagvizsgálókra, kik ködfoltokról, napokról fecsegték s a világegyetemet azért találták szépnek, mert megmérhetik; s hogy megmérjék, magukhoz, a porba rántják le az eget.

345. ábra. P. S. Laplace márki
(1749—1827).

»Térben ugyan szakmátok igen fölséges; azonban Nem lakozik sohasem térben nagyszerűség.«

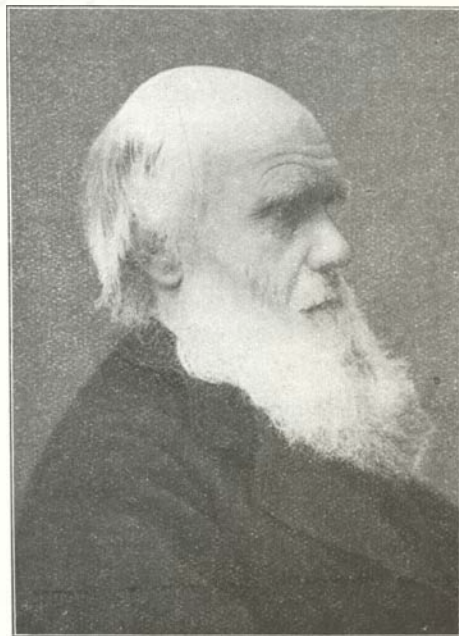
Csakhogy a parány és a sejt elmélete, amely a legújabb kor természet-, vegy- és élettani tudásának alapja, a tér fogalmával alig számol s így nagyszerűségét többé maga a költő sem tagadhatná. A XIX. századot, melynek műveltsége a keresztény felfogásban gyökerezik, a természettudományok rendkívüli haladása tette igazán nagygyá; nagyobbá, mint amilyenné a francia forradalom s bármely más politikai átalakulás tehette volna.

A *csillagvizsgálat*, amely az emberiség történelmével csaknem egyidős tudomány, a legújabb korban fejtette ki Copernicus, Galilei, Keppler és Newton rendszerét. Kant 1755-ben a csillagászatba is bevitte a fejlődés eszméjét és azt a hitet, hogy a világ valamely erő következtében (mechanikailag) keletkezett. Ezt a nézetet Laplace foglalta rendszerbe a »Système du monde«-ban (1796.) és a »Mécanique céleste«-ben (1799.). Műve — a magyar Kövesligethy szerint — a mai csillagászat leggazdagabb forrása. A fényképezés és a fotometria, főképpen pedig a színeképelemzés bebizonyította, hogy az égitestek anyaga nagyban és egészben véve olyan, mint a mi Földünké, melynek természet- és vegytani tulajdonságai megegyeznek a legtávolabbi csillagokéival. Az ég természetana, az asztrofizika, a ködfoltokat alakuló égitesteknek bizonyította, amikből Földünk keletkezésének törvényeire is következtetni lehet. A vizsgálat emitt cseppfolyós, máshol már szilárd égitestekre akadt, még pedig milliárd kilométernyi távolságokban s így a fejlődés törvényeit mindenütt ugyanazoknak találta. A két *Herschel*nek, különösen a fiatalabbnak, bámulatosan pontos megfigyelései óta, észrevettek olyan állócsillagokat, napokat, amiknek sugarai annyi idő alatt érnek hozzánk, amennyire (5—6000 esztendő) az emberiség egész története terjed. De mindezt csak hozzávetések, hogy (mint C. Flammarion, Haeckel stb. hirdetik) a Napunk rendszeréhez tartozó bolygókon olyan vagy olyanforma élet folyék, mint Földünkön.

Földünk keletkezésével, anyagával, annak változásaival, fejlődésével a *földtan* (geológia) foglalkozik. A dán Steno első kísérleteitől (1669.) száztíz esztendő telt el, míg a német Werner (1787.) s a skót Hutton (1788.) a tudományos földtant megalapíthatták. Amaz a kőzeteket a víz lerakódásainak tartotta; emez azt vitatta, hogy részben a Föld belsejéből megolvadva törtek elő. A neptunistáknak és plutonistáknak ez a harca csak akkor szünetezett, amikor Hoff Károly (1822.), majd Lyell (1830—33.) meggyőzte a világot, hogy még folytonosan tart a Föld kérgének alakulása, mely nem néhány ezer, hanem néhány millió esztendő előtt kezdődött. Cuvier (1812.) először állította össze a Föld őskorából származó állatok megkövesült csontjait s megalapította a földtan egyik legfontosabb segédtudományát, az őslénytant (paleontológiát), mely az őskor állati és növényi kőületeit írja le. Magyarul az első tudományos geológiát Szabó József (1883.) és Böck Hugó (1904.) írták. Az *ásványokat* vegytani tekintetben eleinte főképp svédek (Bergmann, Wallerius, Cronstedt, Gahn, Berzelius), alaktani tekintetben franciák (pl. Romé de l'Isle a krisztallográfia alapítója) vették vizsgálat alá. Az első magyar ásványtant (mineralógiát) 1791-ben Zay Sámuel, a legjelesebbet száz év múlva Szabó József írta.

A *növénytan* (botanika) mesterséges rendszerét a svéd Linné nyomán a magyar Endlicher tökéletesítette, ki 1841-ben 70.000 növényfajt írt le. Ma 220.000 növényfajt ösmernek. A franciáknál a két Jussieu, de Candolle stb. a természetes rendszer hívei voltak. Az általános vagyis a növények alakjával és életével foglalkozó botanikának első nagyjai: Linné, Schleiden, Leunis, stb. Az *állattan* (zoológia) leíró részébe először szintén Linné hozott rendszert (amelyet nálunk 1801-ben Földi János mutatott be); de csak Cuvier kezdte meg az állatok összehasonlító anatómiai (boncolástani) tanulmányozását, ami a mai rendszer alapja. (Milne-Edwards állattanát, mely ennek az iskolának elveit hirdette, Nagy Péter angolból 1847-ben fordította magyarra.) 1840-ben még csak 73.588 állatfajt ösmertek, 1881-ben már 311.653-at, ami egy-maga is mutatja a tudományos kutatásoknak rendkívüli élénkségét. Az első tudományos állattant (az összehasonlító anatómia és fejlődéstan alapján) magyarul Margó írta (1867.). A művelt közön-séggel Brehm (magyarban Méhely) kedveltette meg az állatok világát.

Lamarck 1809-ben már kimondta, hogy a fajok átalakulnak és fejlődnek, tökéletesednek. Darwin a fajok eredetéről 1859-ben kiadott munkájával azt akarta bizonyítani, hogy a fajok keletkezése és átalakulása, tehát az egész törzs-

346. ábra. Charles Darwin (1809—1882).

347. ábra. Himlőoltás 1797-ben (Egykorú karrikatura).

fejlődés, a szervezetek változóságán alapul. A létért való küzdelemben (struggle for life) az arravalóbb fajok és egyének maradnak meg a gyöngébbekkel szemben. A természetes kiválogatódásnak (natural selection) ezzel az elméletével a fajok eredetét természetes okokra vezette vissza. Sokan a biblia megtagadásának, mások azonban az élettudomány bibliájának tartották könyvét, az élőlények szerveződésének oknyomozó történetét. A fejlődés törvényét Darwin még világosabbá tette a háziállatok és a kulturális növények elváltozásáról írt művében; de valóságos forradalmat okozott, amikor elvét 1871-ben az ember származására is alkalmazta (magyarul 1884-ben). Mint minden forradalomban, az övében is volt túlzás, melyet különösen a kereszténység szempontjából támadtak; de alig rázta le, »ami benne földi« († 1882.), az *élettan* (biológia) és annak minden ága (elsősorban a fiziológia és az anatómia) igazán a tudományok sorába emelkedett. Darwint a szerves világ Copernicusának nevezték; mert ahogy ez bizonyította, hogy a Föld nem középpontja a világnak, úgy bizonyította be ő, hogy a Föld nem csupán az emberé. A darwinizmus szellemében sokan dolgoztak (Huxley, Lyell, Vogt, Haeckel, Schleicher, Spencer stb.), de Darwin szerves világa fizikájának még nem akadt Keplere, Newtona.

Az *orvosi tudományok* az élettan, fizika és kémia segítségével óriási haladást tettek s kivált a sebészet terén értek el nagyszerű sikereket. A népeket legjobban pusztító járványok és fertőző betegségek ellen most már világszerte védekeznek. A növényi baktériumokat vagy bacillusokat, a szervesélet legalsóbb fokán álló lényeket Leuwenhoek már 1695-ben megfigyelte, de betegségokozó hatásukat egész erővel csak a legújabb korban igyekeztek legyőzni. Erre az első példát az angol Jenner adta, ki 1796 május 14-én a himlő ellen először védekezett himlőoltással, mit 1813 november 30-án a helytartótanács Magyarország-

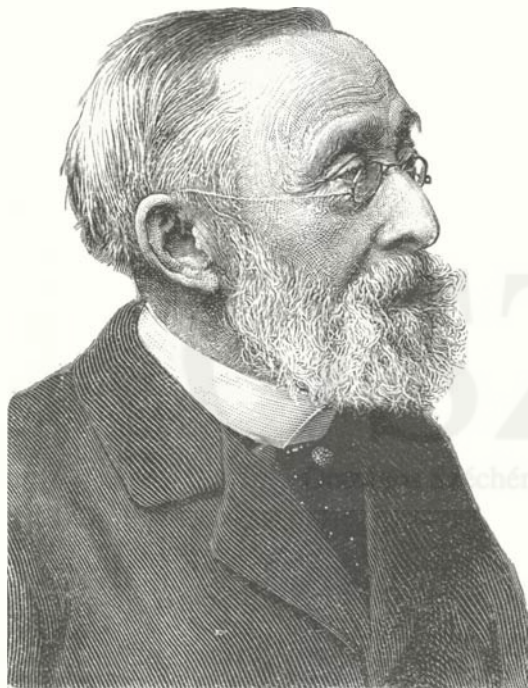
ban is kötelezővé tett. A fertőző betegségek okait 1876-tól haláláig (1895.) Pasteur francia kémikus kutatta legtöbb sikerrel; 1880-ban fölfedezte a tyúkkolera, majd a lépfene és a sertésorbánc, 1885. július 7-én pedig a veszettség ellenmégét. (A budapesti Pasteur-intézet 1890 április 15. nyílt meg.) Behring és Roux egyidőben (1890.) fedezték föl a diftéria szérumát. Koch ismerte föl először (1880.) a gümőkór vagyis tuberkulózis és (1884.) a kolera bacillusát; ellenszerei azonban nem váltak be. A kutatásokat minden irányban folytatták, mire nagy szükség is van; mert a kolera csupán hazánkban (1831—93.) hatszáz-czer embernél többet ragadott el, a tüdővész évenként 70.000-et pusztít el és a tifusz, diftéria stb. is roppant veszteségeket okoz. Kelet-Indiában 1896—1906 közt öt és fél millió embernél több halt meg pestisben.

A XIX. század zajos, zaklatott életmódja gyakorivá tette az *elmebetegséget*, amelyet *Conolly* († 1866.) kezdett szeliden, lélektani tanulmányok alapján gyógyítani. Krafft-Ebing, Lombroso stb. könyvei világszerte az ideges kór egyik legfontosabb feladatára, a betegségek lelki gyógyítására irányozták a figyelmet. Nálunk az első modern »tébolyda« (a budapesti Lipótmezőn) 1863—68 közt épült. A kór- és lelenházak évente világszerte sok százezer ember életét mentik meg, vagy legalább enyhítik szenvedéseiket. A *belgyógyászat*, a természettudományos készültség hiányában, a XIX. század közepéig kelleténél lassabban fejlődött s még a mesmerizmusnak is tért adott. Schönlein vezette be az új irányt azzal, hogy az egyetemi tanítást a beteg ágya mellett és a boncteremben végezte. A bécsiek (Rokitansky, Skoda) rendkívül fejlesztették a betegségek

348. ábra. Párisi kórház I. Napoleon idejében.

pontos észlelését. A franciák az *élet- és kórtani* kutatásokban tűntek ki. A természettudományokkal való foglalkozás adta az orvos kezébe a hő- és lázmérőt, a Röntgen-sugarat, a Finsen-fényt stb. A magyar *Semmelweis* a gyermekágyi láz gyógyításával sok ezer fiatal anya életét mentette meg. *Virchow* az orvosi tudományok minden ágában kitűnt. *Priesnitz*, az egyszerű sziléziai földműves, vízzel kezdett gyógyítani és, *Vörösmarty* szerint, »visszaadta a víznek régi hatalmát«. *Hahnemann* »a parányokból felidézte az alvó szellemeket«, mert megalapította a homeopátiát, mely azonban a század végén hitelét veszítette. *Finsen* rájött a kékfénnyel való gyógyítás titkára. A *sebészet* különösen a műszerek rendkívüli tökéletesedése, az altatószerek (narkózis) alkalmazása és a vele járó nyugodtabb munka

349. ábra. Virchow Rudolf (1821—1902).

következtében fejlődött. A kórházak, klinikák valósággal tudományos műhelyek lettek. A század végén csupán Magyarország 312 kórházában másfélszázezernél több beteget ápoltak. A *közegészségügy*, melyet *Pettenkofer* müncheni tanár 1865 s hazánkban *Fodor* 1875 óta természettudományi (kísérleti) alapon művelt, mindenütt állami feladat lett. (Nálunk először az 1876: XIV. t.-cikk rendezte.) A katonaságnál is mindenütt jobban szervezték az egészségügyi szolgálatot. Az orosz-japán háború legjobb fegyvere — *Oku* tábornok szerint — nem a *Murata*-puska volt, hanem a mikroszkópium, azaz a kitűnő katonai egészségügy.

A *vegytan* (kémia) 1789-ben forradalmon ment keresztül; *Lavoisier*, az akkor kitört nagy

francia forradalom későbbi áldozata, azóta hirdette, hogy az anyag megmarad, csak átalakul. *Dalton* csakhamar (1808.) az atomok elméletét és a sokszoros súlyviszonyok törvényét, *Davy* és *Berzelius* pedig az elektrokémiai elméletet hirdette. A francia *Gay-Lussac* fejtette ki először a hevített gázok kiterjedésének alaptörvényeit, a svéd *Berzelius* állapította meg az ásványok kémiai rendszerét. A szerves és a szervetlen kémiát határozottan először a német *Bergmann* különböztette meg. *Liebig* a mai szerves vegytant először alkalmazta a földművelésre és az élettanra. Vegytani levelei és *Johnston* vegytani képei magyarul is megjelenvén, nálunk szintén népszerűsítették a kémiát, melyet a német *Bunsen* és *Kekulé*, a francia *Pasteur* és *Bequerel*, az olasz *Cannizaro*, az angol *Ramsay*, a magyar *Than* stb. új meg új fölfedezésekkel gazdagítottak. Az elemek száma a korszak végéig 70-re növekedett és a XIX.

század végén csupán az uránvegyületekben három új elemet találtak ; a Curie-pár a polóniumot és a rádiumot, Debierne az aktiniumot fedezte föl. Valóságos forradalmat okozott a kémiában Ramsaynak és Soddynak az az állítása, hogy a rádium kisugárzásából helium, vagyis másik elem származhatik, mert ez az elemek elméletét tökéletesen módosította.

A természettan (fizika) szintén csodálatos haladást tett. Az olasz *Galvani* már 1791-ben fölfedezte a róla nevezett galvanizmust, az érintkezés következtében keletkező villámosságot. A szintén olasz *Volta* ennek alapján szerkesztette (1799.) elektromos oszlopát. Oersted (1820.) bebizonyította, hogy a delejtűt a galvánáram éltéríti irányából. Ugyanakkor készítette *Arago* az első villamos-

350. ábra. Justus Liebig kémiai laboratóriuma Giessenben, 1840-ben.

delejt (elektromágnesség), *Ampère* (1821.) fölfedezte a galvánáramok kölcsönös hatását, *Ohm* (1827.) az áram erősségének, a magyar *Jedlik* ugyanakkor a villámdelejes (elektromagnetikus) forgómozgásoknak és (jóval Siemens előtt) a dinamo-elektromos gépeknek, *Faraday* (1831.) pedig a galván- és mágnesindító áramoknak alaptörvényeit. Korszakot alkotnak *Mayer* Róbert (1842.) és *Helmholtz* (1847.) fölfedezései: a testek munkálkodóképessége (energiája) és a természeti erők egysége ; valamint Thomson (*lord Kelvin*) törvénye az energia széteszlásáról és *Edisoné* a villamos oszthatóságról, melynek alapján magyar munkatársaival (Puskás Tivadarral, Fodor Istvánnal, Tesla Miklóssal) annyi nagyot alkotott. *Foucault* (1851.) az ingával bizonyította be, hogy a Föld valóban forog s a Föld alakját is ennek segítségével határozták meg. A nehézkedés (gravitáció) terén Newton óta b. Eötvös Loránd érte el a legnagyobb eredményeket. A fénytán-

ban (optikában) Herschel, Fraunhofer, Tyndall, Kirchhoff, Helmholtz, Bunsen stb., a hőtanban Fourier, Melloni, Gay-Lussac s mások ma már a középiskolai tanuló előtt sem ismeretlenek. Kirchhoff és Bunsen fedezték föl (1860.) a színeképelemzést (spectralanalysis), s a gázak színeképeiben látható csíkok alapján ismeretlen fémek jelenlétét mutatták ki. A magyar Lenard (1893.) megállapította az elektromos erővel párhuzamosan irányított katód-sugarak magatartását, melynek alapján Röntgen (1896.) ezeket a sugarakat sötét tárgyakon keresztül való fényképezésre használta.

A *matematikai tudományok* nagyban könnyítették a fizika s minden egyéb természettudomány terén elért sikereket. Jóformán a XIX. század teremtette meg a politikai, állami, kereskedelmi, gazdasági és az ipari számtant, a rajzoló és az ábrázoló geometriát, a geodéziát (földmérést) stb. A század végén 83 egyetemnek már külön matematikai és természettudományi kara volt. *Gauss* Károly 1801-ben egy nyolcadrangú új bolygó pályájának kiszámításával vonta magára a világ figyelmét. Életét annak bebizonyítására szentelte, hogy a természet, amelynek kutatásában fiatalabb barátja, *Weber* Vilmos segítette, szám- és mérték szerint van berendezve. Őt tartották a mennyiségtan fejedelmének. Dicsőségében azonban kortársai közül osztozott a magyar *Bolyai* Farkas (a *Tentamen* szerzője), főképp pedig ennek fia, *Bolyai* János, akinek neve azóta az Euklidesé mellett áll. A világ minden művelt nyelvére lefordított értekezésében megállapította a világegyetem mérés-tanát, a geometria abszolútát, s ezzel, mint maga is mondta, »új világot teremtett«. A mennyiségtan újkori története, amelyet *Cantor* írt meg, a nagyközönség előtt alig ismert érdemes neveknek egész sorozatát tartalmazza.

A *műszaki* (technikai) tudományok a matematikai és természettudományoknak gyakorlati értékesítésével csak a legújabb korban kezdtek foglalkozni, különösen 1794 óta. Ekkor alakult meg a párisi műegyetem (école polytechnique), melyhez száz év lefolyta alatt 62 hasonló főiskola járult. Hazánkban Budán már 1782-ben megnyílt egy mérnöki iskola s ez, a József-iskolával egyesítve, 1857-ben bővült műegyetemmé. (Most egyetemes, mérnöki, gépészmérnöki, építészeti és vegyészeti szakosztályokból áll.) A mechanikai és kémiai iparműtan (technológia), a műszaki mechanika és természettan, a mű-, víz-, híd-, út- és vasútépítészettan stb. ezeken a főiskolákon és az irodalomban valóságos tudománnyá izmosodott. A természet javainak okszerű felhasználására tanítanak az utóbbi másfél században alakult gazdasági, erdészeti, bányászati, kereskedelmi stb. fő- és szakiskolák is, melyeknek tanárai egyúttal a szakirodalom legbuzgóbb művelői. A találmányok és fölfedezések értékesítésére elsősorban ők tanították meg az emberiséget.

XVI. FEJEZET.

A MUNKA SZÁZADA.

I. A találmányok és a fölfedezések.

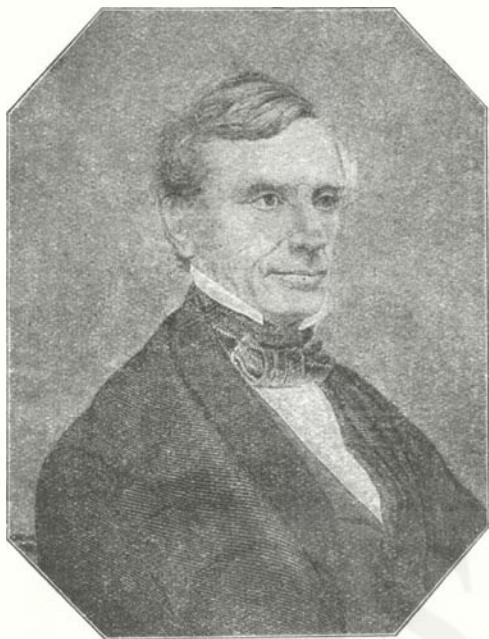

Munkás.

HOMAS ALVA EDISON szerint a XIX. században többet haladt az emberiség, mint azelőtt valamennyi században együttvéve. Az emberiséget a találmányok gazdagabbá tették, de boldogabbá nem teheték; pedig az a célja, hogy felszabadítsák a szegénységet a megélhetéssel való küzdelem kínjai alól s a világot megszabadítsák a nyomorúságtól.

1800-ban járt le az a kiváltság, amelyet James Watt († 1819.) kapott gőzgépeire. Mostantól fogva mindenki előtt nyitva állt az alkotás tere. Franciaországban Claude de Jouffroy 1772-ben és Livingstone Róbert 1797-ben már kísérletet tettek a gőzhajózással, de kevés sikerrel. Napoleonnak nem kellett a *Fulton* (1765—1815.) gőzhajója sem, amelyről, a Szajján 1803-ban tett próbaútja után, »csak« Carnot nyilatkozott kedvezően. Azonban ilyen kérdésekben nem is a Napoleonoknak, hanem a Carnot-eknek van igazságuk. Fulton kísérlete 1807 augusztus 11-én fényesen bevált az amerikai Hudsonon. 1812-ben Angliában és 1818-ban a magyarországi Dunán is megjelent az első gőzhajó (Bernhard Antal pécsi polgár készítménye). A »Savannah« volt az első, mely az Atlanti-óceánt 1819-ben átszelte s egy esztendő múlva Angliának már 35, a század végén pedig 7191 (az egész világnak 25.205, hazánknak 104) tengerjáró gőzhajója volt. Az angol Andrews és Prichard szabadalmat nyert 1823-ban a Dunán való hajózásra s az 1830 alakult dunagőzhajózási társaság első gőzhajója Bécsből 1830 szeptember 4. érkezett Pestre. A közlekedés még hatalmasabban fejlődött a vasutak megnyitásával. 1804-ben Threvithick építette az első síneken járó gőzmozdonyt, de ennél sokkal tökéletesebb volt Stephenson György (1781—1849.) mintája. Stephenson nyitotta meg Stockton és Darlington közt az első vasutat. Az egyszerű fűtő, ki ekkor (1825 szept. 27.) mozdonyán működött, 1904-ben azzal a tudattal szállt sírjába, hogy a vasút, melynek szolgálatába elsőnek állt,

világszerte négy (a Brit birodalomban egymagában egy) millió embernek ad kenyeret s befektetésök 144 milliárd korona : háromannyi, mint az egész emberiség pénzkészlete. A vasútvonalak hossza körülbelül 800.000 kilométerre (a Föld és a Hold közti távolság kétszeresére) növekedett. Hazánkra 1846 július 15. óta (midőn Vác és Pest között a gőzös először közlekedett) ebből majdnem 20.000 km. (a Föld területének a fele) jut.

351. ábra. Morse Sámuel (1791—1872).

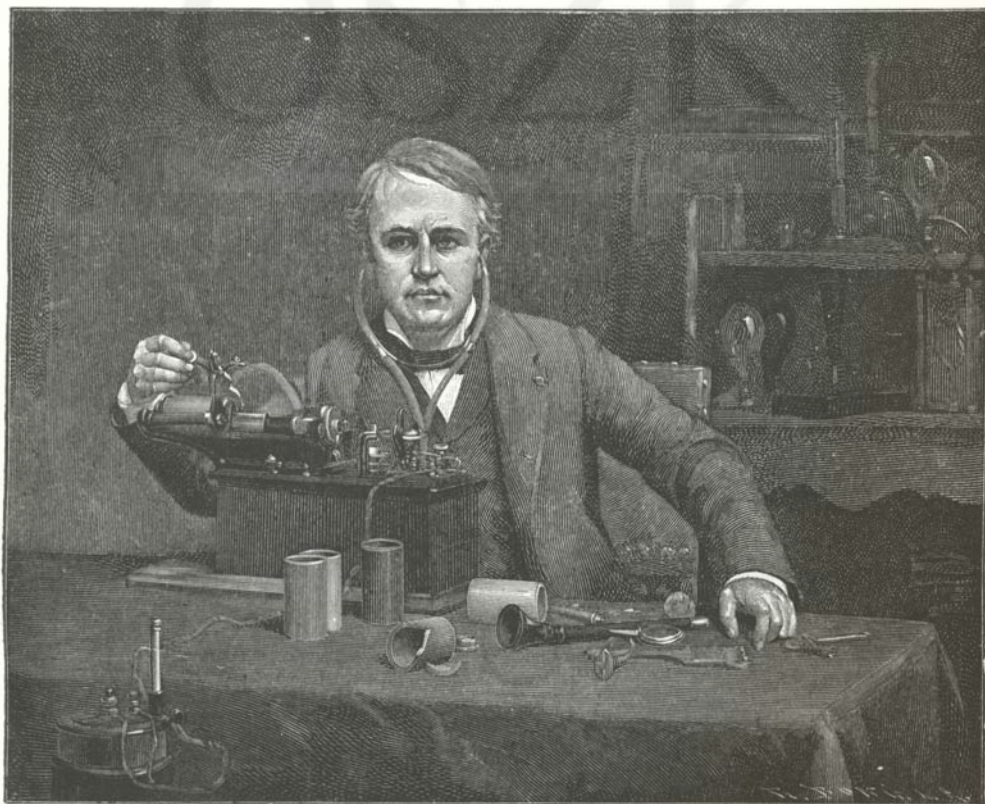
A vasutakat kísérő *telegráfok* és *telefonok* a XIX. század találmányai. Igaz, hogy Chudy már 1787-ben leír egy telegráfot, melyet Pozsonyban ugyanazon évben találtak fel s 1809-ben feltűnést keltett Sömmering találmánya is ; de csak a villamos áram delejes tulajdonságainak fölismerése (1820.) után lehetett gondolni a messzehatásra, mire az első kísérletet a skót Alexander tette (1821). Cooke találta fel (1836.) a delejes, Colt (1843.) a kábeles, Morse (1844.) az író, Marconi (1898.) a drótnélküli, Pollák Antal és Virág József a

betűíró, Korn (1906.) a távolba fényképező telegráfot. Az Atlanti-óceánon 1858. aug. 5. óta működik a kábel s az első rendes drótnélküli távíróösszeköttetés Európa és Amerika közt 1907 október 17-én nyílt meg. Hazánkban 1847 december 26-án állították föl az első távíróhivatalt, melynek azonban csak Béccsel volt összeköttetése. A század végén már 2500 magyar távíróállomás volt, melyek évenként 6—7 millió táviratot küldtek szét. Majdnem akkora dróthossza van a *telefonnak* (messzeszólónak), amelyet Bell és Gray csak 1876-ban fedeztek föl s Edison azonnal tökéletesített. Londonban lord Kelvin 1876-ban, Budapesten Puskás Ferenc 1879-ben még mint a fizika csodáját ismertette.

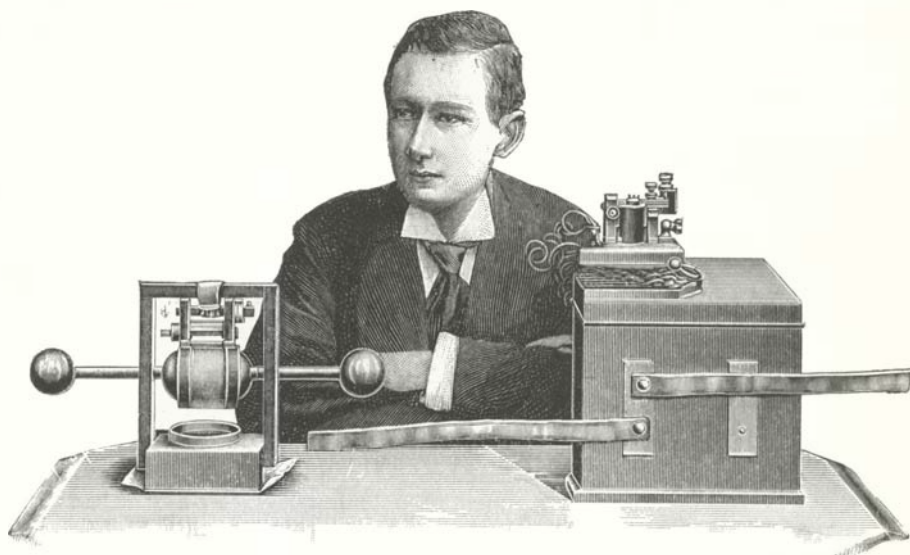
Ez a négy találmány (a gőzhajó, vasút, telegráf, telefon) úgyszólván elenyésztette a távolságokat, soha nem sejtett forgalmat teremtett, minden nemzetet egymásra utalt és közelebb hozta őket egymáshoz. Máskülönben is szaporodtak a közlekedés eszközei. A *repülés* kérdésével Montgolfierék és Charles kísérletei (1783.) óta mindtöbben foglalkoztak ; Pilâtre de Rozier volt az első, ki a léggömbbel fölszállt. A XIX. század kísérletezésekkel telt el. Giffard készítette a gőzgéppel hajtott első léghajót (1852.), Renard és Krebs bizonyította be (1883.) kormányozhatóságát, de a kormányozható léghajóval a százezer frankos nagy díj nyertese, a braziliai Santos-Dumont, még a század végén sem ért el valódi sikert. Ellenben gróf *Zeppelin* a XX. század elején már 48 órás utat tett a levegőben, a Wright-testvérek, Latham, Fahrman, Parzeval s mások az egész világ

figyelmét magukra vonták kísérleteikkel; Blériot 1909 július 29-én 23 perc alatt szállt át a Manche-csatornán. *Spellerini* 1909 augusztus 10-én keresztülrepült a Mont-Blanc, Chavez pedig 1910 szeptember 19-én a Simplonon, de életével fizette meg merész vállalkozását. Igen fontos találmányok a londoni földalatti *légnyomásos vasút* (1863.), a *villamos vasút* (Siemens és Halske találmánya, 1879.), a vasúti hajtó vagy *draisin* (Drais találmánya, 1815.), a *kerékpár*, más néppel bicikli vagy velocipéd, melyből (mióta Dunlop felfújta gummiabronccsal látta el) évente csupán Angliában 7—800.000 darabot készítenek. Forest 1888-ban találta fel az *automobilmótort* s azt De Dion gróf vagy Daimler rendszere szerint csakhamar a vasúti közlekedésben is alkalmazták. Húsz esztendő múlva az egész Földön már háromszázezernél több automobil volt használatban (1909 újév napján 326.175).

Abban a korban, amikor, Madách tudósa szerint, »dajkáink a magasb egyenletekről, a mértanról beszéltek gyermekeinknek«, nem volt az ember tevékenységének egyetlen ága sem, melyen a tudomány egy-egy arravaló gép föltalálásával nem akart volna könnyíteni, maga a föltaláló pedig saját sorsán javítani. Az 1840. évi XVIII. törvénycikkely már hazánkban is intézkedett a föltalálók érdekeinek védelméről, de a találmányi szabadalmakról csak a század végén hozott külön törvényt (1896: XXXVI. t.-c.). Akkor már világszerte körülbelül

352. ábra. Thomas Alva Edison (sz. 1847).

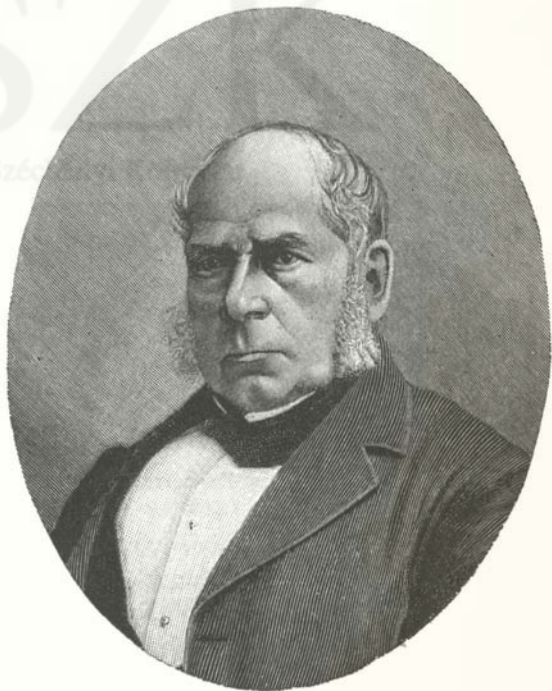
353. ábra. Marconi a drótnélküli távíróval.

ötvenezer szabadalmat osztogattak évenként, az egyszerű játékszereken kezdve föl a legcsodálatosabb, de legóriásibb gépekig. Óriási gépeket azonban csak azóta készíthetnek, amióta Nasmyth (1846.) föltalálta az alsógőzzel dolgozó (néha 1200 métermázsa súlyú) *gőzkalapácsot*, Bessemer pedig (1856.) a legtartósabb gépanyagot, a *Bessemer-acélt*. Pár év múlva Angliában már 55-szörte több acélt gyártottak, mint azelőtt; az acél tízszerre olcsóbb lett és csakhamar több acél kellett író toll-, mint kard- és puskakészítésre. A lúdtollat kiszorította (1803) az *acél-* és (1854.) az *aluminiumtoll*, de már ennek is versenytársa akadt 1855-ben Foucault találmányában, az *írógépben*, melyet utóbb Remington, Yost stb. tökéletesítettek. A könyvnyomtatás óriásilag fejlődött. A *betűszedőgépet*, mellyel már 1812 óta próbálkoztak, a magyar Kliegl találta föl 1839-ben s a dán Sörensen, az amerikai Mergenthaler, Rogers, Scudder stb. teljesen önállóan fejlesztették. Az első *gyorsajítót* a német König Frigyes készítette 1810-ben; az első *körforgó (rotációs) gépet* 1865-ben a Times nyomdájában állították föl. Ezzel Marinoni a XIX. század Gutenbergje és a hírlapírás újjáteremtője lett, mert mostantól fogva bámulatos gyorsasággal és mennyiségben lehetett nyomtatni; s olcsón is, mert a papírost fából, tengeriből stb. készítették. A sokszorosítás céljaira szolgált Senefelder találmánya (1796.), a *könyomtatás* is. A *fényképezést* 1827-ben Angliában Niepce találta föl, de 1839-ben Daguerre terjesztette el. Greene 1880-ban találta föl s Edison 1885-ben tökéletesítette a mozgófényképezést (kinematografiát), mely külön erre a célra épített színházakban csakhamar a nép oktatásának, mulattatásának, de részben erkölcsös rottásának is egyik eszköze lett. Fényképeket, rajzokat, festményeket sokszorosít a német Eberhard találmánya (1804.) a *cinkográfia*, vagyis a rajznak, írásnak cinkbedezése. Utóbb különösen fényképek lenyomására használták, mint az angol Heath óta (1820.) a rézlemezek acélozásával a finom acélmetszetet. Művészi

festményeket 1832 óta *olajnyomatokkal* utánoztak. Az orosz Jakobi 1837-ben rájött a *galvánoplasztika* titkára, vagyis hogyan lehet galvánúton régi és új fémtárgyakat meglepő hűséggel, gyorsan és olcsón utánozni. Mindez és sok más találmány rendkívül könnyítette a fölvilágosultságnak és az ismereteknek terjesztését. Angliában már a XIX. század közepén évenként több millió korona értékű tüt készítettek. Az angol Thomas Saint 1790-ben, Duncan 1804-ben, a francia Barthélemy Thimonnier 1829-ben egymástól függetlenül föltalálta. Howe pedig 1841-ben tökéletesítette a *varrógépet*. Belőle a század végén évenként körülbelül két millió darabot gyártottak világszerte s ezzel tömérdek nő megélhetését biztosították.

A találmányok a *gazdasági életet* is átalakították. A XIX. század elején Zugmayer vasekéi voltak a leghíresebbek, amelyeket 1825 óta a magyar Vidats tökéletesített. Az ekék történelmi kiállítása 1873-ban a bécsi vilákiállításon a Willoughby-, Osborne-, Fowler stb.-féle gőzekék bemutatásával záródott. Egy cséplőgépet már Martinovics, a későbbi jakobinus, is föltalált, de II. József nem adott rá szabadalmat, mert ha az négy ember munkáját végzi, miből él meg a másik három? Ugyanakkor fölvilágosultság hírében álló emberek (1785.) a skót Meikletől és 1831-ben az amerikai Turnertől nem kérdeztek ilyesmit s így cséplőgépeik el is terjedtek világszerte. Egy négylóerejű cséplőgép 150, egy nyolclőerejű 250 dollárba került, pedig amazzal naponként 250, emezzel 400 véka búzát csépelhettek; ellenben a harmincas évek végén hazánkban (Mezőhegyesen) működő egyetlen egy cséplőgép csak 40 véka búzát bírt elverni, pedig majdnem 40.000 forintba került. 1840-ben az Unió területén már 360.000 (félszázad mulva négy millió) lőerejű gőzkazán állógép, 200.000 (félszázad mulva 11 millió) lőerejű mozdony és 200.000 (félszázad mulva 2.000.000) lőerejű gőzhajó működött. A gyárak (amelyeknek száma a mi nem iparos hazánkban is 4000-re növekedett) világszerte visszaszorították a kézműipart s minden készítményt olcsóbbá tettek. A világ legolcsóbb, legegyszerűbb és legelterjedtebb gépecskéje, a gyújtó, amellyel már 1815 óta kísérleteztek, a magyar Irinyi János találmánya (1836).

A *világítóeszközök* bámulatosan tökéletesedtek. A világítógázt, melyet 1685-ben már ismertek, Lebon újra föltalálta. Páris első gázlámpáját 1801-ben

354. ábra. Bessemer Henrik (1813—1898).

saját kertjében állította föl, de Páris utcáit még Napoleon korában is alig 3000 olajlámpással világították. Londonban Lebon találmányát Wardock tökéletesítette (1812.) s ezt Pesten már 1817-ben bemutatták, de utcavilágításra csak negyven esztendő múlva használták. A stearingyertyát 1834-ben, a paraffingyertyát 1850-ben, a kőolaj (fotogén vagy petróleum) világítást 1859-ben találták föl, de ez utóbbi Európában csak 1862 óta terjedt el. A villam világítóerejét Davy már 1808-ban bebizonyította; villamosgyertyákat Páris utcáin Jablochkov alkalmazott először, ami a villamos ívlámpákkal való világításra

355. Ábra. Louis-Jaques Daguerre (1789—1851).

vezetett. Nagyon elterjedtek Auer és Nerst elektromos izzó- és a magyar Zipernowsky ívlámpái. Az acetylénnel való világítás módját az amerikai Willson s a francia Moissan egyszerre találták ki (1894.). A mécsesek és faggyúgyertyák mellett képtelenség volna a gyáraknak az a lázas munkája, mely a szinte vakító fényben ma folyik.

A városok képét a világításon kívül egyéb találmányok is megváltoztatták. Az építkezésnek új anyaga 1824 óta Aspin portlandcementje, amelyet hazánkban a Lánchíd építésénél használtak először. Az utcákat 1870 táján kezdték aszfalttal burkolni. Az agyagsajtó (1820.), a gőzerővel sajtolt és a kongótégla (keramit) stb., továbbá a roppant vasgerendák és a vasbeton alkalmazása módo-

sította, egyúttal könnyebbé, olcsóbbá, merészebbé tette az építkezést.

A találmányok a *hadügyet* is módosították. A francia forradalom óta kováspuskák helyett gyújtós (kapszlis) puskákat használtak. A franciáknak 1812-ben Pauli, a poroszoknak 1836-ban Dreyse készítette az első hátultöltő puskákat, melyekkel a poroszok győztek először (1864. és 1866.). Azóta minden állam lehetőleg más-más (pl. Ausztria-Magyarország Wänzl, Werndl, Mannlicher, Svájc Peabody, Svéd- és Norvégország Remington, Oroszország Berdan, Krnka, Karl, Spencer, Belgium Albin, Franciaország Chassepot, Olaszország Petiti stb.) rendszerű hátultöltő és ismétlőpuskákkal látta el seregét. A forgópisztolyt (revolvert) Worcester találta föl 1861-ben. Armstrong 1858-ban vontesöví

hátultöltő ágyukat kezdett készíteni. Az egyes államok költségvetései beszélhetnek róla, számokban mi az értéke Uchatius, Krupp, Maxim stb. ágyú-reformjának, Shrapnel (1803.) gránátkartácsainak, Congrève (1804.) rakétájának, Nobel Emánuel nitroglicerinének, Nobel Alfréd dinamitjának és füsttelen puskaporának, Harvey tengeri és a magyar Zubovits szárazföldi torpedóinak stb. Az ember talán éppen a pusztítás eszközeinek kigondolásában volt a legtalálékonnyabb. Mindez némi óvatosságra intette az európai államokat, melyek a XIX. század utolsó negyedében folytonosan fegyverkeztek ugyan, de egymás ellen nem háborúskodtak. Erejüket és a hadi technika új eszközeit inkább a gyarmatok szerzésében és védelmében akarták kipróbálni.

Gyarmatok alapítására *földrajzi felfedezések* vezettek s a gyarmatok határai a legújabb korban a részletekbe menő földrajzi kutatások alapján terjeszkedtek tovább. Britannia egész Ausztrália urának nevezte magát, mielőtt

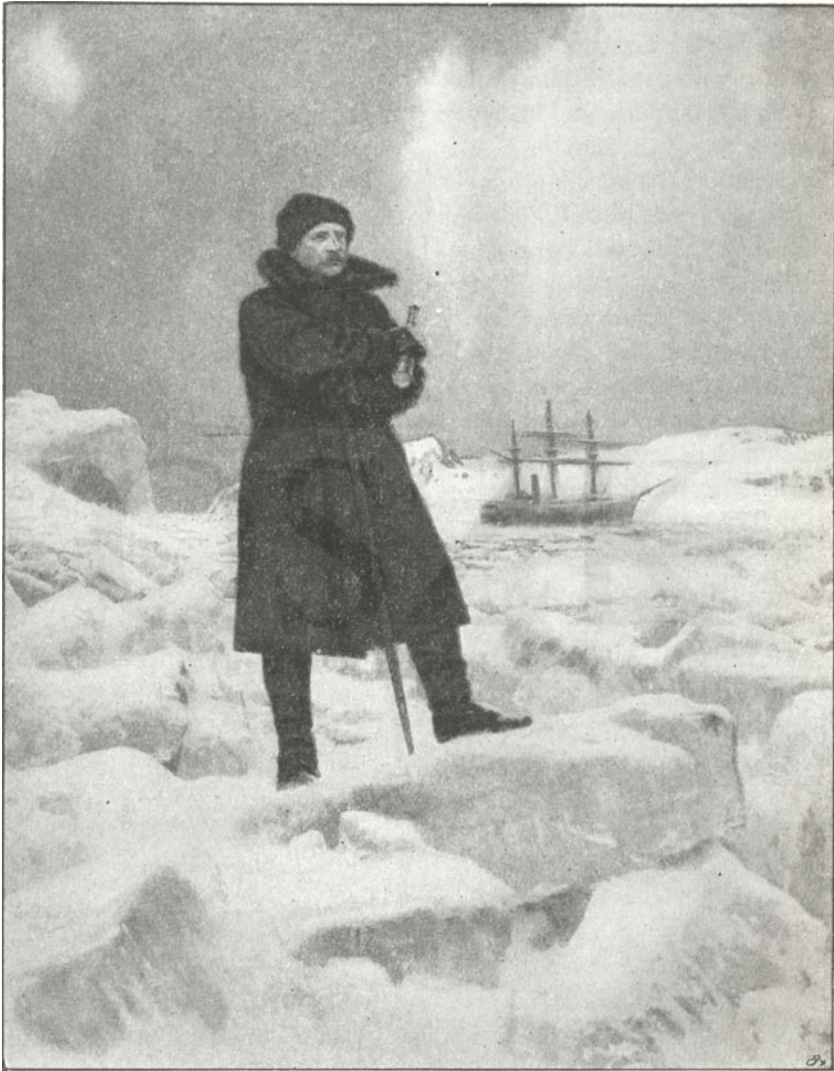
357. ábra. Sir John Franklin (1786—1847).

356. ábra. James Clarke Ross (1800—1862).

Stuart, Giles stb. a földrész rejtelmeit teljesen föltárhatták volna. Afrika gyarmatosítása emitt követte, amott kísérte Mungo Park, Baker, Magyar László, Schweinfurth, Rohlfss, Nachtigall, Cameron, gróf Teleki, főképpen pedig Livingstone és Stanley csodás tudósításait. Ázsia meghódításában Klaproth, Przsevalszki, Hedin Szven, Richt-hofen, Vámbéry, Lóczy stb. útleírásai is tájékoztatták a hatalmakat. Amerikát csak azóta ismerjük igazán, mióta Humboldt Sándor, a XIX. század Nagy Sándora vagy inkább Straboja, annak természeti viszonyait oly megkapóan leírta. A sarkvidékekre az utazókat inkább tudományos, mint politikai és gazdasági föladatak vezették. Észak felé járt Ross János (1818.), Parry

(1819.), Franklin (1820. és 1845.), Mac Clure, ki 1850 október 26-án meg is találta az Amerikától északra vezető északnyugati átjárót, Kane (1853.), Mac Clintock (1859.), Payer és Weyprecht (1872.), Nordenskjöld (1878.), ki megtalálta az Európa és Ázsia északi partjain vezető északkeleti átjárót; továbbá

358. ábra. Nordenskjöld Erik báró (1832—1901).

Nansen (1888. és 1893.), Andrée (1897.), Amadeo abruzzói herceg stb., köztük a szerencsétlen Franklin és Andrée sorsát kutatóknak bátor csapatja. Végre Peary 1909 április 6-án az északi sarkot is elérte.

A déli sarkon Ross Jakab (1840.) fölfedezte a Viktória-földet s a nagy tűzhányókat, az Erebuszt és a Terrort. Az európai államok 1882-ben tizennégy megfigyelő állomást szerveztek tudományos kutatásokra, de az utazások is

tovább folytak. *Shackleton* hadnagy 1908-ban elérte az idáig ismert legdélibb pontot, a déli szélesség $88^{\circ} 22'$ -ét. A földrajz és a fölfedezések történetét ilyképpen Ritter, Peschel, Vivien de Saint Martin, Günther stb. új meg új fejezetekkel gyarapíthatták. Maga a földrajz akkor lett valódi tudomány, midőn Ritter megírta *Erdkunde-ját*, »a földrajz bibliáját« (1817—8.) s tizenhat kötetes egyetemes földrajzát (1822—59.), melyben a földrajzot a természet- és történet-tudományok kapcsának, sőt egyeztetőjének tekintette. A természeti (fizikai) földrajzot szorosabb értelemben Humboldt alapította meg a *Kosmos*-szal (1845—58., magyarul 1857.) és Peschel, Kirchhoff, Ratzel, Wagner, Richthofen, Hunfalvy János stb. fejlesztették. De a Föld 184 egyeteme közül 78-ban még a XIX. század végén sem tanítottak földrajzot.

Saussure 1796-ban négy kötetben írta le az Alpokat s föltárta Svájcot a turisták előtt, kik csakhamar rajokban lepték el a szebb vidékeket s tanulmány, szórakozás vagy üdülés céljából ott költötték a pénzüket. Ez a többi államot is arra ösztönözte, hogy szebb tájékait hozzáférhetőkké tegye. Ma már Palesztina, Egyiptom, Norvégia, sőt Amerika is csak egyszerű kirándulás-számba megy, hová pl. Cook Tamás útvállalata 1870 óta százával szállítja a bármi okból érdeklődőket.

II. Gazdasági és társadalmi állapotok.

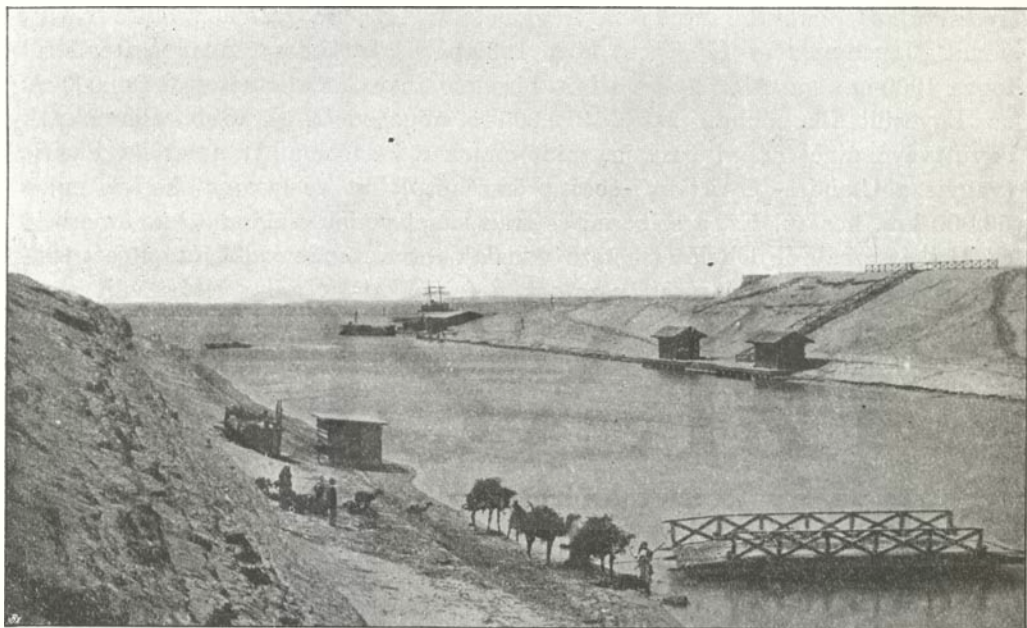
A gyarmatrendszer teljes kifejlődése, a természettudományok terjedése, a hűbériség bukása a legújabb kor kezdetén teljesen átalakították a gazdasági s egyúttal sok tekintetben a társadalmi viszonyokat is. A legújabb kor gazdasági téren Smith Ádám jelszavával: a szabad földművelés, ipar és kereskedelem hirdetésével kezdődött. A nagy forradalom világosan bebizonyította, hogy ezt a három gazdasági föladatot nem lehet egymástól elválasztani. Hiszen pl. Smith korában még csak a lengyelek voltak igazi gabonakereskedők, de egy-két millió hektoliternél többet azok sem igen adtak el a külföld, különösen Hollandia és Spanyolország számára. Napoleon bukása után történt, hogy az orosz gazdák egyszerre csak olcsóbb gabonát szállítottak Dél-Franciaországba, mint maguk a Franciaország többi vidékén lakó gazdák, akik departement-ok szerint 10—12 frank árkülönbséggel adták a gabonát. Franciaország 1819—60 közt védővámokkal védekezett az oroszok versenye ellen. Ismeretes, Anglia milyen politikai és gazdasági küzdelmen ment keresztül, míg 1846-ban megengedte a gabona szabad behozatalát. Erre az álláspontra csaknem minden állam eljutott, amelyben a gyáripar százezrével vonta el a munkászeket a földműveléstől. Kelet-Európa (Magyarország, Románia, Oroszország) még a XIX. század második felében is földművelő (agrárius) állam maradt, de ezek is megéreztek a tengerentúli versenyt, hogy pl. a magyar búzát Svájból az orosz és indiai, máshonnan meg éppen az ausztráliai behozatal szorítja ki. Nyugat-Európa belátván, hogy elegendő gabonát saját szükségleteire sem termelhet, a hiányt a gyarmatokról való behozatallal pótolta. A XIX. század elején Humboldt még csodadolgokat írt az amerikai prairiek, pampák, llanók buja mezőségeiről. A század végén ezeket a síkságokat már mindenütt fölszántották. Mívelés alá vették Afrika

és Ausztrália töretlen mezőségeit is; és Kelet-Indiában az ültetvények rendszeréről a gabonatermesztésre mentek át. Így érthető, hogy a Föld gabonatermése évenként körülbelül tíz millió hektoliterrel növekedvén, 1900-ban már $3\frac{1}{2}$ milliárd hektoliterre emelkedett, aminek $\frac{2}{3}$ -a Európára esett, $\frac{1}{31}$ része pedig hazánk gazdáinak szorgalmát dicséri. Jó esztendőben világszerte mintegy 950 (hazánkban 50) millió hektoliter búza, 500 (12) millió rozs, 320 (14) millió árpa, 1100 (12) millió zab és 1000 (40) millió tengeri termett.

Az állattenyésztésre, különösen a fajok nemesítésére, a gazdák világszerte nagy gondot fordítottak. Európában 28 millió lóval és 72 millió juhval Oroszország, a tengerentúl 61 millió szarvasmarhával és 47 millió sertéssel az amerikai Unió volt a legnagyobb tenyésztő. Angliában is növekedett az állattenyésztés, mert 1846 óta szabad lévén a gabona behozatala, a gazdák a szántóföldek $60\frac{0}{10}$ -át rétnek és legelőnek hagyták meg. Gazdasági iparral többnyire a nagy uradalmak (latifundiumok) dolgozzák föl saját terményeiket. A nagy uradalmak számát a jobbagység fölszabadítása s a demokratikus és szociális eszmék terjedése nem csökkentette. Angliában 7400 úrnak a XIX. század végén is nagyobb földbirtoka volt, mint a többi 38 milliónak együttvéve; s hazánk területének $8\frac{1}{2}\frac{0}{10}$ -a szintén 10.000 kat. holdnál nagyobb uradalmakból állt. Az agrárius (mezőgazdasági) politika a birtokminimum megállapításával, a homestead behozatalával, a jelzálog- és az örökösödési jog stb. rendezésével igyekezett javítani a kisbirtokosok állapotán, ahogy ezt már az egyes államok történelméből ismerjük. A katonaság és a gyáripár tömérdek munkást fogván el a földműveléstől, a munkáskezek hiánya megdrágította a bért, ami a napszámosok és a gazdák közt sok torzsalkodásra adott okot.

Az ipar szintén nagy válságon ment keresztül. A kézműipart a gyáripár váltotta föl, amely a gőz és villam fölhasználásával a termelést ezerszeressé, a közlekedés segítségével pedig a Földet egyetlen egy piaccá tette. Az egyszerű mesteremberek céhei (pl. hazánkban az 1872: VIII. t.-c. következtében) megszűntek, ipartársulatokká alakultak. Össze sem hasonlíthatók a tőkepenészek trösztjeivel, amelyek a legnagyobb vállalatok szövetkezései következtében néha több milliárd tőkét biztosítottak egy-egy iparág művelésére és terjesztésére, úgy hogy a magános semmiképp sem versenyezhetett velök. Anglia kézmű- és gyáripari készítményeinek értékét, a nyersanyagot oda nem értve, I. Napoleon idejében 2855, Franciaországét csak $925\frac{1}{2}$ millió koronára becsülték. Az arányok javítása, vagy inkább Anglia ipara és kereskedelme tönkretétele végett Napoleon 1806 november 21-én elrendelte a szárazföldi zárlatot, melyhez Francia-, Olasz-, Orosz-, Porosz-, Spanyolország, Ausztria s Dánia is csatlakozván, egyidőre Európa fölszabadult Anglia gazdasági vezetése alól. Ennek a rendszernek jóformán mégis csak annyi hasznát látta, hogy nádmézet egyideig nem kapván, répából önmaga kezdett cukrot gyártani. Hazánkban Achard módszere szerint Gettinger már 1802-ben megpróbálkozott vele, de csak 1832-ben keletkeztek az első cukorgyárak, melyek a század végén már közel egy millió métermázsa cukrot készítettek. Ekkor azonban a cukornak hatalmas versenytársa lett Fahlberg találmánya (1889.), a saccharin, mert ebből egy rész 4—500 rész cukrot pótolhat.

Britannia Napoleon védővamos rendszerével szemben lassanként a *szabadkereskedelem* híve lett. Ipara óriásilag fejlett. Pl. 1740-ben még csak 170.000, a XIX. század végén már 750 millió métermázsas vasat gyártott és csupán köszénből 800 millió korona évi jövedelme volt. Száz esztendő alatt a pamut-, gyapjú- és lengyártmányok kivitelének értéke 300 millió koronáról $2\frac{1}{2}$ milliárdra, vagyis nyolcannyira szökött föl. Ipara fejlettségének köszönhető, hogy 21 milliárd korona évi forgalommal a XIX. század végén az egész Földön az első helyen állt. A világ összes államai 1900-ban összesen 110 (a magyarok 3) milliárd korona értékű tárgyat adtak el és vettek. Hazánkban a XIX. század elején

359. ábra. A Szezei csatorna a Simsah-tónál.

egyetlen egy gyár sem volt, a század végén is csak 4000 működött; ennek a fele gőzmalom lévén, hazánk a gyártmányok közt világhírű lisztjével tűnt ki.

A *közlekedés* tökéletessége és fejlettsége tekintetében a XIX. század minden más idôt fölülmul. A század elején Philadelphiából Baltimore felé búza- és tengeriföldeken keresztül vitt az iszonyú rossz országút. A kocsis az öt angol mérföldön legalább tízszer kiáltott az utasokra, hogy jobbra vagy balra hajoljanak, mert különben kiborulnak. Az utak Német- és Franciaországban is olyan rosszak voltak, hogy néha 10—14 lovat kellett befogni; s nálunk Brassótól Pozsonyig két hétig tartott az utazás. A mérnöki tudomány vívmánya gyanánt dicsőítették, hogy 1855-ben Budapestről Párisba már 90 óra alatt (majdnem négy nap alatt) el lehetett jutni. A vasutak használata előtt tízszer lassabban, tízszer drágábban s rendkívül kényelmetlenül, mindenféle veszedelmeknek kitéve, utaztak. Napoleonnak az Alpokon át és Monroenak Amerikában a két óceán közt épített műútjait méltán hasonlították a rómaiak ország-

útjaihoz. Azt a csatornahálózatot, mely a nagy tavakat az Atlanti óceánnal köti össze, 1817-ben De Witt Clinton newyorki kormányzó még csak tervezte s 1825 november 24-én már megnyitott a hajózás az Erie-tó és az óceán közt. Az 586 km. hosszú hálózat a század végéig eszközölt bővítésekkel együtt 980 millió koronába került, de melléke, különösen Chicago, Buffalo és New-York, mesésen fölvirágozott. Ezen az úton bonyolították le az Unió forgalmának egyharmadát; hiszen naponként néha 700.000 hektoliter gabona és liszt érkezett Buffalóba. A század második felében (1869.) a Szezei és (1893.) a Korinthusi csatorna megnyitása, a Vaskapu szabályozása (1896.), a Panama-szoros átvágásának és a német csatornahálózat teljes kiépítésének tervezése stb. nyitott vagy akart nyitni új és biztosabb utakat a forgalomnak. Az első személyszállító vasúti vonat Manchester és Liverpool közt 1830-ban közlekedett. Azon esztendőől fogva 1900-ig a vasutak hossza a brit birodalomban 308 kilométerről 180.000-re, az Egyesült-Államokban 24-ről 312.000-re növekedett. A többi államoknak együttvéve nincs annyi vasútja, mint ennek a kettőnek. Az amerikai Pacific (vagyis a Csendes- és Atlanti-óceánt összekötő) hat vasútvonal hossza maga 53.000 km. hosszú. Ez, a szibériai és transzkaspi vonal, valamint az Amerikát és Afrikát északról délfele átmetsző vonalak terve minden idők útépítését sokszorosan fölülmulja. Vasutak vezetnek a folyók alatt, a hegyekbe vájt alagutakon keresztül és már az egyes tengerszorosok áthidalását tervezik. 1885-ben nemzetközi vasútegyesület alakult s a forgalom olcsóbbátétele végett részben külföldi vasutak is elfogadták a magyar vasutak zónarendszerét, amelyet 1891 januárius elsején Baross Gábor léptetett életbe.

A gőzhajózás Amerika és Európa közt csak 1838-ban nyílt meg; a század végén már 25.000 gőz- és 115.000 egyéb hajó, összesen körülbelül 250 millió méterháza terhet szállított. A tenger alatt az első kábelt Francia- és Angolország közt 1850-ben rakták le s félszázad múlva már 1750 vonal működött 358.000 km. hosszúságban. A vasutak mellett először (1840.) az angolok állítottak föl táviróvonalakat, melyek hatvan év múlva az egész világot $5\frac{1}{2}$ millió kilométer hosszúságban ágazták be s rajtuk és a kábeleken évenként 350 millió táviratot küldhettek szét mindenfelé. A *posta* szintén rendkívül fejlődött azóta, hogy, Hill indítványára, az angol parlament 1840-ben behozta a könnyebb levelek szállítására az egypennisi díjat és levéljegyeket; ez utóbbiakat hazánk 1850 óta ismeri. Még nagyobb forgalmat teremtett 1869-ben a levelezőlapok behozatala. A világposta-egyesület, mely 1874-ben Bernben a német *Stephan* Henrik sürgetésére alakult, harminc év múlva már majdnem az egész Földre kiterjesztette az állami posták szövetkezetét, melynek az 1892: XI. t.-c.-ben hazánk is tagja lett. Hazánkban a postahivatalok száma 1810-től 1900-ig 243-ról 4463-ra emelkedett s Budapesten a XX. század első újesztendő napján több (körülbelül hét millió) postai küldeményt adtak fel, mint a XIX. század első napján az egész világon.

Gazdasági és szellemi fejlettségüket a nemzetek *országos és világhiállításokon* mutatták be. Az első iparkiallítás 1798 szeptember 18-án nyílt meg Párisban a Mars-mezőn, hol utóbb a nemzetek annyiszor találkoztak a legnemesebb és legtanulságosabb versenyben. Ez alkalommal még csak 111,

1806-ban már 1422 mesterember és gyáros jelentkezett. Anvers (Antwerpen, 1806.) és Triest (1808.) követte a jó példát, mely csakhamar más országok munkásait is lelkesítette. Az első magyar országos kiállításon 213 kiállító jelent meg, az 1896. évin már 26.000; majdnem kétannyi, mint az első világkiállításon, melyen Londonban 1851-ben Angliából 7381-en, más országokból 7456-an vettek részt. A világkiállításoknak — tervezőjük, *Albert* angol herceg szerint — az volt a céljuk, hogy »hű és eleven képet nyújtsanak az egész emberi nem fejlődésének magas színvonaláról s megjelöljék azt az irányt, amelyet a népeknek követniök kell művelődésük és gazdasági tevékenységük tekintetében«. Azóta korunkig még tíz világkiállítást tartottak (Párisban 1855., 1867., 1878., 1889., 1900.; Londonban 1862.; Bécsben 1873.; Philadelphiában 1876.; Chicagóban 1893.; St. Louisban 1904.). A 482.392 kiállító tárgyait összesen 177 millió érdeklődő tekintette meg; oly néptömeg, amelyhez foghatót soha egyetlen egy más gazdasági eszme sem hozott mozgásba. A népek testvériesen, mint világpolgárok, de egyúttal mint nemzetök, hazájuk fejlődésére büszke honfiak jelentek meg a munkának ezeken a diadalünnepein.

A *munka* sohasem folyt olyan általánosan, rendszeresen, folytonosan, célirányosan és áldásosan, mint a legújabb korban. A gőz és a villam százada értékesíteni, földolgozni kívánt mindent, aminek hasznát ve-

hette. A Föld lakossága száz esztendő alatt legalább is megkétszereződött, 600 millióról másfél milliárdra emelkedett. Idejárul, hogy a gépek körülbelül még másfél milliárd ember munkáját képesek elvégezni. Egy embernek tehát ötannyi szorgalmat kell kifejtenie, mint »a régi jó idők«-ben, amikor jóformán mindenki csak önmagáról gondoskodott. Természetes, hogy a munkás ötannyi szorgalom mellett ötannyi bérre is számított. Franciaországban egy mezei munkás jövedelme a nagy forradalom óta 200 frankról csakugyan mintegy ezer frankra emelkedett. Az amerikai munkabérek nagyságáról éppenséggel csodás hírek kerültek forgalomba, amik százezreket csábítottak kivándorlásra. Csakhogy a húsnak, kenyérnek s mindennek az ára szintén többszörösen fölment s így a szabad munkás tulajdonképpen minden ereje megfeszítésével sem keresett többet, mint a kötött munka, a jobbágyság és a céhrendszer idejében. Az általános gazdasági viszonyok, különösen a pénz, hitel és forgalom alakulásai a munkást megalkuvásra, lemondásra, vagy éppen nélkülözésre kényszerítették. Viszont jobb életre, költsékesre, igényeinek növelésére ösztönözte iskolai és irodalmi tanultsága, általán művelődése, melyet, a kezére és eszére számító technika rendkívüli haladása következtében, mindenütt megköveteltek tőle.

360. ábra. Stephan Henrik (1831—1897).

Ez a változás a fejlődés törvényén alapszik s a társadalomnak végre is számolnia kellett azzal a körülménnyel, hogy legnépesebb és leghasznosabb része, a szoros értelemben vett *munkásosztály*, arra törekszik, hogy a maga helyzetén javítson, az államban és a társadalomban nagyobb jogokat szerezzen magának. A szociálizmus a szegénység és nyomorúság okát a meglévő intézményekben keresvén, valamennyit új alapokra akarta fektetni, hogy a nyomort megszüntesse, a szegények és gazdagok köztlevő kiáltóellentéteket eltüntesse és általános jólétet teremtsen. Utóbb alkotmányos úton akarta meghatározni, az állam miként avatkozzék a termelők (vállalkozók és munkások) s a fogyasztók egymáshoz való viszonyaiba, miként védelmezze a munkásokat a munkaadók kapzsisága, nyereszkedése ellen stb. Egy angol parlamenti szónok szerint azzal, hogy olyan nagy birodalmuk van, melyben a nap sohasem megy le, jó lesz addig nem dicsekedni, míg olyan munkáslakások vannak, melyekben a nap sohasem kel föl.

Marx, Mazzini stb. 1864 szept. 28-án Londonban megalapította a munkások *nemzetközi* szövetkezetét (az Internationalet), mely »a világ proletárjai«-t egyesülésre buzdította, egyes országokban fióktársulatokat szervezett s Bakunin csatlakozása után nyíltan a kommunizmust, sőt az anarchiát hirdette. Párisban 1871-ben már forradalom útján kívánta eszméit megvalósítani, s tagadta az állam, társadalom, tulajdon jogosságát. 1876-ban a félelmetes szövetkezet föloszlott ugyan, de a tőkével szemben nyugodtabb mederbe térve is, a javak közös termelését és fogyasztását sürgette. A tulajdon ellenségének éppen a tőkepenzest és a nagybirtokost tartotta, mert a nagytőke fölszívja a kicsit, a nagyuradalom a kisbirtokot. Erejét leginkább a munkások szervezésében, különösen szakegyesületek alakításában s a bérharcban, a munka tömeges megszüntetésében (a sztrájkban) mutatta meg. A sztrájkok iparosállamokban 1880 óta egyszerre több százezer munkást is elvontak a dologtól s így néha milliónyi károkat okoztak. 1871 óta nem ismeretlenek hazánkban sem, sőt 1891 óta az alföldi munkásmozgalmakban és 1904-ben a vasúti sztrájkban bizonyos önállósággal nyilatkoztak. A munkások egy része azonban nem bérharcot folytatott, hanem osztalékot követelt. Osztalékban először (1840.) Leclair párisi szobafestő részécsitette munkásait ; az első évben 11.000, halála évében (1872.) már közel 400.000 koronát juttatott nekik. 1890-ben még csak 262 európai és amerikai cégnél alkalmazták az osztalékrendszert. 1901-ben egyszerre 150.000 amerikai munkás sztrájkolt, hogy ennek a rendszernek elfogadására bírja az acéltrösztöt, mely 7½ milliárd kor. tőkével alakult. Általában véve hihetetlenül nagy tőkék halmozódtak egybe s a szociálizmus mégsem a mérhetetlen tőkék hazájában volt a legerősebb. Pl. a XX. század elején a világ összes vagyonának negyedrésze, 650 milliárd korona, az Unió 92 millió lakosának a kezében volt. Ott tehát egy emberre 7065, a világ többi részében azonban csak 430 korona vagyon jutott volna az »osztózásnál«. Az osztályharc enyhítésére, a munkások sanyaruságainak megszüntetésére a keresztény és az állami szociálizmus is törekedett, amaz társadalmi, emez törvényhozási úton. Amint a »harmadik rend« nem a fölvilágosult abszolútizmustól, hanem az alkotmány gyökeres átalakításától várta kívánságainak kielégítését, úgy a »negyedik« sem a meglévő intézmények gyámkodásától, hanem saját erejétől várta azt. A haza fogalma fölé helyezte

az emberiséget és az észet, de a világpolgársággal szembeállította a nemzetköziiséget, mely a hazát többé nem tagadta meg. Nem akarta tehát, hogy összezavarják Krapotkin herceg s mások anarchiájával vagy a nihilizmussal, melyek minden tekintély (állam, egyház, társadalom stb.) ellen támadván, merényletektől sem riadtak vissza, hogy rombadöntsék a megútált világot.

Kivándorlásra az elégtelenekeket inkább gazdasági, mint politikai okok készítették. A XIX. század első harmadában a földművelés, második harmadában a bányászat, a harmadikban a gyáripar terén való óriási kereslet vonzotta az elégtelenekeket Amerikába, melynek lakossága ekként 21 millióval emelkedett. Európát Amerikával 19, Kínát 2 millió ember cserélte föl. Nagybritanniát egymagát 7 millió ember hagyta oda (közte 4 millió irlandi), Németországot 5, hazánkat legalább is egy millió. 1870 után politikai és gazdasági viszonyainak megszilárdultával Nyugat-Európa népei abbahagyták a kivándorlást, a dél- és keleteurópaiak azonban úgy ráadták magukat, hogy pl. a század utolsó esztendejében a kivándorlók 70%-a Olaszországból, Ausztriából, hazánkból és Oroszországból került ki s 1906-ban (egyetlen egy évben) 1,200.000 ember telepedett át Európából az Unióba. Ekkora népvándorlásról soha, egyetlen egy kornak sem volt fogalma. — Ausztráliába a legújabb korban az óvilágból körülbelül 6 millió lélek vándorolt be s a XIX. század utolsó harmadában Afrikában, Szibériában stb. is sok százezeren próbáltak szerencsét; pl. kivándorlók a század közepén alapították a délafrikai köztársaságokat s a század végén már dacoltak a világ legnagyobb birodalmával, Britanniával.

Gazdasági, társadalmi és politikai jelentőségű a *nők* s a *zsidók* helyzetének kérdése is. Amerika példájára Európa, különösen 1866 óta Anglia is, foglalkozni kezdett a nők fölszabadításával, vagyis azzal a törekvéssel, hogy a férfiakéhoz hasonló társadalmi és politikai jogokat gyakoroljanak. Franciaország már 1863-ban s hazánk 1895-ben az egyetemet is megnyitotta előttük. »A nők nemzetközi tanácsa« (International Council of Women) 20 országban hét millió nőt egyesített egyetlen egy szövetségben. Mrs May Wright-Sewall 1888-ban Washingtonban már női kongresszust tarthatott s a berlini kongresszuson 1904-ben 3400 nő követelte, hogy a művelt társadalomban egyenrangú fél gyanánt munkálkodhassék az egész emberiség társadalmi föladatainak valósításán. Sokan azonban éppen ezzel a mozgalommal hozták kapcsolatba a családi élet hanyatlását. Az amerikai Unióban 1885—1905 közt félmillió házasságot bontottak föl, az ötszörte népesebb Európában csak 214.000-et. A házasságkötések száma csökkent, mivel a férfiak aránylag későn jutottak megfelelő keresethez, különösen olyanhoz, amellyel a nőknek a háztartás iránt egyre fokozódó vágyait kielégíthessék.

A *zsidókat* csak a legújabb korban egyenjogúsították. Az amerikai Unió 1783-ban, Franciaország 1791-ben, Poroszország 1812-ben, Németország 1848-ban, hazánk 1867-ben (a XVII. t.-c.-ben) mondta ki az emancipációt. Ellenben Románia és Oroszország tűrte a zsidóknak gyakran igen véres üldözését. A zsidógyűlölők (antiszemiták) 1878-ban Németországban, majd Ausztriában is szervezkedtek a zsidók ellen, kiknek gazdagodását és terjeszkedését rőhamosnak tartották.

Máskülönben a legújabb kor a francia forradalom szellemében a *szabadság, egyenlőség és testvériség* hívének vallotta magát s az egész emberiség *közös műveltségére* vágyott. Az emberiség érzetében akarta egyesíteni a Földnek mind a másfél milliárd lakosát, akiket pedig ezer vallás, ezer nyelv választ el egymástól. Az egyesítésre való törekvés azonban nem jelentette a faj, nyelv, nemzetiség, haza nélkül való világpolgárságot; sőt ennél a kornál hatalmasabban egyik sem fejtette ki a fajbeliség és a nemzetiség eszméjét. Ez adott alkalmat a népeknek, hogy anglo-amerikánizmus, panrománizmus, pánszlávizmus, pán-germánizmus stb. alakjában politikai, gazdasági és tudományos vezérszerepre törekedjenek. A világnak nincs közös nyelve, mert a holt latin kiszorult, a mesterséges volapük, esperanto stb. pedig egyelőre csak kísérlet maradt; de a nagy nemzetek nyelvei közül pl. az angolt többen beszélik és értik, mint valaha a latint s nem ritkaság, hogy egy-egy nemzetközi kongresszuson 5—10 nyelven szólnak és értekeznek. Nemcsak a nagy, hanem a kis nemzetek jeles íróinak kiválóbb műveit is lefordították, az idegen nyelveket buzgón tanulták s így más nemzetek gondolkodásmódját, világnézetét minden eddiginél könnyebben megérthették.

A *közoktatást* világszerte a XIX. század ismerte el az államok föladatának s ehhez képpest az iskolák nemzeti szellemben terjesztették az egyetemes műveltséget. »Szeretni az *emberiséget*: minden nemes szívnek elengedhetetlen föltételé» — tanítja az iskola; de hozzáteszi, hogy: »a szóban: *haza*, foglaltatik az emberi szeretet és óhajlás tárgyainak egész összessége«. Az önzőnek mondott kor minden eddiginél nagyobb arányokban gyakorolta az emberszeretetet és a jótékonytságot. Megszámlálhatatlan nemzetközi és nemzeti jótékony egyesületek alakultak: Mikor Messina, Palermo, Reggio városokban és vidékein a földrengés (1907 dec. 28.) közel 200.000 embert pusztított el, néhány hét alatt 25 millió lira gyűlt egybe a Föld minden részéből az elárvult családok fölsegítésére. A XIX. század vége felé (1896 januárius 12.) világszerte megünnepelték *Pestalozzi* Henrik születésének századik évfordulóját, mert a svájci pedagógus az emberiségnek valóban egyik legnagyobb jótévője, a demokráciának valódi apostola volt. A népiskolákat a szó szoros értelmében ő tette világszerte állami műhelyekké s rá gondoltak 1871-ben a poroszok, 1905-ben a japánok, mikor azzal dicsekedtek, hogy ellenségeiket a néptanítók verték meg. Az egyes államok kényszerítették ugyan a gyermekeket az elemi iskolák látogatására, felsőbb fokon azonban biztosították a tanulás és a tanítás szabadságát. Mind a kettővel halhatatlan szolgálatot tettek a demokráciának. Az amerikai Uniónak csak százezer katonája, de négyannyi tanítója van; Európában Franciaországnak volt a legtöbb (84.585) elemi iskolája, de 1816 óta Poroszország dicsekedett a legjobb iskolákkal. A világon levő 179 egyetemet minden nemzetbeliek látogatták s minden nemzet tudását az emberiség közös kincsének tekintették. A tudomány akarva, nem akarva olykor szembeszállt a hittel; de a legújabb kor, mely istentagadással kezdődött, a nép nagy tömegében mindig megőrizte a vallásosságot; sőt 130 nyelvre lefordítva, éppen ez a kor terjesztette el világszerte a bibliát. A biblia és az ABC a félvad népek kunyhóiba is eljutott, s *hírlapok* az óceániai szigeteken is jelentek meg. Bölöni Farkas Sándor, ki

1831-ben járt Észak-Amerikában, megjegyezte, hogy ott 1015 hírlap jelenik meg ugyanakkor, mikor »a két magyar hazában mindössze csak tíz teng-leng«. Nem gyaníthatta, hogy ez a szédítőnek talált amerikai szám hetven év múlva csak kétharmada lesz a magyarnak s egyáltalán senki sem gondolhatta még akkor, hogy a hírlapirodalom világszerte legfőbb tényezője lesz a nyilvános életnek. »*Zsurnalizmus* : nagy szó — írta Szemere Párisban néhány év múlva. — Annak a nagy órának, mit világnak nevezünk, sorsteljes mutatója.« A XIX. század végén már világszerte 41.000 hírlap buzdította az emberiséget munkára, haladásra. Napról-napra, időről-időre megvilágította, mi gátolja, mi mozdítja elő a munkát, haladást, szabadságot. Amellett tömérdek *társulat* és *szövetkezet* alakult, hogy közös erővel oldjon meg közös föladatokat. A szabad sajtóval és az egyesületi joggal sokan visszaéltek ; egészben véve azonban ez a kettő az egyetemes történelemben páratlan nyilvánosságot és közvéleményt teremtett, ami minden művelt népnél alkotmányosságra vezetett. A forrongást, sok tekintetben kapkodást, eléggé bizonyítja, hogy a szabadelvű és demokratikus törekvéseket vezető Franciaország a XIX. században tizenkétszer változtatta alkotmányát. A század végén sokan már a parlamentárizmus csödjéről beszéltek ; de egyes botrányok, obstrukciók stb. mellett sem változott az a valóság, hogy a parlamentben mindenütt a nép képviselői ültek, a nép nevében hozták a törvényeket és szemmel tartották azoknak végrehajtását. 1901-ben az angol képviselőházban 6448 interpellációt intéztek a kormányhoz, melynek felelőssége a nép akaratának egyik legfőbb biztosítéka.

A találmányok s a természettudományok egészen átalakították a közgazdasági helyzetet, mellyel elsősorban mindenütt éppen az államnak kellett számolnia, hogy a régi rend megbolygatása és a proletárság fejetlensége fölforgatásra ne vezessen. Gambetta fölismerte, hogy az újkor nagy jelszava : *Munka, munka, munka!* De ezt túlharsogta Montecuccoli jelszava, amelyet már nemcsak a háború föltételének, hanem a munka céljának is tartottak : *Pénz, pénz, pénz!* Az államok költségvetése s vele adóssága óriási mértékben növekedett, hogy kielégítsék az átalakulás legégetőbb követeléseit. Pl. a XIX. században 1860—1900-ig a világ összes népeinek államadóssága 65 milliárd koronáról 175 milliárdra emelkedett. A legóriásibb áldozatot az állandó katonaságnak, »a fegyveres békének« fenntartása követelte. Béke idején a korszak végén az egész Földön körülbelül 6 millió ember állt fegyverben, s míg a francia-német háború előtt az európai hatalmak évenként »csak« 2800, negyven év múlva

361. ábra. Pestalozzi Henrik (1746—1827).

már 8500 millió koronát költöttek hadicélokra. Háború esetén a Föld valamennyi állama 43 millió embert állíthatott volna talpra. A hágai békekonferencia tehát, mely 1899 május 18-án 28 állam részvételével nyílt meg, az emberiség anyagi és erkölcsi jólétének előmozdítására fölötte kívánatosnak jelentette ki, hogy »az immár az egész emberiségre nyomasztóan ható katonai terheket csökkentésék«. De ezt a kijelentést az angol-búr, japán-kínai, orosz-japán stb. háborúk követték. Tökéletes béke soha sincs a világon. Az egyetemes történelem korunkig körülbelül 8500 nagyobb háborút, ugyanannyi békekötést ismer és 160 (csupán a XIX. században 14) millióra teszi a háborúkban elesettek számát.

»A történeteket lapozám s végére jutottam. És mi az emberiség története?« Ily adatok hallatára Petőfivel csakugyan azt felelhetnők, hogy *vérfolyam*. De minden nemzetnek szól s mint az egyetemes történelem tanulsága hangzik az Egyesült-Államok elnökének, *Rooseveltnek*, 1902-ben tett az a nyilatkozata, hogy »tisztelet, csodálat a finomultságnak és műveltségnek, de túlságosan drága ez nekünk, ha ára az a férfias erő, amire olyan nagy szükség van a haza szeretetében!«

